

UNIVERSITY OF TRAVANCORE

SANSKRIT SERIES No. 04LXIII.

THE

VĀKYĀPADĪYA

(3rd Kānda)

with the commentary *Praktigāhāprakāśa*

OF

Helāraja son of Bhūtārjya

EDITED BY

Vaidyaśāstrampūjāh

L. A. Ravi Varma

*Honorary Director, University Manuscripts Library,
Trivandrum*

Part II

TRIVANDRUM

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,

191

INTRODUCTION

This is the second volume of *Prākīrnaka Prakāśā* and is the continuation of No 116 of the *Trivandrum Sanskrit Series*. This covers the 14th Samuddesa of Kānda III or *Prākīrnaka Kānda* of *Vākya-padīya* of *Bhartṛhari*. In addition to the informations contained in the introduction to the first volume, by my learned predecessor, the following observations are now offered

From the various notices in descriptive catalogues relating to the different commentaries as well as to the original work itself, it is apparent that there is some confusion regarding the authorship as well as the names of the various commentaries. From words such as ‘मनुहरिवाक्यपदीयप्रकीर्णकयो र्तव’ (*Vardhamāna* in his *Yukti* on his own work *Gaṇarita mahodadhī*), it would appear that the name *Vākya-padīya* strictly applies only to the first two kāndas of the work, the portion forming the third being known as *Prākīrnaka*. It is presumed that there are at least four different commentaries of the work, partial or complete. They are generally recognised as —

(1) A *Tika* by *Bhartṛhari* himself the author of the original, as evidenced by references occurring in subsequent commentaries, e. g., ‘वाक्यपदीयस्य स्वोपनिषदाया स्वयमेव मनु हरिणाचम्’ (*Kan I kār 23* of *Ramlal Coomer Prust Society Edition Lahore*)

‘कीर्तिक्रियन्मन्त्रागारयेर्षतगर्भे र’
‘अस्तेगद्वत्तयापि गौरियश्रातुदर्शितम् ॥’

मनुहरिणा च स्वटीकायाम् —

‘यथैव हि गमित्तिया

परिमृष्टिता ॥’

(ibid *Kan. II kār 170*)

(2) A *Tika* by one *Vṛṣabha* or *Hari Vṛṣabha* as may be inferred from the words—

‘यच्च स्पष्ट शब्द इति व्याख्यानं वृषभनीकायाम् ॥’

(ibid *kār 23*)

(3) One by Panyarāja¹ as may be deduced from passage² as

- (a) * 'विद्वज्जनां य शत्रु सर्वेण गीयते जगति ।
 ता उपसृत्य विरचिता रागावशुखमोग्ना वै ॥
 * शशाङ्कदिग्वाच्छर्वीद् वाक्यकाण्ड समाप्तम् ।
 पुण्यराजेण वस्योक्ता सद्गति कारिकाभिता ॥'

(Chowkhamba Edition end of 2nd kānda) and

(b) That Panyarāja has written commentaries for all the 3 kāndas is deducible from his own words occurring in the Vyākhyā of the 3rd Śloka of kānda 1, ११, सायधिकाराश्च जातिसमुद्देश यद्यन्ते, since Jati samuddesa³ is the 1st Samuddesa of the 3rd kānda.

(1) One by Halārāja son of Bhattirāja, a descendant of Lakṣma, Minister to King Muktagaṇḍa of Kashmir, as can be gathered from the colophon

“मुनापीठ इति प्रसिद्धिमगमत्वश्मरिदेशे नृप
 श्रीमाद् एवातयता समूल नृपतेस्तस्य प्रभावाद्युग ।
 मन्त्री कृष्ण इत्युदारचरितस्तस्यान्ववाये भवो
 हेलास्य इम प्रकाशमररोच्छ्रीभूतिरात्मज ॥”

at the end of Prakṛnaka Prakāsa (Page 272)

The Chowkhamba edition begins with the heading “वाक्य पदीय पुण्यराजकृतप्रकाशाद्यटीकासहितं प्रारभ्यते” and ends with the words “इति श्रीमहावैद्याकरणहृदयभविर्विचित्वाक्यपदीयप्रकाशे भागमसमुच्यते नाम महाकाण्ड प्रथमं समाप्तम् ।” From the position in which both these occur they both or either may be considered as a mistake perpetrated by scribes or editors as they are clearly contradictory. The matter contained in this edition and in a manuscript named वाक्यपदीयपद्धति in our possession (Tr. Mus. Mes. No 307) are totally different. The colophon in the said manuscript reads: “इति वृषभरचिताया वाक्यपदीय-पद्धतौ प्रथमं वाण्डं समाप्तम् ॥”

“आ वैलापाद्गहनस्य . तलास्तुतिव्यप्रवाला
 दा सेतो समचापक्षत्रिपरहसदीपिमालाकलापार ।
 वा वैलाभ्यामुभाभ्यां खिरननिकरधयुज मास्यदाम्यां
 पश्चात् पाणिद्वयमाय तयमिह विरलाश्रकपात्रे प्रयाया ॥

* The ००११०० ०१०६ ०००० letters wa. lib. in L. 15 Śloka

The Chowkhamba edition cannot thus be the Tika of Vyāsabha particularly the 2nd Kāṇḍa in the face of definite colophon assigning the work to Puṅyarāja. (*Vide Supra* under 3).

That Helārāja has written commentaries to all the three Kāṇḍas is certain from his own words "अत्रमो हि पश्यन्तरूपा संविद् प्राणवृत्तिभुषारूढो काकात्मना परिगृहीतमेव चकस्ताति कृतानिर्णये वाच्य पदीये शब्दप्रभायामस्माभिस्तत एवावगमनीयम्".

(T. S. S. No. 116. Pages 72, 73) and

"वाण्डद्वये यथावृत्ति सिद्धान्तार्थसतरथतः ।
प्रबन्धो विहितोऽस्माभिःतागमार्थानुसारिभि ॥"
वृत्तेपभूते काण्डेऽस्मिन् सप्रबन्धे स्वरूपतः ।
श्लोकार्थद्योतनपरः प्रकाशोऽयं विधीयते ॥"

(beginning of III Kāṇḍa)
and

"मुक्तायीड

भूतिराजायज ॥

already quoted.

Some consider Helārāja and Puṅyarāja to be the same (Tanjore Catalogue Vol. X. Page 1319); other take them to be different "इदमत्रायधेयम् — भर्तृहरिणा स्ववाक्यपदीयकारिकानां भाष्यं स्वयमेव श्यरति । हेलासगुण्यराजाभ्यां तत एव गृहीत्वा किमिदल्लेखे ॥" (Edition by Pandit Carudeva Sastri) Chowkhamba edition credits that work to Puṅyarāja on the basis of the colophon already quoted. There is not sufficient evidence available yet to affirm or deny this identity. It may however be surmised that if both are the same one does not expect the difference in the name in the two colophons, one at the end of Kāṇḍa II giving the author's name as Puṅyarāja and the other at the end of Kāṇḍa III giving the name as Helārāja with a family-tracing included. If the authors are different then the published commentaries of I and II are by Puṅyarāja and Helārāja's commentaries on these Kāṇḍas are yet to be found as Helārāja has unequivocally and at the commencement of Kāṇḍa III that he has written commentaries

for Kānda I and II as well. "In the Chowkhamba Edition, under Slōka 33 of Kānda III, there occurs a passage" "इतो ग्रन्थपातसन्धानाय फुल्लराजकृतिर्लिख्यते ।

इदानीं मतात्तरानुसारेण साधनस्वरूपं वर्णयितुमाह"—

Similarly under Slōka 64 Kānda III, one meets with the passage —

“इहापि पठितग्रन्थो हेलाराजकृति फुल्लराजकृत्या सम्धीयते ।”

The phrase “इतः प्रकृत एव” occurring in the commentary under Slōka 67 Kānda III, goes to strengthen the former quotations. These show that Phullarāja and Helārāja were 2 distinct authors according to Conkumbh editors. Phullarāja appears to be another name of Panyarāja. From Helārāja's own words in his Kārīka to Slōka 62-Kānda III (T & S No. 116 page 72) it will be seen that he has named his Vyākhyas on the 1st and 2nd Kāndās as Śubhāprabhā while his Vyākhyā on Kānda III has the name Prakīrṇakā-Prakāśā.

That the commentator Helārāja was contemporaneous or subsequent to Kanyāda can be gathered from many parallel and almost identical passages to those found in Pradīpī occurring in his commentary to the III Kānda. A few such examples are —

- I “तत्र यथा शेषविषये ज्ञापकात्सप्तमी भवत्येव तृतीयापि भविष्यतीति भाव । एव तर्हीति । तृतीयानुवृत्त्यैव द्वययोगे असमादेव ज्ञापकादनुमिततृतीयान्ताद्घर्तं सिद्धे तत्रैति सप्तमीनिदर्शो ज्ञापयति शेषविषये भवतीत्ययोगसप्तमीति । तृतीया तु नेष्यत इति नासौ ज्ञाप्यते ।” इति ।
‘तत्र तस्यैव’ (५१-११६) इति सूत्रे संघट. ॥
- “शेषविषये यथा तृतीया नास्ति तथा सप्तम्यपीत्यत एव ज्ञापकाद् यथा सप्तमी भवत्येव तृतीयापि भविष्यतीति ज्ञाप्योगे तस्मादेव ज्ञापकादित्यनुवृत्त्यैव तृतीयान्ताद्घर्तं सिद्धे तत्रैति सप्तमीनिर्देशो ज्ञापयति, शेषविषये भवतीत्यनन्वययोगे सप्तमीति ॥ तृतीया तु नेष्यत इति नासौ ज्ञाप्यत इति भाष्यार्थं ॥” तृतीयकाण्डे ५४६ श्लोकव्याख्यायां हेलाराम ॥

II. "एव शिलापुत्रकस्य शरीरमिति
भनेत्रप्रियाप्रियरयोवरयोतुरिः
दमेकावस्थावित्यं शरीरमित्यस्ति
न्यपदेशः ।" भाष्यन्तवत्सूत्रे
(१-१-२९) कैयटः ॥

"नानाक्रियासम्बन्धिनः शिला-
पुत्रकस्येवमेकाक्रियासम्बन्धि प्रतिवियतं
शरीरमिति ।" तृतीयकाण्डे १७ श्लोक-
व्याख्यायां हेलाराजः ॥

(Page 9)

III. "दुःखेति प्रतीतावपुपारोद्वाद् दुरु-
पपादेति प्रमाणाभावाद् ।"
"नाथे हन्द्र (२-२-२९) इति सूत्रे
कैयटः ॥

"नेवं प्रतीतावपुपारोद्वात्ति दुग्सा
प्रमाणाभावाच्च दुरुपपादा" तृतीयकाण्डे
३२ श्लोकव्याख्यायां हेलाराजः ॥

(Page 18)

IV. "यदा तु विभक्त्यर्थः सम्बन्धादे-
रभिधीयते समाश्लेन, तदा तदा-
चिनी विभक्तिमानुप्रयोजि, द्रव्यं
स्वभाभिहितमिति तद्वाची, तन्द्वा-
श्लस्यानुप्रयोगोक्तव्य, ।" "अनेक-
गन्यपदार्थे" (१-२-२४) इति
सूत्रे कैयटः ॥

"यदा तु चित्रा तावो यस्वेति
विभक्त्यर्थेऽन्यपदार्थे सम्बन्धलक्षणे यद्-
मीहित्वादा सम्बन्धवाचिका विभक्ति. यद्यं
मानुप्रयोजि । द्रव्यं तु सम्बन्धनभिहित-
मिति । तदभिधानुपयोग उपपद्यत
एव ।" तृतीयकाण्डे २१६ श्लोकव्याख्यायां
हेलाराजः ॥ (Page 103)

V. "किं च ज्ञापकात्सम्बन्धनुमाने अ-
धिकरणसप्तम्यन्ताद्वातिमुत्पत्तिः
स्यात् । एतं तर्हि तन्त्रेण सूत्रद्वय-
मुच्चारितमिति भाष्यकाराभि-
प्रायः । तत्रैकेन सूत्रेण श्लक्षण-
विहितपट्टीसप्तम्यन्ताद्वातिर्विधी-
यते । द्वितीयेन त्रिवचनशब्दयोगे
तस्यैवस्यार्थं तत्रेति सप्तमी वि-
धीयते" इति "तत्र तस्येव"
इति सूत्रे (५-१-११६) कैयटः ॥

ननु च यदि नोपविषये सप्तमीयमत
एव ज्ञापकादित्युच्यते तदाधिकरणसप्त-
म्यन्ताद्वातिर्न स्यात् ।
... .. सत्यमेतत् ।
तत्रेत्येतत्पुनरावर्तते, तन्त्रेण वा निर्देश
इत्याधिकरणसप्तम्यन्ताद्वातिरेकेन नियते,
अपरेण नोपविषये सप्तमी ज्ञाप्यत इति
भाष्यकाराभिप्रायमुपाध्याया वर्णयन्ति ॥
तृतीयकाण्डे ५५० श्लोकव्याख्यायां
हेलाराजः (Page 210)

In the fifth example quoted above, and when the close parallelism is remembered, the term Upadhyaya appears to absolutely point to Kayyata who had the familiar title Upadhyaya. (cf 'ह्युपाध्यायैयत्पुत्रकैयटवृत्ते महाराजभ्यवर्तते')

And as Kayyata is recognised to have lived in the 13th century (Sripada Krishna Belvelkar and others), the upper

limit for Helārāja cannot be earlier than the 13th century. After quoting the Sloka of Prabhākara-Kānda—

“द्विधा कैश्चित्पदं भिन्नं चतुर्थौ पञ्चधापि वा ।
अपोद्भूत्यैव वाक्येभ्यः प्रवृत्तिप्रत्ययादिष्वत् ॥”

Madhvācārya says:

“कर्मप्रवचनीयेन वै पञ्चमेन सह पदस्य पञ्चविधत्वं इति हेलाराजो
भ्याह्यालवान् ।”

And as it is fully accepted that Madhvācārya lived during the 14th century one obtains the lower limit for Helārāja. Thus it will be seen that he lived some time during the 13th or the 14th century.

This means that there was a difference of some 6 or 7 centuries between Lakṣmaṇa and Helārāja as King Mukta-pīṭha's time is credited to the end of the 6th century (Cunningham and others). This does not matter, in fact it is in unison with the sense in the phrase “तस्यान्वयादे भव” used by Helārāja himself, where Helārāja wishes to point out the social and cultural greatness of his family by bringing in the name of its famous Kutastha.

With these few remarks and recording my sincere thanks to Pandits Imbar Krishnamacharya, N. Rama Sastri and A. Yagnaswami Sarma, who were in charge of the work, for their valuable and ready services in the production of this volume, I place this in the hands of the learned public.

University Mes Library,
Trivandrum, 4th July 1942 }

L. A. RAVI VARMA,
Honorary Director

विषयानुक्रमणी ।

	पुटानि.
समानाधिकरणतद्धितवृत्तिविचारः	१—४
समानाधिकरणमुच्चृत्तिविचारः	४—१५
द्वन्द्वैकशेषवृत्तिविचारः	१५—२१
वृत्तिवाक्ययोः शब्दशक्तिवैचित्र्यकृतविशेषप्रतिपादनम्	२१—४५
वृत्तानभेदप्रतीतौ विशेषणविशेष्यभावोपपादनम्	४५—५७
वृत्ताभेदैकत्वसङ्ख्याविचारः	५७—६८
विशेषणानामिति सूत्रारम्भसमर्थनविचारः	६९—७९
लिङ्गवचनातिदेशप्रसङ्गेनातिशयनसूत्रवार्त्तिकभाष्यविचारः	७९—८५
लिङ्गवचनातिदेशप्रसङ्गेन स्त्रीसूत्रवार्त्तिकभाष्यविचारः	८५—९४
द्वन्द्वे लिङ्गवचनातिदेशोपयोगविचारः	९४—१००
बहुव्रीहौ लिङ्गवचनातिदेशोपयोगविचारः	१००—११४
नन्समासे पञ्चम्यविचारपूर्वकं लिङ्गवचनातिदेशविचारः	११४—१४१
जातिद्रव्यपदार्थपक्षाश्रयेण लिङ्गवचनातिदेशविचारः	१४१—१५९
उपमानसमासविचारः	१५९—१८८
उपमितसूत्रभाष्यविचारः	१८८—१९०
वत्यर्थविचारः	१९०—२२९
तत्रतस्येवेतिसूत्रारम्भसमर्थनविचारः	२२९—२४०
तदर्हमिति सूत्रारम्भसमर्थनविचारः	२४०—२५०
अनुपमानवृत्तिविचारः	२५०—२५५
उपमेयोपमानयोर्वचनभेदे विचारः	२५५—२६३
इवार्थविषयच्छादिविधिविचारः	२६३—२६७
प्रकारार्थरुक्नुविधिविचारः	२६७—२७२

शुद्धिपत्रिका ।

पुस्तक .	पृष्ठः.	अशुद्धि .	शुद्धि .
१७	२०	निराशा	निरंशा
४३	१९	गुण-	भृगु-
५७	२१	द्वन्द्वच्छाया-	द्वन्द्वच्छायाया
६९	१	योगच्छुद्ध	योगच्छुद्धं
"	१९	योमावः	यो मावः
७०	१७	द्विजसंख्ये	द्विजसंख्ये
७१	१२	संसर्गात्	संसर्गात्
७५	२९	संख्या	संख्या
९७	१२	तदा	तदा
१०९	१७	वा विधं	वाविधं
११५	४	त्रिन्दावर्षाः	त्रिन्या अवर्षाः
११५	४	वार	परि
१६९	१५	तदधीनमुप	तदधीन उप
१७९	७	पोष	पोष
१८९	१६	कं वाक्यं	कं वाक्यं
२११	२	पूर्व	पूर्व
२१४	२२	शुद्ध-	शुद्धः
"	२३	स्वयः	स्वय-
२१७	१८	पाठा	पाठः
२३९	२३	मूर्हीतव्यं	महीतव्यं
२४७	१७	स्येदमुवा	स्येदमुवा
२६५	१३	भवतावा	भवतीवा

॥ श्रीः ॥

वाक्यपदीयं

भूतिराजतनयहेलाराजकृतप्रकीर्णकप्रकाशाख्य-
व्याख्योपेतम् ।

वृत्तिसमुद्देशः ।

असमस्तपदगतानर्थान् विचार्य समस्तपदविषयान् विचारायितुं पञ्च-
प्रकारवृत्तिपदविचारः प्रस्ताव्यते । तत्र प्रथमं समानाधिकरणतद्धितवृत्ति-
विचारः । तथाहि — कुत्सितादीनामर्थे चेद्भिन्नवचनानुपपत्तिः । कुत्सितादि-
समानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो यथा टावादिष्विति प्रत्ययार्थपक्षं समा-
नाधिकरणपक्षं च दोषवन्तमुद्भाव्य सिद्धं तु येन कुत्सितादिवचनं तद्युक्तात्
स्वार्थे प्रत्ययविधानादिति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोऽवस्थापितः । येन घर्मेण
कुत्सादयः प्रतिपाद्यन्ते तद्धर्मयुक्तार्थामिधायिनः प्रातिपदिकात् तेनैव कुत्सादे-
रुपादा(ना)त्तदुच्योतनाय स्वार्थे कनादयः प्रत्यया विधेया इति वार्तिकार्थः ।
एवञ्च प्रकृत्यर्थो विशिष्टः प्रत्ययार्थो न कुत्सादिधर्ममात्रमिति लिङ्गवचनोपपत्तिः ।
उपात्तकुत्सादेरेव चण्ब्यात् प्रत्यय इति तत्समानाधिकरणादिदमादेः स्वयमनु-
पात्तकुत्सादेस्तदभावः । एवं स्थिते केन घर्मेण कुत्सादय इत्युक्तम् । 'स्वार्थ-
मभिधाय शब्दो निरपेक्ष —' इत्यादि । स्वार्थादिपञ्चकामिधायिनः प्राति-
पदिकात् स्वार्थादिनिमित्तकुत्सनादिघोतनाय कनादयः प्रत्यया इति प्रकृत्यर्थ-
विशेषणपक्षः । 'मियकुत्सनादिषु पुनः पवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्त' इति च न
सुवन्तात् प्रत्ययविधानपरमेतद् वचनम्, अपि तु पञ्चकार्यनिमित्तत्वात्
कुत्सनादेर्वैवर्तक इत्यादी कुत्सादिमात्रे प्रत्ययेन घोतिते पकरणादेस्तद्देष्ट-
र्किंवादीनामन्यतमोऽवभाषते । स च सुवन्तेन घोत्यत इति विशिष्टकुत्सापर्थ
मतिपादनाय विभक्त्यन्तः पवर्तत इत्युच्यते ॥

तदेतद् व्याचष्टे —

कुत्साप्रशंसातिशयैः समाप्तार्थं तु युज्यते ।

पदं स्वार्थादयः सर्वे यस्मात् कुत्सादिहेतवः ॥ १ ॥

स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकर्मादिलक्षणेनार्थेन परिपूर्णाभिधेयं पदं स्वार्था-
दिनिमित्तेन विशिष्टेन कुत्साद्यर्थेन युक्तमवधार्यते । स्वार्थादयश्चान्यत्र व्या-
ख्याता नेह प्रपञ्चन्ते । तदत्र प्रातिपदिकार्थनिमित्तत्वात् कुत्सादेस्तद्विशि-
ष्टार्थाभिधायिनः प्रातिपदिकादेवाधिकारात् प्रत्ययः । प्रत्ययान्ताद् विभक्ति-
पसञ्च कुत्सादिहेतोर्विशिष्टस्याभिव्यक्तिरिति समाप्तार्थं तेन सम्बध्यत इत्यु-
च्यते । तत्र स्वार्थनिमित्ता कुत्सा यथा — पटुकः, पण्डितकः, मृदुक इति ।
पाटवादेरपरिपूर्णत्वाद् दुष्टत्वाद् वा कुत्स्यतेऽर्थः । एवं पटुरूपः पटुतर
इत्यादि प्रशंसातिशययोः स्वार्थनिमित्तयोर्हृदाहार्यम् । द्रव्यस्य विशेष्यत्वेन
प्राधान्याद् धर्मान्तरमुत्सैनैव तन्निमित्तः कुत्सादिर्बोद्धव्यः । लिङ्गनिमित्ता कुत्सा
यथा — पुरुषे स्त्रीत्वप्रतिपादनार्था स्त्रीत्वरोपेण कुत्सा, निर्लज्जत्वाख्यानाय
वा क्रियां पुंस्त्वरोपेण पुरुषोऽयं स्त्री, स्त्रीयं पुरुष इति च । परार्थे शब्द-
प्रयोगादेव कुत्सावगतेः कप्रत्ययस्यायमविषयः । एवमेकत्रैव दुर्भरत्वाद्
बहुत्वसमारोपादिदमेव मे सहस्रमिति सङ्ख्याननिमित्ता कुत्सा । प्रत्ययोऽत्र
पूर्ववत् भवति । एवं प्रशंसादावपि यथायोगं प्रदर्शनीयम् ॥ १ ॥

तदत्र कुत्सितवः अनुकम्पितकः इति को न प्राप्नोति स्वराब्देनाभिहितत्वाविति ।
तत्राप्ये चोदितं परिहर्तुमाह —

देवदत्तादिकुत्सायां वर्तते कुत्सितश्रुतिः ।

कुत्सितस्या तु या कुत्सा तदर्थः को विधीयते ॥ २ ॥

कुत्सां प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य देवदत्ते कुत्सितशब्दो वर्तते । स च
कुत्सासम्बन्धोपलक्षितं लिङ्गसङ्ख्याकर्माद्युपाधिकं द्रव्यमभिधत्त इति स्वार्थ-
मात्रे विभान्त्यभावादर्थान्तरे लिङ्गादावपि तात्पर्याद् बाधकुत्साप्रतिपादने
सामर्थ्याभावात् तत्र प्रत्यय उत्पद्यते । स्वार्थमूला हि प्रातिपदिकवाच्या देव-
दत्तादेः कुत्सा । तद्यतिरिक्ता तु बाधा स्वार्थादिनिमित्ता प्रत्ययवाच्या । तद्
यथा देवदत्तसन्दात् मियकुत्सनादिसाधारणार्थाभिधायिनः कप्रत्ययः कुत्सा-
सम्बन्धं प्रकाशयति, तथा कुत्सितशब्दावर्थान्तरनिमित्तप्रवृत्तिनिमित्तमूतकुत्सा-
भिधायिनः स्वार्थगतां बाधां कुत्सां प्रकाशयितुं कप्रत्यय इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवमतिशयनेऽपि स्वशब्देनाभिहिते तत्र यथाप्रसक्त इति समानन्यायत्वात्प्रबोधिं भवतीति तदपि प्रकृतसमाधानाय प्रतिनिवृत्ते —

प्रकृष्ट इति शुक्लादिप्रकर्षस्याभिधायकः ।

प्रकृष्टस्य प्रकर्षे तु तरवादिर्विधीयते ॥ ३ ॥

योऽतिशयेन शुक्लः शुक्लतरः, स प्रकृष्टः शुक्ल इत्युच्यते । निरतिशयापेक्षया हि सातिशयः शुक्लस्तरवन्तेन वा शुक्लशब्देनोच्यते, केवलेन वा प्रकृष्टशब्देन । तथाच शुक्लादिगतस्य प्रकर्षस्य प्रकृष्टशब्दोऽभिधायक इति न तत्रैव ततस्तरप्रत्ययः । यस्त्वपरः प्रकृष्टेभ्योऽपि तस्य प्रकर्षः, स नामिहित इति तदभिधानाय तरप् क्रियते, प्रकृष्टतर इति । यथा ज्येष्ठतमायेत्यतिशयनप्रत्ययान्तरम् । आदिमहणात् प्रशस्तरूपमिति प्रशंसोपाधेः प्रत्ययान्तरमुदाहार्यम् । एवं कुत्सितक इति कुत्सितस्ये कुत्सान्तरे कः ॥ ३ ॥

किं पुन कुत्सितस्य कुत्सान्तरमिच्छत आह —

कुत्सितत्वेन कुत्स्यो वा न सम्यग् वापि कुत्सितः ।

स्वशब्दाभिहिते केन विशिष्टोऽर्थः प्रतीयते ॥ ४ ॥

स्वशब्देन कुत्सित इत्यनेन सामान्यशब्देनाभिहितेऽर्थे विशेषो नावधार्यते — किमस्याकार्यकरणान्निन्दार्हत्वेनैव कुत्सितत्वम्, उत युक्तकार्यपिशुत्रुणा, दुष्टत्वारोपेण गर्भत इति । उत्पन्ने तु मृत्यये विशेषावधारणम् । तथा हि — कुत्सितमस्य कुत्सितत्वं, न सम्पदिदं कुत्सितत्वं, शत्रुणा तु द्वेषेणाध्यारोपितमिति प्रत्ययान्तादवगम्यते कुत्सितशब्दात् । सा हि कुत्सितस्य कुत्सायां निर्दोषस्यैव क्रियते । यद्वा कुत्साया अपि निन्द्यतरत्वेन कुत्साविशेषः । तथाचानिर्धारितधर्मविशेषनिगन्धनकुत्सा कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, ब्रह्महत्यादिविशेषनिगन्धना तु कर्मत्ययहेतुरिति विशेषः । तदेव कुत्सितार्थसमवेतां द्वितीयां कुत्सामाश्रित्य समर्थितम् ॥ ४ ॥

यत्र नास्वेवात्र द्वितीया कुत्सा । येन तु प्रातिपदिकेनोपात्ता, तत्रैव प्रत्ययत्पाद —

न च साम्प्रतिकी कुत्सा भेदाभावात् प्रतीयते ।

पूज्यते कुत्सितत्वेन प्रशस्त्वत्वेन कुत्स्यते ॥ ५ ॥

कुत्सोपलक्षितस्य द्रव्यस्य कुत्सितशब्देन प्रियकुत्सनादिसाधारणस्या-
मिधानाद् वर्तमानकुत्साभिसम्बन्धो नावधार्यतेऽस्मात् । तथाहि — तत्
कुत्सयोपलक्षितं द्रव्यं कदाचित् पूज्यते प्रशस्यतेऽपि कुत्सितरूप इति । यथा
वृषलरूपो दस्युरूप इति । तद्यथा प्रशस्तत्वेनोपलक्षितं निन्द्यते प्रशस्तक इति
अपरिपूर्णप्रशंसोऽध्यारोपितप्रशंसो वा । कस्यचिद्धि प्रशंसा न परिसमाप्ता,
अंशेन खण्डितत्वात् । कस्यचित् प्रशंसा न विद्यते, अरिणाध्यारोपितत्वात् ।
कस्यचित्तु अरिणा प्रशस्तस्याप्यप्रशस्तत्वमारोप्यते । एवं कुत्साव्यभिचार-
सम्भवात् कुत्सितशब्दाद् वर्तमानकुत्सासम्बन्धमनवगतं द्योतयितुमुपपद्यते
कप्रत्ययः । एवम् अनुकम्पितक इत्यनेनैव न्यायेनानुकम्पायां कप्रत्ययः
समर्थनीय इति समानाधिकरणतद्धितवृत्तौ किञ्चिद् विचारितम् ॥ ५ ॥

यथा कुत्सादिभिः समासार्थं पदं सम्बन्ध्यते, तथा अवच्छेदावच्छेदकभावानेनापीति
समानाधिकरणशुद्धवृत्तिं विचारयितुमाह —

विशेषणविशेष्यत्वं पदयोरुपजायते ।

न प्रातिपदिकार्थश्च तत्रैवं व्यतिरिच्यते ॥ ६ ॥

इह वीरः पुरुष इति वीरादिशब्दोऽनपेक्षितेरेतरपदसमन्वयोऽ-
व्यतिरिक्तस्वार्थमात्रवचनः । तथा च पदान्तरसंनिधानेऽपि तस्य तावत्ये-
वामिधा निश्चीयते, तत्र च सम्बन्धे गुणप्रधानभावस्वावश्यंभावाद् विशेषण-
विशेष्यभावो वाक्यार्थः पदयोः समन्वितयोरधिको जायते, न प्रातिपदि-
कार्थयोः । यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र व्यधिकरणपदविषये राजप्राति-
पदिकार्थस्यैव विशेषणत्वमिति ततः पृष्ठी न विशेष्यादुपकार्यत्वेनैव स्व-
निष्ठात् । तथा च 'पृष्ठी शेषे' (२-३-५०) इत्यत्रोक्तम् — 'अर्थरूपमेदैवं-
जातीयकमिति । विशेष्यलक्षणरूपमव्यतिरिक्तस्वार्थं स्वनिष्ठमित्यर्थः । यदा
च समानाधिकरणविषये विशेषणविशेष्यभावे पदार्थदृष्टपात्रित्वेन वाक्यार्थता,
तदा तत्र प्रातिपदिकार्थो न व्यतिरिच्यते रूपान्तरेण न विपरिणमत इति
प्रथमा नोपसङ्गहेया । तथा चोक्तं 'न वा वाक्यार्थवद् यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः
स' इति । व्यधिकरणविषये तु विशेषणस्य रूपान्तरापत्तिनवसाय भेदमबुद्ध्वा
चोदितं — 'प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाविधाने पदसमानाधिकरण उपसङ्गहा-

१. 'कयोः' ड पाठः. २. 'नवि' ग. ड. पाठः. ३. 'ति' ग. पाठः.

४. 'त्वा' ड. पाठः.

नमाधिकत्वादि'ति । अवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य चानियमश्चोदितः । 'विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयविशेष्यत्वाच्चोपसर्जनाप्रसिद्धिरिति । विशेष्यभिमततनापि विशेषणाभिमतस्य स्वात्मनि नियमनात् तस्यापि तं प्रति विशेषणत्वमिति द्वयोरपि विशेषणत्वमिति समासशास्त्रे प्रथमानिर्देशादुपसर्जनसंज्ञार्यां पूर्वनिपातः पर्यायेण स्यात् अत्र समाधिरुक्तो 'न वान्यतरस्य प्रधानभावात् तद्विशेषणत्वाच्चेतरस्योपसर्जनस्य प्रसिद्धिरिति ॥ ६ ॥

तत्र नियमेन गुणप्रधानभाव किञ्चित इति व्याचष्टे—

विशेष्यं स्यादनिर्जातं निर्जातार्थो विशेषणम् ।

परार्थत्वेन शेषत्वं सर्वेषामुपकारिणाम् ॥ ७ ॥

इह विशेषणविशेष्ययोर्लक्षणमन्वयेन नाम्नेवावेदितं, भेदं विशेष्यं, भेदकं विशेषणमिति । इदं तु गुणप्रधानताज्ञापनार्थम् । तत्रोच्यते । सम्बन्धान्यथानुपपत्त्या च सिद्धो गुणप्रधानभावः, द्वयोः समयोः सम्बन्धायोगादिति कुतः सङ्गरः, प्रसिद्धमसिद्धिभ्यां व्यवस्थापनात् । तथाहि— सामान्यात्मना क्रियासम्बन्धितायामुपक्रान्तं विशेष्यं ज्ञातमपि स्वगतेनात्मभूतेन विशेषेणानिश्चितमिति तन्निश्चयमात्रं ज्ञापकत्वादेव निश्चितोऽर्थो गुणादिः प्रवर्तमानो विशेषणम् । ततश्च ज्ञाप्यं प्रधानं विशेष्यं, ज्ञापकं परोपकारायोपादीयमानं शेषभूतमप्रधानं विशेषणम् । द्रव्यस्य च साक्षात्क्रियासम्बन्धात् तदेव तत्र प्रधानम् । गुणस्तु तद्द्वारेण क्रियासम्बन्धमनुभवन् द्रव्यावच्छेदकोऽप्रधानभूतः । सर्वत्रैव सगुणस्य द्रव्यस्य क्रियासम्बन्धिताया विधीयमानत्वम् । आधारद्वारको वा गुणानां क्रियासम्बन्धः । न तु द्रव्यमनूद्य गुणस्य पृथक् क्रियायां विधानमिति व्यवस्थितो गुणप्रधानभावः । तेन 'कृष्णाजिनमुद्वल्लस्यावस्तादवस्तृणाति', 'कृष्णाजिनेन दीक्षयति', 'कृष्णविपाणया कण्ठयति' इत्यादौ सर्वत्र गुणविशिष्टस्य द्रव्यस्य विधानात् तस्यैव प्रधान्ये सति विशेष्यत्वमितरस्य तु कृष्णगुणस्य विशेषणत्वमित्युपसर्जनप्रसिद्धयर्थमवास्थितो गुणप्रधानयोर्नियमः । स च समानाधिकरणसमासे षष्ठीसमासे च ॥ ७ ॥

तथाहि —

विभक्तिभेदो नियमाद् गुणगुण्यभिप्रायिनोः ।

सामानाधिकरणस्य प्रसिद्धिर्द्रव्यद्रव्ययोः ॥ ८ ॥

पटस्य शुद्धं इति द्रव्यगुणाभिधायिपदप्रयोगे शाब्दो गुणप्रधानभावः । तथाद्यत्रोपसर्जनं प्रधानोपकारपरिणतं स्वार्थमाचष्ट इति गुणविभक्तिं पृष्ठीयुपा-
दत्ते । प्रधानं तु स्वात्मन्यवस्थितमपरोपकारीति प्रथमया युज्यत इति नियतो
विभक्तिभेदो व्याधिकरणे विषये । वीरः पुरुष इत्यादौ तु समानाधिकरणे^३
विषये द्वावपि द्रव्यशब्दौ स्वनिष्ठं स्वार्थमाचक्षते । तथा च तत्र प्रथमैव ।
सामर्थ्यनिवन्धनस्तु गुणप्रधानभाव उक्तो 'विशेष्यं स्यादनिर्ज्ञातमि'त्यादिना ।
एवञ्च सत्यपि गुणप्रधानभावे शब्दाशब्दत्वकृतो विशेषः सामानाधिकरण्य-
वैयधिकरण्ययोरिति पृष्ठीसमानाधिकरणयोः समासयोर्भेदः ॥ ८ ॥

यदि तर्हि समानाधिकरणे^३ विषये द्वावपि द्रव्यशब्दौ परस्परानुपकारकप्रधाना-
र्थवाचकौ, विशेषणविशेष्यभावात्सकस्तदा कथमनयो परस्परसम्बन्ध इत्यत आह —

द्रव्येऽनिर्ज्ञातजातीये कृष्णशब्दः प्रयुज्यते ।

अनिर्ज्ञातगुणे चैव तिलशब्दः प्रवर्तते ॥ ९ ॥

अभेदोपचारात्मतुल्यलोपाद्वा कृष्णशब्दो द्रव्ये वर्तते । स च गुण-
निमित्तक इति तत्र नियतजातीयतया निश्चयस्ततो नास्ति । अविनाभावात्
तु जातिमात्रमवधार्यत एव । एवं तिलशब्दोऽपि जातिनिमित्तोऽनिश्चितनियत-
गुणसम्बद्धे द्रव्ये वर्तते । तथा च द्वयोरपि विशेषाकाङ्क्षित्वम् ॥ ९ ॥

एवमपि कथं परस्परेण सम्बन्ध इत्याह —

सामान्यानामसम्बन्धात् तौ विशेषे व्यवस्थितौ ।

रूपाभेदाद् विशेषं तमभिव्यङ्क्तुं न शक्नुतः ॥ १० ॥

अनिश्चितनियतजातिगुणानि कृष्णतिलशब्दाभिधेयानि द्रव्याणि
सामान्यान्यत्र विवक्षितानि । तेषामत्र स्वात्मन्यवस्थितानां परस्परोपकारा-
भावात् सम्बन्धो न स्यादित्येकवाक्यतावशात् सम्बन्धान्यथानुपपत्त्या प्रथममे-
वात्र विशेषे कृष्णतिलशब्दौ व्यवस्थितौ । कृष्णशब्देन ह्यत्र तिलजातीयमेवाभि-
धित्सितं तिलशब्देन च कृष्णगुणं द्रव्यम् । स च विशेषः प्रतिपत्तृभिः परस्पर-
सम्बन्धात् प्रागवधारयितुं न शक्यते । अन्यजातीयेऽपि कृष्णशब्दस्य

१. 'कृष्ण इ' ग. पाठ

२. 'ण',

३. 'ण' ग. क. पाठ;

४. 'रं' क. पाठ.

५. 'गादीनि' प. पाठ.

प्रवृत्तेरन्यगुणेऽपि तिलशब्दस्वैवंविधस्येति प्रतिपत्तपेक्षया विशेषानभिव्यक्ति-
रुच्यते । तदपेक्षयेन चान्वितामिधानपक्षे पदान्तरस्य विशिष्टार्थभिव्यक्तिहे-
तुत्वं कथ्यते । वक्त्रमिभायात् तु विशिष्ट एवोपक्रान्तोऽर्थः सम्बन्धः ॥ १० ॥

स एव वाच्यैकतावशादभिव्यक्त्या इत्याह—

तावेवं सन्निपतितौ भेदेन प्रतिपादने ।

अवच्छेदमिवाधाय संशयं व्यपकर्षतः ॥ ११ ॥

एवमिति रूपामेदाद् विवक्षितविशेषप्रतिपादने प्रतिपत्तारं प्रत्यशक्त-
त्वेन प्रवृत्तौ कृष्णतिलशब्दौ विशेषोपलक्षितस्य द्रव्यस्य प्रत्यायने प्रतिपत्तु-
गतं तिलातिलविषयं कृष्णाकृष्णविषयं च सन्देहं निवारयतः, कृष्णशब्देऽ-
न्यजातीयोद् व्यावृत्तिं तिलशब्दे चान्यगुणादाधाय । कृष्णशब्दो हि तिल-
जातीयमेव तिलशब्दसन्निधानेऽर्थमाहेत्यन्यजातीयात् तस्यै निवृत्तिः ।
एवं तिलशब्दः कृष्णागुणमेवेत्यन्यगुणादस्यावच्छेदः । स चात्र पूर्वमेव
स्वीकृत इतीवशब्दः । प्रतिपत्ता हि सति सम्बन्धेऽवच्छेदमेवैति । तदुक्तं
भाष्ये — “कृष्णशब्दास्तिलशब्देनाभिसम्बन्धमानो विशेषवचनः सम्पद्यते ।
तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसम्बन्धमानो विशेषवचनः सम्पद्यते”
इति । तदानीं विशेषवचनत्वस्याभिव्यक्तिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

तदेव सम्बन्धः समर्थितः । स चात्र सामानाधिकरण्यस्वभावः ।
सामानाधिकरण्यं च शब्दयोर्भिन्ननिमित्तप्रयुक्तयोरेकस्मिन्नर्थे वृत्तिरिति ।
यदि सामानाभिधेयत्वलक्षणं, तदा विशेषणविशेष्यभावोऽर्थद्वारकस्तयो-
र्नोपपन्नो भेदाश्रयत्वात् । तस्यार्थक्ये तदभावात् । अर्थार्थयोः समा-
नाश्रयत्वं सामानाधिकरण्यं, तदा गुणद्रव्ययोरधिकरणान्तराभावात् कथ-
मत्र तदुपपत्तिः । विशेषणविशेष्यभावस्तु स्याद् द्रव्यगुणयोः । अथ गुणस्य
द्रव्यजातेश्चैकाधिकरण्यमाश्रीयते, तदा विशेषणविशेष्यभावो न स्यात् ।
तयोर्द्रव्यावच्छेदप्रवृत्तयोरन्योन्येनानभिसम्बन्धादिति ।

एतद्वासादयं समर्थयितुमाह—

द्रव्यात्मा गुणसंसर्गभेदादाश्रीयते पृथक् ।

जातिसम्बन्धभेदाच्च द्वितीय इव गृह्यते ॥ १२ ॥

इह द्रव्यात्मा निरंशवस्तु तत्तदुपाधिभेदात्प्रतिरूपं व्यवहारयोग्य-
मिति कृष्णांगुणसमवायोपहितभेदगन्यदिव कृष्णतिलाभिधेयमाश्रीयते ।
एकैकव्यावृत्तिनिष्ठत्वाच्छब्दानां तदभिधेयं भागशः खण्डरूपमेव नियतं
प्रतीयते । ततश्च जातिसमवायोपलक्षितं तिलशब्देन द्वितीयमिव द्रव्यं
प्रत्याख्यते । एकस्यैव जातिगुणावच्छिन्नस्य प्रतिपादनादेकैकशब्दव्यापार-
पेक्षया विच्छिद्येव सम्प्रत्ययादिवशब्दः ॥ १२ ॥

एतदेव सगर्थमित्युगाह—

निमित्तरभिसम्बन्धाद् या निमित्तसरूपता ।

तयैकस्यापि नानात्वं रूपाभेदात् प्रकल्पते ॥ १३ ॥

निमित्ताद् गुणजात्यादेर्निमित्तवत्यर्थे द्रव्ये निमित्तसरूपप्रत्ययो जाय-
मानः स्वप्रत्ययं विभक्तमेव दर्शयति ॥ १३ ॥

तथा च जातिगुणोपरागाद् भिन्नं द्रव्यद्वयमाधेयम् । तस्य त्वाधारभूतं तृतीयं
द्रव्यमभिसम्बन्धकाले बुद्ध्या निर्गम्यत इत्याह—

द्रव्यावस्था तृतीया तु यस्यां संसृज्यते द्वयम् ।

तयोरेवस्थयोर्भेदादाश्रयत्वे नियुज्यते ॥ १४ ॥

जातिगुणोपाधिसंसर्गप्रविभक्तशरीरद्वयमाधेयं यत्र संसृज्यते सम्भेद-
मापद्यते, तत् तृतीयं द्रव्यरूपमाधारभूतमवच्छेद्यम् । अवच्छेदकात् तस्माद्
तत्रादन्यदाश्रयत्वे तयोर्द्वयोर्नियुज्यते कल्प्यते ॥ १४ ॥

कथमेकस्य वस्तुतो द्रव्यस्य भेदकल्पनेत्याह —

बुद्धयैर्कं भिद्यते भिन्नमेकत्वं चोपगच्छति ।

बुद्ध्यावस्था विभज्यन्ते सा त्वर्थस्य विधायिका ॥ १५ ॥

इह प्रत्ययरूढार्थाभिधानिनः शब्दा यथाप्रत्ययं भेदाभेदाभ्यां व्यवहारं
वर्तयन्ति । प्रत्ययश्च स्वनिमित्तानुविधानेनार्थाकारान् वह्निर्निर्मितीत इव ।
तथा च प्राक् समासादुपाधिभेदाच्छ्रुतिस्य द्रव्यद्वयस्याभिधानम् । समासे तु
भेदस्तिरोहितः । सौऽर्थोऽन्तर्भूत इति पदसमुदायात्मकमेकं पदमभेदेन कृष्ण-
तिला इत्यर्थमभिधेते । तथा च 'नीलमञ्जरी मत्तमधुकरि' इति पुंवद्भावः
समानाधिकरणलक्षणः सिद्धः ॥ १५ ॥

बुद्धिप्रकर्षणश्च भेदाभेदभ्यङ्गहार का यावन्नाचारस्याप्यभिमत इत्याह—

व्यपदेशिवदेकस्मिन् सुदुग्धा नानार्थकल्पना ।

तथा कल्पितभेदः सन्नर्थोत्पा व्यपदिश्यते ॥ १६ ॥

‘तत्र व्यपदेशिवद्वचनम् एकाचो द्वे प्रथमार्थम्’ इति व्यपदेशिव-
द्भाववचनम् ‘अवचनाल्लोकविज्ञानात् मिद्धमि’ति प्रत्यावक्षणापो वार्तिककारो
बुद्धिप्रतिभासिनं शब्दार्थमन्युपगच्छति । तथा हि बुद्धिनभारतोपिभेदाश्रयेण
मुख्यवदेकस्मिन्नापि द्विर्वचनादिकामं सिद्धम् । शब्दप्रयोगाच्च प्रत्ययस्य गौण-
मुख्ययोरविशेष, साधकानुदयात् । अत एव ‘प्रमाणविपर्ययविकल्पनिर्द्वा-
स्मृतय’ इत्यत्र विकल्पाद् विपर्ययो भेदेनोक्तः । विकल्पो हि पुरुषस्य
चेतन्यं स्वरूपमित्यत्राभिन्नस्यापि भेदप्रदर्शने राज्ञः पुरुष इतिवत् प्रतीति-
साम्यम् ॥ १६ ॥

शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यभेदेऽपि भेदो लौकिको व्यपदेशिवद्भावे दृष्टान्तित, तं
व्यङ्ग्ये —

क्रियाभेदेन दृष्टानामश्मादीनां पुनः पुनः ।

क्रिश्चिद्दर्शनमन्येन दर्शनेनापदिश्यते ॥ १७ ॥

अनेकशः पेषणादिक्रियाभेदोपधारितभेदानां शिलापुत्रकादीनां विद-
क्षितैकक्रियासम्बन्धित्वेन ज्ञानमनेकक्रियागतेन ज्ञानेन सम्बन्धितयावच्छि-
द्यते । नानाक्रियासम्बन्धिनः शिलापुत्रकस्येदमेकक्रियासम्बन्धि प्रतिनियतं
शरीरमिति ॥ १७ ॥

एवमिगदि शत्रु विषयेऽभेदात्तर्कभेदकल्पनया भङ्गशीलाह —

अभोगभेदाद् पातूनां अकरण्य बहुरूपताम् ।

भेदाभेदाद्युपादाय क्वचिदेकान्तनमुच्यते ॥ १८ ॥

एकोऽयं यस्य सोऽयमेकाजिति बहुमीहावाशिते एकवर्णेष्वन्य-
पदार्थस्य वर्तिपदार्थमिभस्याभावाद् द्विर्वचनापसक्तावेकवर्णेषु च व्यपदेशि-
वद्वचनादित्युक्तम् । ततः एति, धयनम्, इतः, एता, एतन्न्यम्, आयन्
इत्यादि बहुभेदप्रामिन्नभयोगगतनानारूपाश्रयेणान्यपदार्थं प्राप्ति नियतप्रयोगगता-
भेदाश्रयेण वर्तिपदार्थं च परिदरुण्य ह्यापेत्यादौ द्विर्वचनसिद्धिरुक्ता ॥ १८ ॥

यद्वा,

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवान् परिकल्पितः ।

एको धात्वर्थविगमाद् वर्णस्वेनोपचर्यते ॥ १९ ॥

इणो धातोरेत्यादौ पदे प्रत्ययरूपमिन्नेऽप्यनुगमाद् योऽनुगतोऽर्थः-
स वाच्यः । अन्यत्र तस्मिन्नेव प्रत्यये धात्वन्तरप्रयोगे तदप्रतीतेरित्यर्थवतो-
ऽस्य निरर्थकमिदं वर्णरूपमेकोऽजिति कल्पनया व्यवहियते । धातुशब्दो हि
क्रियावचनस्य संज्ञेति तेनार्थवानसावुच्यते । अजिति त्वनपेक्षितार्थसम्बन्ध-
वर्णविशेषात्मकं रूपमभिधेते^१ । तथा च कल्पते व्यपदेशः, एकोऽज् यस्य
सोऽयमेकाजिति । प्रथमत्वमप्यसत्यप्रथमेऽपेक्षणीयेऽपूर्वत्वात् समारोपितं यथा
प्रथमगर्भेण हतेति निर्णीतम् ॥ १९ ॥

तदेवं यथा बुद्धिप्रकल्पितभेदाभ्येणात्र व्यपदेशसमर्थनं तथा सामानाधिकरण्यामपि
बौद्धभेदाभ्यामिति प्रकृतं निगन्थति —

द्रव्यात्मानस्त्रयस्तस्माद् बुद्धौ नाना व्यवस्थिताः ।

आश्रयाश्रधिधर्मेणेत्ययं पूर्वम्य आगमः ॥ २० ॥

जातिगुणाच्छुरितमाद्येयं द्रव्यद्वयं, तदाधारभूतं तु तृतीयं गुणजाति-
विशिष्टबुद्धिभेदाद् भिन्नामिति विभक्तमात्मग्रहणं सर्वत्र निरंशवस्तुवाचकमि-
त्युपाधिभेदेनापि प्रतीतौ निरंशवस्तुविश्रान्तिः सूचिता, यथा सामानाधि-
करण्यं वाक्येऽपि सिध्यति । तथाच तत्र पुंवद्भावोपपत्तिः । एष च बृद्धाना-
माज्ञाय आदरणीयो न स्वमनीषिकाचर्चितः । तदेवं (समानाधिकरणेष्-
पसङ्ख्यानमसमर्थत्वाद् द्रव्यं पदार्थः इति चेदि^१ति द्रव्यपदार्थपक्षे वीरपुरुष-
शब्दाभ्यां ह्याभ्यामप्येकस्य द्रव्यस्य प्रतिपादनाद् भिन्नाभिधेयाभावे भेदाधि-
ष्ठानस्य संसर्गास्याभावात् समासाभावो यश्चोदितः, स द्रव्येऽपि पदार्थे
प्रतीयमानवीरत्वादिगुणभेदकृतं द्रव्यस्य भेदमाश्रित्य समर्थितः । जातावपि
हि पदार्थे प्रतीयमानैकद्रव्याश्रयं सामानाधिकरण्यं वीरत्वपुरुषत्वयोराश्रयणी-
यम् अन्यथानुपपत्तेः । एवमर्थयोः सामानाधिकरण्यमधिकरणान्तरविम-
जनात् समर्थितम् । अत एव विशेषणविशेष्यभावोऽपि सिद्धः । यो हि
यमभेदेनोपश्लिष्यति स स्वरूपेण नियोगतः तदुपरल्लयतीति दृष्टम् ॥ २० ॥

तदित्यमर्थयोः सामानाधिकरण्यमुपपाद्य शब्दयोरप्युपपादयितुमाह—

सामानाधिकरण्यं च शब्दयोः कैश्चिदिष्यते ।

विशेषणविशेष्यत्वं संज्ञासंज्ञित्वमेव वा ॥ २१ ॥

कृष्णातिलशब्दयोर्भिन्ननिमित्तप्रयुक्तयोरेकस्मिन् जातिगुणविशिष्टे द्रव्ये प्रवर्तमानयोः सामानाधिकरण्यत्वं सामानाधिकरण्यमुच्यते । एवं विशेषणविशेष्य-भावाऽपि तयोरेव । कृष्णशब्दो हि तिलशब्दं स्वार्थविशिष्टेऽर्थेऽवस्थापयति । तिलशब्दोऽप्यन्यविशेषप्रतिपादनादपावर्तमानोऽवच्छेद्यः । संज्ञासंज्ञिभावोऽपि प्रत्यस्तयोस्तयोरेव । तथाहि — प्रदेगस्थो वृद्धिशब्दः संज्ञासंज्ञिवाक्यस्थेन वृद्धिशब्देन प्रत्यायितं स्वरूपोपधानेन संज्ञिनं प्रतिपादयति आदैजू इत्यादै-च्छब्दोपहितरूपम् । अतश्च स्वरूपोपधानेन प्रत्यायनात् सोऽयमित्यमित्यन्वयात् सामानाधिकरण्यमेकविभक्तित्वं च विशेषणविशेष्ययोः संज्ञासंज्ञिनोश्च वृद्धि-वाक्ये वर्णितम् । तदिह निर्दर्शनत्वमन्तर्भाव्य निर्दिष्टम् ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेणार्थयोः सामानाधिकरण्यमाह —

केपाश्चिज्जातिगुणयोरेकार्थसमवेतयोः ।

वृत्तिः कृष्णातिलेऽपि शब्दे द्रव्याभिधायिनि ॥ २२ ॥

कृष्णातिलेषु प्रतिपाद्येषु वृत्तिरेकार्थभाव इष्टः । तथाहि — सति विशेष-णविशेष्यभावे सा भवति । अस्ति चात्र सा, जातिगुणयोरेकत्राश्रये वृत्तेः । यदेव द्रव्यं जातिनिष्ठं तिलशब्देन साक्षाद्भवगमितं, तदेव कृष्णशब्देनाव-च्छिद्यते । अतस्तद्वाच्यो गुणो विशेषणन् । गुणनिमित्तो हि कृष्णशब्दो द्रव्य इति तस्य तात्पर्यार्थो गुणः, द्रव्यस्य तिलशब्देनाप्याक्षेपात् । शब्दे द्रव्याभिधायिनीति सामानाधिकरण्यार्थमाह — कृष्णशब्देन हि गुणमात्राभि-धाने तिलस्य कृष्णः इति वैयधिकरण्यं स्यात् । तथाच वृत्तिर्न सवेत् । षष्ठीसमासस्यापि गुणेन नेति निषेधात् । एवं तिलशब्देन जातिमात्रा-भिधान इति जातिविशिष्टद्रव्याभिधानमत्रापि पक्षे । गुणप्रधानभावकृतस्तु पक्षभेदः । तथाच प्राधान्येन वाच्यस्य द्रव्यस्य वस्तुतोऽधिकरणान्तराभावाद् द्रव्यपदार्थपक्षे पूर्वं बौद्धभेदाश्रयेण समर्थितम् । इदं तु जातिपदार्थपक्षे कथ्यते । न च जातिगुणौ निराश्रयावत्र तिलकृष्णशब्दाभ्यां प्रत्याप्यौ येन तयोरेकाधिकरणत्वं सामानाधिकरण्यं न स्यात् । नापि तयोः स्वतो विशेषण-

विशेष्यत्वं, द्रव्यावच्छेदे प्रवृत्तयोरन्योन्यसमन्वयामावात् । तस्माद् द्रव्य-
द्वारेणैवात्र विशेषणविशेष्यभावो विवक्षितः । तिलशब्देन जातिनिष्ठस्य
द्रव्यस्याभिधानात् कृष्णशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तद्वारेण तत्र विशेषणमित्येव
युक्तम् ॥ २२ ॥

यत्र तु द्रव्याभिधान नास्ति नेवलगुणाभिधानं, तत्र नान्तरीयकद्रव्याक्षेपेऽपि
विशेषणविशेष्यभवात् तत्र समानाधिकरणसमासाभाव इत्यतः —

संस्तु रूपरसादीनामाश्रयो जाभिधीयते ।

द्रव्याभिधानेन विना ततस्ते द्वन्द्वमाचिनः ॥ २३ ॥

रूपरसादिशब्दाः स्वभावत एव द्रव्यान्निष्कृष्टरूपं स्वार्थमाचक्षते ।
निराश्रयस्य तु गुणस्याभावात् सामर्थ्याक्षिप्तमत्र द्रव्यम् । तथाचाभिधाद्वारेण
द्रव्यस्याविषयीकरणाद् रूपरसयोः परम्परसम्बन्धाद् विशेषणविशेष्यभावा-
भाव इति समानाधिकरणसमासो न भवत्यत्र । अपि तु द्वन्द्वं गावयन्ते
प्राप्नुवन्ति, द्वन्द्वो वा भावी एषामिति । द्वन्द्वपदवाच्या रूपरसादयः । ते वा
रूपरसादिशब्दा द्वन्द्वभाजः । तदेवं सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावश्चे-
त्युभयं विचारितम् ॥ २३ ॥

इदं तु वचनम् — कृष्णतिलशब्दे द्वयोरपि शब्दशब्दत्वाद् गुणजातिनिमित्ता-
क्षेपेण द्रव्ये प्रवृत्तेः समवायतिरोहितमेष्टवस्य समानत्वेन द्रव्यव्यवधिना क्रियायोगस्य
तुल्यत्वाद् विशेषणविशेष्यत्वानियम इत्युपसर्जनाप्रसिद्धौ चोदितायां द्रव्यं प्रधानमिति
परिहृतं भाष्ये । तत्र कथं जातिनिमित्तत्वैव द्रव्यशब्दत्वात् प्राधान्यं, न गुणनिमित्तत्वाधी-
त्याह —

द्रव्याभिधायी कृष्णादिराकाङ्क्षावान् प्रवर्तते ।

निमित्तानुविधायित्वात् तत् तिलादौ न विद्यते ॥ २४ ॥

इह गुणगुणिनोरभेदोपचारात् कृष्णशब्दो द्रव्यमभिधत्ते । क्रियाया
गुणो न साक्षात्सम्बन्धमुपैति, अपि तु द्रव्यद्वारेण द्रव्यस्यैव शक्त्यधिकरण-
त्वादिति द्रव्याकाङ्क्षो गुणः क्रियायां प्रवर्तते । द्रव्येण च नित्यमपि योगा-
भावात् ततो भिन्नः स्वयमनर्ह एव सम्बन्धे । तथाहि — कदाचिद् द्रव्या-
न्निष्कृष्यापि गुणो व्यवह्रियते । उपजनापायौ हि गुणस्य द्रव्ये । अत एव
मनुष्यं पृथी च भवति । 'अव्यतिरेकात् सिद्धमिति चेद् दृष्टो व्यतिरेक' इति
चोक्तम् । जातिस्तूत्पत्तिप्रभृत्या विनाशाद् द्रव्येणाव्यभिचारितसम्बन्धा, अरू-

पक्त्वात् । अतश्च निमित्तं जातिमुत्पत्तिकाल एव प्राप्तसम्बन्धामलक्षितविवे-
कामनुवर्तते, योऽभिधेयमुखेन तिलादिशब्दः, तत्र तत्साकाङ्क्षप्रवृत्तित्वं
नास्ति । यथा हि गुणो द्रव्याकाङ्क्षो भवन् क्रियया द्रव्यव्यवधिना समन्वय-
मेति, नैवं जातिस्तद्गहितस्य द्रव्यस्यागावात् । आत्मकत्वेव हि सा तस्येति
साक्षादेव जातिमद् द्रव्यं क्रियायोगि । अतश्च जातिमद् द्रव्यं विशेष्यं प्रधान-
मुक्तं, गुणो विशेषणमिति तदभिधायिनोरापि शब्दयोः परम्परावच्छेदकत्वेऽपि
नियतो विशेषणविशेष्यभाव इत्यर्थः ॥ २४ ॥

तदेतदाह —

एवं जातिमति द्रव्ये प्रत्यागते क्रियां प्रति ।

गुणधर्म गुणाविष्टं द्रव्यं मेदाय कल्पते ॥ २५ ॥

एवमिति । यथादिताभिहितानुविधानेन तिलशब्देन जात्याच्छुरितस्य
द्रव्यस्य प्रतिपादनात् तस्यैव साक्षात् क्रियायोगः । कृष्णशब्देन तु गुणा-
च्छुरितं द्रव्यं न जात्याविष्टमिव, अपि तु गुणस्यैव स्वभावात् यस्य तद् व्यव-
हितक्रियासम्बन्धं गुणमूलमुच्यत इति तद्विशेषणं विशेष्यावच्छेदादभेदार्थः ।
नीलोत्पलं पश्यति, स्वादु फलमास्वादयति, सुरभि कुम्भमवाविम्रति, कर्कश-
शिलामामृशति इति साक्षाद्योग्या अपि रूपादयो न दर्शनादिक्रियाभिः सम्ब-
ध्यन्ते, समुदायार्थस्य द्रव्यस्यैवं विशेषणविशिष्टस्य श्रुत्यावेदितकर्मभावस्य
क्रियासमन्वयावगमात् । उत्पलस्य रूपं पश्यतीत्यादावपि वास्तवेन रूपेण
गुणस्य द्रव्यद्वारेणैव क्रियायोगः संयुक्तसमवायात् । श्रौतेन तु रूपेण रूपा-
दिभिर्दिदं तदिति सर्वनामै(प्र)योगयोग्यस्य द्रव्यस्यैव प्रतिपादनम् । एवं पटस्य
रूपं जायत इत्यादावपि शब्देन रूपेण द्रव्यमेव क्रियायोगीति गुणस्य द्रव्य-
व्यवधानेन क्रियासमन्वयेनास्ति व्यभिचारः । एवं द्रव्याभिधायित्वेऽपि कृष्णा-
देर्गुणशब्दस्य विशेषणत्वमुपपादितम् ॥ २५ ॥

एतन्नि तदभावेऽपि तत् प्रतिपादयितुमाह —

गुणमात्रामिधायित्वं कंचिदिच्छन्ति वृत्तिषु ।

अजाश्वादिषु सम्बन्धाद् रुद्धीनामिन्न रुद्धिभिः ॥ २६ ॥

वाक्ये कृष्णशब्दो गुणावच्छिन्नद्रव्यवचनः । वृत्तौ तु तिलशब्देनैव
 द्रव्यस्याभिधानाद् गुणमात्रं तद्विशेषणगतमाहेति युक्तम् । गुणविशिष्टस्य
 द्रव्यस्य प्रतीतेर्गुणो विशेषको व्यवस्थाप्यते । यथा राजपुरुष इत्यत्र षष्ठ्य-
 भावेऽपि राजार्थः । दृष्टं च द्रव्यशब्दस्यापि वृत्तौ गुणमात्रामिधायित्वम् ।
 यथा अजाधो देवदत्त इत्यत्राजाधशब्दयो रूढ्या नियतजातीयद्रव्याभिधायित्वे
 विरोधात् सम्बन्धो न स्यादित्यविद्यमानजन्मानोऽथा यस्येत्यजन्मलक्षणधर्म-
 मात्रवचनत्वेऽजशब्दस्य सम्बन्धोपपत्तिः, एवमिहापि भिन्नयोः कृष्णातिल-
 द्रव्ययोः सम्बन्धाभावाज्जातिशब्देनैव द्रव्यस्याख्यानात् तस्यैव पुनरभिधाने
 प्रयोजनाभावाद् गुणमात्रवचनः कृष्णशब्दः सामर्थ्याद् वृत्तौ व्यवतिष्ठते ।
 एकार्थाभावकृतश्चायं वृत्तौ विशेष इति वृत्तिष्वित्याह । तथाच व्यतिरेक-
 विभक्त्यभावेऽप्यव्यतिरिच्यमानशरीर एव गुणो द्रव्यमैत्र विशिनष्टि । यथा
 राजपुरुष इत्यत्र पुरुषार्थैर्काभावनापन्नो राजार्थः पुरुषम् । मीमांसकास्तु राज-
 शब्दो वृत्तौ लक्षणया पुरुषार्थमभिधातीत्याहुः । तच्चायुक्तं, मुख्यस्यैव राजा-
 र्थस्यैर्कार्थ्याभावाद् विशेषरूपेण पुरुषार्थोपादानोपपत्तौ लक्षणाया अभावात् ।
 मुख्यसम्भवे हि साम्युपगमनीया । लक्षणाया च राजानं पुरुषमुपास्त इत्यत्र
 वाक्येऽपि राजशब्दः पुरुषं लक्षयेत् । स्वस्वामिसम्बन्ध निरयोगतो न प्रती-
 येत । लक्षणायाः सामीप्यादिनिमित्ताया अपि भावात् पुरुषशब्देनैव च पुरु-
 षार्थस्य प्रतीतत्वात् लक्षणा । काष्णोत्तरासङ्गनाकर्षतीति च श्रुत्यर्थसम्भवे कथं
 लक्षणा । न चेदं नोपसर्जनमिति शक्यते वक्तुं, पूर्वपदप्रकृतिस्वरावधारणाद्
 बहुव्रीहिसत्त्वावसायात् ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरेणापि गुणवचनस्य कृष्णादेर्विशेषणत्वे नियममाह —

तिले पूर्वमुपात्ते वा तत्रैव मतुविष्यते ।

स च धर्मः समासेषु गुणस्तस्मात् विशेषणम् ॥ २७ ॥

तिलजात्यवच्छिन्ने प्रथममुपात्ते विशेष्ये सामान्यस्वभावेनावसिते वि-
 शिष्टगुणतयावसायार्थं कृष्णशब्दः प्रवर्तमानो गुणवचनो मतुब्लोपात् तत्रैव
 वर्तते । अत्र हि कृष्णोऽस्यास्तीति मतुप् तिलद्रव्य एव हि सम्बन्धिनि साम-
 र्थ्याद् गुणशब्दात् कृतः । तस्य 'गुणवचनेभ्यो लृक्' (वा०५-२-९४) इति

१. 'एव प्र', २. 'कोऽत्र' क पाठः. ३. 'मात्रं वि' घ. पाठः. ४. 'कीभा'
 ५. पाठः. ५. 'व पु' घ. पाठः. ६. 'व स' ग, ङ, पाठः.

द्वक् सामर्थ्यलभ्यो नोक्तः । स च सम्बन्धाख्यो धर्मो मनुषः प्रक्रमात् तदर्थ-
त्वेन प्रत्यामत्तेरवगम्यमानः समासेष्वन्तर्भवति । अमिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः
प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति तस्मात् समासविषयात् सम्बन्धाख्याद् धमद्विती-
र्गुण एवावच्छेदकः, सम्बन्धेन द्रव्ये स्वरूपसमर्पणात् । जातिस्तु न गुण-
शब्देन पूर्वमुपात्तं द्रव्यमवच्छिन्नानि, गुणापेक्षया जातेरस्यासक्तत्वात् पूर्वं तदा-
त्मनैव द्रव्यस्य निरूपणौचित्यात् । गतमेतत् ॥ २७ ॥

एवं समानाधिकरणवृत्ति विचार्य द्वन्द्वैकशेषवृत्ति विचारादिगुणाह —

अनुस्यूतेव भेदाभ्यामेका प्रत्ययोपजायते ।

यदा सहविवक्षां तामाहुर्द्वन्द्वैकशेषयोः ॥ २८ ॥

इहैकक्रियागुणनिवेशार्थमर्था बुद्ध्या निरूप्यमाणाः क्रियागुणद्वारेणे-
तरेतरस्यापेक्षया समुदायभावमापद्यमानाः साहभाव्येन ऋतुमभिप्रेता द्वन्द्वैक-
शेषलक्षणसमासपदवाच्या भवन्ति । समुदायश्चात्र नात्रयव्यतिरिक्तः, अपि
तु त एवावयवाः संहन्यन्ते । तथाचात्रावयवभेदाभासानुविद्धा पतीतिर्नय-
मिक्ती । अवयवाभासाच्च द्विवचनबहुवचने न विरुध्येते । न हि यथा समा-
सान्तरेष्वेक एवान्यावच्छिन्नोऽर्थः प्रधानं, तथात्र सर्वेषां पदार्थानां समकक्ष-
त्वादवयवभेदानुगतैकप्रख्यावशाच्चोद्भूतावयवभेदः समुदायो वृत्तिपदवाच्यः ।
स चावयवव्यतिरिक्त इत्यवयवशब्देनैव व्यपदिश्यते ध्वन्यदिरपलाशा इति ।
यस्त्ववयवव्यतिरिक्तः स शब्दान्तरेणोच्यते, समुदायो वनं यूयमित्यादि ।
एकप्रख्यान्यथानुपपत्तेश्चायं समुदायः परस्परपिक्कैः प्रत्येकमेव पदैरुच्यते ।
तत्रावधार्यमाणेन समुदायेन भेदरूपस्य तिरोधानाद्विषयशब्दः । एकसमुदायाभि-
धायित्वेऽपि च द्वन्द्वस्य पट्वीसृष्टीभाविति समानाधिकरणलक्षणः पुंशुद्भावो न
भवति, वाक्ये व्यभिचारसम्भवात् तद्वत्तस्य समानाधिकरणत्वस्याश्रयणात् ।
वृत्तौ त्वेकार्थभावात् तदव्यभिचारः । पट्वी च सृष्टी चेति तु वाक्ये भेद-
प्रतीतिमाधान्यम् । अत एव भेदाधिष्ठानेन समुच्चयेन योग इति समानाभि-
धेयत्वाभावः ॥ २८ ॥

भेदानुबन्धस्य सहविवक्षायामपेक्षयात् समादरेतरेतरयोः को भेद इत्यत आह —

इतरेतरयोगस्तु भिन्नसङ्घाभिधायिनाम् ।

प्रत्येकं च समूहोऽसौ समूहिषु समाप्यते ॥ २९ ॥

सहविवक्षायामनेकानुस्यूतैकप्रख्यारूपाया द्वैतमवयवप्राधान्यं सङ्घ-
प्राधान्यं च । तत्रावयवप्राधान्यमितरेतरयोगस्य विषय । तथाहि — भिक्ष-
मुद्भूतभेद सङ्घ समूह येऽभिदधति, तेषामय वाच्यो द्वन्द्वपदानां प्रतिभागं
इसौ समूहः पर्यवस्यति । तत्र एकैकस्यापि वाच्य । प्रत्यवयवपरिसमाप्तो
हि समुदाय एकावयवदृष्टावपि गृह्यते । एवमेकावयववाचकेनाप्यभिधीयते ।
यथा च भूयोऽवयवदृष्टौ स्फुटमवधार्यते, तथा समुदायादपि स्पष्टार्थमिधायिन-
स्फुटा प्रतीति । तथाच प्रत्यवयव प्रतिपत्तावपि न शब्दान्तरवैयर्थ्यम् ।
सङ्घप्राधान्ये तु समाहार इत्यर्थादुक्तम् । इत्यमनुस्यूतभेदत्वे समानेऽप्यय-
विशेषस्तु शब्दद्योत्योऽवयवप्राधान्यलक्षण । अयमेव चकशेषस्यापि द्वन्द्वाप-
वादस्य विषय ॥ २९ ॥

उद्भूतावयवभेद समुदाय प्रत्यवयवसमाप्तोऽभिधीयत इत्यत्र सङ्घ निदर्शन
माह —

व्यापारसमुदायस्य यथाधिभ्रयणादिषु ।

प्रत्येक जातिदद् वृत्तिस्तथा द्वन्द्वपदेष्वपि ॥ ३० ॥

क्रमिकस्य पूर्वपरीभूतस्य क्रियाकलापस्य पच्यादे यथास्वमधिभ्रय-
णादिव्यापाररूपे भावे जातेरिवाध्यासाद् वृत्ते स एको दृश्यमानो वर्तमानः
क्रियावयव पचतीति वर्तमानकालमिधायिप्रत्ययान्तपदवाच्यो यथा समर्थितः
प्राक्, एव द्वन्द्वपदवाच्योऽपि समुदाय प्रत्यवयववृत्तिरिति प्रतिपदमाभिधेयकमा-
पद्यते । द्वन्द्वपदार्थेकैकस्यान्यापेक्षाप्रतीतिरवयवान्तरश्रवणे परिसमाप्यते ।
इयमेव चात्रावयवानुविद्धसमुदायमतीति । जातिरपि प्रतिव्यक्ति परिसमाप्ते-
त्यैकैकव्यक्त्या भिद्यिनापि गवादिशब्देन प्रत्याग्यते । प्रथमव्यक्तिदर्शने
स्पष्टावभासा व्यक्त्यन्तरग्रहणे स्फुटीभवति । एवमन्योन्योपेक्षिणामधिभ्रयणा-
दीना पविप्रत्यय स्फुट ॥ ३० ॥

इति ३१ । तावर्थादधिभ्रयण निरपि पचिरिति युक्त तत्र विधान जात्याधि
जातिशब्देन । इह पुनभवसदित्तादिनाम दृश्यर्थतया यावयेषु ज्ञात कश्चैकार्थमिधात्वी
वृत्तौ स्मादिशासङ्गम दशात्तेन अनुत्पादयति —

शौण्डार्धचपुरोडाञ्छत्रिणोऽत्र निदर्शनम् ।

ते विद्युमित्रा इति च भिन्नेषु सहचारिषु ॥ ३१ ॥

‘सप्तमी शौण्डैः’ (२-१-४०) ‘अर्धर्चाः पुंसि च’ (२-४-३१) इत्यत्र गणपठितघूर्तादिशब्दभेदाश्रयं बहुवचनम् । तच्चैवमुपपद्यते, यदि घूर्तादयोऽपि शौण्डादिशब्दवाच्याः । कथं च ते तथा भवन्ति, यदि साहचर्यादध्यारोपितशौण्डादिभावाः । एवं पुरोडाशा इति बहुवचनान्यथानुपपत्तेः सहचरिता अपि करम्भपरिवापधानापयस्या अभिधीयन्ते । तथा छत्रिणो यान्ति, ध्वजिनो यान्ति, ते विष्णुमित्रा इति साहचर्यादध्यारोपितान्यथारूपास्तच्छब्दवाच्या दृष्टाः । एवं द्वन्द्वैकशेषयोर्द्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्त्या प्रतिपदमनेकार्थत्वमवस्थाप्यते । एकक्रियानुणविषयत्वेन साहचर्यात् परस्पररूपापत्तेः ॥ ३१ ॥

तथाह —

अर्थान्तराभिधायित्वं तथार्थान्तरवर्तिनाम् ।

याभ्यां चैकमनेकार्थं ताभ्यामेवापरं पदम् ॥ ३२ ॥

यथा शौण्डादिषु, साहचर्यादर्थान्तराभिधानं, तथात्रेति दाष्टान्तिके योजितम् । सहचरितयोरेव परस्पररूपाध्यासेनाभिधानेऽन्यस्यासहचरितस्याभिधानाभावादुपाचाभ्यामेव धवखदिरावित्यत्र प्रत्येकमनेकार्थता । तथा च बहुवचनाभाव इत्याशयः । क्रिया चार्थान्तरेऽध्यासहेतुरत्रोक्ता, यदि प्रक्षरतीति प्लक्षो न्यग्रोधेऽप्येतत् तुल्यमिति । तदेवं वार्त्तिककारोक्ता युगपदधिकरणता व्याख्याता । स हि ‘चार्थे द्वन्द्ववचने असमासेऽपि चार्थसम्प्रत्ययादनिष्टमसङ्ग’ इति चोदयित्वा ‘सिद्धं तु युगपदधिकरणे द्वन्द्ववचनाद्’ इति न्यासान्तरं पपाठ । युगपदेकेन शब्देन अदाधिकरणमभिधेयं द्वन्द्वपदवाच्यमभिधीयते, समुदायरूपं परस्परारोपितस्वार्थं, तदा द्वन्द्वो वक्तव्य इत्यर्थः । एवं सहविवक्षायां द्वन्द्व इत्युक्तं भवति । तत्रैव युगपदधिकरणवचनतायाः समर्थितत्वात् । ननु चाभिधानक्रमादभिधेयक्रमोऽवश्यम्भावीति कथं हि युगपदधिकरणवचनता । नैतत् । प्लक्षन्यग्रोधौ धवखदिरपलाशा इत्यत्र यदि न्यग्रोधार्थप्रतिपत्तिकाले प्लक्षार्थस्य नावगतिः, पलाशार्थप्रतिपत्तिकाले च यदि धवावर्धस्य नावगतिः, तदा न्यग्रोधपलाशशब्दयोरैकार्थत्वादेकवचनमेव स्याद्, न द्विवचनबहुवचने । अतो द्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्त्यात्रैकैकोऽपि शब्दोऽनेकार्थाभिधावीत्यनुमानाद् युगपद्वाचिता निश्चीयते । तदुक्तं — ‘शब्दौर्वापर्यादर्थौर्वापर्याभिधानमिति चेद् द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिरिति उद्भूतावयव-

भेदश्च समुदाय इति समुदायाश्रयमेकवचनं न चोदनीयम् । साहचर्यं चार्थो-
न्तराभिधाने हेतुलोकप्रसिद्धयार्थान्तरत्वात् कथ्यते । प्रक्षरणं तु विस्तारेणा-
वस्थानं न्यग्रोधेऽप्यस्तीति तस्यासौ स्वार्थ एव तदुक्तं 'कारणाद् द्रव्ये शब्द-
निवेश इति चेत् तुल्यकारणत्वात् सिद्धमिति । न चैवमतिप्रसङ्गे वाक्येऽपि
न्यग्रोधशब्देन प्लक्षार्थस्य प्रतिपादनप्रसङ्गाद् । यतस्तद्विषयं चेत्युक्तम् । वृत्ति-
विषये शब्दानां शक्तिवैचित्र्यादर्थान्तराभिधानं न तु सर्वत्रेत्यर्थः । अत एव
तत्र साहचर्यदेतदिति तस्याप्रयोगे तदभाव उक्तः । एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयो-
गोऽनुपपन्न इति चेद् अनुक्तत्वात् प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोग इति ।
एवं चेतरेतरसंनिधाने भारोद्यन्तुवत् परस्परशक्त्याविर्भावनाद् नियतविषयमेव
परस्पराभिधानं शब्दानामित्युक्तम् । अभिधानं पुनः स्वाभाविकमिति ।
तदेवं समर्थिता युगपदधिकरणवचनता । भाष्यकारेण तु 'दुःखा दुल्पपादा
चेयमित्युबत्वा पाणिनीय एव सूत्रन्यासः समर्थितः किरु । नेयं प्रतीतावुपासो-
हतीति दुःखा, प्रमाणाभावाच्च दुरुपपादा ॥ ३२ ॥

तद् व्याख्ये—

समुदायान्तरत्वाच्च तादृशोऽर्थो न लौकिकः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शास्त्रार्थोऽपि न दृश्यते ॥ ३३ ॥

इह लोकाच्छब्दार्थावसायः । न चात्र स्थितलक्षणोऽलौकिको व्यव-
हारोपयोगी प्रत्येकं पदवाच्योऽर्थो नैकोऽवधार्यते । न हि शब्दान्तरस्य शब्दान्-
न्तरार्थाभिधानं लोके दृश्यते । खडल्याच्च लौकिकस्यार्थस्य प्रक्षरणमात्रान्यग्रोधः
प्लक्षो नोच्यते । न हि गमनाद् गौरिति पुंरूपोऽपि गच्छन् गौरित्यभि-
धीयते । तस्माद् द्वन्द्वलक्षणेन समुदायेनायमन्य एवावयववाच्यात् समुदायाद-
भिधीयमानः समुदायो विज्ञेयोऽलौकिकः । अथ प्रकृतिप्रत्ययार्थवदापोद्धा-
रिकोऽयमन्वयव्यतिरेकलभ्यः शास्त्रीयोऽत्र प्रत्येकं द्वन्द्वपदवाच्योऽर्थः । तदपि
न । यस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामत्र स्वार्थ एव प्रसिद्धः प्रत्येकं पदानामवधार्यते
न त्वर्थान्तराभिधानशक्तिरवधारयितुं पार्यते । प्लक्षशब्दसंनिधाने हि
न्यग्रोधस्य प्लक्षोऽप्यर्थ इत्युच्यते, प्रतीतिः । सा च प्रतीतिस्तस्य स्वशब्दा-
देव सिद्धेति न स्तोऽन्वयव्यतिरेकौ । काममेकशेषे शब्दान्तरस्याप्रयोगाद्
भारोद्यन्तुन्यायेन परस्परं शक्त्याविर्भावनादेकस्यानेकार्थप्रत्यायनशक्तत्वमनेन

न्यायेन व्युत्पाद्यते स्ववाचकस्यैवानुपहृतशक्तेस्तु द्वन्द्वे सम्भवात् कुतोऽप्रनीता
शब्दान्तरस्य तत्र शक्तिः कल्पयेत् । उद्भूतावयवभेदस्य तु समुदायस्य
समासवाच्यत्वाद् द्विवचनबहुवचनोपपत्तिः । समासाद्धि द्विवचनबहुवचने
जायेते । नोत्तरपदमात्राद्, येन तदर्थस्य द्वित्वादियोगसमर्थने प्रयस्येत ।
एकक्रियागुणनिवेशापेक्षया चानेकोऽर्थः प्रख्ययैकया विषयीक्रियमाणोऽशक्योऽ-
भिघातुमेकेन शब्देनेति पदसमूहाख्येन समासेनाभिधीयते । स च समासशब्दोऽ-
न्वाख्येयो निरंशोऽपि भागकल्पनेन व्युत्पाद्यते । ते च भागाः पृथक् पदान्तर-
सदृशा इति तदर्थं एवानुगम्यन्ते । तथा च प्रविभागेनानुशासने साक्षाद्दश
मपि पदं स्वार्थं एव पर्यवस्यति । अपेशामात्रप्रभावितश्चायं समुदायः क्रमवता-
मर्थानामात्मभूतः । स कथं पदार्थमात्रप्रतीतौ प्रतिभासेत्, येनोत्तरपदार्थ-
प्रतीतायेव वचनं शक्येत । सङ्कलनाप्रत्ययविषयत्वात् समुदायस्य भूयोऽवयवा-
वधारणकालेऽवधारणात् । न च विशेषणविशेष्यमावायोगाद् द्वन्द्वपदार्थी
न संहन्यन्त इति शङ्कनीयम् । सर्वस्य नामपदार्थस्य क्रियैव संसर्गः, कस्य-
चित् तु साक्षात्क्रियया सम्बन्धोऽन्यस्य तु तद्विशेषणत्वेनेत्येतावान् समासा-
न्तरपु भेदः । द्वन्द्वे तु समुदायविभक्त्या समुदायार्थस्य क्रियासम्बन्धद्योतना-
दवयवार्थाः क्रियार्थिनः समुदायात्मतामापद्यन्ते । एतच्च परस्यापि मतम् ।
कथमन्यथैकैकोऽपि द्वर्थः स्यात् । द्वयोरेवार्थयोरपेक्षावतोः समुदायत्वात् ।
अत एवान्योन्यापेक्षायाः समुदायादेवार्थानामवगतेश्चरितार्थद्वयच्छब्दो निव-
र्तते । वान्ये त्वर्थानां विच्छेदप्रतिभासात् समुच्चयद्योतने चशब्दोऽपेक्ष्यते ।
तस्मात् समुदायादेवान्योन्यापेक्षाप्रभावितद्वित्वादियोगिनो द्विवचनबहुवचनयो-
रुपपत्तौ न काचिद् विप्रतिपत्तिः ॥ ३१ ॥

यत एव —

दुःखा दुरुपपादा च तस्माद् मान्येऽप्युदाहृता ।

युगपद्वाचिता सा तु व्यवहारार्थमाश्रिता ॥ ३४ ॥

दुःखयति न चेतः परितोषयति इति दुःखा प्रतीतावनुपारोहान्,
प्रयोजनस्य चान्यथासिद्धेः । अत एव प्रमाणाभावात् परस्य सुखेन प्रतिपाद-
यितुं न पार्यत इति दुरुपपादा । सङ्कलनाविषयाश्चार्थाः समासान्तरेऽपि

समुदायभावनापद्यन्त इत्यस्ति सहविवक्षा । एकजातीयैविषयाश्चार्था भव-
न्त्येकशब्दवाच्या एकशेष इति सहविवक्षायामियं न्याहता युगपदाधिकरणव-
चनता दुरुपपादेति, वदता माप्यकारेण कृच्छ्रोपपादनाय गर्भोक्तता ततश्चेयम्-
प्रीकृतैवेति ॥ ३४ ॥

तत्संभावनाबीजमाह—

समुदायमुपक्रम्य पदं तस्यां प्रयुज्यते ।

वि ।गेन समाख्याने ततस्तद् द्व्यर्थमुच्यते ॥ ३५ ॥

इह लक्षन्यमोघौ धवखदिरपलाशा इत्यादिः समुदायो लौकिकोऽन्वा-
ह्येयः शब्दोऽवयवविभागैकरूपनया व्युत्पाद्यते । तत्र च यावानर्थस्तावानेव
विभज्यमानस्यावयवस्यावस्थाप्यते । अत्र हि विषये यः प्लक्षादिशब्दोऽवयवः
स स्वार्थमात्रे न विश्रान्तः अपि तु परिसमाप्तार्थवचनः । तथा च समुदायो-
पक्रमे परस्परसंबन्धादन्विताभिधाननयेन प्रत्येकं पदमितरपदार्थानुगतार्था-
भिधानादनेकार्थमेव । तस्यां युगपद् विवक्षायां समुदायनभिधेयमुद्दिश्य
प्रयुज्यत इति तथैव प्रक्रियायां प्लक्षौ च न्यमोघौ चेति द्व्यर्थस्यैवा-
पोद्धारवाक्यम् । एवं धवखदिरपलाशा इत्यत्र बहुवचनस्यापीति बोद्धव्यम् ।
विवक्षोपाख्यो द्व्यर्थः शब्दानाम् । अत्र चैतावती विवक्षा । परमार्थतस्त्वमिह
एव समासोऽर्थसमुदायार्थाभिधायीति न वाक्येऽनेकार्थत्वं लौकिकेऽस्ति ।
प्रक्रियावाक्ये त्ववयवधर्मेण समुदायाभिधानात् प्लक्षावयवत्वादुद्भूतावय-
वभेदोऽयं समुदायः प्लक्षौ न्यमोघावयवत्वाच्च न्यमोघावित्युच्यते । तद्
यथा सभावयवत्वात् समं चूर्णमिति । वृत्तौ त्वेकार्थीभावाद् भेदस्य विगल-
नात् तदधिष्ठानसमुच्चयद्योतनचशब्दाप्रयोगात् समुदाये समप्राधान्येना-
वयवशब्दो वर्तते । अन्यथा समप्राधान्याद् द्वन्द्वपदानां तदर्थस्य साक्षात्कि-
यासंबन्धसंभवादितरेतरोपश्लेषाभावे वाक्य इव विवक्षार्थाभिधापित्वाद्
द्विवचनाद्यनुपपत्तिरेव स्यात् । समासान्तरेषु हि प्रधानमुखेनोपसर्जनं क्रियया
युज्यत इति तेन संसृज्येत, न तु द्वन्द्वे, सर्वेषां समप्राधान्यात् । तस्मात्
तत्रैकैकेन पदेन समुदायार्थाभिधानमवश्याभ्युपगन्तव्यं, येन परस्परार्थसमन्व-

१. 'याधा', २ 'व्यवह', ३ 'तेति', ४. 'गेन एयु', ५. 'कमे'
६. पाठः. ६. 'यामि' ७. पाठः. ८. 'वैकल्यं' ९. पाठः.

योपपत्ताद्युद्भूतभेदस्य समुदायस्याभिधानाद् द्विवचनबहुवचनोपपत्तिः । आश्रयतो हि लिङ्गवचनान्यत्र प्रतिपादयिष्यन्ते । वृत्तिवाक्ययोश्च शब्दशक्तिवैचित्र्यं सुप्रसिद्धमिति वाक्ये लौकिके दृष्टार्थान्तराभिधानशक्तिरपि शब्दो वृत्तौ तदभिधायी युज्यते । अत एवोक्तं 'तद्विषयं चे'ति । इति सिद्धा युगपदधिकरणवचनता द्वन्द्वैकशेषयोः ॥ ३५ ॥

एकभेद शब्दशक्तिवैचित्र्यकृतं विच्छेद वृत्तिवाक्ययोः प्रतिपादयति—

वाक्येऽपि नियता धर्माः केचिद् वृत्तौ द्वयोस्तथा ।

ऋते त्वभेदेन सामर्थ्यमात्र एवोपघर्षिताः ॥ ३६ ॥

वाक्ये न्यपेक्षया केचिदर्थभेदा नियताः, केचिद् वृत्तावेकार्थीभावे, केचिद् वृत्तिवाक्ययोर्द्वयोः साधारणा इति यद्यपि भेदः, तथापि नासाविदन्त्या विषयभेदेन शास्त्रे निर्दिष्टः । अपि तु 'समर्थः पदविधिः (२-१-१) इति सामर्थ्यसामान्य एव निरूपिता भिन्ना धर्माः । अनाश्रितविशेषे सामर्थ्ये निर्दिष्टे सति यथायथं ते विभक्ताः । सामर्थ्यमात्रमेतन्नियतरूपमुक्तमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवं सामान्येनाभिधाय विच्छेदेन निर्णेतुमाह—

वृत्तौ विशेषवृत्तित्वाद् भेदे सामान्यवाचिता ।

उपमानसमासादौ श्यामादीनामुदाहृता ॥ ३७ ॥

'उपमानानि सामान्यवचनैः' (२-१-५५) इत्यत्र शस्त्रश्रियामेत्युदाहृतम् । तत्र च श्यामाशब्दो विशिष्टाया शस्यामुपमानभूतायां तदुपमितायां वा देवदत्तायां वर्तत इति विशेषवृत्तित्वात् कथं सामान्यवचन इति चोचे 'प्रागमिसंबन्धाद् यः सामान्यवचन' इति भाष्ये समर्थितम् । आमिषु-क्येन स्वभावसंभेदेन यत्र पदार्थाः संबध्यन्ते, असौ समासोऽभिसंबन्धशब्देनात्रोक्तः । तस्मात् प्राग्भेदे वाक्ये पृथगर्थत्वात् सामान्यवचनाः श्यामादयः । शस्त्री इव श्यामेत्यत्र हि श्यामत्वसामान्यमुपमानोपमेयगतमाश्रित्य श्याम-शब्दः प्रवृत्तः । वृत्तावेकार्थीभावादस्य विशेषावरोधः । एवमन्यत्रापि चोद्वय-मुपमितसमासादौ ॥ ७ ॥

उदाहरणान्तरमाह—

वृत्तिरन्यपदार्थे या तस्या वाक्येष्वसंभवः ।

चार्थे द्वन्द्वपदानां च भेदे वृत्तिर्न विद्यते ॥ ३८ ॥

स्निग्धानि किसलयान्यस्येति वाक्ये पदानामन्यपदार्थे स्निग्धकिस-
लयो वनस्पतिरिति वृत्तिवद् वृत्तिर्नास्ति, अस्मैत्यन्यपदार्थस्य स्वशब्देनैव
वाक्ये गमितत्वात् । वृत्तौ तु मत्वर्थस्य संबन्धस्यान्तर्भावात् पदान्येकार्थीभूय
संबन्धिनं प्रतिपादयन्ति । तथा द्वन्द्वपदानां भेदे वाक्ये चार्थे समाहारेतरेतर-
योगलक्षणे वृत्तिर्चास्तीति तत्र चशब्दो वाचकः प्रयुज्यते । वृत्तौ त्वेकक्रिया-
वशात् समुदितार्थाभिधायीनि पदानीति तत्र समुच्चितप्रधाने चो न प्रयु-
ज्यते ॥ ३८ ॥

अन्यदप्याह—

भेदे सति निरादीनां क्रान्ताद्यर्थेष्वसंभवः ।

प्राग्वृत्तेर्जातिवाचित्वं न च गौरखरादिषु ॥ ३९ ॥

भिद्यन्तेऽस्मिन्नर्था इति भेदो वाक्यं तत्र निरादीनां निष्क्रान्तः
कौशाम्ब्या इत्यादौ क्रान्ताद्यर्थवाचित्वं नास्तीति क्रान्तादेः साक्षात् तत्र
प्रयोगः । वृत्तौ तु निष्कौशाम्बिरित्यादावस्ति क्रान्ताद्यर्थाभिधानम् । वाक्ये
हि निरादीनामसत्त्ववाचिनां क्रियायोगिनि क्रान्तादौ द्रव्ये वृत्तिर्न संभवति ।
समासे तु पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यादनेकक्रियायोगी द्रव्यभूतस्तदर्थोऽभिधी-
यते । सोऽयमेकार्थीभावकृतो विशेषः । तथा गौरखरः, कृष्णसर्पः, लोहित-
शालिरित्यादिवृत्तिपदात् प्रागवाक्ये जातिविशेषप्रत्यायनसामर्थ्यं नास्ति । न
हि गौरः खरः, कृष्णः सर्पः, लोहितः शालिरित्यत्र जातिविशेषप्रतीतिः
पदसमुदायानभिधेयत्वाज्जातेर्वर्णविशेषावच्छिन्नस्यार्थस्य प्रतीतिः । जाति-
विशेषे तु वर्णविशेषानादरः । ऐकार्थ्यात् तु समासेनैकपदत्वाद् विशिष्ट-
जातिरुच्यते । तथा च जात्यभिसंबन्धे विवक्षिते कर्मधारयान्मत्वर्थीयो भवति
गौरखरवदरप्यं, कृष्णसर्पवान् वल्मीकः, लोहितशालिमान् ग्राम इति । तेनात्र
कर्मधारयमत्वर्थीयाभ्या बहुव्रीहिल्लुप्तत्वात् प्रक्रमस्येत्येतन्नादतरति । लोहित-
शालिग्राम इति द्युक्ते विशिष्टजातीयशालिसंबन्धो विवक्षितो न गम्येत ।
एवमुदाहरणान्तरेऽपि योज्यम् । तथा च भाष्यम् 'अस्त्यत्र विशेषो जात्यात्र
संबन्धः क्रियत' इति ॥ ३९ ॥

तदेवमिन्द्र वृत्तिवशात्तयोः स्वस्वविक्रमे विद्येते संसदकमान्तरंमन्मदाह —

क्रीडायां जीविकायां च वाक्येनावचनात् तथा ।

न नित्यग्रहणं युक्तं कौटिल्ये यद्विधौ यथा ॥ ४० ॥

वार्तिककारः पपाठ — 'अक्षरयोर्विग्रहेण विशेषात्प्रत्ययाक्षित्यग्रहणा-
नर्थक्यमिति 'नित्यं कौटिल्ये गतो' (३-१-२७) 'लुपमद—' (३-१-२४)
इत्यनयोर्व्यंगयोर्वाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं न कार्यं, वाक्येन गतिकौटिल्यस्य
भावगर्हायाश्चाभिहितत्वात् । कुटिलं प्रामतीति चेत् कौटिल्येनामदानारस्यापि
प्रतीयते । चट्प्रत्यय इति तु गतप्रत्यागनोपाधिः क्रियाविशेषः प्रतीयते ।
एवं गर्हितं लुप्प्रतीति चात्यर्थगर्ही नियोगतो न प्रतीयते । साधनगर्हाया
अपि प्रतिपद्येते । लोलुप्यत इति तु वृत्तौ भावगर्हाप्रतिपत्तिः । अनेनैव न्यायेन
'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' (२-२-१७) इत्यत्र नित्यग्रहणं प्रत्याख्येयमिति
निदर्शनव्याज्जेन तदप्युदाहृतम् । यदि वा यथा 'नित्यं कौटिल्ये —' (३-१-
२३) इत्यत्र माशादिग्रहणस्य वार्तिके प्रत्याख्यानं, तथा 'नित्यं क्रीडा-
जीविकयोः' (२-२-१७) इत्यप्येति साध्यत्वोपपन्न्यागः । तदितरस्य निदर्शन-
त्वेन सिद्धम्य च निदर्शनत्वात् । तदेवाचार्यमतं संवादकमुदरयते । उदात्त-
पुण्यस्य भक्तिका, दन्तानां सेमक इति वाक्यात् क्रीडाजीविकयोरप्रतिपत्तिः ।
क्रीडानशीलस्य जीवितानुसायकस्यप्यप्यर्थस्य प्रतीतिः । एवं शिवात्मनिहार-
स्यापि अदृश्यते लोलुप्यते इत्यनोऽप्रतीतिर्नैवेभ्यस्तत्र यद् भवति । तथा-
शोक्तं — 'क्रियात्मनिहारे मनेभ्यः' इति । एतदर्थं 'क्रियाक्षित्यग्रहणं व्याच-
क्षेपे — 'कुटिलायां गतौ नित्यं, भावगर्हाया नित्यं, न क्रियात्मनिहारे'

एवं वृत्तिवाक्यवैभर्म्ये सति —

निर्धारणादिविषये व्यपेक्षैव यतः स्थिता ।

समासप्रतिषेधानां ततो नास्ति प्रयोजनम् ॥ ४१ ॥

व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यं वाक्यैकनियतनिर्धारणविषये व्यवस्थितं स्वभावतो नियतमिति गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमेति 'न निर्धारणे' (२-२-१०) इति समासप्रतिषेधो नारम्भणीयः । न ह्यत्रैकार्थ्यभावे समासे कृते गोकृष्णा सम्पन्नक्षीरतमेति निर्धारणं प्रतीयते । निर्धारणहेतोर्वाक्यस्यापेक्षणीयस्य भावादसामर्थ्यादत्र समासाभाव इति तात्पर्यम् । एवं 'पूरण —' (२-२-११) इत्यादिरपि प्रतिषेधोऽशिष्य इत्यनुसरणीयम् ॥ ४१ ॥

ज्ञापस्त्वात् तु शास्त्रस्य स्वभावसिद्धमेव शक्तिवैचित्र्यं शब्दानामनुगन्तुं शास्त्रारम्भ इत्याह —

विधिभिः प्रतिषेधैश्च भेदाभेदनिदर्शनम् ।

कृतं द्वन्द्वैक्यद्भावे सङ्ख्यवृत्त्युपदेशवत् ॥ ४२ ॥

समासविधिना अभेदः संसर्ग एकार्थ्यभावः स्वभावसिद्धो ज्ञाप्यते, प्रतिषेधेन तु भेदोऽसंसर्गो व्यपेक्षालक्षणो मन्दमतीन् प्रति । तद् यथा — द्वन्द्वस्य प्राणितूर्याभादौ स्वाभाविकी सङ्ख्ये समाहारे तिरोहितावयवभेदे वृत्तिः, प्राणितूर्यसेनाङ्गानानित्येकवद्भावशास्त्रेण समाहार एवेति नियमेनान्वाह्यायते । द्विषयःप्रभृतीनां तु स्वाभाविकी प्रोद्भूतावयवभेदे इतरेतस्योगे प्रवृत्तिः प्रतिषेधेन । विभाषावचनेन वृक्षमृगादीनामुभयत्रेति' शास्त्रमनुवादकम् । न ह्यसती शब्दानां शक्तिवैचित्र्यशक्तेनापि कर्तुं पायते । 'न वा समाहारैकत्वादि'-त्येकवद्भावप्रत्याख्यानस्य साक्षादुक्तत्वात् सिद्धत्वे सति निदर्शनत्वेनाशेषन्यासः । न्यायस्तु समानः ॥ ४२ ॥

तदेवं वृत्तिवाक्ययोः 'समर्थः पदविधिः' (२-१-१) इत्यत्र सामान्येन यत् सामर्थ्यं निर्दिष्टं, तदेव व्यपेक्षैकार्थ्यभावलक्षणभेदेन शब्दवाक्ययनुसारीभिर्विभक्तमित्याह —

सामर्थ्यमविशेषोक्तमपि लोकव्यवस्थया ।

वृत्त्यवृत्त्योः प्रयोगज्ञैर्विभक्तं प्रतिपत्तुभिः ॥ ४३ ॥

वृत्तिसमुद्देशः ।

समर्थपदेन सामान्यवाचिना सङ्गतार्थत्वं वृत्तियाक्यगतमविशिष्टमुक्तम् ।
लक्ष्यशैल्यु लक्ष्यमूलत्वात् स्मृतः सूत्रकाराशयमनुसृत्य वृत्तावेकार्थीभावो
वाक्ये व्यपेक्षेति विभागः कृतः । तथाच परिभाषान्ने पत्वादिविधावपि व्य-
पेक्षासामर्थ्यसम्भवात्स्यैव व्यापारः । नियतविषयत्वाच्च सामर्थ्यभेदस्य 'वा-
वचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वादि'त्युक्तम् । एकार्थीभावं कृतार्थं वृत्तौ
क्रान्ताद्यर्थप्रतीत्यादयो विशेषा उक्ताः । वाक्ये त्वेकार्थीभावामावहृताः
संख्याविशेषादयः ॥ ४३ ॥

कथमविशेषोक्तावयं प्रविभाग, विपर्ययोऽप्यत्र कस्मान्न सम्भाव्यत इत्याद्य-
हपाह —

अर्थस्य विनिवृत्तत्वाल्लुगादि न विरुध्यते ।

एकार्थीभाव एवातः समासाख्या विधीयते ॥ ४४ ॥

इह द्वित्रिधा वृत्तिः, जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्था च । जहन्ति स्वार्थमु-
पसुर्जनपदानि यस्यां सा जहत्स्वार्था, तद्विपरीता अजहत्स्वार्थेति मतभेदा-
दयो विकल्पः । तत्र जहत्स्वार्थायामसन्नेवोपसर्जनार्थः । अजहत्स्वार्थायामपि
प्रधानेन सम्भेदापत्तेः पृथगसन्निति भेदाधिष्ठानस्य संन्यस्य निवृत्तत्वात्
सङ्ख्याविशेषतिरोधानाच्च विमक्ते. स्वाभाविकमर्थीभावाददर्शनमन्वाख्याय-
मानमुपपद्यते । तथाच समास एकार्थीभावे युक्तः । व्यपेक्षायां तु भेदस्य
संख्याविशेषाणां च संभवाद् विमक्तिश्रवणे वाक्यमवातिष्ठते । लुगादीत्या-
दिप्रहणात् स्तोकान्मुक्त इत्यल्लुक् एकवद्भावचनं गृह्यते । भेदतिरोधानाद्धि
समासेऽभेदैकत्वसंख्यामाहुर्भावात् स्वाभाविकमेवैकार्थीभिधानमनुगम्यते ।
तथाचोक्तम् । 'एकवद्भवनप्रहणमनर्थकं, द्वित्रिह्रस्वसमास' इति । तदे-
वमेकार्थीभावे समासभिधानस्य लुगाद्यन्वाख्यानं लिङ्गमुक्तम् । तथाच
वाक्यसमासयोर्नियतविषयत्वात् परस्परविषयावरोधात्सामर्थ्याद् विकल्पशास-
नमनुपपन्नम् ॥ ४४ ॥

वेदिन् ह वाचनिकमेव विषयनिधममाहु तद् दर्शयति—

व्यवस्थितप्रिभाषा च सामान्ये कैश्चिद्विष्यते ।

तथा तान्य व्यपेक्षायां समासोऽन्यत्र शिष्यते ॥ ४५ ॥

। व्यपेक्षैकार्थीभावयोर्यत् सामान्यं संबन्धमात्रं सामर्थ्यमित्यविशेषेणोक्तम्, तत्र विभाषया वाक्यसमासावभ्यनुज्ञायेते । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च व्यपेक्षायां सामर्थ्यभेदे वाक्यमेव, एकार्थीभावे तु वृत्तिरेवेति शब्दशक्त्यनुसारी विषयनियमः सूत्रकाराभिप्रायमनुसरद्विरुक्तः । वाक्यकारो वाचनं प्रत्याचक्ष्याविति पूर्वोक्तनयेन व्यवस्थामाह । सूत्रकारस्य तु सामान्ये व्यवस्थितविभाषा स्थिता ॥ ४५ ॥

तत्राच्च सामान्याप्राथम्ये समानशब्दत्वेऽप्येकार्थीभावकृतोऽयमपरो विशेष इत्याह—

तुल्यश्रुतिस्त्वात् तत्त्वेऽपि राजादीनामुपाश्रिते ।

वृत्तौ विशेषणाकाङ्क्षागमकत्वाच्चिवर्तते ॥ ४६ ॥

य एवं राजादिशब्दा वाक्ये, त एव वृत्ताविति रूपसादृश्यादभेदे वृत्तिवाक्ययोः समाश्रितेऽपि ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति वाक्यवद् ऋद्धस्य राजपुरुष इति वृत्तात्रपि विशेषणोपसर्जनार्थो न युज्यते गमकत्वाभावात्, प्रधानसंसृष्टेन व्यस्वतन्त्रेण राज्ञा ऋद्धादेरभिसंबन्धायोगात् । एकार्थीभावाद्धि संबन्धस्यान्तर्भावे सति कथमुद्धृतव्यतिरेकेण विशेषणेन योगः स्यादिति 'सविशेषणानां वृत्तिर्न' । 'वृत्तस्य वा विशेषणं ने'ति वक्तव्यम् । कृते हि समासे विशेषणयोगो न प्रतीयते उपसर्जनार्थस्येत्यगमकत्वात् प्रत्यायकत्वाभावात् तत्र विशेषणाकाङ्क्षा नास्ति । वाक्ये त्वास्ति गमकत्वात् । अतश्च शब्दशक्तिभेदादर्थभेदे वृत्तिवाक्ययोरस्त्यन्तमेव भेदः । सारूप्यनिमित्तं त्वभेदावसानं भ्रान्तम् । येनापि वृत्तादेकार्थीभावादुपसर्जनार्थस्य विवेकाभावात् सविशेषणयोगो न भवतीत्यादिरत्र युक्तिरुपन्यस्यते, तेनाप्येकार्थीभावकृताद्विशेषणाद्भेद एव शब्दशक्तिनिमित्तो वृत्तिवाक्ययोरुक्तो नापूर्वः कश्चित् ॥ ४६ ॥

। तत्राच्च अत्रास्ति उक्तं, तत्रेकार्थीभावेऽपि अस्ति विशेषणयोग इत्याह—

संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते ।

स्वार्थवत् सा व्यपेक्षास्य वृत्तावपि न हीयते ॥ ४७ ॥

इह केचिच्छब्दाः स्वार्थगितरापेक्षं नान्तरीयकमभिधानाः संबन्धिशब्दाः कथ्यन्ते । तद्यथा — गुरुशिष्यपितृपुत्रमातृभ्रात्रादयः । अतश्च ते वृत्तावपि 'स्वार्थमर्थान्तरापेक्षायोगिनमेव प्रतिपादयन्ती'ति गमकत्वात् तत्र

सविशेषणानामपि वृत्तिर्भवतीति 'सविशेषणानां वृत्तिर्ने'त्यत्रागुरुषुजावीनामित्यपि न वक्तव्यम् । देवदत्तस्य गुरुकुल, देवदत्तस्य गुम्बुज इत्यादि । अत्र हि प्रातिपदिकनात्रेणापेक्षितं विशेषणं नोद्भूतव्यतिरेकेणैत्येकार्थभावाद् व्यतिरेकस्यान्तर्भावेऽप्युपसर्जनेन संबध्यते । गुर्वादिर्हि वाच्य शिष्याद्यपेक्षमित्येकार्थभावेऽपि तदाकाङ्क्षा न निवर्तते स्वार्थस्य निवृत्त्यभावात् ॥ ४७ ॥

अथैव प्रकारान्तरमाह—

समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

संस्पृशपावयवांस्ते च युज्यन्ते तद्वता सह ॥ ४८ ॥

दासीगृहवत् प्रसिद्धमेव गुरुकुल देवदत्तेन प्रधानं विशेष्यते, न त्वत्रोपसर्जनार्थस्य गुरोर्देवदत्तोपेक्षेत्यपि समर्थने किं देवदत्तस्य समीप गुरुकुलमुतान्ययेति सन्देहे अवश्यमिदं वक्तव्यं देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य कुलमित्येवमवयवान् गुर्वादीन् सन्धेन स्वीकृत्य ते देवदत्तादयस्तद्वतावयविना समुदायेन संबध्यन्ते इत्यवयवद्वारेणैव समुदायसन्धो 'द्विमयमुदाश्रिद्यवानाम्' इत्यादिवत् । एवञ्च य एव देवदत्तेन सा ग्राद् गुरार्थेगिऽर्, स एव संपन्न इति, नास्ति प्रकारान्तरत्वमित्यत्र तात्पर्यम् ॥ ४८ ॥

प्रक्रियाया वाक्योपमर्देन वृत्तरन्वार्यानात् कथमत्य तमद इत्याद्युपाह—

अनुधान् प्रत्युपायाश्च विचित्राः प्रतिपत्तये ।

शब्दान्तरत्वादत्यन्तभेदो वाक्यसमासयोः ॥ ४९ ॥

इह राजपुरुपादयो विशिष्टार्थवृत्तयः सङ्घाताः परमार्थतो निरक्षा एव परिकल्पितपूर्वोत्तरावयवप्रविभागेन व्युत्पाद्यन्त इति मन्दमनस्य श्रुतिनारूप्यादुपायोपेययोरैक्यमव्यवस्थान्ति । भावनस्तु यथा रेखागर्वेण मत्त्वगर्वेप्रतिपत्तावन्य एव रेखागर्वेभ्योऽन्यश्च सत्यगर्व्यं, तथा घूलिप्रक्षेपगत प्रक्रियावाक्यमन्यदेव समासात् । प्रयोगसमवायि किल वाक्यमनोपायेन प्रदर्शते । तच्च व्यपेक्षकनियतमेकार्थभाविपयात् समासादन्यदेव । अर्थभेदेन शब्दानां भेदात् । संख्याविशेषादिस्वार्थभेदः प्रदर्शितः । क्वचित् समासान्तादेश्च संभवाद् रूपभेदोऽप्यस्ति । भेदससर्गलक्षणस्य प्रधानत्वार्थस्याभेदाद्

१. 'धी' इ पाठ २. 'न्त', ३ 'वेन' ४ 'वप्र', ५ 'धिऽय' प. पाठः. ६. 'य. इतरणा' ग. इ पाठ

बूरविप्रकर्षेण वाक्यप्रकृतिवृत्तिव्युत्पाद्यते तथा क्वचिद् वाक्यार्थे पदवचनमित्येवं विचित्रा व्युत्पादनोपायाः प्रक्रियायाम् । तत्र च वाक्यविभक्तीनां दर्शनात् समासे लुगन्वाख्यानं नलोपादिप्रत्ययलक्षणकार्यसिद्धयर्थम् ॥ ४९ ॥

यद्येवं गोरथादिवृत्तिविषयेऽपि युक्तादीनां वाक्ये दृष्टानां कथं न लोपाख्यानमित्यत आह—

असमासे समासे च गोरथादिष्वदर्शनात् ।

युक्तादीनां न शास्त्रेण निवृत्त्यनुगमः कृतः ॥ ५० ॥

विभक्तयोऽसमासे वाक्ये दृष्टप्रयोगा इति प्रक्रियायां तदभेदेन वृत्त्यनुशासने तासां प्रसङ्गाद्युक्तं यदाचार्योऽर्थाभावात् स्वामधिकी निवृत्तिप्रत्ययलक्षणं प्रार्थयमानोऽन्वाचक्षीत् । गोरथः दधिघट इत्यादौ तु युक्तादयः प्रक्रियावाक्यगता न दृश्यन्ते, नापि तल्लोपलभ्यं किञ्चनापि कार्यमिति न तेषां लुगन्वाख्यानम् । तथाच दध्ना ओदनो दध्योदनो गवां रथो गोरथ इति द्रव्याणां क्रियामन्तरेणासामर्थ्यात् समासाभावे चोदिते, “सिद्धं तु समानाधिकरणाधिकारे कस्तृतीयापूर्वपदोत्तरपदलोपश्च” । “पष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णात्” इत्युक्ते दध्ना उपसिक्तो दध्युपसिक्तः, दध्युपसिक्त ओदनो दध्योदनः, दध्नः पूर्णो दधिपूर्णः, दधिपूर्णो घट दधिघटः, गवां युक्तो गोरथः गोरथो रथो गोरथ इत्येवं समासे उत्तरपदलोपस्य वचने चोदिते “न वा असमासेऽदर्शनाद्” “युक्तार्थसम्प्रत्ययाच्च सामर्थ्यं” “सम्प्रत्ययाच्च तदर्थ्याध्यवसानमि”ति प्रत्याख्यातं लोपवचनम् । दध्योदनः गुडधाना इत्यन्नभ्यञ्जनभावावगतेस्तद्धेतुभूतोपसिक्तमिथ्यणक्रियां सामर्थ्यात् प्रतीयते इति तेन दध्ना ओदन इत्याद्येव वाक्यं क्रियते । नास्त्येषोपसिक्तादिरत्र शब्दः । एवं गवां रथः दध्नो घट इत्येव वाक्यम् । सम्बन्धिसामर्थ्यात् तु युक्तार्थप्रतीतिः । तथाहि— गवां रथस्य बाह्यबाहनसम्बन्धो युक्तार्थमन्तर्भावयति । एवं दधिघटयोराधाराधेयसम्बन्धः पूर्णार्थमिति यथायोगमनुसरणीयम् ॥ ५० ॥

ननु च गोरथो रथो दध्युपसिक्त ओदनः दधिपूर्णो घट इति वाक्ये दृश्यन्त एव युक्तादयः, तथा प्रगतवर्णाः प्रपतितवर्ण इत्यादौ प्रवर्णदिव्युत्तिविषये नाम्ने गतादिशब्दः धृत इति लोपोऽन्वाहयेव एवेत्यत आह—

शब्दान्तरत्वाद् युक्तादिः क्वचिद् वाक्ये प्रयुज्यते ।

प्रवर्णप्रपलाशादौ गतशब्दश्च वृत्तिषु ॥ ५१ ॥

इह द्विविधं वाक्यम् । श्योगसमवायि लौकिकं नित्यं, प्रक्रियावाक्यं-
चानित्यमलौकिकं समासप्रकृति रेखागवयस्थानीयम् । तत्र च युक्तादिर्न दृश्यते ।
लौकिके दृश्यते । तच्चान्यदेव गोरधादेः समासस्य पर्यायरूपमिति न पर्यायाणां
गजो मतङ्गजो वृषो वृषम इत्यादीनां गुरुलाघवादरेण लोपान्वाह्यानमुप-
पद्यते । प्रपर्णादिविषये वृत्तिष्वेकार्थीभावेषु सक्तु क्वचिद्लौकिके वाक्ये प्रगतपर्ण
इत्यादौ गतशब्दः प्रयुज्यते शब्दान्तरभूत इति समन्वयः ॥ ५१ ॥

प्रयोगसमवायिना च लौकिकेन वाक्येन सत्यव्यवान्तरार्थभेदे प्रधानार्थपेक्षया
वृत्तिरभिप्रायैलाह—

विशेषणविशेष्यत्वं कैश्चिदेकस्तथाश्रयः ।

उपाये तत्त्वदर्शित्वादिष्यते वृत्तिवाक्ययोः ॥ ५२ ॥

निरंशस्य समासस्यान्वाह्यात्तुमशक्यत्वालौकिकत्वाक्यसदृशं प्रक्रिया-
वाक्यमुपायः करुष्यते । तत्र चान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययवदर्थोपाद्धारः ।
अवुधास्तूपायोपेययोरैक्यमप्यवस्यन्तोऽर्थभेदमत्रावयन्ति । तथाहि — य एव
विशेषणविशेष्यभावो नीलमुत्पलमित्यत्र वाक्ये, (अ)भेदनिष्ठं च सामानाधिकरण्यं
तदविलक्षणमेव नीलोत्पलमित्यत्र वृत्तौ । एवं व्यधिकरणविषयेऽपि राज्ञः
पुरुष इत्यादौ विशेषणविशेष्यभावः संसर्गात्मको राजपुरुष इति वृत्त्या समान
इति वृत्तिवाक्ये ऋमिन्ने च । तथा च 'परस्परव्यपेशां सामर्थ्यमेक'
इत्येकीयं मतम् । समासेऽप्यत्र व्यपेक्षैव सामर्थ्यं, वाक्योपमर्देन कार्यशब्द-
दर्शने समासप्रादुर्भावादर्थभेदायोगात् प्रातिपदिकेर्नैव च पञ्चकदर्शनाश्रयेण
विभक्त्यर्थाभिधानात् तद्व्यगन्वाह्यानं, न त्वर्थस्याभावात् । तथा च तावकी-
नादौ विशेषणप्रतिपत्तिनिबन्धने सति सद्बुद्ध्याविशेषोऽवधार्यत एव । सर्वथा
त्वेकार्थीभावाभावेन स्यादत्र प्रतीतिः । उपसर्जनविशेषणयोगस्तु 'सवि-
शेषणानां वृत्तिर्न'ति वाचनिकः । द्वन्द्वे चशब्दस्याप्रयोगश्च तदर्थं एव ।
तस्यानुशासनात् तु भेदविगमनात् तन्निष्ठसगुच्यभावादिति कार्यशब्द-
शदिनो वृत्तिवाक्ययोः प्रधानार्थभेदेन पर्याययोः सर्वथैक्यं भ्रान्त्याप्यव-
स्यन्ति । नैकार्थीभावो नाम विशेषकरः कश्चिद्, व्यपेक्षैव, पत्वादिविषयेऽपि

सम्भवात् सर्वत्र सामर्थ्यमिति प्रतिपत्ता । इत्थं च भिन्ननिमित्ताभ्यां शब्दान्या-
मेकत्वैवार्थस्य प्रत्यायनात् सामानाधिकरण्यमवच्छेद्यावच्छेदकभावश्च भेदा-
श्रयो वृत्तावपि युज्यत इति न तत् प्रयत्नसाध्यम् । एषां च मते वा-
चनेन विकल्पो भिन्नविषये क्रियत इति गानर्थकं तत् ॥ ५२ ॥

एतदपदर्शनं निरावर्तमाह—

॥ पदं यथैव वृक्षादि विशिष्टेषु व्यवस्थितम् ।

नीलोत्पलाद्यपि तथा भागाभ्यां वर्तते विना ॥ ५३ ॥

वर्णानामानर्थक्यस्य वृक्षादौ प्रतिपादितत्वात्तिरंशमविभक्तार्थप्रत्या-
यकं स्फोटस्वभावं पदं स्वशक्त्या नियतार्थं यथा, एवं नीलोत्पलं राजपुरुष
इत्याद्यपि समासपदमविभक्तावयवमभिलसंविस्तिष्ठैकार्थप्रत्यायकं सदृशभाग-
प्रकरूपनया प्रकृतिप्रत्ययादिवद् व्युत्पाद्यतेऽदूरविप्रकर्षेण वाक्येन । यथा
वृक्षादावसत्रापि प्रकृतिप्रत्ययार्थविभागोऽन्वाख्यानार्थं कल्पितः, तथा वृत्ता-
वप्यवयवार्थभेदः । वाक्ये हि भेदाऽर्थस्येति सम्बन्धविभक्तिः । वृत्तौ
त्वाविभागेन पासूदकवदर्थस्याभेदापस्था सम्बन्धविगलनात् स्वाभाविकी निवृत्ति
विभक्तेः, सङ्ख्याविशेषोऽपि नास्ति । पञ्चके प्रतिपदिकार्थे द्योतकाभावाद-
प्रतीतिः । पयः पयो जरयतीत्यत्र क्रियासम्बन्धान्यथानुपपत्त्या शक्तिप्रतीतिः ।
अभेदैकत्वसङ्ख्या च सर्वसङ्ख्याविशेषसामान्यभूता वृत्तावस्त्युपसर्जनार्थस्य
द्रव्यस्य निस्तङ्ख्यात्वाभावादिति यथायोगं सति विशेषद्योतके तदवगमो न
विरुध्यते । प्रधानार्थसम्भेदादेव च स्वविशेषणेन न युज्यते उपसर्जनार्थः ।
वचनेन तु शब्दानां शक्त्याधानायोगाद् विषयविवेको दुरवसानः । द्वन्द्वेऽपि
समुच्चितप्रधान्याच्च शब्दनिवृत्तिर्न तु चार्थेऽनुशासनात् । नद्वैत्रार्था विधेय-
तया शब्देषु निर्दिश्यन्ते, आनन्त्येनाऽऽक्यत्वात् । उदुक्तम् — 'अर्थाना-
देशात् तच्च लघ्वर्थमिति । सिद्धस्य तु लौकिकस्वार्थस्यानुवादः सर्वत्र ।
परस्परव्यपेक्षा सामर्थ्यमिति स्वकीयमतम् । एकार्थीभावः सामर्थ्यं परि-
भाषा त्वेत्येवं सूत्रमभिन्नतरकं भवतीति सिद्धान्तव्यवस्थापनात् । तदेवमेकार्थी-
भावकृतविशेषपदर्शनादत्यन्तमेव वृत्तिवाक्ययोर्भेदः । केनचिदंशेन तु साह-
चर्याध्यवसायो भ्रमः ॥ ५४ ॥

१. 'अगमे', २. 'मप्रवि' उ पाठः. ३. अर्थां प. उ पाठ ४. 'श-

न चापि सर्वत्र वृत्तिवाक्ययोः सांख्यानुगम इत्याह—

श्रोत्रियक्षेत्रियादीनां न च वासिष्ठगार्ग्यवद् ।

भेदेन प्रत्ययो लोके तुल्यरूपासमन्वयान् ॥ ५४ ॥

वासिष्ठगार्ग्यादौ तद्धितवृधिविषये यथान्वाख्यानाय प्रकृतिप्रत्ययवि-
भागेन प्रतिपत्तिः, नैवं श्रोत्रियक्षेत्रियपारशब्दादेः । न ह्यत्र प्रकृतिरूपानुगमो
हृदयते, छन्दःशब्दपरक्षेत्रशब्दपरस्त्रीशब्दानामननुगमात् । तथाच वाक्या-
दन्यदेव वृत्तिपदम् । तथा सर्वत्रैव बोद्धव्यम् । एतदेव हि, सामान्यतो दृष्ट-
मत्र लिङ्गमुपोद्बलकर्मभेदादेव सिद्धेः ॥ ५४ ॥

वृत्तिवाक्ययोः शब्दभेदेऽर्थांनुगमोऽपि कश्चिन्नार्थायाह—

सप्तपर्णादिवद् भेदे न वृत्तां चिद्यते इति चिन् ।

रूढ्यरूढिविभागोऽपि क्रियते प्रतिपत्तये ॥ ५५ ॥

पर्वणि पर्वणि सप्त पर्णान्यस्येत्येवं सप्तपर्णशब्दो व्युत्पाद्यते । नच सर्वं
एवंविधो वृक्षः अपि तु कश्चिदेव शीर्षपर्णोऽपि विशिष्टजतीयोऽभिधीयते ।
यद्येवं कथं सप्तपर्णादयो रूढिशब्दा इति प्रसिद्धाः न राजपुरुषादय इत्यत
आह — रूढ्यरूढीति । प्रतिपत्तये न्यायसिद्धार्थभेदनम्प्रत्ययस्थिरीकरणार्थ-
मर्थं विभागः प्रतिपादनोपायः । प्रधानार्थानुगमाद् राजपुरुषादौ यौगिकत्वं,
सप्तपर्णादौ तु वाक्यमतार्थानुगमव्यभिचाराद् रूढित्वमिति विभागेन व्यवहारः ।
क्रमेण हि परोऽवबोद्ध्यते । न चार्थानुगममात्रां विना रूढित्वम्, सप्तपर्णादा-
वपि रूढिविषये कश्चित् तत्सम्भवात् । तथाहि रूढीनामपि कश्चित्
सप्तपर्णादावर्थानुगमोऽस्ति । न चैतासां ओगिनत्त्वम्, अतिप्रसङ्गात् ।
तदेवमनश्रीरूतावयवार्था एव नीलोत्पलादयः सनासाः प्रकृतिनावयवभेदेन
व्युत्पाद्यमाना भिन्ना एव तत्त्वतो चान्येभ्य इत्यत्यन्तभेदेन वृत्तिवाक्ययोः
सिद्धः ॥ ५५ ॥

यद्येतादीनामप्युक्तो भेदो वृत्तिवाक्ययोः, तदा बहुत्रैव परोक्षार्थैरदभ्यन्तरेणैव
तेषामेदीर्घमाशय्यवानुपपत्त्या परस्परतन्वयं गमनान्तरमन्तरां कृत्वापि भवतीत्याह—

या सामान्याथवा भङ्गा दिशेपरिपथा च या ।

बहुलग्रहणाभास्ति प्रवृत्तिरुभयोस्तयोः ॥ ५६ ॥

सुसूक्ष्मजटकेशादौ समासोऽवयवे यदि ।

स्यात् स्यात् तत्रान्तरङ्गत्वात् बाधकोऽवयवस्वरः ॥ ५७ ॥

अतिशयेन सूक्ष्मा जटारूपाः केशा यस्य सोऽयं सुसूक्ष्मजटकेशः ।
अत्र सूक्ष्मजटशब्दयोः सति सम्बन्धे विशेषणसमासे समासान्तोदात्तत्वं
स्यात् । बहुव्रीहिस्वरेण हि त्रिपदसमासगतं समासान्तोदात्तत्वं बाधितमेक-
विषयत्वात् । अवयवयोस्तु बहुव्रीह्यभावादप्रतिषिद्धं समासान्तोदात्तत्वमेव
स्यात् । नच परत्याद् बहुव्रीहिस्वरः अन्तरङ्गत्वादवयवस्वरस्य पूर्वशाला-
प्रिय इतिवत् । तस्मादत्रावयवस्वरनिवृत्त्यर्थं विशेषणं विशेष्येणे'ति —
(२-१-५७) या कर्मधारयसमाससंज्ञा, या च 'सुप् सुपे'ति योगविभागात्
सामान्येन समाससंज्ञा, सा बहुलग्रहणात् प्रवर्तत इति वाक्यम् ॥ ५६, ५७ ॥

ननु च प्रकृत्यैव महाविभाषयात्रावयवयो समाससंज्ञा द्विविधापि न प्रवर्तत
इति कस्मान्नोच्यते, किं बहुलग्रहणात् तद्भावः कथ्यत इत्याशङ्क्याह—

समुदायस्य वृत्तौ च नैकदेशो विभाष्यते ।

भेद एव विभाषायां नियतो विषयो यतः ॥ ५८ ॥

व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेकार्थीभावप्रक्रमे विकल्पो नास्ति । तस्य
व्यपेक्षकनियतत्वादित्यन्यपदार्थं वृत्तिमनुभवतामवयवानामन्योन्यसंसर्गस्यावि-
नाभावादेकार्थीभाव एव न्याय्य इति प्राप्ता समाससंज्ञा बहुलग्रहणेन निवार्यते ।
यदा हि वृत्तिस्तदावयवयोर्वृत्तिरेव । तद्यथा पद्मगवधनः आकृत्वर्चमिय इत्य-
न्तरा तत्पुरुषो द्वन्द्वश्च प्रवर्तत इति तदाश्रयटचसमासान्तसिद्धिः । तदेतद्
भाष्ये — 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनमि'त्येतद्वार्तिककारवचन-
समाधानार्थमुक्तं — 'यदा वृत्तिः, सर्वेषां तदा प्रवृत्तिरिति ॥ ५८ ॥

ननु नैकदेशेन प्रयोगे बहुव्रीहिसंज्ञायाः सार्वत्रिकत्वमेव तत्पुरुषसंज्ञाशाब्दाभावो विभाष-
यानया प्रतिपाद्यताम् । अयमेव ह्यस्या मुख्यो विषय इत्यत्राप्रवृत्तावधारितार्थेव स्यादित्या-
शङ्क्याह—

यतश्चाविषयः सोऽस्यास्तस्मान्नास्त्यकृतार्थता ।

अभेदप्रक्रमेऽत्यन्तं भेदानामपसारणात् ॥ ५९ ॥

एकार्थीभावविषये पृथगर्थताभावाद् विविधमापणरूपाण्य व्यपेक्षानिय-
ताया विभाषाया नास्ति प्रवृत्तिरित्यविषयेऽप्रवृत्तावस्थाः कथमचरितार्थत्वम् ।

नन्तमिति । न केवलं समुदायगतो भेदो नास्ति, यावदवयवगतोऽपि ।
 यथानार्थपरवशत्वेन पांसूदकवद्विभागापत्तेरवयवार्थानाम् ॥ ५६ ॥

तदेवमत्र प्राप्तः समासो बहुउग्रहणेन निदर्शितः । अवयवयोरिष्टस्वरसिद्धयर्थं सु-
 रूष्मजटकेषु मूत्रताजिनवासा इत्येवमादी द्वि बहुत्रोहिस्वर एवेत्यने । यत्रचित् त्ववयव-
 श्लेषेण समुदायस्वरौ न भिद्यत इति भवत्येष तत्राप्यवयवो समास इत्याह —

महाकष्टधितेत्येवं न स्याद् भेदः पठत्रये ।

वृत्तावयववस्याप्यं यस्मान्न प्रतिपिच्यते ॥ ६० ॥

एवमिति । समुदायस्य वृत्तावयवयोरप्येकार्थीनामभ्युपगमे सति
 महत् कष्टं धित इति त्रिपदसमासप्रक्रमेऽन्यत्रयो 'सन्महत् —' (२-१-६१)
 इति समासे विहिते भवत्यात्वसुत्तरपदे विधीयमानम् । त्रिपदे चात्र समासे
 न स्यादात्वसुत्तरपदत्वस्य सर्वान्त्ये लोकविज्ञानान्ध्रपदे तदभावादित्यव-
 यवसमास आश्रयितव्यः । स्वरे त्वत्र भेदो नास्ति । द्विपदे समासे समा-
 सान्तोदात्तत्वस्य बाधकस्थायादिस्वरः, तस्यापि बाधकः 'ऋहीने द्वितीया'
 (६-२-४७) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, स एवावयवसमासान्तोदात्तः ॥ ६० ॥

अत्रित् सु स्वरेऽत्र भेद इत्याह —

महारण्यमतीते तु त्रिपदाद् भिद्यते स्वरः ।

यस्मात् तत्रान्तरङ्गत्वाद् बाधकौञ्चयवस्वरः ॥ ६१ ॥

महदरण्यमतीत इति त्रिपदे द्वितीयात्स्वरूपे समासान्तोदात्तत्वस्य
 बाधकं धायादिस्वरमवयवाश्रयोऽन्तरग्रः समासान्तोदात्तो बाधनेत्तत्र त्रिपदाद्
 द्विपदे तत्पुरपे भिद्यते स्वरः ॥ ६१ ॥

तथाहि —

सतिशिष्टवल्लीयस्त्रात् धायादिस्वर एव तु ।

द्विपदे तेन युगपत् त्रितयं न समस्यते ॥ ६२ ॥

महदरण्यं महारण्यमिति पूर्वं 'सन्महत् —' (२ १ ६१) इति समासे
 पञ्चान्महारण्यशब्दस्यातीतशब्देन द्वितीयासमासे सतिशिष्टस्वरवर्णयस्त्रात्
 'धायादि—' (६-२-४४) स्वरोऽन्तोदात्तो भवति । मत्ववयवसन्तोदात्तत्वे
 शिष्टत्वात् कश्चान्तरप्राप्त्योत्पद्यवत्त्वेन बाधकत्वात् । तदेवमत्र त्रिपदे
 समासे मध्योदात्तत्वं, द्विपदे त्वन्तोदात्तत्वमिति भेदः । तथाच सुपु सुपेति

संख्यविवक्षायां त्रिपदसमासो न भवति । महाकष्टश्रिते तु स्वरभेदाभावात्
सत्यपि त्रिपदे समासे नास्ति कश्चिद् दोषः ॥ ६२ ॥

ननु च श्रितार्थे समन्वयात् परस्परसंज्ञाभावे, महत्कष्टशब्दयोः कथं समासः । तथा-
चोत्तरपदे विधीयमानमात्रं न स्यादित्यत आह —

येषामपूज्यमानत्वं परार्थानुगमार्थके ।

विशेषणविशेष्यत्वमपि तेषां न कल्पते ॥ ६३ ॥

कथार्थस्य श्रितार्थानुगमे महता सम्बन्धाभावात् पूज्यमानत्वं नास्तीति
शब्दतामवयवानां विशेषणविशेष्यभावोऽपि न स्यादसम्बन्धात् । तथाच पञ्च-
गवधन इत्यादाववयवयोः समासाभावात् समासान्तोदात्तत्वं न स्यात् । पूर्व-
शास्त्रामिय इत्यादौ चावयवाश्रयोऽन्तरङ्गस्वरो न स्यात् । स च सिद्धान्तितः—
'नचावयवतत्पुरुषत्वात्, तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधादि'ति । स्वादिरेतरशब्द
इत्यत्र चावयवसमासाश्रयः पुंवद्भावः । प्रचानानुग्रहस्य चावयवाः परस्परेण
सम्बध्यन्त एव । समुणस्य हि द्रव्यस्य क्रियासमन्वयः । श्रौतेऽपि समन्वये
द्रव्याश्रयत्वात् तद्विशेषणद्वारेणैव क्रियायोगात् गुणस्य । तस्मादस्त्येव समु-
दायप्रक्रमेऽप्यवयवयोः परस्परसमन्वय इति महाकष्टश्रिते रूपस्वरविशेषाभावा-
दभ्युपगम्यापि त्रिपदः समास उक्तः । सुप् सुपेति संख्याविशेषविषयैव तु
सिद्धान्त इति त्रिपदो द्वितीयासमासो नास्ति । तथाच महारण्यातीत इत्यत्र
द्विपदे समासे सिध्यतीष्टस्वरः । बहुव्रीहौ द्वन्द्वे चानेकग्रहणादविशेषण
समासः सिद्धान्तितः । तत्र च दिक्संख्यापूर्वं एवावयवतत्पुरुषः 'तद्विशेषार्थो-
त्तरपद—' (२-१-५१) इत्युत्तरपदे विहितो भवति । तथाच तत्रैव तदाश्रयो-
ऽन्तरङ्गस्वरः । सुसूक्ष्मजटफेशादौ तु बहुलग्रहणादवयवयोर्विशेषणसमासा-
भावः । समुदायपारतन्त्र्ये चावयवानां पृथक् स्वकार्याश्रयोजकत्वात् समुदाय-
समासेनैकपद्यस्य सिद्धत्वात् । तथाथा समुदायद्विर्वचने स्ववयवद्विर्वचनं न
भवति पपाचेति । पूर्वशास्त्रामिय इत्यादौ तु उत्तरपदे स्वरसमासान्तसिद्ध्यर्थं
द्विगुर्वाचनिको भवति । स्वादिरेतरशब्द इति इतरा णम्या इतरशब्दोति पूर्वं
विशेषणसमासे कृते स्वादिरी इतरशब्दा यस्येति द्विपदे बहुव्रीहिरित्युत्तरपदे
पुंवद्भावः सिध्यतीति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ ६३ ॥

प्रस्तुतमेव वृत्तिवाक्ययोर्वैभक्त्यं विचारान्तरार्यं प्रतिपादयति —

विशेषः श्रूयमाणोऽपि प्रधानेषु गुणेषु वा ।

शब्दान्तरत्वाद् वाक्ये तु वृत्तौ नित्यं न विद्यते ॥ ६४ ॥

ऋद्धस्य राजः पुरुष इति वाक्ये गुणस्य राज्ञो विशेषः श्रूयते समृद्ध-
तालक्षणः । वृत्तौ तु राजपुरुष इत्यत्र ऋद्धस्येति विशेषणं राज्ञो नास्ति, प्रधा-
नार्थसंभिन्नस्य स्वविशेषणायोगात् । एतच्च वृत्तिवाक्ययोः शब्दान्तरत्वे सत्युप-
पद्यते । वाक्यप्रकृतौ तु वृत्तौ वाक्यगतधर्मानुपपन्नः । एवं चित्रा गावो यस्य
देवदत्तस्येति प्रधानस्यान्यपदार्थेभ्यः देवदत्तादिविशेषो वाक्ये श्रुतोऽपि विव-
क्षितोऽपि वृत्तौ चित्रगुरित्यत्र नान्तर्भवतीति पदार्थामिधानांदनुप्रयोगानुपपत्तौ
चोदितायां, 'न वा अनभिहितत्वादि'त्यनुप्रयोगः समर्पितः । अन्यपदार्थ-
सामान्यं छान्तर्भवति, न तु तद्विशेषः ॥ ६४ ॥

ननु न वृत्तौ गुणस्य स्वविशेषणेतासम्बन्धात् इतपूर्वो कटमित्यत्र कृतेन कटस्य
सामानाधिकरण्याभावादयति क्रियासम्बन्धे कर्मता न स्यादित्याहाह—

विशेषकर्मसम्बन्धे निर्मुक्तेऽपि कृतादिभिः ।

विशेषनिर्णेषोऽन्यः कृतशब्दः प्रवर्तते ॥ ६५ ॥

कृतः पूर्वं कटोऽनेन, मुक्तः पूर्वमोदनोऽनेनेति वाक्ये कटादीनां
विशिष्टेन कर्मणा समन्वय इति निष्ठया तस्य विशिष्टस्य कर्मणो निर्मुक्तत्वा-
दभिहितत्वाद् द्वितीया न भवति । वृत्तौ तु कृतपूर्वी कटमित्यत्र कृतार्थस्य
प्रधानार्थानुगामित्वादसति स्वातन्त्र्ये स्वकर्मणा कटादिना सामानाधिकरण्यं न
स्यात् ॥ ६५ ॥

तस्मादन्य एव वाक्यरथात् कर्मघात कृतशब्दाद् वृत्तौ कृतसंशोडयमकर्मक इति
कारणेन कर्मणा कटादिना सम्बन्धत इत्याह—

अकर्मकृते सत्येवं यतान्तं भावाभियायि तद् ।

ततः क्रियावता कर्त्रा यौगो भवति कर्मणात् ॥ ६६ ॥

वृत्तिवाक्ययोरत्यन्तभेदाद् वाक्ये विशिष्टकर्मसमन्वययोग्योऽपि क
शब्दो वृत्तौ विशेषस्याभिधानसम्भवात् सामान्यकर्मन प्रतीयते । तच्च नान्त-

रीयकत्वादाविवक्षितमित्यकर्मकोऽयं कृतशब्दो भावामिधायी सम्पद्यते । प्रसिद्धं हि नान्तरीयकं सामान्यकर्मैति । यथा दीक्षितो न ददातीति प्रसिद्धेरकर्मिका क्रिया, तथेयमपीति भावेऽत्र निष्ठा फध्यते । तथाच क्रिययाच्छिलः तद्धित-वाच्यः कर्ता कृतपूर्वा देवदत्त इति । तस्य च वाद्येन कटादिना सम्बन्धो दृश्यते, कटमिति । कारकाणां च क्रियाव्यपेतः सम्बन्ध इत्यन्यस्या अत्र क्रियाया अभावात् तद्धितार्थविशेषणभूतस्यैव क्रियया सम्बन्धो युक्त इति तद-पेक्षमेव कटादेः कर्मत्वम् । कृतपूर्वा कटम् । भुक्तपूर्वा ओदनमित्यादि । भावेऽत्र निष्ठेति क्रियैव तदन्तवाच्या । तदेतदुक्तं भाष्ये — 'योऽसौ कृत-कटयोरभिसम्बन्धः, स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते । अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति द्वितीया भविष्यती'ति । वाक्ये यो विशिष्टेन कटादिना कृत-स्याभिसम्बन्धः, स उत्पन्ने तद्धिते वृत्तौ निवर्तते । शब्दशक्तित्वाभावाद् विशेषामिधानं नास्ति वृत्तौ, सामान्यकर्मणैव सम्बन्धप्रतीतिः । तथाच प्रसिद्धेः कर्मणोऽकर्मिकेयं क्रियेति भावामिधायी क्त इति तत्रत्यया क्रियया व्याप्यमानं कटादि कर्म भवतीति समन्वयोपपत्तिरित्यर्थः ॥ ६६ ॥

ननु च तद्धितार्थे कर्तारि गुणीभूता क्रिया वृत्तावभेदेन प्रतीयते, न तु कर्तृभेदेन स्वरूपप्राधान्येनेति कथं तथा कटादेः कर्मणो योग इत्याशङ्क्य निदर्शनेनेतद् व्युत्पाद-यति —

अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ।

सम्बध्यते क्रिया तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थिता ॥ ६७ ॥

ग्रामं गतो देवदत्तो, ग्रामं गच्छति चेत्यादौ गतादिशब्देन गमि-क्रियाकर्तुरभिधानाद् गमिक्रियायास्ततः कर्तुर्विधिं पृथक्त्वेन ग्रहणं नास्ती-त्वविग्रहा सा । प्रत्ययार्थे हि सर्वत्र गुणभूतः प्रकृत्यर्थः, व्यापाराविष्टस्य साधनस्याख्यातात् प्रतीतिः कारकमुखेनैव क्रिया प्राधान्यं भजते । न तु स्वतः सर्वत्र प्रकृत्यर्थस्य गुणत्वात् । एवञ्च क्रिया सर्वत्र कारकाद् भेदेन नावगृह्यते । कारकाणां हि प्रवृत्तिविशेषरूपासौ तत्समवेतैव तदभिधायिप्रत्ययानुगतप्रकृति-वाच्या न्याय्या । न च केवलस्य क्रियावाचिनो धातोः प्रयोगोऽस्ति । इन्दि-यादिना च सिद्धतया प्रत्याद्यते, न तु साध्यमानावस्थेन स्वरूपेण । तस्मात्

कारकसंज्ञैव सर्वा क्रिया कर्मणा सम्बन्धत इति कृतपूर्व्यादावपि तादृश्या
एव समन्वयोपपत्तिः ॥ ६० ॥ ।

यदि इतश्चो पृती विशेषकर्मन्तमां वयितुमसमर्थः, मुण्डं करोति मुण्डयति,
सूत्रयति, मिश्रयतीत्यादवपि पृती माणवकादेशिंशवख्यानभिन्नानि स्यात् । न च इत-
शब्दवद् मुण्डादिशब्दः क्रियावाचीति तस्य क्रियाविधेयेऽन्तर्भावात् यद्यत्र शाब्देन
माणवकादिर्कर्मणा योग इत्यत आह —

मुण्डिसूत्र्यादयोऽसन्निर्भागीरनुगता इव ।

विभक्ताः कल्पितात्मानो घातवः कुट्टिचंचिवत् ॥ ६८ ॥

मुण्डं करोतीत्यादि वाक्यं प्रकृतिप्रत्ययपरिकल्पनेनान्वाख्यानोपाय-
मात्रमिति तेद्वत्तभेदवासनया भागानुगम इवात्र । सत्यतः पुनर्निस्तोद्देश-
विभागा विशिष्टक्रियावचना एते घातव इत्यं व्युत्पाद्यन्ते, समुदायप्रतीत्याव-
यवप्रतीतिर्घञात् । ततश्च यथायथं स्वकर्मणा सम्बन्धो न विरुध्यते ।
प्रकृतिवाच्यं हि मुण्डादि गुणकर्म, प्रत्ययवाच्यस्तु करोत्यर्थ इत्यन्वाख्यानाय
विभागः कल्पितः । केशच्छेदनवचनो हि मुण्डयतिः । तस्य साक्षादेव
माणवकः कर्म । एवं सूत्रयत्यादौ व्याकरणादिः । गुणत्वेन नित्यसापेक्षौ वा
मुण्डादयो नास्तेन गुणिना माणवकादिना युज्यन्ते । केशच्छेदनं वा क्रिया-
विशेषरूपं करोतेः कर्म । तद्विशिष्टस्य तु माणवकादि कर्म कुट्टिचंचिवदिति ।
साक्षाद् धातुपु पाठादनयोर्निर्देशत्वस्य प्रसिद्धेर्निर्दर्शनत्वं न्याय्यम् ॥ ६८ ॥

एवमन्यत्रापि प्रकृतिप्रत्ययभेदोऽन्वाख्यानोपाय इत्यहं —

पुत्रीयती न पुत्रोऽस्ति विशेषेच्छा तु तादृशी ।

विनैव पुत्रानुगमाद् या पुत्रे व्यवतिष्ठते ॥ ६९ ॥

पुत्रशब्दोऽत्रासत्यः कल्पितोऽवयवः तथाच पुत्रविशिष्टेच्छा पुत्रीयति-
नाभिधीयते ॥ ६९ ॥

यदि तादिं पुत्रे व्यवतिष्ठते, तदा कश्चिः पुत्रविधेये व्यवधेयैरमित्येवा-
व्युत्पाद —

प्रार्णविना यथा भारिर्जायती प्राणकर्मणः ।

न चात्र भारिर्न प्राणा जीवतिस्तु क्रियान्तरम् ॥ ७० ॥

यितुम् । तच्च व्युत्पादितं यथायथं वाक्येषु संनिपातितं तच्चद्वाक्यगतविशेष-
स्वीकाराद् विशिष्टार्थव्यवहारसाधनं जायते । न च पूर्वं सामान्यार्थं गृत्वा
विशेषं स्वीकर्तुं समर्थं,

“सामान्यार्थस्तिरोभूतो न विशेषेऽवतिष्ठते ।

उपात्तस्य कुतस्त्यागो निवृत्तः कावतिष्ठताम् ॥”

इत्यादिदोषापातादिति । सामान्यभूतमर्थरूपं परिकल्पितमुच्यते । यथैव हि
पदेन व्यवहाराभावात् परिकल्पितरूपं तद्, एवं तदर्थोऽपि । तदपि च पदं
प्रकृतिप्रत्ययपरिकल्पनया व्युत्पाद्यत इति तत्राप्यपोद्धारश्रयेण परिकल्पिता-
न्वयव्यतिरेकवशेनार्थमात्रा भविभज्यते । प्रकृतिप्रत्यययोर्धातुरित्युपलक्षणम् ।
प्रकृतिरूपस्य प्रत्ययोऽपि च गृह्यते । तत्रापि च प्रकृतिरूपं तुण्डिसूत्रिपुत्रीया-
द्यवयवविभागेन प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया व्युत्पाद्यते । एवमस्ति सकारमातिष्ठन्ते ।
अकारस्त्वागमोऽत्रेति केचित् । तथा अतिप्रत्ययस्तिप्रत्ययो विकरणश्चेति वा ।
एवं स्यति स्यतः स्यन्ति प्रत्ययाः स्यो वा विकरण इत्येवमन्यदप्यूह्यम् ।
एवञ्च भागपरिकल्पने वर्णेष्वेवावस्थानं तेषां तुरीयादिमागानामव्यवहार्यत्वात् ।
तत्रापि वा परमाणुपर्यन्तभागपरिकल्पनेन कश्चित् शब्दः स्यादित्यवश्यं
भेदवादिना वर्णेष्वभिन्नत्वमन्युपगन्तव्यमभिन्नपतीतिः । इत्थं च प्रथममेव
वाक्यगतया अभिन्नसविदा भेदस्य वाचनाद् वितथत्वं कस्मान्नोच्यते । व्यव-
हारेऽपि वाक्यमेव प्रथमपतीति । तथाच तदेवागिन्नबुद्धिप्रत्यायितमस्तु
सत्यम् । एतच्च वाक्यकाण्डान्तिश्चेतव्यम् ॥ ७५ ॥

तदेवं प्रक्रियामेदेऽपि,

अविप्रयोगः साधुत्वे व्युत्पात्तिरनवस्थिता ।

उपायान् प्रतिपत्तूणां नाभिगन्धेत सत्यतः ॥ ७६ ॥

साधुत्वे विषये विविधप्रयोगो नानाविधं प्रतिपादनं नास्ति स्थित-
लक्षणस्य शब्दस्योपेयस्योपायभेदेऽप्येक इवत्वात् । उपाया हि प्रतिपादनाङ्ग-
भूताः प्रासादुपेयस्य चरितार्थत्वात् निरोभवन्तीति न तेषु सत्यताभिमानः
कार्यः । विचित्रत्वाच्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्धाराक्षि प्रवृत्तौ व्युत्पत्तिः परं

भिद्यते । सर्वत्रैव चायमेव क्रमः । अविधैवं हि विधोपायः । प्रतिपत्तिकाले
 गत्यन्तराभावाद् यथाकथञ्चित् प्रतिपादनसम्भवाद्दुपेयभासेश्च तथा भवन्तीं
 दृश्यते । तदुक्त —

“शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविधौपवर्ष्यते ।

अनागमयिकल्पा तु स्वयं विधोपवर्तते ॥”

इति ॥ ७६ ॥

सर्वत्रैव चोपायानामसत्त्वात्वे यदन्त्याशब्दवन्मिति कोऽपि शब्दो गिरस्तावयव-
 विभाग इति नास्ति तत्त्वतो भेदः शब्दानामित्याह —

यथैव द्विस्थे ड्यतिः पाचके पचतिस्तथा ।

ड्यतिश्च पचिश्चैव द्वावप्येतावलौकिकौ ॥ ७७ ॥

यथैवेति । अस्यैव स्पर्ष्टाकरणं—द्वावप्येतावलौकिकौ लोकाव्यवहारेऽप्र-
 सिद्धौ । प्रकृत्यादिविभागस्य लोकेऽसंप्रत्ययान्तराशस्य द्विस्थपचतिरूपस्य समुदा-
 यस्य लोके प्रयोगादुभयत्रापि समानैवार्थगतिरभिन्नार्थसमुदायात् । कल्प-
 नया तु ड्यतिधातुरसंभवदर्थो द्विस्थस्यान्वारयानायापोद्भिद्यते । पचतिस्तु
 सम्भवदर्थः पचतिशब्दस्येतेतावान् भेदः । तथाच चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्ति-
 रुद्धोप्यते साधुत्वस्य सत्यत्वे ॥ ७७ ॥

तस्मादभिन्नादभेदपूर्वचा भेदा कल्पिता शिष्टैरुभान् प्राति-भुत्वरवर्धमित्याह —

प्रकृतिप्रत्ययावृक्षां पदात् ताभ्यां पदं तथा ।

अनुबन्धस्वरादिभ्यः शिष्टैः शास्त्रं न तान् प्रति ॥ ७८ ॥

शब्दानां शिष्टाः प्रमाणम् । ते हि भावतत्त्वदृशो मध्यर्धमेऽङ्गतामेति
 तत्तत् साधुत्वेनाभ्युपयन्तः प्रकृतिप्रत्ययानुगुणात्कृत्वा लौकिकं पदं तावद्
 वाक्यादपोद्भूतं व्युत्पादयन्ति । तथाच ताभ्यां प्रतिपादाः(?) पदमूहितमव-
 यन्ति । द्विस्थादि वा पदं प्रत्यक्षकल्पेनोपदिष्टमित्यनुगुणप्रकृतिप्रत्ययोद्दे
 कारणम् । पचत्यादौ तु प्रकृतिप्रत्ययोपदेशेनानुमानकल्पेन, शब्दानुशासनं
 सहावस्योहात् । द्विविधं हि शिष्टैरनुशासनं प्रारब्धम् । ताक्षादुपेयनिर्देशेन

यथा निपातनम् । उपायनिर्देशानुसारेण वा यथा विधिः । तत्र च प्रकृती-
नामनुबन्धो अकारादिरुपग्रहदर्शनाभियतः कल्पितः । प्रत्ययानां तु स्वर-
वृद्ध्यादिदर्शनात् । तथैवानुबन्धप्रकल्पितः । शिष्टानां तु निरावरणख्यातित्वात्
प्रतिभात्मनि विवृत्तानामेव यथावत् सर्वभावगतत्वप्रख्यानात् संप्रत्युपदेशेन
न कृत्यमनादिशास्त्राभ्यासादेव सिद्धेः । तथा च क्वचिदुपायानपेक्षापीत्यसत्या एव
ते । अत एवोद्बुध्यते शिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायीति ॥ ७८ ॥

यस्तु शिष्टस्मरणगनादस्य शास्त्रमात्रशरणः, सः.

शास्त्रदृष्टिस्तु शास्त्रस्य प्राप्तिमात्रेऽप्यनिश्चिते ।

युज्यते प्रत्यवायेन शास्त्रं चक्षुरपश्यताम् ॥ ७९ ॥

बहुलमन्यतरस्यामेकेषामित्यादिसामान्यलक्षणात् प्राप्तिमात्रे कस्यचिद्
विधेर्विषयविभागेनानिश्चिते शिष्टप्रयोगमननुसृत्य स्वेच्छयैव शब्दान् प्रयु-
ज्जानोऽसाधुशब्दप्रयोगादधर्मेण सम्बध्यते । प्रयोगमूलौ हि धर्माधर्मौ । तस्मा-
च्छिष्टप्रयोगानुसारेण लक्षणं विषयविभागेनावस्थापयितव्यम् । यद्येवमस्तु
शिष्टप्रयोग एव, किमनर्थकेन शास्त्रेणेत्याह — अपश्यतां शिष्टप्रयोगं साक्षा-
दकुर्वतां शास्त्रमेव चक्षुरिव चक्षुः, शब्दतत्त्वनिदर्शननिबन्धनत्वात् । एवञ्च
शास्त्रेण लक्षितान् शब्दान् ज्ञात्वा लक्षणनिरपेक्षमेव साधून् प्रयुज्जानान् शिष्टा-
ननुमिमते । तेभ्यश्च सामान्यलक्षणे भ्रान्तिमपनयन्तीति शास्त्रमपि सफलम् ।
तथाच 'लक्ष्यलक्षणे व्याकरणमित्युक्तम् । 'सैषा शिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायी'ति
च ॥ ७९ ॥

यदि तर्हि शास्त्रं चक्षुः, किमिति तत्र क्वचिद् 'नवानिष्टादर्शनादि'ति प्रत्याख्यायत
इत्यारम्भेण —

अर्थान्तराभिधानाच्च पौर्वापर्यं न भिद्यते ।

राजदन्ताहिताग्न्यादिराजाश्चादिषु सर्वथा ॥ ८० ॥

राजदन्तादौ लौकिकं यन्नियतं पौर्वापर्यं, तत्र भिद्यते नान्यथा कदा-
चिदपि भवतीति विप्रयोगादर्शनाच्छास्त्रमत्र प्रत्याख्यायते । प्रयोगो विप्रयोगश्च
द्वयं यत्रैकस्मिन्नर्थे दृश्यते, तत्र शास्त्रारम्भो विप्रयोगनिवारणेन सफलः । इह

तु दन्तराजः, अश्वराज इति प्रयोगविपर्यासे विवक्षितविपरीतोऽर्थो गम्यते, न तु य एव राजदन्त इत्यादौ । समाने चार्थे शास्त्रान्वितोऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तकः । आहिताग्न्यादौ तु प्रयोगानियमेऽप्यर्थभेदो दृश्यत इति प्रत्याख्यानमेव युक्तम् । क्वचित् तु पाठः 'पौर्वापर्यं न विद्यते' इति । पौर्वापर्य-मुपदेश्यत्वेन नास्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥

यदि तर्हि निप्रयोगार्थनाच्छास्त्रमत्र प्रत्याख्यायते तदा गर्गा इत्यादावपि च्छब्द-
श्रेण किं कार्यमित्यत आह—

विनैत्र प्रत्ययैर्वृत्तौ ये भिन्नार्थाभिधायिनः ।

गर्गादयो लुक् तां साधुत्वमनुगम्यते ॥ ८१ ॥

शब्दानां स्वाभाविकमर्याभिधानमिति वृत्तावेकार्थभावे गर्गा वत्सा इत्यादयोऽपत्यप्रत्ययमन्तरेण प्रकृत्यर्थमिश्रं प्रत्ययार्थमपत्यलक्षणमाचक्षते । गार्ग्य इत्यादि च प्रत्ययसहितं तदभिधानं दृष्टम् । 'न केवलं प्रकृतिः प्रयो-
क्तव्ये'ति 'परश्च'(३-१-२) इति नियमेनावेदितम् । अतः शास्त्रप्रक्रियानुसा-
रेण केवलस्य प्रकृतिरूपस्यासाधुत्वे प्राप्ते लुगन्वाख्यानमुपपद्यते ॥ ८१ ॥

न केवमपि सोऽयमित्यभिधानादपत्ये गर्गादीनां प्रयोगः सिध्यति। तद् वधा अप-
धरति, अङ्गिगर्गादीत्यपत्यरतोऽपत्ये प्रयोग इति किं लुगन्वाख्यानेनेत्यत आह

सोऽयमित्यभिसंघन्धान् प्रत्ययेन विना यदि ।

बभूवादयः प्रयुज्येरन्नपत्ये नियमो भवेत् ॥ ८२ ॥

अपत्यापत्यवत्सम्बन्धपूर्वः सोऽयमित्यभेदेनोपचारादपत्यवत्ताऽपत्यमित्यु-
च्यते गर्गा इति । सोऽयमित्यभेदसंघन्धः कथ्यते । बहुवचनानुपपत्त्या हि
गर्गापत्यान्वुच्यन्ते, मूलप्रकृतेरेकत्वाद् बहुवचनानुपपत्तेः । तत्र चाभेदसंघन्धे
भेदसंघन्धस्याविवक्षितत्वाद् अपत्यप्रत्ययो नास्तीति शक्यते लुगन्वक्तुं, किन्तु
अभेदसम्बन्धस्योपरिहितस्य नियतभेदपूर्वकत्वाभावादान्तेवातिनोऽपि गर्गास्य
समारोपितगर्गरूपा बहुवचनेन प्रत्याख्यन्त इत्यपि शक्यते बन्तुमिति नियमेना-
पत्यादीनामभिधानं न प्रतीयते । तस्मादपत्ये नियमार्थमपत्यप्रत्ययस्य
लुगुच्यते । स्वभावादेव तु प्रत्ययरहिता प्रकृतिस्तदर्थं ब्रूते । अन्यत्र
प्रत्ययलक्षणार्थं लुक्, इह त्वर्थनियमार्थम् ॥ ८२ ॥

१. 'सुंदा' च पाठः. २. 'ईदं सो' च. पाठः. ३. 'मुच्ये' च. पाठः.
४. 'द' च. पाठः. ।

प्रश्लेषेयमितीदमर्थप्रत्ययस्य तर्हि लुगारुभणीयोऽन्यथा नियमेन भाषां न प्रती-
येनेत्याद्यङ्गमाह—

सोऽयमित्यभिसंबन्धे लिङ्गोपव्यञ्जनादते ।

प्रष्टादिषु न जायैव नियमेन प्रतीयते ॥ ८३ ॥

सत्यमत्रापि यत्नं विना भार्यावामभेदोपचारान्नियमो न स्यात् ।
अस्ति चत्रापि यत्नः, 'पुंयोगादाख्यायाम्' (४-१-४८) इति स्त्रीप्रत्ययो लिङ्गोप-
व्यञ्जनो यतः । आख्याग्रहणाद्धि यादृशः पुंसि दृष्टप्रयोगः शब्दस्तद्रूपादेव
स्त्रीप्रत्ययोऽन्वास्यायत इति तद्धितान्तस्याख्यारूपत्वाभावात् तदनुत्पत्तयनु-
मितायां सत्यप्यभेदसंबन्धे स्त्रीप्रत्ययसहायात् प्रष्टादिशब्दाद् भार्यावगतिः ।
ननु भगिन्यादावपि कथं न संप्रत्ययः । मैवम् । प्रस्थानकर्तृत्वासम्भाद्धि
स्त्रियामपि प्रस्थाने संविधानं संपादन्याः पुंशब्दः प्रवर्तते । संविधातृत्वं च
भार्याया एवोपपद्यते, नान्यस्याः ॥ ८३ ॥

प्रस्थो व्रीहिरित्यादी तर्हि प्रस्थेन प्रमित इति नियमप्रतिपर्ययं प्रत्ययस्य लुगन्वा-
हयेय इत्याद्यङ्गमाह—

मानमेयाभिसंबन्धविशेषेऽङ्गीकृते तथा ।

प्रस्थादीनामसाधुत्वं तद्धितेन विना भवेत् ॥ ८४ ॥

तद्धितो योगभेदेन वाक्यं वा स्याद् विभाषितम् ।

परिमाणाधिके तत्र प्रथमा शिष्यते पुनः ॥ ८५ ॥

अत्राप्यध्यारोपेणामेदमंबन्धे मानमेययोगो नियमेन न प्रतीयेत, सामी-
प्यादेरपि संभवादिति 'तदस्य परिमाणमिति योगविभागेन तद्धितः स्यात् ।
वाक्यं वा महाविभाषया, प्रस्थः परिमाणनेषां व्रीहीणामिति । यत्नान्तरं
परिमाणाधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमालक्षणमारब्धम् । निमित्तरूपेण
निमित्तिनः प्रस्थप्रमितस्य व्रीह्यादेर्गौणस्याभिधाने प्रातिपदिकार्थग्रहणा-
देव सोऽयमिति संबन्धे सिद्धा प्रथमा । प्रस्थः परिमाणनेषां व्रीहीणामिति ।
परिमाणातिरिक्ते प्रमेये मूयः परिमाणग्रहणेनोपदिश्यते । तेन प्रथमान्तात्
परिमाणशब्दान्मुह्यत एव प्रमेयं प्रतीयते । तद्धितोऽपि विभाषितो वचन-
सामर्थ्यान्न बाध्यते प्रास्थिक इति । वाक्यमपि भवति ॥ ८४, ८५ ॥

ननु च परिमाणवाचि प्रातिपदिक कथं परिमेये वर्तते इत्याह—

व्यातिरिक्तस्य साधुत्वे तदेव च निदर्शनम् ।

युज्यतेऽङ्गीकृताधिक्यं तत् सर्वाभिर्विभक्तिभिः ॥ ८६ ॥

तदेव परिभाषात् पुनः प्रथमाविधानं ज्ञापकं मानमेयसंबन्धोपहित-
व्यतिरेकार्थाभिधाने । प्रत्यादेः स्वाभाविकं अर्थाभिधानं ज्ञाप्यते । तथा च
तद्वितेनेव भिन्नं प्रमेयं प्रथमयाभिधीयते । तत्र चान्तरङ्गे मानमेयसंबन्धे
चरितार्या प्रथमा बाह्यक्रियाविभाविते कर्मादिके भेदे आधिभ्योऽपेक्षिते संबन्धे
विमल्यन्तरेर्द्वितीयादिभिर्गोच्यते । अतो बाह्यक्रियाविभावितकर्मादिशक्तिभेद
लक्षणं प्रातिपदिकार्थाधिभ्यमग्रीकृतं स्वीकृतं येन तत् परिमेयवाचि पदं यथा-
यथं सकलाभिर्द्वितीयादिविभक्तिभिर्युज्यते संबध्यते । प्रस्थं पचति, प्रस्थेन
क्रीतमित्यादि । एवमभेदोपचारादभिधानेऽपि नियमार्थं लुगादियत्नारम्भः
[॥ ८६ ॥

गुणगुणिनोऽसुं स्वभावादेव नियतो योव इति निमर्षं गुणवचनेभ्यो मनु ते लुगान्वा-
क्यान्मिथ्याद—

शुक्लादिषु मनुब्लोपो व्यतिरेकस्य दर्शनात् ।

अनाधुत्वनिवृत्त्यर्थं सापवस्ते विदादिवन् ॥ ८७ ॥

पटस्य शुक्ल इति व्यतिरेको दृष्टः । तथाच शुक्लः पट इत्यव्यतिरेके
मनुप् स्यादिति केवलायाः प्रकृतेरसाधुत्वशब्दा स्यादिति व्यतिरेकनिबन्धन-
स्योत्पन्नस्य मनुप्रत्ययस्य युक्तं लुगान्वास्यानम् । तथा 'अव्यतिरेकात् सिद्धमि-
त्युक्त्वा 'दृष्टो व्यतिरेक' इति पुनर्लगेण समर्थितः । लुगान्वास्यानद्वारेण च
विदाः, गर्गा इत्यादिशब्दवद् गुणिनि संबन्धोद् वृत्तिगच्छ्यायने । यथा हि
स्वार्थविशिष्टापत्यार्थाभिधानाद् विदा इत्यादयः प्रयोगार्हाः, तथा शुक्लादयो-
ऽपि, न तु सोऽयमित्यमितंबन्धादेवेत्यर्थः ८७ ॥

तदेवं समानाधिकरण्येन प्रस्थापेन विशेषणवितेभ्यभावसंबन्धपूर्वकं प्रथमागुण-
कामातं विभक्तं परिगणनाय प्रकृतमेव विभे लक्षितेभ्यभावं इत्यादयोऽपि मनुपप्रत्ययान्वा-
क्यान्मिथ्याद—

विशेषणाद् विशेष्येऽर्थे तज्जायाम्युचये सति ।

पुनथ प्रतिगंदारे वृत्तिमेके मन्वजते ॥ ८८ ॥

इदं कथा प्रकृत्या ह्योर्विशेषणविशेष्ययोर्भेदे परम्परान्वाक्यात्प्रदणान्
किंल्लो विशेषणविशेष्यभावः स्यात् । न हि वस्तुतो निवृत्तजातयिं विशेषणं

नाम किञ्चिदस्ति । न चाप्यत्र शाब्दी प्रतीतिरेका युज्यते । अभिर्धाकमाद्भवभि-
धेये क्रमिकैव प्रतीतिर्याग्या । ततश्च 'नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति
पूर्वं विशेषणग्रहणं, ततो विशेषणाद्धेतोरवच्छेदकत्वेन गृहीताद् विशेष्ये
तद्भावस्य विशेषणरूपस्याभ्युच्चये अतिरेके सति पुनः प्रतिसंहारेऽसन्निधेस्त-
द्भावाभ्युच्चयस्यैवोपेक्षणे वृत्तिरेकार्थीभावः । विशेष्ये अतिशयमाधाय कृतार्थं
विशेषणं न स्वरूपेण विशेष्यमतिरेचयति, मा भूद् व्यर्थावसाय इति । तथाच
विशिष्टस्यैवार्थस्य वृत्ताववधारणमुपपद्यते ॥ ८८ ॥

तदेतन्मतं दूषयति—

निमित्ते प्रत्ययः पूर्वो नानुप्राप्तो निमित्तिना ।

निमित्तवति वृद्धेश्च न निमित्तसरूपता ॥ ८९ ॥

संस्कारसहिताद् ज्ञानान्नेपश्लेषः स्मृतेरपि ।

व्यापारे तन्निमित्तानां न ग्राह्यं स्यात् तथाविधम् ॥ ९० ॥

भिन्नज्ञानालम्बनवादे दूषणमिदं निमित्तेऽवच्छेदकामिते विशेषणे
प्रथमः प्रत्ययो निमित्तिना विशेष्याभिमतेन नासादितः । न हि विशेषणग्र-
हणकाले विशेष्यग्रहणमत्र पक्षे, तस्य तदानीमस्तमयात् । निमित्तवति च
विशेष्याभिमते या बुद्धिर्ज्ञानं, तत्र निमित्तस्य विशेषणस्याप्रतिभासनात्
तदाच्छुरितत्वम् । एवं च वस्तुस्वरूपमात्रग्रहणं ज्ञानं कथं तत्र विशेषणतां
विशेष्यतां च गृहीयात् । विशेष्यापेक्ष हि विशेषणत्वं विशेषणपेक्षं च
विशेष्यत्वमिति परस्परज्ञाने परस्परस्वरूपानामासनादापोक्षिक विशेषणविशे-
प्यत्वं न गृहीतं स्यात् । अथ पूर्वज्ञानाहितवासनासन्वयेष्वुचरं ज्ञानमिति,
तस्मात् क्रमेण द्वयोरनुभवेऽपि पश्चात् संस्कारक्रमेणायाता स्मृतिस्तत्रावच्छे-
द्यावच्छेदकभावमावेदयत इत्युच्यते, तदपि न । यस्माद् यथानुभवं स्मृतिरुप-
जायत इत्यनुभवगृहीतार्थरूपाधिक्यमुपश्लेषं परस्परयोजनमवच्छेद्यावच्छेदक-
त्वेन सङ्घटनं कथं साध्यम् रूपयेत् । एवं अनुभूतार्थविषयत्वं तस्यापि घटेतेत्य-
प्रमाणं स्यात् । अथ यथा स्मृतिर्बाह्यविषयानुसन्धानात् तद्विषया कथ्यते, तथा

१. 'धानज' उ' पाठ. २. 'क' ग पाठ. ३. 'द्यत' ग. ड. पाठ. ४. 'ना' सा ग. घ.
पाठ. ५. 'स्तुग्रहस्य' ग. पाठ. ६. 'स्तुरु' उ पाठः. ७. 'ररव' 'ग' उ पाठः.
८. 'सोपर' प पाठ.

बाह्यस्य तदानीमभावादान्तरस्यानुसन्धात् प्रमातुर्या विचित्रा शक्य , ता अपि तस्या निमित्तमिति तेषा तन्निमित्ताना व्यापारेऽत्रावच्छेद्यावच्छेदकमाव प्रत्युपयोगे कथ्यमानेऽनुभवमाह नाह वस्तु विशेषणविशेष्यरूप न स्यात् । प्रमातृशक्त्यैवासत्यपि संश्लेषेऽर्थाना घटनादिति न भाविको विशेषणविशेष्य माव समर्थितः ॥ ८९, ९० ॥

मा भूद् भाविक इति चेदाह -

अन्तःकरणवृत्तौ च व्यर्था बाह्यार्थरूपत्वात् ।

तस्मादनुपकारो वा ग्राह्यं वा न तथा स्थितम् ॥ ९१ ॥

अन्तःकरण क्रिया यस्यासावनुसन्धाता । प्रमातैव कथ्यते । सर्वार्थग्राहक वा मनोऽन्तःकरण, तस्य वृत्तौ व्यापारेऽत्र विशेषणविशेष्य भावादिविषयेऽभ्युपगम्यमाने सर्वत्रान्तःकरणस्यैवामासो वहीरूपतयगध्यस्तो भवत्वर्थे , तावतेव लोकयात्रासिद्धेरिति किमनुपपद्यमानेन बाह्येन कल्पितेन प्रयोजनमिति बाह्यार्थादिनि प्रतीदमुच्यते । तस्य हि विशेषणविशेष्यमावादि-सम्बन्धो वस्तुसमवाय्यभिमत । तथाच कल्पनानामनुभवमूलत्वमिति तदनु-भवायातोऽय विशेषणविशेष्यविकल्प । तत्र च यथास्व विषयोपक्षयत्वात् प्रत्ययस्य तदस्थस्यार्थस्य विशेष्यावच्छेदकत्वलक्षणो नास्त्युपकार । अनु-सन्धातृप्रमातृयशेन तु मानसे विकल्पेऽभ्युपगते ग्राह्यस्य तद्रूपशून्यत्वमित्यु-क्तार्थनिगमनम् ॥ ९१ ॥

एव परमते भिन्नज्ञानावम्बनपक्षेऽनुपपत्तिमद्भाव्य स्वमतनैकज्ञानावम्बनवादेन वास्तव विशेषणविशेष्यभावमवस्थापयितुमाह -

अनुस्यूतेषु संसृष्टेरर्थे बुद्धिः प्रवर्तते ।

व्याख्यातारो विभज्याथ ता भेदेन प्रचक्षते ॥ ९२ ॥

तदात्मन्यविभक्ते च बुद्ध्यन्तरमुपाश्रिताः ।

विभागमिव मन्यन्ते विशेषणविशेष्ययोः ॥ ९३ ॥

१ 'ह्य ग द पाठ २ 'वऽभ्यु' घ पाठ . ३. 'स्थाना', च 'स्य' क पाठ ४. 'नावह' ग क पाठ

इह यथावस्तु प्रत्ययाः प्रभवन्ति । वस्तु च जातिगुणोपाधिविशिष्ट-
मभिन्नमित्यभिन्न एव प्रत्ययः । समवायतिरोहितभेदा हि जात्यादयो वस्तूना-
मानुरूपकाः । तत्र समवायिनः श्रैत्यात् श्रैत्ये बुद्धे श्वेते बुद्धिः । ते कार्य-
कारणभूते इति पारमार्थिकपदार्थभेदाबलम्बनेऽनौचित्यात् क्रमस्योच्यते ।
प्रतिभासवेलायां तु क्रमो नास्ति, विशिष्टस्यैव वस्तुनो ज्ञातित्येकप्रख्योपारो-
हात् । अत एव केचित् जात्यादीन् संसर्गिणोऽपहुवते । एवञ्च भेदावभास-
पूर्वकस्य संसर्गस्याभावादनुस्यूतेवेयं बुद्धिर्जात्यादिभिः संसर्गिभिः कथ्यते ।
परमार्थतो भेदपूर्वकस्य संसर्गस्यार्थानामभावात् । वस्तुस्थित्या त्वेवमुच्यते ।
एवमभिन्नबुद्धिप्रतिभासिनोर्नालौत्पलादौ गुणद्रव्ययोर्भेदपूर्वकस्यावच्छेद्यावच्छे-
दकभावस्याभावः, किन्तु निरंशस्य वस्तुनः परेभ्यः प्रतिपादयितुमशक्यत्वात्
प्रतिपादनकाले प्रतिपादकास्तान् संसृष्टान् जात्यादीनर्थानपोद्गारबुद्ध्या पृथ-
क्कृत्यायं गुणो जातिर्वा विशेषणभिदं द्रव्यं विशेष्यमिति बुद्ध्यन्तरविभागेन
पूर्वप्रतिपादितरंत्या प्रतिपादयन्ति । तथैव च प्रतिपद्यन्ते प्रतिपत्तारः । एवञ्च
वस्तुबीजमनुसृत्य प्रतिपादनाद् बाह्येऽस्ति सद्भावो विशेषणविशेष्यत्वस्य ।
तदेव हि बाह्यं संसृष्टं व्याख्यानाय विभज्यते । तत्र चास्ति गुणादिर्विशेषणं
द्रव्योपरञ्जकं, जात्यादिरहितस्य द्रव्यस्यायोगाच्च तदवच्छेद्यं, सम्बन्धश्च
समवाय इति सर्वं वास्तवम् । तथाच विभागकल्पनोपायेन तदात्माविभक्त
एवार्थः प्रतिपादितो भवति । तथैव च विभागबुद्ध्याहितविशेषणविशेष्य-
रूपतया प्रतिपद्यन्ते व्यवहर्तारः । यद्यपि विभागावस्था वान्यदशा, तथापि
वाक्यावस्थागतज्ञानवासनया वृत्तावपि विशेषणविशेष्यप्रतीतिरस्त्येव । पर-
मार्थतस्तु वृत्तौ निरंश एवार्थ इति सापि निरंशा वाचिका सिद्धा । तदेवं
धर्मभेदेन वृत्तिवाक्ययोरत्यन्तभेदः प्रतिपादितः ॥ ९२, ९३ ॥

सतान्तरमेधुपल्लितं भाष्ये — 'अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति, किं त आहु । परार्थाभि-
धानं श्रुतिरिति । तद् भाष्ये —

अनुधान् प्रति वृत्तिं च वर्तयन्तः प्रकल्पिताम् ।

आहुः परार्थवचने त्यागाभ्युच्चयधर्मताम् ॥ ९४ ॥

निर्विभागं वृत्तिपदार्थरूपमवगन्तुमशक्ताः प्रतिपत्तारोऽबुधाः । ते हि यथाश्रुतग्राहिणो यथावद्वचनं वाचनिकं मन्यन्ते । ततश्च तान् प्रति वाक्योप-
मर्देन प्रक्रियायां वृत्तिर्च्युत्पाद्यमाना वाक्यप्रकृतिकैवावतिष्ठते । ततश्च वाक्य-
मपि नित्यं स्वविषय इति तस्यानुच्छेद्यत्वात् तत्प्रकृतित्वेन समारोपिता
कल्पिता वृत्तिर्निर्वर्त्यते । तत्र कारणात् कार्यमधिकार्थक्रियाकारि दृष्टं पटादि ।
एवमिहापि वृत्तिलक्षणस्य कार्यस्य वाक्यगतपदार्थाधिक्यं न्याम्यामिति परार्था-
भिधानं वृत्तिलक्षणमारभ्यते । परस्यान्यस्य प्रधानस्य पदस्य योऽर्थः तस्योप-
सर्जनपदेन प्रत्यायनं, तत्र,

“एकमाहुरनेकार्थं शब्दमन्ये परीक्षकाः ।”

इति नये वाक्यावस्थायामुपसर्जनपदस्य परार्थाभिधानशक्तिप्रतिष्ठातापेक्षया वृत्तौ
परार्थाभिधानमुच्यते । अनेकार्थप्रत्यायनसामर्थ्याद्धि स्वार्थ एव स तस्य तत्र
भवति परार्थः । यदा ‘त्वन्यायश्चानेकार्थत्वमि’ति नयत्तदा वृत्तावन्यदेवोप-
सर्जनपदमित्यर्थान्तरमुपादत्ते । एवं परार्थवचने सति द्वैतं भवति । वाक्या-
वस्थागतमर्थं परित्यज्योपसर्जनं वृत्तौ परार्थमभिदधाति । तद्यथा कलशे दधि
स्थितमपनीय क्षीरं निधीयते, नावस्थित एव दधनि निघातुं शक्यते इत् ।
सेयं जहत्स्वार्था वृत्तिः । अपौरुषेये शब्दार्थसम्बन्धे कथं त्याग इति चेत् ।
न । अनुपादान एवात्र त्यागोपचारात् । यथा घामिसंयोगः पाकजौन् विशे-
षानुत्पाद्य परमाणुषु निवर्तते, तथोपसर्जनार्थः प्रधाने विशेषमाधाय तावन्मात्र-
प्रयोजनत्वात्निवर्तते । अत्र निदर्शनं भाष्येऽभिहितम् । तद् यथा —
‘तक्षा राजकर्मणिः प्रवर्तमानः स्वं कर्म जहाती’ति । कोशसमाहरणसन्निधा-
नादौ राजकर्मणि व्याप्तियमाणस्तक्षा स्वं दारुच्छेदचतुरश्रीकरणादिव्यापारं
जहाति । स्वव्यापारापरित्यागे राजकर्मणोऽनुष्ठातुमशक्यत्वात् । एवं स्वार्थानु-
पादानेन पदान्तरार्थोपादानमुपसर्जनानां वृत्तौ न्याय्यमनेन निदर्शनेन । अन्ये
तु मन्यन्ते — अवस्थित एव भाष्येऽर्थेऽर्थान्तराभ्युद्ययोऽस्तावुपसर्जनपदाना-
माधिक्यम् । तथाहि — सिकताकलशे जलं निहितमवतिष्ठते । लाक्षादिहेतु-
जनितश्च रागातिशयस्तन्तुनां कार्येऽप्यनुवर्तते । एवमुपसर्जनपदस्य स्वार्थोऽ-

१. ‘तरवत’ ग. पाठः. २. ‘सिकत्ये’ ड. पाठः, ३. ‘वृत्तते’ ग. पाठः,
४. ‘राभि’ ग. पाठः., ५. ‘जानु’ ग. पाठः.

ऽर्थान्तरोपादानेऽपि । युक्तं चैतत् । दृष्टस्यार्थस्य स्वरूपवच्छब्दैस्त्यागा-
योगात् । अत्रापि निदर्शनं भाष्येऽभिहितं — 'भिक्षुको द्वितीयां भिक्षामास्ताद्य
पूर्वां न जहाति, सञ्चयायैव यतते' इति । तदियमजहस्त्वार्था वृत्तिः ।
एवञ्च राजार्थेन पुरुषार्थस्य विशेषणाद् विशिष्टार्थसंप्रत्ययः । यद्येवं राजार्थ-
स्यापि सम्भवाद् वृत्तेः राजपुरुष इत्यत्र द्विवचनं प्राप्नोति धधरपदिरादिवत् ।
नैतदस्ति । द्वन्द्वे समप्राधान्याद् द्वयोरुद्गूतावयवभेदत्वात् समुदायस्य युक्तं
द्विवचनम् । इह तु विशेषणविशेष्यमावाच्छिन्नमर्थान्तरमेवानभिधेयमवयवैः
समुदायेनोपादीयते । यथा बहुव्रीहौ लोहितवसनश्चित्रगुरित्यादि । ततश्चाव-
यवार्थाहितभेदस्य परार्थस्य समुदायेनाभिधीयमानत्वात् ततः परा भिमक्तिः
समुदायार्थनिवेशिनी संख्यामुपादत्ते । तथाचार्थवस्त्रे समुदायस्यानेकवचनस्य
परिहार उक्तः — 'सहातस्यैकार्थ्यान्नावयवसंख्यात. सुबुत्पत्तिरिति । तदेवं
त्यागश्चाभ्युच्यथश्च यो धर्म. स्वभावोऽस्या वृत्तेः तद्भावस्तथा, तासाहुः परार्था
भिधानंलक्षणायां तस्याम् ॥ ९४ ॥

तत्र जहस्त्वार्थांशं वृत्तौ चोदितं — 'राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रप्रधानगमं प्राप्नोति ।
भौषणवमानयेत्युक्तेऽप्यसमात्रस्येति । ननु चोपसर्जनपदनामर्षलागे प्रयोगः किमर्थं इति
कथं न चोदते । नारत्येतत् । यात्रो वाच्य इतिवत् पर्यायवेष्ये राजपुरुष इति प्रयोगो-
पपत्तेः । तथैकार्थभावलक्षणसामर्थ्यनिबन्धना एवमासर्तृणां यथा स्तदिति । अविच्छेदे तु
एवमित्येव — 'जहद्व्यसां स्वार्थं नात्यन्ताय जहाति । अपवान्वपाद् विशेषणं भवि-
ष्यतीति । एतद् विज्ञोति —

अन्यथाद् गम्यते सोऽर्थो विरोधी या निवर्तते ।

अर्थमर्थान्तरे चापि तत्राहुरूपसर्जनम् ॥ ९५ ॥

उक्तमेतदमित्तयोगादिति विशेषा. परमाणूनां निवृत्तेऽप्यभिमंयोगेऽनुवर्तन्त
इति । एवं उपसर्जनपदार्थं प्रधानार्थं विशेष्य निवर्तन इति तद्राहितविशेषानु-
गमाद् विशिष्ट पुरुष मनीयने, न पुरुषमात्रम् । अत्र भाष्ये मद्भिन्नापुत्रो
दृष्टान्तोऽभिहितः । युमुनगगर्भोपरहितगन्धविशेषानुपृष्टेरपनीतमुमुनोऽपि पुष्टमाद्य-
पदेश्यः । एवमर्थस्य त्यागे कथं नात्यन्ताय जहातीत्युच्यते, तदप्यंशेनार्थो
निवर्तनंऽशेनाभिनियत इत्याद्यद्यप्य प्रधानतरमाह — विरोधी या निवर्तन इति ।
प्रधानार्थावच्छेदमनिद्वन्दी म्भावोऽप्युपसर्जनार्थस्य । कथं नम्य प्रतिद्वन्दी,
यः प्रधानमृतः । अनयोर्हि प्राधान्ये परस्परमन्यन्वामावाद् विशिष्टोऽवच्छिन्नः

प्रधानार्थो न प्रतीयतेति स्वप्राधान्यमुपसर्जनार्थस्य निवर्तते । अत एव स्वविशेषणेन समृद्धादिना न युज्यते । प्रधानोपकाराय तु यद्रूपं विशेषणतात्मकं, तन्नापैत्यविरोधादिति नाल्यन्ताय जहातीत्युक्तिः । सर्वथा हि स्वार्थपरित्यागे स्वपदार्थेन प्रधानोपकाराभावादुपसर्जनपदं स्वरूपमेव जहात् । परोपकारप्रभावितं ह्युपसर्जनत्वम् । असति च परोपकारे प्रयोगवैयर्थ्यम् । अत्रपदादेव प्रधानार्थप्रतीतेः । अनर्थकस्य चापरेण सम्बन्धाभावात् सामर्थ्यनिबन्धना समाससंज्ञा न स्यादिति न सकलार्थपरित्यागः । तत्रापि हिक्रितहसितादीनि प्राणित्वाव्यभिचारीणि राजकर्मण्यनुगुणानि न जहाति । स्वप्राधान्यमेव स्वस्य हीयत इति जहत्स्वार्था वृत्तिः । अजहत्स्वार्थायां तु वृत्तौ सर्वथैव सन्नोपसर्जनपदार्थः । स्वविशेषणविशिष्टं प्रधानार्थं हि तन्नोपसर्जनपदमभिदधातीति द्वयर्थमुच्यते । प्रधाने च पांसुदकवदभेदापत्तेर्विवेकाभावात् स्वविशेषणेन न युज्यते गुणपदार्थः । विषयभेदेन च शब्दानामर्थवैचित्र्याद् वृत्तौ गुणप्रधानभूतार्थद्वयाभिधानमुपसर्जनपदानां युक्तम् । द्विवचनं तु न भवतीति पूर्वमेवोक्तम् । केचित्तु जहत्स्वार्थायां वृत्तावुपसर्जनपदस्य सर्वथैवार्थत्यागं प्रधानार्थवृत्तित्वं च मन्यन्ते । वर्णवदनर्थकं ह्युपसर्जनपदं वृत्तिपदस्यावयवभूतम् । पर्यायश्चायं पुरुषशब्दस्य राजपुरुषशब्दः । अत्र पुरुषविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यादिति चोद्यम् ॥ ९५ ॥

यदि तर्हि वाक्ये इत वृत्तावपि विशिष्टार्थप्रतीतेर्नाल्यन्ताय हान तदा जहत्स्वार्थत्वं बालमानेन स्यादित्याशङ्क्याह—

उपायमात्रं नानात्वं समूहस्त्वेक एव सः ।

विकल्पाम्युच्यमान्यां वा भेदसंमर्गकल्पना ॥ ९६ ॥

वाक्ये विच्छेदोपक्रमार्थाभिधान, वृत्तौ तु विशिष्टोऽर्थोऽभेदेन प्रतीयत इति निरंशमेव परमार्थनो वृत्तिपदम् । उपायमात्रं तु वाक्यगतपदार्थभेदेन व्युत्पादनमिति प्राधान्यस्य त्यागाज्जहत्स्वार्थनापणितिः । अतोऽनन्तरं नाप्ये पठितम्—‘अथवा वृत्तौ समर्थ्याधिकारः कियते, सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा, भेदसंसर्गो चे’ति । तद् व्याचष्टे— विकल्पेत्यादिना । वाक्यप्रकृतित्वं वृत्तिपदस्य गन्यमाना वाक्यगतभेदसंसर्गकल्पनामत्र दुर्वन्ति । तथाहि— भेदो धाक्यार्थ संसर्गो वेति विकल्पः । द्वावपीत्यभ्युचयः समुचय । तत्र पुरुषशब्दस्य भृत्यवाचित्वे स्वामिनः सामान्येनागता राजशब्दः स्वामिविशेषेभ्यो व्यावृत्ति

प्रतिपादयतीति भेदो वाक्यार्थे । अनुमीयमानश्चात्र ससर्ग । यदा तु जातिवाची पुरुषशब्दः, तदा राजशब्दाद् विशिष्टेनार्थेनैतदर्थस्य समन्वयोऽवगम्यत इति ससर्गो वाक्यार्थे । विशिष्टत्वाच्च ससर्गस्यार्थान्तराद् भेदोऽनुमीयमान । एव गुणप्रधान-भेदेन विकल्प । उभयस्य वा शब्दात् प्रतीतेरविशेषेणोभय सामर्थ्यम् । तदेव विशिष्टार्थवृत्ति वृत्तिपदमिति न पुरुषमात्रस्यानयनमवयवार्थस्यानर्थक्येऽपि ॥ ९६ ॥

अत एव चोपायत्पाद्विभागस्य भूतभेदोऽविच्छेदोऽनवस्थितत्वाद् रुचिर्वैचित्र्येणोपाया नामित्याह—

वृत्तिं वर्तयतामेवमबुधप्रतिपत्तये ।

भिन्नाः सम्बोधनोपायाः पुरुषेणनस्थिताः ॥ ९७ ॥

वृत्तिवाक्ययोरभेददर्शना प्रकृतिविकारभावेन व्युत्पादयता व्युत्पादकाना पुरुषेषु प्रतिपत्तुषु सम्बोधनोपाया व्युत्पादने हेतवो रुचिर्वैचित्र्याद् भिन्ना विलक्षणा । ये हि वृत्तिवाक्ययो समानमर्थमध्यवस्यन्ति, तद्दर्शनेनाजहत्स्वार्थ-त्वमुच्यते । ये तु स्वाभाविकमर्थभेदगनयो पश्यन्ति, तद्दर्शनेन जहत्स्वार्थत्व-मित्येतत्सम्बोधनससर्गाश्रयेण व्यवस्था भिद्यते ॥ ९७ ॥

तदेव परमार्थतोऽस्तन्भेदा वृत्तिवाक्ययोरिति सङ्ख्याविशेषतिरोधानादयो वृत्तौ विशेषा प्रोक्ता । तत्र च विभक्त्यभावादेव सङ्ख्याविशेषतिरोधानमिति चोदिते 'न शब्द निमित्तकेन नामार्थन भवितव्यमर्थनिमित्तकेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेव दृश्यतामर्थरूपमेवैतदेवजातीयकमित्युक्तम् । एतद् व्याचष्टे—

वाचिका धोतिका वापि सङ्ख्यानां या विभक्तयः ।

तत्रैष्यवे वृत्तौ सङ्ख्याभेदो निरर्तते ॥ ९८ ॥

त्रिके प्रातिपदिकार्थे सङ्ख्याया वाचिका विभक्तयः, पञ्चके तु धोतिका । ताश्च राज पुरुषो, राजो राजा पुरुष इति वाक्ये दृश्यन्ते स्वार्थप्रयुक्ता । वृत्ता-वपि राजपुरुष इत्यत्र वाक्यसदृश एव पूर्वपदभाग । तथार्थं तत्रापि सङ्ख्याविशेषप्रयुक्ता विभक्तय श्रूयेरन् । सति ह्यर्थे तद्वचन शब्द प्राप्नोति, न तु शब्दाभावे वाचनिके वृत्तावर्थाभावाभिधान युज्यते । सङ्ख्याशब्दाभावाद्

१ 'क्ये' २ 'न' ३ नार्थं च ४ 'गुभा' च ५
'ति' च पाठ ६ 'वि' च पाठ

वृत्तौ सङ्ख्याविशेषो नास्तीत्यनुमीयते । तथाहि — प्रधानार्थसम्भेदादुपसर्जनार्थस्य भेदाभावात्निवर्तते सङ्ख्याविशेष इति तदभावात् स्वामाधिक्येवानुत्पत्तिर्विभक्तीनां प्रत्ययलक्षणाद्यैः लुगन्वाख्यायते । इत्थं सादृश्यमात्रं भ्रान्तं । वृत्तिवाक्ययोर्न तत्त्वत ऐक्यं, वाक्ये सङ्ख्याभेदसद्भावाद् वृत्तौ तदभावादित्यत्र तात्पर्यार्थः ॥ ९८ ॥

एवं तावदुपसर्जनार्थो निवृत्तसङ्ख्याभेद इत्येकीयं मनसु । अन्ये तु मन्यन्ते—

अभेदैकत्वसङ्ख्या या तत्रान्यवोपजायते ।

संसर्गरूपं सङ्ख्यानामविभक्तं तदुच्यते ॥ ९९ ॥

वृत्तातुपसर्जनपदार्थानां सत्त्वमृतत्वादावश्यकः सङ्ख्यायोगः । न ख्ययवन्निस्सङ्ख्य एवोपसर्जनार्थो युक्तः, सत्त्वमात्रस्य सम्प्रत्ययात् । न च विशेषोऽवधार्यते । अतः सामान्यसङ्ख्यारूपं सर्वसङ्ख्याविशेषाणां संसर्गरूपं क्रोढीकारकं विद्यत इत्यनुमीयते । द्वित्वादिप्रतिपक्षं श्लोकत्वं द्वित्वाद्यपावर्तनात् समस्तसङ्ख्याभेदस्वीकारसमर्थम् । इदं त्वभेदैकत्वं सर्वानुयायि । अत्र हि सर्वे सङ्ख्याभेदाः संसर्गविभागमनुप्राप्ता विद्यन्ते । तथाच सति निमित्ते ते तत् आविर्भवन्तो हृदयन्ते प्रसेचकादिव ग्राणादिविशेषाः । अनश्च और्पिकतावकीनमासजातादौ भवति विशेषनिश्चय इति वक्ष्यते । अविभक्तमेकस्वभावत्वात् किञ्चिद् भवति नै तु संशयम् । संसर्गोऽपि च भेदः स्यादित्युभयमुपात्तं संसर्गरूपमविभक्तं चेति ॥ ९९ ॥

एतदेव निदर्शनेन ध्युत्पादयति —

यथापधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।

अविभागेन वर्तन्ते तां सङ्ख्यां तादृशीं विदुः ॥ १०० ॥

मधुनि माक्षिकेः बहुपुष्परसाः प्रत्यर्पितस्वरूपास्तत्कार्यत्वादिति । नान्यजातीयौपधिरससम्भेदेन मधुरससम्पादने विचित्रान्ते रसा विवेकेन न लक्ष्यन्ते । अथच कारणमूलौपधिरसानुगुण्येन मधुनो रसवैर्यविपाकाः अवचार्यभाषा यथास्वं कार्यदर्शनानुर्मायमानसामर्थ्याः सन्निहितान्त इत्यवसीयन्ते । तथैव यथानित्तं सङ्ख्याभेदावसायादुपसर्जनपदार्थं सर्वसङ्ख्याविशेषाणामविभागेनावस्थानादभेदैकत्वसङ्ख्यापि तथाभूतैव बोद्धव्या । सङ्ख्याभेदानां हि ततोऽपोद्धारात्

१. 'रथं च सा' ग. २. 'हि सङ्ख्या' प. ३. 'नि ॥ त' ङ. ४. 'तार्थास्त' ग. पाठ.

सङ्गथेति कथ्यते । न तु तया यत् किञ्चिद् गण्यते 'द्वित्वादिकथैव ।
सङ्गथाससर्गस्य च ससृष्टविवेकेन रूपानवधारणात् सङ्गथा विशेषसामान्यरू-
पेयम् ॥ १०० ॥

प्रकारांतरमत्रैवाह—

भेदानां वा परित्यागात् सङ्गथात्मा स तथाविधः ।

व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते ॥ १०१ ॥

परित्यक्तभेदा तान् भेदान् न्यावर्तयन्ती सङ्गथाव्यपदेशमियमप्यासा-
दयति । तथा च तथाविधोऽभेदैकत्वस्वभावोऽसौ सङ्गथात्मा व्यक्तिभेदतिरो-
धानेन जातिरूपाश्रयेण वर्तते । भेदापोहलक्षणं हि सर्वसङ्गथानां जातिरूपमनु-
गतम् । पूर्वत्र समस्तभेदससर्गमात्रं समस्तभेदात्मकमभेदैकत्वमुक्तम् । इदानीं तु
समस्तभेदानुगतरूपमन्यापोहरूपमिति विशेषः । यथा ह्येकत्व द्वित्वाद्यपावर्तयति,
द्वित्वं च त्रित्वादि, एवमिदमभेदैकत्व सर्वमेकत्वाद्यपावर्तयतीत्यस्ति सङ्गथात्वम् ।
सति च निबन्धने द्वित्यैकत्वादि प्रतीयत इति सामान्यात्मकताभ्युपगताऽत्र ॥ १०१ ॥

ननु चाभिप्रक्षयानेन सामान्यं गोवादि । अत्र चाभेदैकत्वस्य न किञ्चित्
कार्यम् । भेदा एव हि शास्त्रकार्ययोगिन इति किं तत्सद्भावे लिङ्गमित्याशङ्क्याह—

अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपान् ।

प्रख्यायते न शुद्धादिभेदरूपस्तु गृह्यते ॥ १०२ ॥

भेदरूपसमाप्तेषु तथा सत्यनिवक्षिते ।

भागः प्रकाशितः कश्चिच्छास्त्रेऽङ्गत्वेन गृह्यते ॥ १०३ ॥

गुणैरविनाभावाद् द्रव्यमप्रतीतनीलादिगुणरूपमपि सामान्येन रूपवदिति
प्रतीयते यथा दूरात्, तथा सङ्गथाविशेषसमवाये प्रतिपाद्यत्वेनानिष्टे
सङ्गथायानित्येतावतावगते सत्त्वभूतत्वादुपसर्जनार्थं योऽशास्तत्संज्ञो निमित्तवि-
शेषात् तवकाद्यादेशलक्षणादाविर्मृतं स तावकीनादिशब्दान्याख्यानाय शास्त्रे
निमित्ततयोपादीयते । तथाच सङ्गथानन्तरसम्प्रत्यय एवात्रोपसर्जनार्थस्याभेदैक-
त्वसङ्गथाकार्यम् ॥ १०२, १०३ ॥

यदि तर्हि सर्वसङ्गथानुगतरूपमभेदैकत्वं न तन्निमित्तं तदोपसर्जनार्थविशेषात्मक-
मेव कथं न प्रतिपद्यते—

सङ्गथासामान्यरूपेण तदा सौऽशः प्रतीयते ।

अर्थस्यानेकशक्तित्वे शब्दनिर्णयतशक्तिभिः ॥ १०४ ॥

१ 'या किं घ' २ 'ये क र ग पाठ' ३ 'दर्शनि' घ. पाठ]

४ 'यिन यौ' ग पाठ,

सोऽग्न पूर्वपदार्थभाग उपमर्जनार्थ सस्वरूपत्वाद्नेकसख्यासमाहार-
योगयोऽपि सस्याग्नित्वेवमभेदेनैवोपसर्जनपदेन प्रतिपाद्यते । न तु विशेषरूप-
प्रतिपादने तस्य शक्तिरस्ति । वाच्यवद् वृत्तौ अनेकशक्तिरपि क्षर्यो न शब्दे-
साकल्येन स्पृश्यते, नियतविषयत्वाच्छब्दशक्त्यानामित्यर्थ ॥ १०४ ॥

ननु च यद्युपसर्जनार्थं सङ्ख्यायां अमुद् कथं भेदानुगम, अयं भेद कथमभेदा-
त्मकत्वमित्याशङ्क्याह—

अव्ययानां च यो धर्मो यश्च भेदयतां क्रमः ।

अभिन्नव्यपदेशार्हमन्तरालं तदेतयोः ॥ १०५ ॥

अलिङ्गासख्यमव्ययमित्यमाल्यत्वमव्ययाना स्वभाव । एतादृशी हि
शब्दशक्तिर्यदव्ययानि सत्त्वम्यभावादतिवृत्तमतश्च निम्सख्यमर्थमाहु । भेद-
वन्तो विभक्तिविशेषावच्छिन्ना शब्दा, तेषामेकत्वादिसख्याविशेषावच्छिन्नार्थ-
प्रत्यापनं स्वभाव इति तदर्थो विशिष्टसख्यायुक्त, तदेतामुभयमीकव्यामतीत्योप-
सर्जनपदानामर्था वर्तन्ते । तदेव वृत्तावभेदैकत्वसरयानुगमे विशेषो वाक्यादि-
स्यत्यन्तभेद ॥ १०५ ॥

अत्र वार्तिककारीय मन्वादकमाह—

अलुक्त्वैकानुद्गायस्तस्मिन् सति न शिष्यते ।

स च गोपुचरादीनां धर्मोऽस्ति वचनान्तरे ॥ १०६ ॥

इह स्तोकाभ्यां युक्त, स्तोकेभ्यो युक्त इत्यपि वाक्ये स्तोकान्मुक्त
इत्येवेत्यते वृत्ति । तथाच 'एकवद्भावो वृक्तव्य' इति चोदिते परिहृत वाक्य-
कारेण— 'एकवद्वचनगन्तक द्विवहुष्वसमास' इति । तदेतत् कथमुपपद्यते ।
यदि वृत्तावभेदैकत्वसख्याप्रादुर्भावाद् द्वित्वबहुत्वावगत्यमाव । तथाच तसि-
न्नभेदैकत्वे सति द्विवचनबहुवचनयोरभावाद् समासाभाव इति द्वित्वाद्युपमेऽ-
प्येकवचनान्तात्तामेव समास इति नार्थ एकवद्भावादानुशासनेन । 'एकवचनं
तुल्यगतं करिष्यते' इति भवति । अभेदैकत्वेऽपि वा तद्विरोध सामान्येनैकत्वे
विधानात् । कथं तर्हि गोपुचरो वर्षासृजोऽप्युयोनिरिति बहुवचनान्ताना समास
इति चेद्वाह — स चेति । सोऽभेदैकत्वाख्यो धर्मो वचनान्तरे एकवचनादन्य-
स्मिन् बहुवचनेऽप्यत्रास्ति । अत्र, हि नेत्र व्यक्तिबहुत्वे बहुवचनम् । अपि तु

‘जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनम् । (१-२-५८) इति । तथाचैकस्यामपि यो गवि चरति प्राणी, सोऽपि गोपुत्र इन्द्रगोपौऽभिधीयते । एकोऽपि चाप्परमाणु-रपृष्ठब्देन बहुवचनान्तेनाभिधीयते । वर्षारात्रोऽपि चाभिलो वर्षाशब्देन बहुवच-नान्तेन शब्दशक्तिस्वाभाव्यादित्यत्राभेदैकत्वसङ्ख्या वचनभेदप्रतिबन्धं न करोति । तथाप्यभेदैकत्वस्यैव प्रतीतेरित्यर्थः ॥ १०६ ॥

द्विवचनं तु गान्वाख्यातं जाताविति तद् सर्वथा वृत्तिषु सङ्ख्याभेदतिरोधानाच्च भवतीत्याह—

जातौ द्विवचनाभावात् तद् वृत्तिषु न विद्यते ।

प्रत्याख्याने तु योगस्य द्रव्ये गोपुत्रादयः ॥ १०७ ॥

तद् द्विवचनं जातावनुपदेशाद् व्यक्तिगतभेदतिरोधानाच्च वृत्तिषु नास्ति, बहुवचनं तु ‘जात्याख्याया’मित्युपदेशादस्ति । तथाच वृत्तावेकवचनबहुवचनयो-र्भावेऽपि द्विवचनाभावोऽभेदैकत्वफलमवतिष्ठते । यदा तु जातेराश्रयोपार्थिक एव बहुवचने बहुवचनोपपत्तेः ‘जात्याख्यायामि’ति सूत्रं प्रत्याख्यायते, तदा गोपुत्र इत्यत्र गोद्रव्यगतभेदाश्रयमेव बहुवचनं वृत्तावपि । अनवयदे नहि व्यक्तीः परामृशति गोपुत्रशब्दः । अप्युयोनिः वर्षासुन इत्यत्राप्यवयवप्रचयाद् धर्म-बहुत्वाद्वा व्यक्तेरेकत्वेऽपि बहुवचनम् । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादि किञ्चिद् बहुवचनमवयवबहुत्वमाह किञ्चिद् द्रव्यगबहुत्वम् ॥ १०७ ॥

तदेतदनुपपन्नमित्याह—

आश्रयाद् भेदवत्तायाः सर्वभेदसमन्वयः ।

द्रव्याभिधानपक्षोऽपि जात्याख्यायां न विद्यते ॥ १०८ ॥

सर्वद्रव्यगतिर्ध्वमेकशेषश्च नोच्यते ।

प्रत्याख्यातेऽन्यथा सूत्रे भिन्नद्रव्यगतिर्भवेत् ॥ १०९ ॥

द्रव्यबहुत्वाश्रयेण गोपुत्रादौ बहुवचनेऽर्हाक्रियमाणे वृत्तौ सङ्ख्या-विशेषयोगः स्फुटोऽभ्युपगतः स्यात् । तथाच भेदवत्ताया आश्रयणात् सर्वैक-त्वद्वित्वबहुत्वैरपि सन्बन्धः प्राप्त इति कासावभेदैकत्वसङ्ख्या, एकस्यां द्वयोर्वापि चरतश्च भवत्याभिधानं गोपुत्र इति । तथाच नेदं व्यक्तिभेदाद्यतं बहुवचनम्,

अपि तु जात्यास्यायामेवेति तत्र द्रव्याभिधानपक्षम्याभावात् कथं द्रव्यमेवा-
 श्रयनिदं बहुवचनं वर्ण्यते । एवमप्युयोनिरित्यादावपि वाच्यम् । तस्माज्जात्या-
 स्त्यायामेवेदं बहुवचनं न्याय्यम् । न च द्रव्यविदशाश्रयेण योगस्य प्रत्यास्यान-
 मुचितम् । एवं श्लेकशेष आरम्भणीयः स्यात्, प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेका-
 र्याभिधानमिति कृत्वा । जात्यभिधाने तु तत्रैव बहुवचने सर्वद्रव्यगतिर्बहुवचना-
 न्तादेकस्मादपि शब्दाद् भवतीति प्रत्यास्यातमेकशेषसूत्रम्, 'आहृत्यभिधानाद्
 वैकं विमक्तौ वाजप्यायनः' इति । 'जात्यास्यायामिति सूत्रं समर्थनमेवम्,
 'जात्यास्यायां सामान्याभिधानादेकार्थ्यमिति । ननु च कोऽतिशयो जात्यास्या-
 यामित्यस्य, येनैतदारम्भः समर्थ्यत इत्याह— प्रत्यास्यात् इत्यादि । 'जात्य
 स्यायामि'त्यस्मिन् योगेऽनारभ्यमाणे जातिपगयां चोदनायां बहुवचनमावाद्
 गोपुचर इत्यादौ द्रव्यरहिते बहुवचनमिति व्यक्तिवहुत्वप्रतीतिर्भवेत् । नचैव-
 निष्यते । एकस्यां गवि द्वयोर्वापि गवोश्चरति गोपुचर इत्यभिधानस्य गोपु
 कुक्कुटस्ये पक्षिविगेषे न्देरित्यर्थः । तस्माज्जात्यास्यायामेवेत्तदुपपद्यत इति
 सत्यप्यभेदैकत्वे तत्रैवेदं वाचनिकं बहुवचनं विज्ञेयम् ॥ १०८, १०९ ॥

इदानीमभेदैकवचनप्रायाः सारंगतुष्यानिशानामकत्वाद् भेदेन वृत्तौ स्वभ्योपदर्शनं
 विदेतदभिधानं योगपूर्वकमुपक्रमे—

वृत्तौ यो युक्तवद्भावो वरणादिषु सिध्यते ।

अभेदैकत्वमह्वयायां गोदौ तत्र न सिध्यति ॥ ११० ॥

एतुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने (१-२-५१) इत्यत्र पक्षद्वयं सम्भाव्यते ।
 तथाहि— यदा व्यक्तिवचने लिङ्गसङ्घे कथ्येते, तदा लुप्ततन्वक्षणाय-
 तदिनवृषां विभक्तिनिवृत्तावप्यर्थनिवृत्तेर्भावाद् वृत्तस्य ये व्यक्तिवचने तयोरति
 देश इत्ययं पक्षः । यदा पुनर्युक्तिसोतनः शब्दो व्यक्तिः, वचनमप्येकदेश-
 लोपादेकवचनादि विवक्षितं, तदा तस्य वृत्तावदर्शनाद् प्राग्वृत्तेर्व्यपेक्षावम्भायां ये
 व्यक्तिवचने तयोर्निर्बंधऽयमीनेदेश इत्ययं पक्षः । तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे गोदयोरदु-
 भवो भ्रान्तो गोदौ भ्राम इति न सिध्यति । यस्माद् वृत्तापुरमर्जनम्याभेदैकत्व-
 सङ्ख्या प्रादुर्भवतीत्युक्तम् । तद्वत्त्वेन च सङ्ख्यालक्षणम्यार्थम्यातिदेश इति
 द्वित्वम्यात्रानिदेशाभावाद् द्विवचनं न स्यात् । बहुवचनं तु पक्षान्न इत्यादौ
 जात्याश्रयं सिध्यति ॥ ११० ॥

१. 'तेरप्य' ग. घ. पठ

अथ द्वितीयः पक्षः, तत्राप्याह—

प्राग्वृत्तेर्युक्तवद्भावे षष्ठी भेदाश्रया भवेत् ।

वृत्तौ सङ्ख्याविशेषाणां त्यागाद् भेदो निवर्तते ॥ १११ ॥

गोदयोरदूरभवो ग्राम इत्यत्र वाक्ये दृष्टा व्यतिरेकनिबन्धना षष्ठीति सा वृत्तावपि स्यात्, अतिदेशात् । भेदम्याभेदैकत्वेऽपि गोवावित्यत्र 'षष्ठ्यपि हि वचन-
मि'त्युक्तं भाष्ये । अत्र परिहारः पक्षान्तराश्रयेणोक्तः 'वृत्तस्य ये लिङ्गसङ्ख्ये ते अतिदेश्येते' इति । तद् व्याचष्टे— वृत्तौ सङ्ख्येत्यादिना । युक्तस्य प्रत्यया-
र्थेन सम्बद्धस्य प्रकृत्यर्थस्योपसर्जनस्य सङ्ख्याभेदानां हानाद् वृत्ताद्यं विभागो
नास्तीत्यभेदैकत्वसङ्ख्यामात्राश्रयं कार्यमतिदिश्यते, न षष्ठी व्यतिरेकनिबन्धने-
त्यर्थः । एतदनुन्तरं क्वचिद् भाष्यमस्ति 'प्रागपि वृत्तेर्ये लिङ्गसङ्ख्ये, ते अति-
दिश्येते । षष्ठी न भवति सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशादि'ति । इह प्रकृत्यर्थ-
सम्बन्धि यदेकवचनत्वादि सामान्यानुगतं वचनं, तदतिदिश्यते ल्यर्थे सङ्ख्या-
न्तरयोगिन्यप्राप्तम् । तच्च यद्यपि विशेषद्वारेणैव प्रवर्तते, तथाप्यव्यभिचारं एक-
वचनादयो विशेषा अतिदेशात् प्राप्नुवन्ति, न तु षष्ठी । सा व्यतिरेकनिबन्धने-
त्यसति तस्मिन् भवन्ती व्यभिचारिणी वचनसामान्यस्य । यथा वसिष्ठादयो
ब्राह्मणस्य ॥ १११ ॥

एवञ्चान्न 'दृष्टस्य ये लिङ्गसङ्ख्ये, ते अतिदिश्येते' इत्यस्मिन् पक्षेऽभेदैकत्वसङ्ख्याया
गोदो न सिध्यतीतीदमेव चोद्यमवशिष्यते । तत् समाधानं पूर्वोक्तमेवाभेदैकत्वसङ्ख्यापालक्षणं
तावदनुचरति—

विद्यमानासु सङ्ख्यासु केचित् सङ्ख्यान्तरं विदुः ।

अभेदारूपैमुपग्राहि वृत्तौ तद्योपजायते ॥ ११२ ॥

केचिदिति । ये सर्वसङ्ख्यानां ससर्गरूपमभेदैकत्वं मन्यन्ते । अत्र हि
दर्शनेऽभेदैकत्वं सर्वसङ्ख्याभेदान् स्वात्मनि स्वीकरोति । येषां तु 'तद्रूपेऽवयवे
सङ्ख्याभेदो वृत्तौ निवर्तते' इति भेदाप्रोहलक्षणमभेदैकत्वं, न तन्मते
सङ्ख्याभेदस्वीकारो युज्यत इति सूचयति ॥ ११२ ॥

यतश्च विद्यमानासु सङ्ख्यासु भेदैकत्वसङ्ख्या वृत्तौ प्रादुर्भवति तदा गोवाविति सिध्यती-
त्याह—

व्यापारं याति भेदारूपैस्तन् स्वैरवयवैः क्वचित् ।

आत्मा भेदानपेक्षोऽस्य क्वचिदेति निमित्तताम् ॥ ११३ ॥

१. 'सदेक' घ. पाठः. २. 'त्या' ग. पाठः. ३. 'त' ग. घ. पाठः. ४.
'यु', ५. 'दोऽनपेक्षस्य' घ. पाठः.

तदित्यनुगतभेदमभेदं क्वचिदन्नर्तद्वित्वादिमुनेनोपयुज्यते, यत्र भेदानामविर्भावहेतुरस्ति । क्वचित् तु व्यपगतभेदमभिज्ञेन स्वरूपेणोपयुज्यते, यत्र भेदहेतुर्नास्ति ॥ ११३ ॥

अनेवोदाहरणमाह —

दास्याः पतिरिति व्यक्तो गोदापिति च दृश्यते ।

व्यापारभेदः सङ्ख्यायास्तस्मादेवं व्यवस्थितः ॥ ११४ ॥

पस्युरात्रोदप्रतिपादनाय दासी सम्बन्धितयोपाचेति तावन्मात्रम्य विवक्षितत्वाद् द्वित्वमहुत्वानादर इत्यभेदेऽन्यमङ्ग्याया. स्वरूपेणात्र व्यापारो व्यक्तो निश्चितः । गोदापिति तु गोदद्वयसामाख्यं विरक्षितं प्रामत्यैकवचनत्वाद् गोदो प्राम इति न प्रनीयत इत्यन्तर्गतद्वित्वाश्रयेणाभेदेऽन्यमङ्ग्याया व्यापारोऽत्र निश्चितः । तथाच वृत्त्यवस्थागतद्वित्वसङ्ख्यातिदेशेऽपि सम्भ्रन्ती द्वित्वादिका सङ्ख्या लुप्तं युज्यतेऽतिदेशम् । अन्यत्रापि चायं सङ्ख्याधर्मो दृष्टः । तद्यथा— विंशतिमङ्ग्या दशद्वयमङ्ग्यारव्यापि न द्वित्वेन मन्व्यापारा; अपित्वभेदेनैव स्वधर्मण विंशतिर्गाय इति । विंशती इति तु विंशतिप्रचये विवक्षिते एकत्रोपः । द्वौ त्रय इति तु द्वयादिका मङ्ग्या स्वरूपाभेदेऽपि सङ्ख्येयाश्रयगोपादानेन, एवमभेदेऽन्यमङ्ग्यायामपि को विगोवो विपयभेदेन भेदाभेदोपादाने । न च सङ्ख्यासु सङ्ख्यानन्तराभावादभेदेऽन्यमङ्ग्याया सङ्ख्यानन्तराम्भन इति वाच्यम् । असत्यपि सङ्ख्यानन्तरयोगे मङ्ग्याना सङ्ख्यानन्तर्भावस्य दर्शनात् । तथाच — कति भवतः पुत्रा इति । अत्रोत्तरमङ्ग्याया पूर्वमङ्ग्यानुप्रवेदादेऽन्यद्वित्वादावविशेषेण प्रश्नो भवति । तथाच प्रतिवचनं दृश्यते — एते द्वौ बहव इति । एवमभेदेऽन्यमङ्ग्यायामपि सङ्ख्यानन्तराभ्यन्तर्भवन्ति, तथाच निमित्तनशादुद्भवन्ति । अन्यथात्यन्तमसत्त्वे कथमुद्भवः । सा चेयं सर्वमङ्ग्यासागान्यभूता राजपुरुष इत्यादौ उपसर्गवद्भेदादौ सङ्ख्यानमङ्ग्याया सास्तस्ये हि स्वार्थमुपसर्गवत्त्वमङ्ग्यायाः स्वभावात् ॥ ११४ ॥

यथेवं द्विपुत्र इत्यत्र कथं द्वित्वरूपम उभयवर्तनार्थस्येवम आह —

द्वयादीनां च द्विपुत्रादी बाह्यो भेदो निरर्तते ।

निभक्तिराज्यः स्वार्थत्वान्निमित्तं त्यजतिष्ठते ॥ ११५ ॥

१ 'भावाना' छ पाठ. २ 'ली' ग पाठ ३. 'नाइ', ४. 'भभ',
५. 'दिष' घ-पाठ.

द्वयोः पुत्र इति विभक्तिवाच्यं द्वित्वं पूर्वमन्यदेव प्रातिपदिकार्थात् सम-
र्थितम् । तदेव च वृत्तायभेदैकत्वप्रादुर्भावात्निवर्तते । प्रातिपदिकार्थभूतं तु नाप-
गच्छति । अन्यथा निरर्थकत्वे प्रयोग एव न स्याद् द्विशब्दस्य । अस्ति च
जहत्स्वार्थायामपि वृत्तावुपसर्जनार्थं इत्युक्तम् । एवं त्रिपुत्र इत्यादौ वाच्यम्
॥ ११५ ॥

यदि तर्हि स्वार्थो द्वित्व न निवर्तते, तदाभेदसङ्ख्यानां नास्तीत्याशङ्क्याह —

द्वित्वोपसर्जने सङ्ख्ये द्विशब्दस्तत्र वर्तते ।

सोऽयमित्यभिसम्बन्धादुभयशब्दे न तत्रथा ॥ ११६ ॥

वाक्येऽवयवमाधान्यादुद्गृतभेदौ द्वावुच्येते । वृत्तौ तु समुदायसमुदा-
यिनोरभेदाध्यारोपाद् द्वित्वगुणावच्छिन्न समुदाय एक इत्युपसर्जनार्थस्यात्रापि
भेदो व्यावर्तते अभेदैकत्वप्रादुर्भावात् । तदेतद् समुदायवृत्तित्वमुभयशब्दनिषेधे तेन
प्रकारेण द्वित्वोपसर्जनत्वेन न सम्भ्रतीत्युभयपुत्र इति न कदानिदपि भवति
समासः । तथाहि —

“उभयशब्दास्य तुल्यार्थो वृत्तौ नित्यं प्रयुज्यते ।”

इत्यनन्तरमेव वक्ष्यति । उभानाहुरित्यादिभ्यु प्रयोगो द्विद्वयादित्वात् साधुः ।
कर्ममुभयशब्दो द्विपर्यायोऽपि तद्वद् वृत्तौ सह नाभिधत्त इति चेत्, शब्दशक्ति-
स्वाभाव्यादिति ब्रूमः । तथाच वार्तिकम् — ‘अन्याभावो द्विवचनशब्दविपर्य-
यात् । उभयोऽन्यत्रेति ॥ ११६ ॥

तदेतदाह —

उभयस्तस्य तुल्यार्थो वृत्तौ नित्यं प्रयुज्यते ।

सङ्ख्येऽपि नित्यप्रहरणं तदर्धमभिधीयते ॥ ११७ ॥

उभयपुत्रः उभयथा उभयत इत्यादौ वृत्तिपदे उभयशब्दममानार्थं उभय-
शब्दः प्रयुज्यते । स हि द्वित्वापसर्जनं सङ्ख्यमभिधातुं समर्थो नोभयशब्दः । तथाच
वस्तुमेदाश्रयणे तुल्यार्थत्वं, नाभिधान्यापाराश्रयणे, उभाविति भेदरूपेण
प्रतिपादना, उभय इत्यवयविरूपेण । ‘उभादुदायो नित्यम्’ (५-२-४४) इत्यत्र
सूत्रे नित्यप्रहरणमेतदर्धम् । द्वित्वोपसर्जनममुदायाभिधानशक्तिविरहमुभयशब्दस्य
ज्ञापयितुमित्यर्थः । उभयशब्दो असङ्ख्यमाशानी, प्रत्ययान्तरं चायनियत्र पक्षे

तयपोऽप्राप्तौ तेन सह विकल्पनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं नोपयुज्यते । उभयशब्द-
सङ्ख्यावाची तयवादेशश्चायन् इत्यत्रापि पक्षेऽस्वस्तित्वादेव विकल्पनिवृत्तौ
नित्यग्रहणं वृत्तिविषये नित्यमयनेत्युक्तप्रयोजनमेव । नचोभयशब्देन व्यव-
सङ्घोऽभिधीयते, येनोभयशब्देनापि तथेति तुल्यार्थताया विकल्प म्यादिति
नित्यग्रहणम् । शब्दशक्तिस्वामाख्यात् समुदायस्याभिधानं ह्युभयशब्देनेति न्याया
नुवाद सूत्रे नित्यग्रहणम् ॥ ११७ ॥

‘असत्या त्वभिधानशक्तौ द्विवचनगन्विषये प्रयुज्यते एवामात्र इत्याह—

आपि के चापरार्थत्वान्नाभेद उपजायते ।

उभे इति ततः स्वार्थे भेदवृत्तिः प्रयुज्यते ॥ ११८ ॥

स्त्रीवृत्ते प्रातिपदिकात् स्वार्थे टाप्, एव कुत्सितादिशोत्से स्वार्थे क
इति तत्र प्रत्ययार्थं गुणभावानापत्तेरभेदेऽनुपनाते स्वतन्त्रे स्वार्थे भेदे वर्तमान
प्रयोगाहोऽयमुभयशब्द उभे उभक इति । अम्यार्थके तु प्रत्यये उत्तरपदे च पारा
र्यात् प्रधानार्थकार्यभावाद् उद्भूतभेदता । स्वार्थाऽप्य हीयन्त इति तत्रास्य
प्रयोगो न्याय्य ॥ ११८ ॥

यथा तर्हि क्षिपामिनत्र प्रथमार्थविशेषणश्च तदा तत्र प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तेऽपि
विशेषणपोषादायमानो न स्वार्थं प्रयुक्तं स्यादिति वच तत्राम्नादप्रयोग इवाशङ्क्यते—

‘स्त्रीत्वाभिधानपक्षेऽपि गुणभान्निपर्ययः ।

‘स्वभावादपरार्थत्वात् तत्र भेदो न हीयते ॥ ११९ ॥

गार्थ्यादौ प्रकृत्यर्थो गुणमूल, प्रत्ययार्थं प्रधानं प्रतीयते । स्त्रीप्रत्ययान्तेषु
तु प्रत्ययार्थपक्षेऽपि स्त्रीत्वनिशिष्टं द्रव्यमत्राभिधीयते, शब्दशक्तिस्वामाख्यात् ।
नहि शब्दानामर्थदेशान् शक्यते कर्तुम् । शब्दप्रक्रियाभेदेऽपि लीङ्गिकस्य स्थित-
लक्षणस्यार्थस्याभेदात् । तस्मादुभे इत्यत्र भेदो न निवर्तते परार्थत्वाभावात्
॥ ११९ ॥

एत एव,

तस्माद् द्विवचनाद्वापक्षोभयोऽन्यत्र दृश्यते ।

प्रत्ययं तयपं हित्वा नास्त्युत्तरपदे पुनः ॥ १२० ॥

द्विवचनगन्विषय उभयशब्द उक्त । टापि च नान्यत्र द्विवचनात् ।
अनेऽन्यत्र तु प्रत्यये उत्तरपदे चोभयशब्दो नास्ति । अपि तु तत्तमानार्थं

उभयशब्दः । तद्यपि तु प्रकृतित्वेनोभादित्युपादानसामर्थ्यात् तत्रैकार्थ्यभावविषये-
ऽप्युगशब्दः प्रयुज्यते । उभाहस्त्यादयस्तु द्विदण्ड्यादर्थ्य । तत्र चशब्दशक्ति-
स्वाभाव्यादेवोभशब्दः समुदायरूपेणार्थमाचष्टे द्विशब्दवत् ॥ १२० ॥

तदेवमभेदैकत्वसङ्घषाया प्रसङ्गायात् किञ्चिन्निर्णीतम् । इदं त्वन चोद्यते —
'ईदद्वैद् द्विवचनं प्रकृतम्' (१-१-११) इत्यत्र वार्तिकेऽभिहितम् — 'ईद्वद्यन्तं द्विवचनान्त-
मिति चेन्नङ्कि प्रतिषेध' इति । कुमार्योरगारं कुमार्यगारमिति ध्रुव्येदाद्यन्तं प्रत्ययलक्षणेन
च द्विवचनान्तमिति प्रकृतसज्ञाप्रसङ्गश्चोदित । स नोपपद्यते, उगावभेदैकत्वसङ्घषाभ्युपगमे
द्विवचनान्तस्य समासाभावादित्याह —

प्राप्तिः प्रगृह्यसंज्ञाया न स्यात् प्रत्ययलक्षणात् ।

कुमार्यगारे न ह्यस्ति समासो वचनान्तरे ॥ १२१ ॥

व्याख्यातार्थः श्लोकः ॥ १२१ ॥

अन्यदपि चोदयितुमाह —

एकद्वयोर्यजादीनां विभाषा लुङ् न कल्पते ।

यौष्माकस्तावकश्चेति भेदाभावात् न सिध्यति ॥ १२२ ॥

ॐ 'यजादीनामेकस्य द्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसङ्गधानमि'ति पक्षे लुगुक्तो
वाक्यकारेण । गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलमिति वा, गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्य-
कुलं गर्गकुलमिति वेति प्रयोगसिद्धयर्थम् । स चाभेदैकत्वाभ्युपगमे द्विवचनान्ताना
समासाभावादिकवचनस्यापि द्यादिप्रतिपक्षस्याभावाद् विरुध्यते । तथा सूत्रकारमते-
नाप्यभेदैकत्वं विरुध्यते । तथाहि — 'तावकममकावेकवचने' (४-३-३) इति
युष्माकास्माकवाधकावेकवचने विदधात्यादेशौ । ततश्च यौष्माक इति वृत्तौ
द्वित्वादि मन्यते-। तावक इत्येकत्वं द्वित्वादिप्रतिपक्षमिति कथमभेदैकत्वं स्यात्
॥ १२२ ॥

किञ्च,

दृष्टो गार्ग्यतरे भेदस्तथा गर्गतरे इति ।

युष्मत्पिता त्वत्पितेति तथादेशौ व्यवस्थितौ ॥ १२३ ॥

बहुषु 'यज्ञश्लेष' (२-४-६४) इति लुम्बिधानाद् गार्ग्यतर इति प्रत्यय-
श्रुतौ नियतं द्वित्वैकत्वे प्रतीयते, गर्गतरे इति च बहुत्वमिति कथं वृत्तावभे-
दैकत्वप्रादुर्भावः । तथा प्रत्ययोत्तरपदयोः 'त्वमावेकवचने' (७-२-९७) इति

१. 'व. । च' ग. छ. पाठः. २. 'द्वितीयादि' च, 'द्वयादि' घ. पाठः. ३.
'ते' च. पाठः. ४. 'त' ग. पाठः.

वचनाद् त्वत्पिता मत्पितेत्येकत्वं प्रतीयते । युष्मत्पिता अस्मत्पिता इति तु द्वित्वबहुत्वावगतिरिति । सर्वमेतत् वृत्तावभेदैकत्वाभ्युपगमे विरुध्यते ॥ १२३ ॥

अत्र प्रतिविधीयते —

उपाधिभूता या सह्यया प्रकृतौ समवस्थिता ।

आदेशैः संज्ञया वापि विभक्त्या व्यज्यते विना ॥ १२४ ॥

विद्यमानासु सह्य्यासु तत्संमर्गमन्यभेदैकत्वसह्यया प्रादुर्भवतीत्युक्तम् । तथाच यत्र सह्ययाविशेषनिबन्धनमस्ति, तत्रासौ प्रतीयत एवेत्युपसर्जनपदविषये या प्रकृतिः प्रातिपदिकं तद्विषये तदर्थस्यावच्छेदकत्वेन या भेदसह्यया समवेता, सा प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्त्या कुमार्यगारमित्यत्र प्रतीयत एव । यदि ह्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्, तदा प्रकृतिभावे सति द्वित्वमुपसर्जनार्थस्यावगम्येत, द्विवचनान्तस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधानात् । एवं तावकस्यत्पिनेत्यादावप्यादेशादेकवचने विहिताद् विशेषाद् विशेषावगतिः । उपसर्जनस्य हि प्रातिपदिकस्यापि चैकत्वसह्यया-स्वीकारसामर्थ्येऽपि विशेषाभिन्न्यक्तौ नास्ति सामर्थ्यमिति तत्र विभक्तिं सहाय-मपेक्षते । एवमादेशाचपीति । अत एव केचित् प्रकृतिरिव प्रकृतिविशेषसह्ययायाः अभेदैकत्वसह्यया, ततोऽस्या उद्भवादिति तत्रैकाल्येनावस्थिता सोपसर्जनपदेन शक्तिप्रतिघाताद्प्रकाशिता विभक्त्यैवादेशैः प्रकाश्यत इति व्याचक्षते । गर्ग-कुलादौ चैकद्वयोरपि लुगादेशः प्रकरणाद् विशेषावसायो भविष्यति । अनारम्भे तु लुको बहुष्वेव लुग्विधानाद् गर्गकुलमित्येकत्वद्वित्वप्रतीतिर्नैव स्यात् । बहुषु तु लुगपत्ये नियमार्थमवधारणमधीयः । एवं युष्मत्पितेत्यादौ प्रकरणाद् द्वित्व-यदुत्वनियमावधारणं, गार्ग्यकुलमित्यादौ च । इत्थं च कृत्वा 'द्विवचनबहुवचना-न्तानामसमास' इति नेदं वचनं सम्भवति, विशेषावगमे समासप्रवृत्तेः । राज-पुरपादौ तु विशेषावगमनिबन्धनाभावाद् वृत्तिपदमन्याख्यातुं प्रक्रियायां सदस्यस्य वाक्यस्य कल्पनादेकवचनान्तानामेव तद्युक्तमिति न्यायसिद्धार्थानुवादोऽयमत्र । यत्र तु द्वित्वाद्यभिन्न्यक्तिसम्भवः, तत्र समासप्रकृतौ प्रक्रियावाक्ये कुमार्यगार-मित्यादावुपादीयत एव द्विवचनादीति न कश्चिद् विरोधः ॥ १२४ ॥

अनेनैव च न्यायेनेदमपि सिद्धमित्याह —

शौर्षिके मासजाते च परिमाणं स्वभाषतः ।

उपाधिभूतामाश्रित्य सह्ययां भेदेन वर्तते ॥ १२५ ॥

१. 'मते तद्वि', २. 'पाव' घ. पाठः. ३. 'कस्य' घ. पाठः. ४. 'नान्तमे' ग. घ. पाठः. ५. 'स्यो' घ. पाठः.

शूर्पेण, क्रीतो; मासो जातस्य; शौरिपिको, मासजात. इत्यत्र। यद्यभेदैकत्व-
सङ्ख्याः स्वात्मान्तर्गतसङ्ख्याविशेषानुपादानेन वर्तन्ते, तदा अनियतसङ्ख्यत्वे
विशेषणस्य क्रीतजातयोर्नियतमूल्यावगमो बयोविशेषावगतिश्च न स्यात् । परि-
च्छेदार्थं च शौरिकादयः; शब्दाः प्रयुज्यन्ते । तत्र; च मूलभाषायाः अस्याध्यत्वात्
प्रयोगस्वभावादर्थानामात्मभूतं प्रथमकल्पिकं चैकत्वं सङ्ख्याभेदं प्रातिपदिकार्था-
वच्छेदकम्, उपादाय परिमाणं वृत्तिमनुभवति ॥ १२५ ॥

एतदेवाह—

ययस्त्रिणि परिच्छेदः क्रीते चापि न गम्यते ।

इष्टो भेदादृते तत्र परिमाणमनर्थकम् ॥ १२६ ॥

इष्टोऽभिमतः परिच्छेदो भेदेमेकत्वसङ्ख्यालक्षणमन्तरेण क्रीतजातयोर्न
गम्यत इति तत्रैकत्वानुपादाने शूर्पमासयोः प्रयोगो निष्फलः स्यात् । ननु चात्र
अशूर्पेण्यवृत्तये सप्तरात्रादिव्यवच्छेदाय च प्रयोगस्य साफल्यं स्यात् । नैतदस्ति ।
अनियतसङ्ख्यत्वे परिमाणस्य परिमेयविशेषो नावधार्यते । तद्विशेषावधारणायैव
च प्रयोगः परिमाणशब्दानाम् । ते च स्वभावादेव परिच्छिन्नरूपार्थाभिधायिनः ।
ततश्च प्रयोगप्रामाण्यादुपसर्जनार्थस्यैकत्वविशिष्टस्यात्रावगतिः, परिमाणशब्दैरुक्त-
परिमाणस्यार्थाभिधानात् ॥ १२६ ॥

अत एव,

भिन्नस्याभेदवचनात् प्रस्थादिभ्यः शसो विधिः ।

तद्धर्मत्वादभेदात् तु घटादिभ्यो न दृश्यते ॥ १२७ ॥

सङ्ख्यैकवचनाद् वीप्सायां शसो विधानेऽन्वर्थत्वादेकवचनशब्दस्य
प्रातिपदिकादेकत्वसङ्ख्यावच्छिन्नार्थाभिधायिनः शस् न त्वैकवचनान्तात् । एवञ्च
वृत्तौ भिन्नस्य द्रव्यस्य, न तु जातेः अमेदो यदेकत्वं तस्याभिधानात् परिमाण-
शब्दैरर्थैः प्रस्थादिभ्यः शस्प्रत्ययो भवति । ते हि शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेकत्व-
सङ्ख्यापरिच्छिन्नं स्वार्थमाचक्षत इति तद्धर्मत्वाद् उक्तपरिमाणार्थाभिधायित्वाद्
घृतावभेदैकत्वप्रादुर्भावेऽप्येकत्वावगमाच्छसुत्पत्तिः, प्रस्थशो ददाति, सारिंशो
ददातीति । घटादिशब्देभ्यस्तु न भवति शस् । ते हि जातिशब्दाः । तथाच
जात्यभेदादभेदैकत्वसङ्ख्यायोग इति न ते भिन्नस्य द्रव्यस्याभेदमभिदधति,

१. 'तित', तं घ पाठ २. 'य प्र' ग पाठ. ३. 'प्र' घ, छ, पाठः.

४. 'भ्य एव थ', ५. 'वच्छि', ६. 'शति' घ. पाठः.

अपि जातेः । सा च व्यक्तिभेदेऽपि स्थितेत्यनियतमङ्ख्याश्रयजातिवाचित्त्वे घटादिशब्दानां वृत्तौ नियमेन व्यत्ययेकत्वान्नर्भावनाशक्त्यात्रकार्याभिधाननिमित्तः प्रत्ययः । दृशिग्रहणं चात्र प्रयोगानुसरणार्थम् । घटशो दृष्टाति इति प्रयोगो न दृश्यते । यत्र तु जातिशब्दानामपि व्यक्तिविशेषप्रत्याबन्धपरतया प्रयोगः, तत्रैकत्वाद्यवगमदर्शनाद् भवत्येव शस । तद् यथा — 'यो वा इमां वाचं वर्णशः पदश अक्षरशो वापि दधाति, स आर्त्विजीनो भवति' इति । 'अत्र हि वर्ण-समुदायरूपत्वात् पदस्य वर्णम्यो भेदेन निर्देशसामर्थ्यादेकव्यक्तिविवक्षा निश्चीयते । तदेवमभेदेकत्वसङ्ख्याभ्युपगमे यो विरोध उद्भावितः, स निवारितः । सर्वसङ्ख्याभेदसंमर्गस्वभावायां तस्यां यथानिश्चयं विशेषाविर्भावस्थोपपत्तेरिति शुक्तिसिद्धत्वादेतदनुमारेण सूत्रवाचिंकरचनानि गगयिनव्यानि ॥ १२७ ॥

इदानीं 'तद्वेषवने वृत्तौ संशामंशे निवर्तते' इति ये भेदापोदलक्षणभेदेकत्व-सङ्ख्या मन्यन्ते, तन्मतेऽपि विरोधपरिहारायोपक्रमते—

श्रूयते वचनं यत्र भावस्तत्र प्रिदिष्यते ।

निवर्तते यद् वचनं तस्य भावो न विद्यते ॥ १२८ ॥

यत्र वाक्ये एकवचनादि श्रूयते, तत्र भावः संख्यालक्षणो धर्मो विशिष्यते, अन्यस्माद् व्यावृत्तौ विशिष्टोऽवसीयते । यत्तु वृत्तदेकवचनादि निवर्ततेऽपैति, तस्य भावः स एव संख्यालक्षणो धर्म प्रत्याख्यो न विद्यते नास्ति । तदभावादेव हि तत्र तद्वचनस्य निवृत्तिः ॥ १२८ ॥

श्वेव तु स्वाभाविकी तुकान्वाप्यायने प्रत्ययलक्षणप्रमिद्वय इत्याह—

कार्यं मत्ताश्रयं शास्त्रादप्रवृत्तिरदर्शनम् ।

वाक्ये दृष्टं यदन्यन्तमभावास्तस्य वृत्तिषु ॥ १२९ ॥

इह वृत्तौ विभक्त्यान् अर्थाभावोदेवापशुत्तरनुत्पत्तिः प्रागभाव एवादर्शनम् । तत्राश्रित्य प्रत्ययमत्ताश्रयं कार्यं शास्त्रान् 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' (१-१-६२) इत्यस्मात् प्रवर्तयितुं तुकान्वाभावाभ्यन्ते । तवकादिरादेशे प्रवृत्त-संज्ञा च सति प्रत्ययेऽनुशिष्टैर्वृत्तैः संख्याविशेषाभावात्सति प्रत्यये न स्यादिति प्रक्रियार्थां प्रथय उत्कथने । नम्य प्रसक्तस्यादर्शनं लुगिति प्रत्ययलक्षणेन

तत्सिद्धिः । कथमप्रवृत्तिः प्रागभावोऽदर्शनमिति चेद्, वाक्ये दृष्टस्य वृत्तावदर्शनाद् वचनस्य । वृत्तिवाक्ययोर्हि शब्दान्तरत्वेनात्यन्तं भेदादर्थाभावादेवाप्रवर्तनं वृत्तौ वचनस्य, न तु प्रध्वंसागाव इत्यर्थः ॥ १२९ ॥

यथेवं सुपागनुत्पादनाद् वचनविशेषाभया विधय प्रत्ययलक्षणेनापि कथं लभ्यन्त इत्यत आह—

संज्ञाविषयभेदार्थं प्रसक्तादर्शनं स्मृतम् ।

श्रूयमाणं तु वचनं विशिष्टमुपलभ्यते ॥ १३० ॥

सर्वस्य प्रत्ययस्य स्वविषयादन्यत्रोत्पन्नादर्शनमित्यतिप्रसङ्गनिवारणाय लोपसंज्ञायां विषयनियमार्थं 'सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लोपसंज्ञित्वादि'त्युक्तम् । यद्यपि, चात्रार्थाभावाच्छास्त्रीयापि नास्ति प्राप्तिः, तथापि स्वाभाविक एवाप्रयोगो लुका ज्ञाप्यते । न हि संभवदर्थः शब्दः शक्यते वचनेन निवर्तयितुम् । अपास्यनुमानमेव हि बाधा । एवञ्च लुक्लासेणैवान्न प्रसक्तेराख्यानात् प्रक्रियायां सुप उत्पन्ना निवर्त्यन्ते । प्रयोगसमवायिनि हि वाक्ये श्रूयन्ते नियताः सुपः । तच्चान्यदेव वृत्तेः । तत्सदृशं तु प्रक्रियावाक्यं वृत्तिप्रकृतिसूतं कल्प्यते । तत्र च सुपः प्रयोगसमवायिवाक्यानुसारेणैव कल्प्यन्ते । तथाच तत्र प्रक्रियावाक्ये विशिष्टमेव वचनं श्रूयते । तत्र हि यदुपलभ्यते वचनं तच्छ्रुतत्वादेव विशिष्टं विज्ञायते । ततश्च कारणानुरूपत्वात् कार्यस्य वृत्तावपि लुका ज्ञाप्यमानं विशिष्टमेव वचनं प्रत्ययलक्षणेन स्फुराय मयुङ्क्ते इति राजपुरुपादौ वचनविशेषकार्यस्याभावाद् वचनमात्राश्रयं नलोपादिकार्यं प्रवर्तते । तथाच तत्र भूतपूर्वो वचनभेदो नावगम्यत इति संख्याविशेषावगमाभावः । तवकादयस्त्वादेशाः प्रगृह्यसंज्ञा च प्रत्ययलक्षणकार्यं वचनविशेषप्रतिषेद्धमिति तत्र वचनभेदस्य भूतपूर्वस्यावगमाद् भवति तन्निबन्धनं । संख्याविशेषावगमायः । 'श्रूयते वचनं यत्र भावस्तत्र विशिष्यत' इति वचनभेदनिबन्धनो हि संख्याभेदावगमः । स चात्रादेशादिनानुमितसन्निधान इति कथं स्ववाच्यं न प्रत्याययेदित्यर्थः । तदेवं पूर्वमादेशादेरेवाभेदैकत्वसंख्यान्तर्भूतस्य संख्याविशेषस्यावगम इति समर्थितम् । इह त्वस्यपि संख्याविशेषान्तर्भावेऽभेदैकत्वसंख्यायामादेशादिना विशिष्टप्रकृत्यानुमाने स्ववाचकद्वारेणैव संख्याभेदप्रतिषेधिरिति भेदः ॥ १३० ॥

अत्र तु दर्शने दोषमाह—

अभावो वा लुको यत्र रूपवान् वा विधीयते ।

व्याभिचारान्निमित्तस्य तत्रासाधुः प्रसज्यते ॥ १३१ ॥

प्रक्रियानाम्ये यादृशं विधिष्टं वचनं, तादृश एव प्रयुक्तस्य वृत्तौ लुगि-
त्युच्यते । तथाच यत्र लुकोऽभावः 'पञ्चम्याः स्तोत्रादिभ्यः' (६-३-२) इत्या-
दी, तत्र द्वित्वरहितयोः स्तोत्राभ्यां मुक्त, स्तोत्रेभ्यो मुक्त, इति प्राप्नोति ।
इष्यते च स्तोत्रान्मुक्त इत्येवेत्युक्त एवङ्गावो वक्तव्य एव स्यात् । स चाशि-
ष्य इत्युक्त इति विरोधः । एतत्त्वं हि वृत्तौ प्रतीयते । स्तोत्राभ्यां मुक्त इत्या-
दौ चैकत्वाख्यस्य वृत्तिनिमित्तस्य वचनान्तरधुत्तौ परित्यागाद् द्वित्वादावपशब्दोऽयं
स्तोत्रान्मुक्त इति प्राप्नोति । तथा रूपवान् भावात्मकस्तत्राद्यादेशोऽप्येकार्थत्वे
विधीयते । अन्वर्थो हि तत्रैकवचनशब्दः । तत्र 'यदि वृत्तौ भेदापोहलक्षणभेदे-
कत्वसंख्याभ्युपगम्यते, ततो द्वादिप्रतिपक्षभूतस्यैकत्वलक्षणस्यादेशनिबन्धनस्य
वृत्तौ परित्यागात् तवकाविभक्तत्रासाधुरमयोगार्ह एव स्यात् ॥ १३१ ॥

रम्पादयमत्र मतद्वयेऽपि परमार्थस्य सिद्धान्त इत्याह—

भेदः संख्याविशेषो वा व्याख्यातो वृत्तित्राक्ययोः ।

सर्वत्रैव विशेषस्तु नावश्यं/तादृशो भवेत् ॥ १३२ ॥

किमनेन दुःसमयेनाभेदेकत्वेनाभ्युपगतेन । शब्दानामभिधानशक्त्यो हि
विचित्राः । ता विशेषणानुसर्तुमशक्याः क्रिञ्चिन्मामान्यमाश्रित्य ज्ञाप्यन्ते । तथा-
च वृत्तावेकार्थीभावकृतं वाक्याद् विशेषं दर्शयता भाष्यकारेण यः संख्याभेदा-
वगमलक्षणो विशेषो वृत्तौ व्याख्यातो वाक्ये च भेदः संख्याविशेष इति, सोऽ-
भेदेन वृत्तिपदानि प्रातिस्विकभेदानाश्रयेणोपादाय बोद्धव्यः । तथाहि— न सर्वत्र
वृत्तिपदे संख्याविशेषाप्रतीतिः, शौर्षिकमासजाततावक्रीनादौ विशेषप्रतीतिः ।
अस्ति तु राजपुरपादावविशेष इत्येतावता वान्याद् भिन्ना वृत्तिर्लक्षिता भवत्येव ।
तद्यथा क्रियावद् गुणवन् नमनाधिकारणं द्रव्यमित्युक्ते गगनादीना क्रियानत्वा-
भावेऽपि गुणादिभ्यो द्रव्यस्य भेदः सिध्यत्येव । तेषा कदाचिदपि क्रियावत्त्वा-
भावात् । द्रव्यस्य तु कस्यचित् कदाचिन् तथाभूतत्वात् । एवं वाक्ये सर्वत्रैव
संख्याभेदप्रतीतिः क्वचित् तद्रूपापि वृत्तिन्ततोऽन्या मन्त्येव जापिता । सर्व हि
लक्षणं सामान्येनैव प्रवर्तते, प्रतियुक्त्यशक्यत्वात् तन्प्रणयनस्य । देशकालम्बभा-

वभेदेन विचित्रत्वान्मात्राणां, विशेषतः शब्दानामभिधानशक्तिनियमस्यायोगा-
दिति सति निबन्धने तावकीनादौ संख्याविशेषप्रतिपत्तिर्भवन्ती लक्षणव्यभिचाराय
न प्रभवति, सामान्ये लक्षणस्य प्रवृत्तेः । सकृत्प्रवृत्तावपि चरितार्थत्वादित्यर्थः ।
यथा च वृत्तौ संख्याविशेषः कश्चिन्न प्रतीयते, तथा लिङ्गविशेषोऽपि । ततश्च
कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंनद्धावो 'न वा अस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वात्' (वा०
६-३-४२) इति प्रत्याख्यातः ॥ १३२ ॥

तद् व्याचष्टे—

जातेश्च भेदहेतुत्वान्न लिङ्गेन विशेष्यते ।

प्रधानं मृगदुग्धादौ गार्गीपुत्रे न स क्रमः ॥ १३३ ॥

मृगदुग्धं, कुक्कुटाण्डं, छागमांसमित्यादौ दुग्धादेरुत्तरपदार्थस्य प्रधान-
स्यावच्छेदाय मृगादिपूर्वपदार्थो विशेषणमुपादीयत इति जातिपरायां चोदनायां
लिङ्गविशेषस्याविवक्षेति मृगस्य दुग्धमित्यादिरेव विग्रहः । जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां
चोदनायां मृगादयः शब्दा नियतजातिवाचका निरस्तलिङ्गभेदा एव प्रभवन्ति
विवक्षितेनार्थेन प्रधानमवच्छेत्तुम् । तदेतदुच्यते—'अस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वा-
दि'ति । अस्त्र्यर्थत्वे हि पूर्वपदस्य किमन्यजातिविवक्षाया स्यात् । तत्राण्डादीनां
स्त्रीपुंससाधारण्यात् कुक्कुटस्याण्डं छागस्य मांसमिति कुक्कुटादिना विशेषणमन-
र्थकमव्यभिचारात् । यदा त्वन्यजातिनिवृत्तिरेव विशेषणादवगम्यते, यदा तु
मांसादेर्लघुतरत्वेनोपयोगीविशेषार्थं स्त्रीलिङ्गेन पूर्वपदेन विशेषणमभिसंहितं, तदा
वाक्यमेव भवति न समासः । ततो विशेषस्यानिश्चयात् । निवृत्ते हि स्त्रीप्रत्यये
स्त्रीत्वस्यानभिन्न्यक्तेः सैव सामान्यविवक्षा पुंनद्धचनेन सूच्यते । क्वचित् तु सर्व-
थैव लिङ्गविशेषयोगो भवत्युपसर्जनार्थस्य । तद् यथा गार्गीपुत्रछागलीमूत्रमहिषी-
गूत्रादिषु । पुत्रस्य हि निन्द्राप्रशंसापरतया मूत्रविशेषस्य चार्थक्रियाभेदकारित्वात्
स्त्रियैव विशेषणं युज्यते । तथाचैवमादौ न सानुपूर्वी या कुक्कुट्यादिषु । तत्र
हि लिङ्गसामान्ययुक्तः पूर्वपदार्थः । अत एवादिशब्देनैवंभूता जातिपरा एव
कुक्कुटीप्रकारा अभिमताः । न तु यत्र व्यक्तिविवक्षा प्रयोजनवती गार्गीपुत्रादौ,
तेऽपि गार्गीप्रभृतयोऽत्र गृह्यन्त इति प्रत्युदाहरणमत्रेते भवन्ति । इत्थं च कृत्वा
संख्याया इव लिङ्गस्यापि विषयनियमेन विवक्षाविवक्षे विज्ञेये ॥ १३३ ॥

यतश्च जातिपरत्वे लिङ्गसंख्याभेदक्षिरोर्भावते, अत एव,

अभेदे लिङ्गसंख्याभ्यां योगाच्छुद्धं पटा इति ।

प्रसक्ते शास्त्रमारब्धं सिद्धमे लिङ्गसंख्ययोः ॥ १३४ ॥

इह पदावधिकेऽन्याख्याने पदान्तरानपेक्षया पदे संस्क्रियमाणे नियत-
वाक्यगतविशेषानवधारणान् सामान्ये स्वार्थमात्रे लिङ्गसर्वनामनपुंसकयोगात्
सङ्ख्यासर्वनामाभेदेकत्वयोगाच्च शुद्धमिति पदे स्थिते, पटा इति पदान्तरसमन्वयो-
पजनेऽप्यभिनिर्वृत्तस्यान्तरङ्गस्य संस्कारस्यानिवृत्तेः पटा इत्यममन्वितात्त्वात्समा-
नाधिकरणेऽपि प्रयोगे प्राप्ते 'विशेषणानां चाजाते.' (१-२-५२) इति विशिष्ट-
लिङ्गसङ्ख्यासिद्धार्थमारभ्यते शास्त्रम् । लुप्तनिशेषणानां हि लुप्तवचनानाधि-
करणत्वात् 'लुपि युक्तवद्—' (१-२-५१) इत्यनेनैव लुप्तवचनलिङ्गसङ्ख्ययोः
सिद्धत्वाद् 'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानी'त्यस्मिन्नर्थे सूत्रमवस्थापितं
भाष्ये । विशेषणानां तैर्युक्तस्यैव व्यक्तिवचने भवत इति सूत्रार्थः ॥ १३४ ॥

तत्र विशेषणशब्देन सामान्यवाचिना गुण एव कथमभिधीयत इत्याह—

परार्थं शेषभावं यो वृत्तिषु प्रतिपद्यते ।

गुणो विशेषणत्वेन स सद्ये व्यपदिश्यते ॥ १३५ ॥

भेदकं विशेषणमिति यद्यपि श्रुतं, तथापीह परतन्त्रमात्रं विवक्षितम् ।
तथाहि— तद्विद्वत्ग्रहणसंबद्धस्य युक्तवदित्यम्यानुवृत्तेस्ताद्वितार्थयोग एकार्थ-
भावे तद्विद्वत्वृत्तिषु योगात्. श्रूयते अन्यं तद्वितार्थमात्मोपधानेनोपदुर्वन् स
गुणोऽत्र विशेषणमित्युक्तं । स हि मत्वन्वोपान्मत्वर्थीयाकारान्ततया वा द्रव्य-
सामान्ये प्रकान्तान्तदाश्रितत्वेनात्यन्तपारतन्त्र्याद् विशेषणम् । यस्तु व्यधिकरणः
पदस्य शुद्ध इति, स गुणमात्रप्रतिष्ठो द्रव्येण विशेष्यमाणत्वाद् विशेषणमेव न
भवति । पुल्लिङ्गे च गुणे एकत्र तस्य प्रथमत एव प्राप्तसंस्कारत्वात् लिङ्गसङ्ख्या-
भेदाकाङ्क्षा । द्रव्यसामानाधिकरणस्य तु द्रव्यसामान्ये नपुंसकैकत्वयोगिनि
स्थितस्य द्रव्यविशेषलक्षणआश्रयधर्माकाङ्क्षिणो युक्ता विविष्टद्रव्यलिङ्गवचनप्रति-
पत्तिः । तस्माद् गुणमुक्तवान् गुणवचनः शुद्धादित्रय सूत्रे विशेषणमुच्यते । यद्यपि
चास्य लुप्तप्रत्ययस्य विशेष्यवचनता, तथापि विशेष्यसामान्यवृत्तिवाद् विशेष-
णाकाङ्क्षित्वात् तं प्रति विशेषणत्वं भवत्येव ॥ १३५ ॥

वाक्यावधिके तर्हन्वाख्येने पदान्तरापेक्षया शुक्रो गुणोऽस्य पटस्यास्तीत्युपक्रम एव विशिष्टलिङ्गसंख्यासिद्धौ किमर्थं सूत्रमित्याशङ्क्याह—

शब्दान्तरत्वाद् वाक्येषु विशेषा यद्यपि ध्रुताः ।

वृत्तेरभिन्नरूपत्वाद् तेषु वृत्तिर्न विद्यते ॥ १३६ ॥

शुक्रो गुणोऽस्य पटस्यास्तीति यदिदं विशेषेवाक्यं, तन्मतुब्लोपान्मत्व-
र्थायाकरान्ततया वा या वृत्तिस्तस्या भिन्नरूपमेवेति प्रागेव प्रतिपादितम् ।
ततश्च वाक्यगता विशेषा वृत्तौ नान्तर्भवन्ति । अभिन्नरूपा हि वृत्तिः पटादि-
विशेषेष्विति तस्य नियतवाक्यगतविशेषाभिन्न्यक्तिर्नास्तीति सर्वथा सामान्यार्पेक्ष-
मेव वृत्तिपदानुशासनमिति विशेषलिङ्गसंख्यासिद्धयर्थमिदमारम्भणीयमेव सूत्रम्
॥ १३६ ॥

मन्वेदमपि नियतविशेषनिष्ठस्यैव सामान्यस्य प्रतिपाद्यत्वादनिर्धारितोऽपि विशेषो
भाविष्यत्यन्वाख्याननिमित्तं, समन्वयान्यथानुपपत्त्या वा बहिरङ्गमप्याश्रयलिङ्गसंख्यं प्रतीधि-
ष्यते । कथमन्यथा सत्यपि वचने तत् सिध्येदित्याशङ्क्याह—

रूपाच्च शब्दसंस्कारः सामान्यविषयो यतः ।

तस्मात्तदाश्रय लिङ्गं वचनं च प्रसज्यते ॥ १३७ ॥

सलिङ्गं च ससङ्ख्यं च ततो द्रव्याभिधायिना ।

सम्वध्यते पदं तत्र तयोर्भिन्ना धृतिर्भवेत् ॥ १३८ ॥

इह योऽर्थः शब्दात् प्रतीयते, स एव संस्कारनिमित्तम् । अस्माच्च वृत्ति-
पदादभिन्नरूपात्सर्वविशेषसाधारणाच्छ्रुतिसामान्यस्वभावादर्थसामान्यं प्रतीयते,
न तु विशेषः । तथाच विवक्षितस्यापि विशेषस्याप्रतीतस्यासत्समत्वात् सामान्य-
निबन्धनमेवान्वाख्यायान युक्तमिति सामान्याश्रययोर्लिङ्गसङ्ख्ययोः प्राप्तिः ॥

॥ १३७, १३८ ॥

तयोश्चान्तरङ्गयो कृतयोर्विशेषसंस्थानेऽपि लागाभावाद् व्यधिकरणत्वात्संबन्धे
वचनानुसारिणं प्रति प्राप्ते,

भाविनो बहिरङ्गस्य वचनादाश्रयस्य ये ।

लिङ्गसङ्ख्यं गुणानां ते सूत्रेण प्रतिपादिते ॥ १३९ ॥

वाक्ये पदानां प्रयोगयौगपद्भावाद् भाविग्रहणमसमानकालताप्रतिपाद-
नपरं, पूर्वप्रतिपादनेऽप्याश्रयस्य पदान्तरसंस्कारेऽनपेक्षणात् । अत एव बहिरङ्गत्व-
मनपेक्षणादाश्रयस्याश्रितसंस्कारे । एवमपि वचनसामर्थ्याद् बहिरङ्गोऽप्यर्थोऽपे-

क्षय इति विशिष्टलिङ्गवचनसिद्धि 'विशेषणाना—' (१-२ ५२) इति सूत्र-
रम्मात् ॥ १३९ ॥

यदा तर्हि प्रथमत एव तद्विगतवच्यत्वं विशेष्यस्याभिधिनित, तदा किं वचनेनेत्यत
आह—

विशेषवृत्तेरपि च रूपाभेदादलक्षितः ।

यस्माद् विशेषस्तेनात्र भेदकार्यं न कल्पते ॥ १४० ॥

विशेषितेऽपि विशेषे वृत्तिपदस्य साधारण्याद् यदनुराधारण तस्य तत्
इत्यशब्दार्थोऽन्वयार्थाननिमित्तं न भवति विशेष इत्युक्तमेवैतत् ॥ १४० ॥

— ननु च सामान्यस्य विशेषेषु प्रतिश्रान्ता तद्विगन्धन कार्यं सामान्योपक्रमेऽप्यभि-
धानेऽनिवार्यं, निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावादित्यापह्नयाह—

विशेष एव सामान्यं विशेषाद् भिद्यते यतः ।

अभेदो हि विशेषाणामार्थितो निनिर्गतः ॥ १४१ ॥

इह व्यावृत्तिविशेषलक्षणम् । परम्पर व्यावर्तमाना हि विशेषा कथ्यन्ते ।
तथाच सामान्यमव्यभेदेनाश्रित विशेषाणा निवर्तकत्वाद् विशेषो भवति । सामा-
न्यविवक्षाया हि नियता विशेषा व्यावर्तिता भवन्ति । तत्र यथा नियतो विशेष
समाश्रितो विशेषान्तरं निवर्तयति, तथा सामान्यमपि विशेषानिति सोऽपि
विशेष । तदुक्तं 'सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वदि'ति । एवञ्च पदान्तरानपेक्षे-
ऽनुशासनेऽभेद सामान्यमाश्रित भेदाना निवर्तकमिति कथं विशेषगतलिङ्ग-
सङ्ख्यालाम ॥ १४१ ॥

ननु चाभेदस्य भेदनिर्माणे तैरन्तानुतरकात् न भवेत् । शानुक्तप्रययजनन च
तेष्वतो न स्यादित्याह—

यद् यदाश्रीयते तत्तदन्वयस्य निनिर्गतम् ।

भेदाभेदविभागस्तु सामान्ये न निरूप्यते ॥ १४२ ॥

अन्यव्यवच्छेदफलं वा उद्वेगप्रयोगस्य विशेषवत् सामान्यमपि नियत-
विशेषव्यवच्छेदमाश्रितं स करोत्येति वीप्सया व्यनच्छेदकत्व विशेषलक्षण सा-
मान्यस्यापि योजितम् । एवमपि च सामान्य भेद इति नोच्यते, सामान्या-
न्तराणामपाकरणेन स्वाश्रयेष्वनुवृत्तेः । नाप्यभेद इति शक्यते निरूपयितुं,
नियतविशेषाणा सामान्यान्तरगणा च व्यावर्तकत्वात् । इत्थं च यथा गौरिति

मुख्येऽर्थेऽन्वाख्यात सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या बाह्यिक गोत्वसमारोपेणाभि-
धत्ते , तथा शुद्धादिशब्दा सामान्ये मुख्येऽर्थे सस्कृता विशेषैः पदान्तरोपादाने
सयुज्येरन्निति तयोर्भिन्ना श्रुतिर्भेदेदिति बहिरङ्गाश्रयैगतलिङ्गसख्यासिद्धयर्थे
सूत्रमित्येव स्थितम् ॥ १४२ ॥

ननु च पदवाच्यमानार्थानां वस्तुनामिव न किञ्चिदन्वयि रूपं दृश्यते । तत् किमेषा
सामान्यमित्याशङ्क्याह —

अपोद्धारश्च सामान्यमिति तस्योपकारिणः ।

निमित्तात्तस्यमेवातस्तत् स्वधर्मेण गृह्यते ॥ १४३ ॥

यद्यपि स्थितलक्षणार्थविशेषनिपय वाच्यमेव वाचक , तथापि तस्मात्
ससर्गरूपात् पदानामपोद्ध्यमाणां किञ्चिदर्थलक्षण सामान्यमप्यपोद्धारानु-
गुण वाक्यार्थानुगुण्येनापोद्धारत् तदुपकारि व्यवतिष्ठते । अपोद्ध्यते ससर्गात्
पृथक्क्रियते इत्यपोद्धार सामान्यमिति । एवमपोद्ध्यमाणात्वेन तस्य सामान्य-
स्योपकारिणो वाक्यार्थभूतविशेषावगमोपायभूतस्येत्यर्थः । केवलद्वयपोद्ध्यतात्
पदादर्थसामान्यविषया प्रेतिना जायत इति तद्विषय सामान्य न विशेष ।
तथाहि निमित्ते साकाङ्क्षरूपेऽस्य स्थितिर्यस्य , न विशेषात्मनि , तत् स्वेनात्मी-
येन स्वभावेन निश्चीयते न भेदरूपेण , तस्यानियतस्योपप्लवात् । अतश्च न
विशेषलिङ्गसख्याभ्यां सन्नध्यते पदार्थः ॥ १४३ ॥

ननु न नियतवाक्यगतत्वात् पदानामपोद्धारोऽपि पञ्चभिधया विशेषो एवेति किमन्यत्
सामान्य स्यादित्याशङ्क्याह —

अनिर्धारितधर्मत्वाद् भेदा एव विकल्पिताः ।

निमित्तैर्व्यपदिश्यन्ते सामान्याख्याविशेषिताः ॥ १४४ ॥

पदानां विशेषाभिधानासामर्थ्यादनवगतनियतविशेषरूपा भेदा एव
तेभ्यः प्रतीयमाना सामान्यमित्यनया सन्नया कल्पनया व्यवस्थापिता , न
विशेषसमाख्यया । यतश्च जातिगुणक्रियालक्षणेर्निमित्तैरुपाधिभिरवच्छिन्ना गौ
शुक्लो गच्छतीत्यादिरूपेण ते व्यपदिश्यन्ते , ततो भेदा एवैवरूपा इति निश्ची-
यन्ते । यद्यपि हि पदेर्व्यावृत्तरूपोऽर्थो नाभिधीयते , तथाप्युपाधिरूपोपधानेना-
र्थभिधानाद् भेदा एवाभिहिता , निरुपाधे सर्वतो व्यावृत्त्याव्यवहार्यत्वात् ।
दूरादपि रूपमात्रेण व्यक्तो भेदावसीयते । तस्मात् सर्वस्यां वृत्ते प्रतीतेर्भेद-

१ 'ले च पाठ २ 'यत्', ३ 'न तत्' ४ 'च पाठ ५ 'च' च.
पाठ ६ 'ह्ये ७ 'स्या प्र च पाठ ।

निष्ठत्वात् पदार्थानां विशेषस्य पदान्तरगम्यम्यानामादनमात्रात् प्रतीति सामान्यस्येति व्यवस्थाप्यते । तत्त्वदृष्ट्या तु तद्वाक्योपादानस्य विशेषस्यानासादनादानाहुणात्र विष्णुरूपवाद्गत्यैव पदार्थानां प्रतीति । उपायमात्रं तु सा वाक्यार्थप्रतीताविति निर्णीतचरमेतत् ॥ १४४ ॥

तदेव विनायकानामिन्यारम्भ समर्थित । स्वाभाविकमनदिन्यव तस्य भाष्ये प्रत्याख्यानसुष्ठम् । तदुपपादयितुमाह—

यदा तु व्यपदिश्येते लिङ्गसंख्ये स्वभागतः ।

प्रयोगेष्वेव साधुत्वं वाच्ये प्रक्रम्यते तदा ॥ १४५ ॥

प्रयोगेष्वेव प्रयुज्यमानेष्वेव पदान्तरेषु वाच्यस्थानां वाक्यावधिकमन्वाख्यानं यदा प्रस्तूयते, तदोपक्रम एवाश्रयविशेषसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या सोऽयमिन्व्यभिसन्वाच्छुद्धार्थानां विशेषलिङ्गमस्त्र्यायोग इति म्वाभाविकमेतदित्युच्यते । अत्र हि दर्शने नास्त्येतद्रूपामेदादलङ्घितो विशेषे । न चाप्यन्तरङ्गनहिरङ्गमात्रं कश्चित्, उपक्रम एवाश्रयविशेषम्यापेक्षितत्वात् । तथाचान्तरङ्गैर्धसामान्ये मन्कारो न पर्यक्रम्यति । तदेव पूर्वं विच्छेदोपक्रमेऽन्वाख्याने गुणगुणिनोर्भेदमाश्रित्य तद्विद्यमयोगे सान्याश्रयमामान्ये वृत्तेरन्तरङ्गो लिङ्गमस्त्र्यासर्वनामयोग उक्तः । इदानीं तु सोऽयमिति सन्न्याश्रयेणाभेदमाश्रित्य प्रथमत एव नियतवाक्योपात्तविशेषवृत्तिना कथिना । तथाचात्र भेदसन्धाभाजान्मतुपो लुगन्कारो वा न विधीयत इति नाम्न्यभिन्नमन्व वृत्ते, भेदसन्नविशयामेव तद्विधानात् ॥

॥ १४५ ॥

मन्वमभेदविद्यमैव मन्यत्वा । अन्यथा यथा भेदसन्धे गुणवचनभ्यो मतुपा लुग् विधीयते, तथा जान्याप चाग विचरितं चातिगन्देभ्योऽपि कस्मान् स न विधीयत इत्याशङ्क्य चातिगुणोर्ध्वममनेन्याविगपेऽप्यनन्तरविशेषप्रतिपादनायाह—

तत्र प्रयोगोऽनियतो गुणानामाश्रयैः सह ।

सामान्यं यत् तदत्यन्तं तत्र समरस्थितम् ॥ १४६ ॥

शुक्रद्वयो गुणा समुपनाते द्रव्ये निमित्तरशादनियमेन समरयन्ति, यावदाश्रयं च नास्तिष्ठन्त इत्यनियत प्रयोगो भेदेनाभेदेन च परस्य शुक्र शुक्र पर इति । जातिमूल्यमिभृत्या विनाशादत्यभिचरितमवन्धा द्रव्येणेति तदभेदेन सोऽयमिति सन्न्याद् व्यग्रहियते सदैव, न तु कदाचिदपि भेदेन

१ 'स्ये घ पाठ २ दाना च पाठ ३ पगता घ पाठ ४ प इति न
५ पाठ ५ 'त्रिसा' घ पाठ ६ व वृत्तिनि घ पाठ

पदस्य शुक्ल इत्यादिवदिति गुणशब्दा एव मनुब्लोपं भेदसंबन्धविवक्षायां प्रयोज-
यन्तीत्यर्थः । तथा च विच्छेदोपक्रमे सूत्रारम्भः समर्थितः ॥ १४६ ॥

एतदेव प्रकटयति -

न गोत्वं शाबलेयस्य गौरिति व्यपदिश्यते ।

शुक्लत्वं बाहुलेयस्य शुक्ल इत्यपदिश्यते ॥ १४७ ॥

भावप्रत्ययमन्तरेण व्यक्तेर्निष्कृष्टं सामान्यं नाभिधीयते जातार्थपि पदार्थ
इति सर्वथा व्यक्तिरूपतां प्राप्तमभेदेन तदभिधीयते । सोऽयमिति संबन्धाद्धि
व्यक्तिरूपतां प्राप्तं सामान्यं तथैव निर्देशार्हम् । यदा तु व्यक्तेर्निष्कृष्टरूपं विव-
क्षितं, तदा भावप्रत्ययान्तवाच्यं शाबलेयस्य गोत्वमिति । जातार्थपि हि
पदार्थे द्रव्याभेदं गताया जातेरभिधानाद् गोर्गोत्वमिति प्रतीतिभिन्ना ।
गुणास्तु भेदेनापि फल्यन्त इत्युक्तमेव । ततश्च तेभ्यो मनुपो लुगुच्यते ॥

[॥ १४७ ॥

अन्यथा,

व्यतिरेके च सत्येवं मनुपः श्रवणं भवेत् ।

लुगन्वाख्यायते तस्माद् रसादिभ्यश्च नास्ति सः ॥ १४८ ॥

पदस्य शुक्ल इति भेदे सति संबन्धिदृष्टौ मत्वर्थीयप्रत्ययेनासावुच्यते
इति तत्रापि शुक्ल इत्येव यथा स्यादिति मनुपो लुगुच्यते । 'अव्यतिरेकात् सि-
द्धमिति चेद् दृष्टो व्यतिरेक' इति हि भेदसंबन्ध एव लक्ष् समर्थितः । जातेस्तु
नास्ति भेदसंबन्ध इति तद्वचनाद् मनुब् नोत्पद्यते । अयमेव च विषयविभागो
लुगुद्वारेणाख्यायते अभिधानशक्तिनियमनिमित्तः । ततश्च यथा श्रूयमाणे प्रत्यये
प्रकृत्यर्थावच्छिन्नः प्रत्ययार्थोऽभिधीयते, तथा लुसेऽपि शुक्लादावित्युक्तं भवति ।
रसादिभ्यश्च स लुङ् नास्ति ॥ १४८ ॥

न हि ते मत्वर्थीयरहिताः स्वाधयमभिधानं शक्नुवन्तीत्वाह-

यत्सोऽयमिति संबन्धाद्रूपाभेदेन वर्तते ।

शुक्लादिवत् ततो लोपस्तद्रसादौ न विद्यते ॥ १४९ ॥

वचनप्रहणसामर्थ्याद् ये गुणमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये सोऽयमिति संबन्धेन या-
दृशा एव गुणमात्रे वृत्तास्तादृशा एव वर्तन्ते, तेभ्यो मनुपो लुग् विधीयते गुण-

१. 'विति प' क. पाठ. २. 'भ्यो ल', ३. 'सति भेदे सं', ४. 'पपय' प पाठ.

मात्रवृत्तित्वस्य दर्शनाद् गुणिनि वृत्तिमाख्यातुम् । तत्र निमित्तरूपारोपेणामेदवि-
 क्षायां शुद्धादीनां द्रव्यामिधानपक्षे भेदनिमित्तस्य मन्वर्थायस्याप्राप्तौ किं लुक्ता ।
 न च शुद्धः पदो विद्यते यस्येत्यत्र वाद्ये व्यतिरेके विवक्षिते मनुषो लुगिष्यत
 इति श्रौतस्यार्थस्यायोगाह्लाक्षणिकोऽर्थोऽनाश्रीयते । ये सोऽयमिति संबन्धेन
 गुणनिमित्तद्रव्यवचना अविशिष्टरूपा दृष्टाः, तेभ्यः संप्रति गुणमात्रवृत्तिभ्यो भेद-
 संबन्धविवक्षायां मनुषः श्रवणं मा भूदिति लुगन्वाख्यायते । एवञ्च रसादयो व्याव-
 र्तिता भवन्ति । यतस्तद्रूपामेदेन रसादिशब्दानां तद्वति वर्तनं नास्ति । सदैव
 हि ते मन्वर्थायान्ता एव स्वाश्रयनाचक्षते रमवान् गन्धवानिति । तथाच
 'रसादिभ्यश्च' (५-२-९५) इति प्रतिपदमारभ्यते मन्वर्थायः । इनिठनावेभ्यो
 न दृश्येते इति पुनर्मनुषेव विधीयते । तथाच वार्तिकं 'रसादिभ्यः पुनर्वचनम-
 न्यनिवृत्त्यर्थम्' इति । अन्यस्य प्रकृतस्य प्रत्ययस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । रूपिष्य-
 प्तरा इति तु शोभासंनयो गम्यते, न चक्षुर्ब्राह्मरूपगुणसमवायः । रसिको
 राजेत्यादौ तु शृङ्गारादिरससंनयो न रंसनेन्द्रियप्राप्तगुणयोगो विवक्षित इति
 'गुणादि'ति गुणे विशेषणाद् गुणशब्देभ्य एव रसादिभ्य इनिठनोर्निवर्तनादन्य-
 तस्तौ भवत एव । उक्तेन न्यायेन तु लुगप्रमत्तादन्वयशब्देन वार्तिके लुगुच्यते
 इत्यपञ्चाख्यानम् ॥ १४९ ॥

तदेवमुच्यते एव विशिष्टद्रव्यविवक्षायां स्तमानिच्छेनानेति गुणानामाश्रयेन तद् गो-
 ऽयमित्यभेदसंबन्धे निन्दे लिङ्गसंबन्धे इति प्रतिपादितम् । अत्रापि च पक्षे सूत्रस्वीकरणं
 प्रणिशब्दित्वमुच्यते—

आपेक्षो लिङ्गसंख्याभ्यां क्वचिन्मञ्चादियन् स्थितः ।

सोऽयमित्यभिसंनन्धे स प्रष्टादौ न विद्यते ॥ १५० ॥

इह सोऽयमित्यभेदसंबन्धविवक्षे मन्वरोप्यमाणस्यार्थान्तरे द्वैतं दृश्यते,
 आविष्टलिङ्गसंख्यता तदभावश्च । तत्र मञ्चान् युवर्ताः पद्य वामामि वेत्यत्र
 मञ्चशब्दः तान्ख्यात् मनारोप्यमाणोऽनहत्स्वल्लिङ्गसंख्य एव वर्तते स्वापेये ।
 तथा गिरिप्रमत्तासु नदीषु सामीप्याद् गिरिरूपमनावेदोऽन गिरिशब्दोऽनहत्स्व-
 लिङ्गसंख्य एव प्रवर्तमानो दृष्टः, गिरिन् सरितः स्पन्दमानाः पश्येति । मञ्चप्र-
 रादिशब्दास्तु स्वमार्थायां प्रस्थानादित्रियामज्ञात् प्रवर्तमानाः परित्यक्तस्वल्लिङ्ग-
 संख्या एव समावेशविषयलिङ्गसंबन्धोपादायिनो दृश्यन्ते । तथाच प्रष्टी प्रवर्तति

१. 'न न च' प. पठ. २. 'द्व' ग. पठ. ३. 'व प्र' ग. पठ.

स्त्रीलिङ्गेनैव समाख्यायते स्त्री । तदत्र द्वे अपि लिङ्गसंख्ये परित्यक्ते निमिचित्ति
प्रवर्तमानेन प्रष्टादिशब्देन । मञ्चादिशब्दस्तु कश्चित् स्वगतं लिङ्गमेयोपादायो-
पचरितैर्निमित्ते निमिचित्ति प्रवर्तते, मञ्चान् योषितो हरीतक्यः फलानीति । कश्चित्
तु वचनमेवानुवर्तते स्वगतं, खलतिकं वनानीति । कश्चित् पुनर्द्वे अपि लिङ्ग-
संख्ये स्वगते समाश्रित्य तद्वृत्ति निमिचित्ति वर्तते शब्दः । तद् यथा विंशति-
ब्राह्मणा इत्यादि । एष च शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्वियमो विषयविभागेन सिद्धः ॥

[॥ १५० ॥

शास्त्रेऽप्यस्यैवार्थस्यास्ति जागृकमिष्याह—

लिङ्गं लिङ्गपरित्यागे सूत्रे प्रत्ययशासनम् ।

सौख्यमित्यभिसंबन्धात् पुंशब्दे स्त्र्यभिधायिनि ॥ १५१ ॥

पुंयोगादाख्यायाम् (४-१-४८) इति प्रष्टादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययानुशासनं सो-
ऽयमित्यभिसंबन्धेन स्त्रियां तेषां परित्यक्तस्वाल्लिङ्गसंख्यानां प्रवृत्तिरित्यस्यार्थस्य
ज्ञापकम् । तथाद्याख्याग्रहणादभेदसंबन्धात् पुंशब्दाः स्त्रियां ये वर्तन्ते, ते गृह्यन्ते,
न तु भेदसंबन्धेन प्रष्टस्येयमिति तद्विद्वितान्ताः । तथाच भाष्यं 'नहि तद्विद्वितान्तमा-
ख्या गवती'ति । सति तद्विद्वे पुमाख्यानामभिन्नरूपाणामेव नास्ति स्त्रियां वृत्ति-
रित्यर्थः ॥ १५१ ॥

तदेवं प्रष्टादीनामेव शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्विज्ञाच^१ ललिङ्गसंख्यापरित्यागेनार्थास्तरे
वृत्तिः, नान्येषामिति मञ्चादिशब्दवन्तुऽदिशब्दानामपि सोऽशमित्यभिसंबन्धेन द्रव्ये स्वालि-
ङ्गसंख्यानामेव प्रवृत्तिप्रसङ्गे 'विशेषणानां (१-२-५२) इति सूत्रमाश्रयविशेषणलिङ्गसंख्याभि-
दपर्यमारभ्यत इत्याह—

आश्रये लिङ्गसंख्याभ्यामाश्रितं व्यपदिश्यते ।

विशेषणानां चाज्ञातेरिति शास्त्रव्यवस्यया ॥ १५२ ॥

शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् प्रष्टादिवदाश्रयलिङ्गसंख्योपादाने निद्वे 'पुंयोगा-
दाख्यायाम्' (४-१-४८) इतिवद् 'विशेषणानां' ((१-२-५२) इत्यपि शास्त्रमनु-
वादकम् । तन्धाश्रयविषयभ्यां लिङ्गसंख्याभ्यामाश्रितं शुक्रादिगुणरूपमभिधी-
यते सामानोधिकरण्यान्यथानुपपत्त्येति स्थितम् ॥ १५२ ॥

तथाहि—

निमित्तानुविधायित्वाद् ये धर्मा भेदहेतुषु ।

त आश्रयेऽपि विद्यन्त इति बुद्धिर्नवर्त्यते ॥ १५३ ॥

निमित्ताद् निमित्तवत्पर्ये निमित्तस्वरूपः प्रत्ययो जायत इति निमित्तेन शुक्लादिना गुणेन निमित्तां द्रव्यविशेषस्तरोहितरूपोऽभिधीयत इति तेषु भेदहेतुषु निमित्तेषु ये धर्मास्ते तत्राश्रये निमित्तिनि सर्वे भ्रामा इति यथा शुक्लादिशब्दस्तत्र भवते, तथा तद्गतलिङ्गसंख्याप्राप्तावपि सूत्रारम्भ इत्यर्थः । तथाच शुक्लादिगुणगतलिङ्गवचनप्रतिपत्तिः शास्त्रेण नियार्यते द्रव्यस्य गुणशब्देनाप्याख्यायमानस्य स्वलिङ्गसंख्याभ्यामेव व्यपदेश इति । वृष्टौ हि निमित्तगतलिङ्गसंख्यायोगो निमित्तिनि । तद्यथा पञ्चाल इति छत्रियादच्छेदेन नियासस्याभिधीयमानस्य बहुत्वम् । गोदो आम इति गोदसामीप्येनाभिधीयमानस्य आमस्य द्वित्वम् ॥

[॥ १५३ ॥

ननु च पञ्चालोऽस्यादौ 'एषि मुक्तवद् व्यक्त्वचने (१-२-५१) इति शास्त्रादिभिः गतलिङ्गसंख्यायोग इत्यानादुपाह-

आख्यायते च शास्त्रेण लोकरूढा स्वभावतः ।

निमित्ततुल्या गोदादौ प्रवृत्तिलिङ्गसंख्ययोः ॥ १५४ ॥

गोदो आमः, पञ्चाल जनपद इत्यादौ शब्द किन्त्वामान्वाक्यनिमित्तानुविधानेन निमित्तिनि शब्दप्रवृत्तिलोके सिद्धा वचनेन प्रकाश्यते, न तु वचनमेव शब्दशक्त्याधानक्षमम् । तथाच 'तदक्षिप्यं संज्ञाप्रमाणन्वातु (१-२-५३) इति प्रत्याख्यातमेतत् । संज्ञा हि संज्ञानं लौकिको हि संप्रत्ययो नदः । इच्छित् किल शब्दो निमित्तधर्मेण तद्गतमाचष्टे, यथा मञ्जादिरिति । शुक्लवन्देर्वसन्देहे प्रवृत्तिलिङ्गसंख्यायोगार्थाभिधानं 'विशेषणानां' (१-२-५२) इति वचनेन प्रकाश्यते ॥ १५४ ॥

लिङ्गमेव निमित्ततुल्यं, सङ्ख्या त्वैभिधेयनिमित्तमित्येति फलानां बहुत्वाद् बहु-
वचनमेव भवति । न हि पररूपसमारोपे तद्विषयस्य सर्वथैव स्वरूपं तिरोधीयत
इति फलस्वरूपस्यातिरस्कारात् तदाश्रयं बहुत्वम् । निमित्तसङ्ख्योपादाने 'तु ना-
स्त्यस्य शब्दस्य शक्तिः । तथा खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि विन्ध्यस्यादूर-
भवानीत्यादौ निमित्तगतसङ्ख्योपादाने शब्दस्य शक्तिः, लिङ्गं तु निमित्तगतमेव
भवतीति यनस्य नपुंसकत्वाज्जपुंसकं खलतिकं वनानीत्यादि । तथा चञ्चैव मनुष्य-
द्यद्यामनुष्य इत्यत्र 'लुम्मनुष्ये' (५-३-९८) इति 'इधे प्रतिकृतौ' (५-३-९६)
इति विहितस्य कनो लुपि यानि विशेषणान्युपादीयन्ते, अभिरूपः स्वाकृतिर्दर्श-
नीय' इत्यादीनि, तेषां विशेषणानामिति पञ्चाला बह्वन्ना इत्यादिवन्निमित्तगत-
लिङ्गसङ्ख्यानुविधाने नास्ति शक्तिरित्यभिधेयो निमिती मनुष्यस्तदाश्रयं द्वयमपि
लिङ्गसङ्ख्यारूपं भवति । एवञ्च न्यायासिद्धेऽसिन् प्रकरणेऽजातेरित्येतदपि प्रत्या-
ख्यातम् । आविष्टलिङ्गत्वाज्जाते पञ्चाला जनपद इति जनपदस्य निमित्तलिङ्ग-
सङ्ख्यानुविधानं न भविष्यति ॥ १५५ ॥

यदपि व्याख्यातमजातेरिति जातिप्रयोगं यावद्विशेषणानि लुबन्तगतलिङ्गमह्वपात-
विधायीनि, जातिविशेषणानि तु नूतनेनि, तद् व्याचष्टे —

जातिप्रयोगे जात्या चेत् सम्बन्धमुपगच्छति ।

विशेषणं ततो धर्माज्जातेस्तत् प्रतिपद्यते ॥ १५६ ॥

कामचाराद् विशेषणेनावच्छेदस्य यदा जातिमभिसन्धाय विशेषणं प्रयु-
ज्यते, तदा तद्गतलिङ्गसङ्ख्यासिद्धिस्तद्यथा—वरणा नगरं रम्भोपवनं स्वच्छोदकं
सुगन्धिकुमुमिति ॥ १५६ ॥

यदा तु लुबन्ताभिरुपादानेन विशेषणप्रयोग, तदा —

लुबन्ते सन्निपतितं जातेरन्यद् विशेषणम् ।

लुबन्तस्य प्रधानत्वात् तद्धर्मैर्व्यपदिश्यते ॥ १५७ ॥

जातिराविष्टलिङ्गमह्वयेति तनोऽन्यद्विशेषणं लुबन्तसमानाधिकरणं तद्विङ्ग-
सङ्ख्यमेव सिद्धम् । पञ्चालाः प्रियातिथयः स्पष्टाभिधौना विनीतवेषा बह्वन्ना
जनपदः, गोदौ सूक्ष्मकण्टकौ वृष इति, एवञ्च कृत्वा नार्थ एतदर्थेन सूत्रेणेति
'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भरन्ती'त्यत्रार्थे सूत्रं व्यापारितम् । अत्रापि
यदाश्रितरूपनाश्रये प्रत्यन्यते, तदाश्रितरूपस्योद्भूतत्वात् तच्छब्दमिवाश्रयस्त-

लिङ्गवचनमपि प्रतिपद्येनेति सूत्रारम्भः । यदा त्वाश्रयरूपस्याश्रिते प्रत्यासः, तदाश्रयस्य स्वधर्मप्रतिपत्तिरेव युक्तेति स्याभाविक्रमेतदिति प्रत्याख्यातं सूत्रम् । आश्रयधर्मरूपस्याश्रितेऽध्यासे हि षट्शब्देन शुद्धगुणोऽभिधीयत इति तद्वत् एव लिङ्गसङ्ख्यायोगो मुख्यः । न चैवं स्वशब्देन गुणस्माभिवानं निवर्तत इति शुद्धशब्देन समानाधिकरणेन तुल्यलिङ्गसङ्ख्येनैव भवितव्यम् । अपरः कल्पो चात्रारम्भप्रत्याख्यानयोर्विद्वद्भिरुक्तः । तथाहि — निराश्रयस्य गुणस्याभावाद् यदाश्रयमात्रे तस्य निवेशस्तदा द्रव्यसामान्यगतलिङ्गवचनसर्वनामप्राप्तौ सूत्रारम्भः । यदा तु द्रव्यविशेषविवक्षा पूर्वमेवेति नियने द्रव्ये गुणस्य निवेशस्तदा स्वभाविक्रमेतदिति प्रत्याख्यानम् । उपक्रम एव हि प्रयोगेष्वेव वाक्ये साधुत्वं प्रक्रम्यत इत्यस्ति विशेषप्रत्यायने शब्दस्य सामर्थ्यम् । तृतीयोऽप्यत्र दर्शनभेदः कामचाराद् विशेषणविशेष्यभावस्य । यदा गुणो विशेष्यते, तदा स्वगतलिङ्गसङ्ख्याभ्यामेव प्राधान्याद्योगे प्राप्ते गुणिगतलिङ्गमिद्वये सूत्रारम्भः । यद्यपि च सूत्रे विशेषणानामित्युक्तं, तथाप्यत्र गुणो विशेष्योऽपि प्राधान्येनाश्रयणात् स्वधारं प्रत्याश्रितत्वाद्द्विशेषणं भवत्येवेति कथ्यते । अन्यामपि प्रधानदशाया विशेषणशब्देन आश्रितमात्रं ह्यत्र विशेषणमभिप्रेतं, न भेदकमेव, अस्ति च विशेष्यतया प्राधान्येऽपि गुणस्याश्रितत्वमिति न कश्चिदोपः । यदा तु गुणो विशेषणं, तदा तस्य प्रधानानुरोधित्वादाश्रयधर्मप्रतिपत्तिर्यावत्सिद्धेति आभाविक्रमेतदिति प्रत्याख्यानशब्दः । तत्र न्यायमिद्वयार्थप्रदर्शनार्थमिदं सूत्रं सरलशास्त्रस्यापकमिति ॥ १५७ ॥

येषु भाष्यवार्तिकप्रयोगेष्वस्यौपयोगः, वात्रादित्य क्लेग त्रिवारयति —

नञ्ममामघहुव्रीहिद्वन्द्वस्यतिशयेषु ये ।

भेदा भाष्यानुसारेण वाच्यास्ते लिङ्गसङ्ख्ययोः ॥ १५८ ॥

एतेषु भाष्यप्रदेशेष्वश्रयतो लिङ्गवचनान्युक्तानि विचार्यन्ते । भेदा इति निमित्तानुविधानेन प्राप्तानपोद्याश्रयतो लिङ्गसङ्ख्याविशेषा भाष्ये प्रतिपादिता इहानुगम्यन्ते ॥ १५८ ॥

तत्र शक्तिनीम्प्रक्रमेण उभयवचनत्वादिशासनम्प्रकारमिदं भाष्यं तावद् व्याचष्टे —

यदि षष्ठीद्वितीयान्ताभिर्णैष्ठात् तमवादयः ।

न्यक्कारिणि स्युरुक्तष्टे प्रकृतेः स्याद् मिलिङ्गता ॥ १५९ ॥

कालप्रतिशेते, तस्य वातिशायिनी कालीति द्वितीयान्तात् पृथ्वन्ताद्वाति-
शय्यनानादतिशायिनरि प्रत्यये कालनरा कालीति प्राप्नोति । कालितरेति चेष्यते ।
तथा कालीप्रतिशेते, नम्या वातिशायन काल इत्यं कालिता इति प्राप्नोति ।
कालतर इति चेष्यते । विलिङ्गनेनि चात्रोपग्रहणम् । विभिन्नमङ्गयता च प्रसं-
ज्यते । तथाहि — गर्गानतिशेते गार्ग्य इति । तत्र न्यङ्कर्त्तरि गर्गनर इति
प्राप्नोति । गार्ग्यनर इति साधुरिष्यते । गार्ग्यमनिशोरते गर्गा इति । तेष्वतिशाय-
केषु गार्ग्याद् विधा गार्ग्यनग इति प्राप्नोति । गर्गनरा इति चेष्यते । अत्र च वृत्ते
सङ्ख्याविशेषप्रतीतिर्लुगलुन्म्यामेव प्रतीयत इति मन्व्येनरचननहुवचनान्तात् तर-
मिति पूर्वमेव निर्णातम् । एत प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो टुष्टोऽभिहितो भाष्ये । तद्वन्
न्तरमेव 'तर्हि प्रथमान्तात् स्वार्थिको भविष्यती'ति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोऽभ्युपगतः ।
तथाश्वातिशेतेऽतिशायन इति 'कृत्यन्युगे नहुल्म्' (३ ३ ११७) इति कर्त्तर्येना-
तिशायनमञ्ज । तत्र प्रत्ययवाच्यस्य व्यतिरेकहेतोरभावात्तन्तर्गा प्रातिपदिकार्थ
मात्रापेक्षा प्रथमा । तदन्ताद्विधि । अर्थान्तगमिन्गाच्च स्वार्थिकान्तरनादयः ।
अतिशायने यद् चर्तते, तन्मात् प्रत्यय स्वार्थे । काली अतिशेते कालिनग ।
कालोऽतिशेते कालतर इति । विलिङ्गता न भवति । तथा गार्ग्याऽतिशेते
गार्ग्यतर इति । गर्गा अतिशेते गर्गतरा इति निसङ्ख्यतापि न भवति ॥

त्रिन्विंशत्यधिकमुद्देश — कर्त्तुं प्रथमात्तद् स्वार्थिकं चन्वारितग । अतिशेति
वय इति कृता 'वयसि प्रथमे' (४ १ २०) इति ङीप् प्राप्नोति । ननु तद् वयचो —

कुमार्याः स्वार्थिके ङीप् स्यात् प्रकृत्यर्थो हि नाधिकः ॥ १६१ ॥

कुमार्या अतिशेते, किंगोरी अतिशेते इति कुमारीतरा किंगोरितरा
इति 'वयसि प्रथमे' (४ १ २०) इति ङीप् स्यात् । स्वार्थिकस्ये तरप प्रकृत्य-
र्थस्य प्रथमवयोऽप्रच्छिन्नस्त्रीलक्षणस्यानतिशेतात् । न हि प्रथमेन ङीपाभिव्यक्ता-
तिशायनस्य स्त्रीत्वे द्योतिनम् । ननु च तरपा कुमार्यर्थस्यैव प्रकर्षप्रकाशनात्
प्रकृत्यर्थस्य स्त्रीत्वमवगतमेव । तथाच भाष्य — 'तरपोक्तत्वात् नन्वार्थस्य न
भविष्यती'ति । स्त्रीत्वमत्र एव प्रकृत्यमाणत्वात् तरनन्देनैव द्योतिनमेव स्त्रीत्व-
मिति ङीप् न भविष्यतीत्यर्थः । अत्र चोदित — 'गत्रपि तर्हि न प्राप्नोती'ति ।
अभिहितार्थत्वं सर्वस्वप्रत्ययानुत्पत्तिनिमित्तं नमानमित्यर्थः । अत्र परिहासोऽपि
हित — 'उक्तेऽपि हि भवन्त्येते स्वार्थिकान्तरनादयः' इति । अयमर्थः —
स्त्रिया यद्वर्तते प्रातिपदिक, तन्मात् स्वार्थे द्यवादयो विहिता । एवञ्च यथा

प्रातिपदिकार्थस्य सर्वलिङ्गसाधारण्यादुपात्तमपि प्रातिपदिकेन स्त्रीत्वं नियमेन न प्रतीयेतेति प्रथमेन स्त्रीप्रत्ययेन तद् द्योत्यते । यथा कुमारितरेत्यसति टापि विपरीतार्थावगमप्रसङ्ग इति भवत्यसौ, न तु सर्वथैवोक्तेऽनवस्थाप्रसङ्गात् स्वार्थिकेनापि भवितव्यम् । यद्येवं टावपरादो ङीवपि प्राप्नोतीत्युक्तं भाष्य इति चोद्यमेव । ननु च प्रथमेनैव ङीपा प्रथमवयोऽवच्छेदस्योक्तत्वात् स्त्रीत्वमात्राभिव्यक्त्यर्थे टावेव न्याय्य । नैतदस्ति, अर्धानुगुण्यात् ङीप एव न्याय्यत्वम् । तद्यथा—एको द्वौ बहव इत्यत्रोक्तार्थापि प्रथमा समयाद् भविष्यतीत्युक्ते चोदितं—‘यदि सामयिकी न नियोगतोऽन्या अपि कस्मान्न भवन्ती’ति । तत्र परिहारोऽभिहितः ‘अर्थतो व्यवस्थे’ति । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति प्रयोगनियमानुपालनायां विभक्तौ यद्यपि न कश्चिदर्थानुरोधः, तथाप्यनुगतार्थत्वात् प्रथमेव न्याय्येत्यर्थः । अत्र दर्शने तत्र यत्रेत्यादावपि सप्तमेव न्याय्या । एवमिहापि प्रक्रमाभेदार्थं ङीवेव न्याय्य इति युक्तमुक्तं ङीवपि तर्हि प्राप्नोतीति । अन्तरेणापि च तरवादीन् प्रकरणादिवशात् केवलापि प्रकृतिरिति शयमुपगमयतीति प्रकरणाद्यभावेऽतिशयं द्योतयन्तो भवन्त्येव स्वार्थिकस्तरवादयो न वाचकाः । तथाहि—स्वतन्त्रमर्थमन्यानपेक्षं गमयन्तो वाचकाः कथ्यन्ते शब्दाः । तदपेक्षास्तु तद्गतमर्थं द्योतयन्तः स्वार्थिकाः । तत्रैव च द्योतनेऽनान्वयव्यतिरेकौ सव्यापारौ । पटुतरो देवदत्तः पटुकल्पः पटुरूप इति च सामानाधिकरण्यात् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रकृत्यर्थानुवादित्वेन स्वार्थिकत्वमेपां तरवादीनां निश्चीयते । वाचकेषु तु यत्रादिषु गर्गस्यापत्यं गार्ग्यं इति व्यधिरूपत्व न । ‘यावत् काली तावत् कालितरे’त्यस्माद् भाष्यान्न वाचकत्वावसायः । अभिव्यक्तप्ररुपां हि काली । सैव प्रकृत्यमाणा कालितरेति प्ररुपोपादानानुपादानलक्षणभेदाश्रयेण भाष्यप्रवृत्तेः । तस्माद्भौतिक एवार्थो नियतोऽस्ति तत्र शास्त्रे वाचकद्योतकप्रविभागेनानुचिधीयते । नतु प्रक्रियागता एवामी विकल्पान्तिरस्तार्थप्रविभागाः ॥ १६१ ॥

एवं स्वार्थिकत्वेऽपि दोषमुद्गाप्यानतरमभिहितम्—‘एव तर्हि गुणोऽभिधीयते-
ऽथवा त्रिधाभिधीयते’ इति । तदेतद् भाष्यव्याख्यानुमाह—

पृथग्गतादधिके तस्माद् गुणे स्वाश्रयवर्तिनि ।

उत्कृष्टसमवेतायां क्रियायां वा विधीयते ॥ १६२ ॥

करणसाधनेनातिशयनशब्देन गुण उच्यतेऽभिभावकः । अतिशयानम-
भिमबन्तं स्वाश्रयं प्रयोजयत्यतिशाययतीत्यतिशायन इति वा ष्यन्तात् कर्तरि
स्युष्टि गुणोऽभिधीयते । प्रकृष्यमाणेन हि गुणेन द्रव्यस्य समानगुणात्, प्रकृष्यो
भवति, स्वतः प्रकर्षाभावात् । तेन च गुणेन स्वाश्रयसमवाधिना स्वाश्रयव्यति-
रेकोपजनात्, प्रकृतिगुणाश्रयवाचिनी पृष्ठयन्ता, भवति गुणः प्रत्ययार्थः । शुक्ल-
स्यातिशायनो गुणः शुक्लतरः । स्वाश्रयवर्तिनीति च दद्रन्नाश्रयान्तरवर्तिनि न
भवति प्रत्यय इति बिलिङ्गतादिपूर्वोक्तदोषो नावतरतीत्याह । यदा तु भावसाधनो
स्युद् अतिशयोऽतिशयनमिति, तदा क्रिया प्रकर्षाख्योच्यत इत्येतस्यां वाच्यायां
प्रत्ययः । क्रियोपजनिते च व्यतिरेके प्रकृतेः षष्ठी, शुक्लस्यातिशायनं शुक्लतर
इति । व्यतिरेकश्चात्र गुणक्रियालक्षणः प्रत्ययार्थ इति वयस्विन्याः कुमार्यो
विशेषणत्वेनाप्राधान्यात् भवति तदन्ताद् ङीप्प्रत्ययः ॥ १६२ ॥

अत्र पक्षे गुणक्रियालक्षणोऽर्थ- प्रत्ययवाच्य- प्रवानमिति द्रव्याभिधाधिभिः पदा-
धिभिः सामानाधिकरण्याभावो भाष्ये कथं न चोदित इत्याह —

उपात्तं च प्रकृत्यर्थो द्रव्यमेवाश्रयस्तयोः ।

सोऽयमित्यभिसंबन्धादभेदेन प्रतीयते ॥ १६३ ॥

यदेव प्रकृतेः प्रातिपदिकस्य वाच्यं द्रव्यमत्र सन्निहितं, तदेवानयोर्गुण-
क्रिययोः प्रत्ययवाच्ययोः सोऽयमित्यभेदसम्बन्धेनाश्रयः प्रतीयत इति भवति
सामानाधिकरण्यम् । प्रकर्षप्रत्ययान्तस्य गुणक्रियामात्रे कदाचिदपि घृत्यदर्श-
नात् केवलं ङीप्प्रतिसमाधानाय प्रक्रियायां व्यतिरेकार्थत्वं तरदादेरुपेयते । स्वा-
र्थिका एव स्वित्तेऽतिशयचोतनात् । अत एवातिशयविशिष्टस्य द्रव्यस्यातिशय-
प्रत्ययान्तेनोपादानादाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति ॥ १६३ ॥

ननु च शुक्लशब्देनात्र गुणोपमर्जनं द्रव्यमुच्यते । तरवन्तेनाप्यतिशयविशिष्टं तदेव ।
तथाक्वचित्तदात्म्ये केनचिद्वदभिधानात्, तस्याधिकरण्याश्रयत्वात् तरवन्ते इत्यादिप्रमाण-
—

रूपाभेदाच्च तद् द्रव्यमाकाङ्क्षावत् प्रतीयते ।

विशेषैर्मिन्नरूपैस्तदाश्रयैरिव युज्यते ॥ १६४ ॥

इह शुक्लशब्देन गुणोपमर्जनं द्रव्यमात्रमुच्यते । तदेवातिशयविशिष्टं
तरवन्तेनेति विशेषेण तस्मात् पदादिषु न प्रतिपत्तिः, साधारण्यात् सर्वविशेषेषु

द्रव्यमात्रस्य । तथाच तत् पटादीन् विशेषानुपेक्षमाणं प्रतीयत इति ते तस्यापेक्ष्य-
माणा विशेषा विलक्षणा बहिरङ्गाः पश्चात्संबन्धमानत्वादाश्रयत्वेन व्यवहि-
यन्ते । तच्च तदाश्रितत्वेन ॥ १६४ ॥

ततश्च —

भिन्नरूपेषु यल्लिङ्गं विशेषेषु व्यवस्थितम् ।

संख्या च ताम्यां द्रव्यात्मा सोऽभिन्नो व्यपदिश्यते ॥ १६५ ॥

स निर्विशेषोऽर्थात्मा गुणवचनशब्देनोच्यत इति तस्य संबन्धमानविशे-
पगतलिङ्गसंख्यातिदेशः सूत्रेण प्रतिषाधत इति ताम्यामाश्रयलिङ्गसंख्याभ्यामुप-
लक्षितं प्रतिषाधते । एवं गुणपक्षे तस्य स्वाश्रयवृत्तित्वात् तद्गतमेव वचनमुप-
पद्यते । क्रियापक्षे तु तस्या 'यश्चैवातिशेते यश्चातिशयते उभौ तावाश्रयौ भवत
इत्येवमपि द्विवचनं प्राप्नोतीति चोदितं भाष्ये । अत्रोत्तरमभिहितं — 'शेति-
रकर्मक' इति ॥ १६५ ॥

अत्र पर्यनुयोग — 'अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गा सकर्मका भवन्तीति ।
सिद्धान्तादिना तु येनाभिप्रायेणाकर्मक इत्युक्तं, तदपिष्करोति — 'कर्मापदिष्टा विभक्त-
कर्मस्थभावराना कर्मस्थक्रियाणा,' 'कर्तृस्थभावरु शेतिरिति किल समवायिकारणमस्य
कर्म नास्तीत्येवमकर्मबोधमिहितं । तदेतव्याचष्टे —

आश्रयः समवायी च निमित्तं लिङ्गसंख्ययोः ।

कर्तृस्थभावरुः शेतिरतो भाष्य उदाहृतः ॥ १६६ ॥

क्रिया यत्र समवैति, स तस्या आश्रयः स चैक एवेत्येकवचनं भवति ।
अभिभवनं ह्यत्र शैत्यर्थं, कर्तरि समवैति, न कर्मण्यभिभाष्ये । यत्किञ्चित् कर्म
निमित्ततयाभिहितं तत् कर्मण्यपदिष्टमिति द्विवचनमपि कर्मापदिष्टो भाष्य
उक्तः ॥ १६६ ॥

कर्मरूपापेक्षेण हि स्तुत्रैकत्वेन द्वित्वस्यात्र जननं स्यात् । यदि कर्माप्यसमवायि
शब्देनेत्याह —

निमित्तमाश्रयत्वेन गृह्येत यदि साधनम् ।

कर्मापदिष्टयोः प्राप्तस्तत्र स्याल्लिङ्गसंख्ययोः ॥ १६७ ॥

'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यत्राश्रयशब्देन यदि निमि-
त्तमात्रमुच्येत, तदा क्रियाया आत्मलाभे द्वयमपेक्ष्यते कर्तृकर्मरूपमत्र साधनमिति
स्यात् कर्मापेक्षयापि तद्गतं लिङ्गम् । तदपेक्ष्य द्वित्वोपजननाच्च द्विवचनम् । अ-

१. 'यथा वि' छ. पाठ. २. 'यस', ३, ४ 'य' छ पाठ. ५. 'मा', ६.
'च्यते त' छ. पाठ.

भिनवो ह्यभिभाव्यमपेक्षते । तत्र कर्तृकर्मस्थत्वेन च क्रियायाः प्रसिद्धत्वान्न कर-
णाद्यपेक्षया बहुवचनप्रसङ्गश्चोदितः । तदेवमतिशायनभाष्यं लिङ्गवचनातिदेशवि-
चारप्रसङ्गेन व्याख्यातम् ॥ १६७ ॥

इदानीं तेनैव प्रातिज्योम्यक्रमेण स्त्रीसूत्रवार्तिकभाष्यं लिङ्गवचनातिदेशविचारप्रसङ्गेन
व्याख्यातुमाहः *

शास्त्रे, निमित्तभावेन समुदायादपोद्भूतः॥

स्वयर्थस्तस्वेच्छया योगः प्रकृत्या प्रत्ययेन वा ॥ १६८ ॥

स्थितलक्षणो लौकिकोऽर्थः जीत्प्रविशिष्टद्रव्यस्वभावो निरंशात् पदत्रात्
प्रतीयते । तस्य तु पदस्य प्रकृतिप्रत्ययपरिकल्पनयान्वाख्याने तयोः प्रकृतिप्रत्य-
ययोरवयवयोरनुशासनाङ्गत्वेन प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थतया निरंशोऽप्यसावर्थो विभ-
ज्यते । तत्र समित्, हृदिदित्यादौ प्रातिपदिकमात्रेणापि स्त्रीत्वप्रतिपादनं दृष्टं,
गौरी किशोरीत्यादौ प्रत्ययसहितेन, इत्यन्वयव्यतिरेकयोर्नियमाभावादन्वाख्यातु-
रिच्छया प्रयोगानुरोधिन्या प्रकृतिप्रत्ययार्थतया तद्विनर्शः ॥ १६८ ॥

तथाहि —

स्त्रीशब्दो गुणशब्दत्वात् तुल्यधर्मा सितादिभिः ।

गुणमात्रे प्रयुज्येत संस्त्यानवति वाश्रये ॥ १६९ ॥

संस्त्यानं रूपादीनां संहननं गुणः, तत्र वा स्त्रीशब्दो वर्तते, तद्वति वा
गुणिनीति शुक्लादिशब्दैस्तुल्यः । तेऽपि हि पठस्य शुक्लः शुक्लः पठ इत्यादौ
गुणमात्रे गुणिनि च दृष्टप्रयोगाः । एवञ्च स्त्रियामिति निर्देशे यदा गुणमात्रवृत्तिः
स्त्रीशब्दस्तदा प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे गुणे वर्तमानात् प्रत्यय इति प्रकृत्यर्थविशेष-
णपक्षो भवति । अभिधेये स्त्रीत्वे टाबादय इति तु प्रत्ययार्थपक्षो जायते । यदा
तु तद्वति वृत्तिस्तदा संस्त्यानवति द्रव्ये वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे टाबा-
दय इति प्रकृत्यर्थपक्षो भवति । अत्र तु पक्षे यथा शुक्लादयो गुणं निमित्ती-
कृत्य तद्वति वर्तन्ते, नैवं किञ्चित् प्रातिपदिकमस्ति, यस्य द्रव्ये वृत्तौ स्त्रीत्वं
निमित्तम् । स्त्रीशब्द एव हि तथा । तत् एव तु विधौ सर्वप्रकृतिसाधारण्येन
स्त्रियामित्यपार्थको निर्देशः स्यात् । अतः स्त्रियां स्त्रीशब्दप्रत्यायितेऽर्थे यत् प्राति-
पदिकं वर्तत इति स्त्रीशब्देन प्रातिपदिकार्थ उपलक्ष्येत ॥ १६९ ॥

१. 'ते । क', २. 'नात् स्या', ३. 'त एव', ४. 'न्दे मा'
प. पाठः.

सतश्च कुमारः स्त्रीति स्त्रीशब्दसमानाधिकरणेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकादित्यर्थं पक्षो जायते । स चानिष्ट इत्युक्तं — 'स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूतादिभ्यतिप्रसङ्गः । पदसंज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेध' इति । तदेतथाचष्टे —

स्व्यर्थः संस्त्यानवद् द्रव्यं प्रकृत्यर्थश्च यद्यसौ ।

द्रव्योपलक्षणार्थत्वं संस्त्यानस्य तथा सति ॥ १७० ॥

संस्त्यानेन निमित्तभूतेनावच्छिन्नं संस्त्यानवत् । तथा सतीति संस्त्यान-
निमित्तस्वार्थस्य स्त्रीशब्देन निर्देशे सति । द्रव्यस्य शब्दान्तरोपादानस्य संस्त्या-
नमुपलक्षणं भवेत् । तन्निमित्तेऽर्थे कस्यचिदप्यवृत्तेरित्यभिप्रायः ॥ १७० ॥

एवं सति को दोष इत्याह —

संस्त्यानेन क्वचिद् द्रव्यं दृष्टं यदुपलक्षिते ।

अनङ्गीकृतसंस्त्यानात् तद्बृत्तेः प्रत्ययो भवेत् ॥ १७१ ॥

अनङ्गीकृतमनुपात्तं वाच्यत्वेन संस्त्यानं स्त्रीत्वं येन तद्बृत्तेः स्त्रीशब्द-
सन्निधापितेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् प्रत्ययः प्रसज्येत । बहिरङ्गस्यैव पदान्त-
रोपलक्षितार्थस्यान्वाख्याने निमित्तत्वेनापेक्षणात् ॥ १७१ ॥

अत्रोदाहरणमाह—

भूतादयः षडाख्याश्च संस्त्यानेनोपलक्षिते ।

ब्राह्मण्यादौ यदा वृत्तास्तेभ्यः स्युः प्रत्ययास्तदा ॥ १७२ ॥

यथा कुमारः स्त्रीति स्त्रीशब्दप्रत्यायितेऽर्थे कुमारशब्दो वृत्तः स्त्रीप्रत्यय-
मस्मिन् पक्षे प्रतिपद्यते । तथा मृतमियं कारणमियमावपनमियं ब्राह्मणीत्यत्र
भूतादिशब्देभ्यो ब्राह्मणीशब्दोपलक्षितस्त्रीत्वेऽर्थे वर्तमानेभ्यष्टापु स्यात् । तथा
पञ्च षट् सप्त नव दश ब्राह्मण्य इति षड्वादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गे 'न पदस्वसा-
दिभ्यः' (५-१-१०) इति प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे
स्त्रीत्ववचनादृष्ट्यादिरित्येनङ्गीकृतसंस्त्यानात् भवतीति स्त्रीसमानाधिकरणपक्ष एवा-
यं दोषः ॥ १७२ ॥

तथाहि—

तदन्तो हि प्रधानत्वात् प्रत्ययानां प्रयोजकाः ।

सामानाधिकरण्येऽपि तस्माद्वाचादिसम्भवः ॥ १७३ ॥

अत्र पक्षे संस्त्यानाभिधानं प्रातिपदिकेन नार्थायते प्रत्ययोत्पत्तौ । अपि-
 तु संस्त्यानवन्तः स्त्रीशब्दोपलक्षिता अर्थाः प्रधानानि प्रत्ययानां प्रवर्तका इत्युपस-
 र्जनत्वात् संस्त्यानस्यार्थान्यस्य पदान्तरेण वाच्येन समानाधिकरणत्वेऽपि तथाभूतस्य
 संस्त्यानस्य प्रतीतिपदादयो भवेयुरेव । न ह्येतदत्र शक्यते वक्तुं—कथं पदा-
 न्तरगम्योऽर्थः शब्दसंस्कारे निमित्तमिति । तथाभूतस्यैव वचनेनाश्रयणात् ।
 एवं हि स्त्रीसमानाधिकरणपक्षे दूषयित्वा 'सिद्धं तु श्रियाः प्रातिपदिकविशेषण-
 त्वात् स्वार्थं टानादयः' इति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोऽभिहितः ॥ १७३ ॥

एतदुत्थानवीजमाह—

गुणमात्राभिधायित्वं स्त्रीशब्दे वर्ण्यते यदा ।

प्रकृत्यर्थश्च संस्त्यानं स्वार्थिकाः प्रत्ययास्तदा ॥ १७४ ॥

संस्त्यानमात्रं यदा स्त्रीशब्दवाच्यं, तच्च प्रातिपदिकविशेषणमिति, तदा
 स्त्रीत्वे वर्तमानात् प्रातिपदिकाट्टावाद्य इत्यर्थस्य तेषामन्यस्यानिर्देशात् स्वार्थि-
 कत्वं भवति । यदा तु स्त्रीत्वेऽभिधेये इत्यर्थस्तदा प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो जायते ॥
 ॥ १७४ ॥

ननु च छिन्वमाने कस्यचित् प्रातिपदिकस्य उत्पन्नमन्वात् कथं प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षो
 भवतीत्याह—

संस्त्याने केवले वृत्तिः प्रकृतीनां न विद्यते ।

तेदाविष्टे ततो द्रव्ये गृह्यन्ते समनस्थिताः ॥ १७५ ॥

लौकिकोऽर्थः स्थितैलक्षणोऽन्वाख्यानाङ्गमुपादीयमानो यथासम्भवमसौ
 गृह्यत इति खियामित्युक्तेऽपि स्त्रीत्वमात्रे प्रातिपदिकस्य वृत्त्यदर्शनात् सामर्थ्यात्
 तद्विशिष्टार्थाभिधायिनः प्रातिपदिकाद् विधिर्विज्ञायते । तथाच तेन स्त्रीत्वेनाविष्टे
 सम्भिन्ने द्रव्ये वर्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्तीति ॥ १७५ ॥

पूर्वोत्थानवतर इत्याह—

उपकारि च संस्त्यानं येषु शब्देऽप्यपेक्षितम् ।

तेभ्यप्यावाद्यस्तच्च भूतादिष्वविवक्षितम् ॥ १७६ ॥

वाच्यत्वेनोपयोगि येषु शब्देषु, तेभ्यप्यावाद्य इत्युपलक्षणभूतं येषु सं-
 स्त्यानं तेभ्यो भूतादिभ्यः प्रत्ययाभाव इत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—'भूतामिथं

ब्राह्मणी'ति । 'नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितं, किं तर्हि पौतन्यमि'ति । स्त्रीत्वे वाच्ये-
-विवक्षिते भवत्येव प्रत्ययः 'मृता ब्राह्मणीति । सत्यवादिनी अर्ताता-वेत्यर्थो,
न पौतन्यम् । तथा 'कारणमियं ब्राह्मणी'ति प्राधान्यं विवक्षितम् । 'आवपन-
-मियमुष्टिके'ति सम्भवनम् । आधेयप्रमाणादाधारस्य प्रमाणानतिरेको विवक्षितः ।
पञ्चादीनामपि भेदगणनात्मिका सङ्ख्या वाच्या, न स्त्रीत्वमिति तेभ्यः स्त्रीप्रत्य-
-याप्रसङ्गात् ततः प्रतिषेधः प्रत्याख्यातः । एवं निर्दोषः प्रकृत्यर्थविक्षेपणपक्षोऽ-
-वस्थापितः ॥ १७६ ॥

तृतीयोऽपि पक्षोऽभिहितः 'अथवा पुनरस्तु स्त्रियामभिधेयामिति । प्रत्ययार्थत्वं
स्त्रीत्वस्यात्र पक्षे सम्भावनात्पञ्चमुपन्यस्य दोषमभिहितं व्याचष्टे—

संस्त्यानं प्रत्ययस्वार्थः शुद्धमाश्रीयते यदा ।

तदा द्विवचनानेकप्रत्ययत्वं न सिध्यति ॥ १७७ ॥

शुद्धं केवलं द्रव्यविशेषणभावमानापत्ते यदा संस्त्यानं स्त्रियामिति । निर्दिष्टं
प्रत्ययार्थत्वेनाश्रीयते, तदा तस्यैकत्वात् कुमार्यौ कुमार्ये इति द्विवचनबहुवचने
न स्याताम् । एकस्य च संस्त्यानस्य प्रत्यायने स्त्रीप्रत्ययो मन्त्रेण एव स्थादिति
गार्ग्यार्याणी कारीपगन्ध्या कालितरेत्यादावनेकः स्त्रीप्रत्ययो न स्यात् । तदुक्तं
वार्तिके—'स्त्रियामिति स्वयर्थाभिधान इति चेद् द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुप-
-पत्तिरिति ॥ १७७ ॥

अथ 'तिस्रो जातय एतेता' सर्वत्र समवस्थिता इति दर्शने स्त्रीत्वजातिरत्र निर्दिष्टा
प्रत्ययार्थत्वेन । तस्याथ व्यक्तिभेदेन गावो गाव इत्यादिवद् वचनभेदो योऽयत् इत्याश-
-ङ्गपाद—

जातिधेत् स्त्रीत्वमेवासौ भेदोऽन्यत्राविवक्षितः ।

तस्माद् भिन्नैरपि द्रव्यैस्तदेकं सद् विशिष्यते ॥ १७८ ॥

स्त्रियामिति प्रत्ययार्थत्वेन जातिनिर्देशे 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थे सह ब्रूत'
इति तस्या एव प्राधान्येन विवक्षितत्वादन्वयत्र व्यक्ता यो द्वित्यबहुत्वाख्यो भेदो
विशेषः, स नात्र प्रतिपाद्यत्वेन विवक्षितः । यतस्तत् स्त्रीत्वमेकं सद् भिन्नेर्बहुभिः
प्रकृतिवाच्यैराश्रयमूर्तेर्द्रव्यैः सहस्रामेदवद्विरवाच्छिष्यते इति प्रधानमूलप्रत्यय-
-वाच्यस्त्रीत्वैकत्वाश्रयमेकवचनमेव न्याय्यम् । गावो गाव इत्यादी तु जात्यावे-
-शेन व्यक्तीनामभिधानाद् युक्तो वचनभेदः ॥ १७८ ॥

अथ गुणवत्त्वात् किञ्चित्कस्मिन् दर्शने शक्यमाना भेदाद् 'वचनभेदे' । भक्तिर्पतीत्यत आह—

मात्राणां हि तिरोभावे परिमाणं न विद्यते ।

कुमार्य इति तेन स्यात् कुमार्यो भेदमम्भवात् ॥ १७९ ॥

मात्राणां सत्त्वादिगुणमयाना रूपरमादीनां तिरोभावे प्रतिलयेऽपचयेऽत्र संस्त्यानच्छणे स्त्रीत्वे विभक्तिरेवस्थाभेदाश्रयेण वचनभेदे कथ्यमानेऽवस्थाभेदानामेकजापीयत्तानवधारणात् सदैव कुमार्य इति बहुवचनान्त एव प्रयोगः स्यात् । तदर्धस्य संस्त्यानस्य बहुत्वसम्भवात् । चल्ं हि गुणवृत्तमिति परिणामस्य क्षणिकत्वाद्बस्थाभेद' सद्गतनः । अत्रस्थाभेदानादरेण प्रत्ययानुवृत्तिकार्यमेकं चेत् स्त्रीत्वं, तदा जानिपज्ञादस्याभेद इति नियोगत एकवचनं स्यात् । अत एव चात्रापि जातरेपणीयत्वात् फलत एकपक्षीभावं मन्यमानः पूर्वोक्तार्थोपपादनहेतु-द्योतनं हियञ्चं पठति, न ममुच्चयार्थं, चकारम् । यथा चात्र पक्षे द्विवचन-बहुवचनानेकप्रत्ययानुत्पत्तिदोष, तथा द्रव्येण सामानाधिकरण्याभावोऽपि । तथाचाम्याः कुमारीति स्यात् । संस्त्यानस्य च धर्ममात्रत्वात् क्रियायोगो न कल्पते, अलङ्कृत्यां कुमारीति ॥ १७९ ॥

तदन प्रतिषमत्तानमुक्त धार्तिकट्टना-‘गुण्य चप्रजतो लिङ्गवचनमायाद्’ इति । उदे-
तद् व्याख्यातुमुपक्रमते—

जातिमह्वासासमाहारैर्यथैव सहचारिणि ।

द्रव्ये क्रियाः प्रवर्तन्त एकात्मत्वेऽप्यपेक्षिते ॥ १८० ॥

मूर्तिभ्यो मूर्तिधर्माणां तथाभेदस्य दर्शनात् ।

सामानाधिकरण्यं च क्रियायोगश्च कल्पते ॥ १८१ ॥

गौर्द्विजातां, ब्राम्भरातं भोज्यतां, पञ्चपूर्वी समानीयतामित्यादौ जाति-सह्वासासमाहारैः शब्दोपादानात् करणमूर्तेः स्वात्मन्यसम्भवाद्बिनाभाविनि द्रव्ये क्रियाः क्रियन्ते, जातिनद्वतोः समयायाद् भेदस्य प्रच्छादनेऽभेदे निरूपिते धर्मधर्मिणोरपि तथैव विवेकानवसायात् तत्त्वतो भेदेऽप्येकात्मत्वे सुद्वया निरू-पिते सति । एवं मूर्तिभ्यो वस्तुभ्यः तद्धर्माणां संस्त्यानदीनामभेदस्य द्रव्या-दव्यतिरेकस्य प्रतिभासनात् सामानाधिकरण्यं, द्रव्येण क्रियायोगश्च कल्पते । स्वभावाद्धि प्रत्ययेन द्रव्याद् व्यतिरेकेण स्त्रीत्वं न प्रत्याप्यते । प्रक्रियायां छ

प्रत्ययार्थपक्षापोद्धारः । 'सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणा' इति भाष्ये मूर्तिशब्देन वस्तुमात्रस्याभिधानादिहापि मूर्तिशब्देन वस्तुमात्रं लक्ष्यते । दिगादीनाममूर्तानामपि स्त्रीत्वाख्यस्य घर्मस्य सम्भवात् ॥ १८०, १८१ ॥

केचिदाहुः—'लुप्तमत्वर्थाया कुमार्थादयो द्रव्यवचनैः समानाधिकरणा भवन्तीति । तन्मतमपाकरोति—

सामानाधिकरण्ये तु मतुल्लोपादपेक्षिते ।

लुक् तद्वितलुकीति स्याल्लुक् तत्राप्युपलक्षणम् ॥ १८२ ॥

संस्त्यानलक्षणधर्ममात्रवचनः स्त्रीप्रत्ययान्त इति गुणवचनत्वान्मतुपो लुका शुक्लादिवद् द्रव्यसामानाधिकरण्येऽङ्गीक्रियमाणे 'लुक् तद्वितलुकि' (१-२-४२) इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुवप्रसङ्गः । अर्थे सर्वदा द्रव्यस्यैव स्त्रीप्रत्ययान्तैः प्रत्यायनात् स्त्रीप्रत्ययस्य विधानसामर्थ्याल्लुक् प्रतिविधीयते । एवमपि कुत एतत् स्त्रीप्रत्ययस्यैवाल्लुग् भविष्यति, न तु मतुप एव । एवं हि स्त्रीप्रत्ययस्य लुग् नैव प्राप्नोति । तस्माद् विनापि मतुपं स्वभावादेव द्रव्यस्य स्त्रीत्वाभेदेन प्रत्यायनम् । तथाच यत्रापि मतुपो लुगारब्धः शुक्लादौ, तत्रापि स्वार्थावच्छिन्नप्रत्ययार्थप्रत्यायनशक्तिं प्रकृतेरेव ज्ञापयितुमित्युपलक्षणं तत्र लुक् । असति तु तथार्थाभिधाने लुकापि किं कृत्यम् । एवं प्रत्ययार्थपक्षे गुणवचनत्वादभेदोपचारादाश्रयेण सह तत्सामानाधिकरण्यं वचनभेदश्चोपपादितः । अनेकश्च प्रत्ययो भवति स्वभावाद् द्रव्योपसर्जनस्य स्त्रीत्वस्य कचिदनेकप्रत्ययेन प्रतिपादनात् ॥ १८२ ॥

प्रत्ययार्थपक्ष एव सामानाधिकरण्यायपरेण प्रकारेण समर्थयितुमाह—

केपाश्चित् त्यक्तभेदेषु द्रव्येष्वेव विधीयते ।

संस्त्यानवस्तु टावादिभेदेन समन्वयात् ॥ १८३ ॥

संस्त्यानवस्तु द्रव्येषु 'स्त्रियाम्' (४-१-३) इति स्त्रीशब्दस्य तद्वितिं वृत्तिमाश्रित्य प्रत्ययार्थपक्षेऽपि टावादिर्विधीयते । स्त्रीप्रत्ययान्ताद्धि नियोगतो द्रव्यं प्रतीयत इति तदेव प्रत्ययवाच्यं न्याय्यं कल्पयितुम् । यद्येवमेकं प्रकृत्यर्थमूर्तं द्रव्यमपरं प्रत्ययार्थमूर्तमिति द्रव्यद्वयप्रतीतिप्रसङ्गः । नच भेदेन द्रव्यद्वयं प्रतीयते, प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्च द्वयोः परस्परमनभिसम्बन्धप्रसङ्ग इत्याशङ्क्योक्तं त्यक्तभेदेष्विति । यस्माद्विद्यमानविशेषणार्थेनाविरोधाद् भवति प्रकृतिवाच्यस्य

१. 'य इ', २. 'यवा स', ३. 'स्याल्लुग्', ४. 'दि', ५. 'यादि'
 च. पाठः. १. 'य' ग. घ. पाठः.

विशेषस्याभिसन्धयोऽभेदेन सर्वत्र स्वीत्येवमाकारसंविन्निबन्धनेन सामान्येनावग-
मात् । तस्मात् प्रकृतिप्रत्ययवाच्यतया सामान्यविशेषकल्पनया द्रव्यभेदः ।
प्रकृतिवाच्यं हि विशिष्टं द्रव्यं, प्रत्ययवाच्यं तु द्रव्यसामान्यम् । तदेव च प्रकृ-
त्यर्थावच्छिन्नं विशेषमासादयति । तथाहि— प्रकृतिवाच्यानां द्रव्यविशेषाणां
स्वीत्येवमभेदोऽनुगतः प्रतीयत इति मातीतिकोऽयं भेदः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः, न
तु परस्परसंबन्धौ द्वौ द्रव्यात्मानौ ॥ १८३ ॥

तथाहि—

सामान्यभूतो द्रव्यात्मा परिच्छिन्नपरिग्रहः ।

क्रियामिदुज्यते भेदेर्मागशब्दावतिष्ठते ॥ १८४ ॥

प्रकृतिवाच्येन द्रव्यविशेषेणावच्छेदाद् बुद्ध्या परिकल्पितः प्रत्ययवाच्यो

विशेषणवद् विशेष्याणाम् । अभिधाविषय इति । सत्यपि वास्तवे द्रव्यस्य प्राधान्ये न शब्दास्तदनुबन्ध्यन्ते, अपितु स्वसामर्थ्यानुरूपमेवामभिधानमित्यर्थः ॥ १८५ ॥

एतत् परिहरति—

सोऽयमित्यभिसम्बन्धादाश्रयं प्रतिपद्यते ।

स्त्रीत्वं स्वभावसिद्धो वा गुणभावविपर्ययः ॥ १८६ ॥

यद्यपि प्रक्रियायां स्त्रीत्वं प्रत्ययार्थे इति व्यवस्थाप्यते, तथापि शब्द-
शक्तिस्वभाव्याद् गुणभावस्येह विपर्ययो वैपरीत्यं दृश्यते । स्त्रीत्वस्याप्राधान्यं
द्रव्यस्य तु प्राधान्यमिति । न हि सर्वत्र प्रत्ययार्थः प्रधानम् । तद्यथा— साधने
विधीयमानास्तिष्ठो नाख्याते साधनं प्राधान्येनाचक्षते, अपितु क्रियोपसर्ज-
नम् । संख्यायां विधीयमानाश्च विभक्तयः संख्येयोपसर्जनं तामाचक्षते । द्वी-
व्यत्यादिषु च विधीयमानाष्टगादयः क्रियावन्तमभिदधति प्राधान्येनेति सर्वत्र श-
ब्दशक्तिरेवानुसर्णाया- । एवञ्चाश्रयस्यैव प्राधान्यात् तत्संख्यात्रोपपद्यते ।
यद्वा यद्यपि संस्त्यानमात्रमभिधेयं प्रत्ययस्य, तथापि तेनोपचरिताभेदाः प्रकृत्यर्थ-
व्यक्तीः प्रत्ययान्तोऽभिधत् इति सिद्धं वचनम् । तदेवं सामानाधिकरण्ये त्रयः
प्रकाराः । द्रव्यादनतिरिक्तस्य स्त्रीत्वस्य प्रत्यायनं तद्यथा— मूर्तिभ्यो मूर्ति-
धर्माणामित्युक्तम् । अभेदोपचारो द्रव्यस्य वा प्राधान्यनिर्तीहोक्तम् ॥ १८६ ॥

इदानीं सत्त्वानवद्द्रव्यसामान्याभिधानपक्षेऽप्यत्र प्रत्ययार्थभूतत्वापि सामान्यस्य
वास्तवे गुणत्वाभवाद् गुणवचनादाश्रयतो लिङ्गवचनातिदेशं बोधयितुमाह —

साकाङ्क्षत्वाद् गुणत्वेन सामान्यं घोषदिश्यते ।

व्यक्तीनामात्मधर्मोऽसाधेकप्रख्यानिबन्धनः ॥ १८७ ॥

यद्भेदेन संस्त्यानवद् द्रव्यं प्रत्ययार्थं सामान्यभूतमुक्तं, तत् सूत्रे
विशेषणशब्देन गुणपर्यायेणोक्तम् । यस्मात् प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानमपि द्रव्यसामान्यं
प्रकृत्यर्थगतद्रव्यविशेषापेक्षत्वाद् गुणशब्देनाहंत्वभिधानं, द्रव्याकाङ्क्षस्यार्थस्य
गुणत्वेन प्रसिद्धेः । न च विशेषेभ्यो विलक्षणं तत् । यस्माद् व्यक्तीनां द्रव्यविशे-
षाणामसौ गुणस्वभावतां प्राप्तः । एकप्रख्यानिबन्धनो हि व्यक्तीनां स्वभावः
सामान्यं ऋध्यते । व्यतिरेकदर्शनेऽपि ममवायात् स्वरूपतिरोधानात् स्वभावता-
प्राप्तिरेव ॥ १८७ ॥

ननु साक्षाद्भवत्वाद् ननु गुणं द्रव्यगानान्यव्य बुद्ध्या परिकल्पितस्य, तत्त्वतस्तु संस्थाननिशिष्टस्य द्रव्यस्यैकत्वादाश्रयाश्रयिभावः कथमित्याह— ।

एवम्भूता च सावस्था भागभेदपरिग्रहे ।

कृते बुद्ध्या भेदानामाश्रयत्वेऽवैकल्पिते ॥ १८८ ॥

निष्कृष्टेष्वपि भेदेषु व्यक्तिरूपाश्रये ततः ।

लिङ्गप्रत्ययमर्शेन लिङ्गसंख्ये प्रपद्यते ॥ १८९ ॥

सा सामान्यविशेषरूपाभ्यां अवलंबस्था लिङ्गसंख्ये, व्यक्तिरूपाश्रये विशिष्टद्रव्याश्रये प्रतिपद्यते इति समन्वयः । अपोद्धास्तुद्ध्या प्रकृतिप्रत्ययमागपरिकल्पने कृते तथैव समुद्रायवाच्यमर्थं प्रकृतिप्रत्यययोर्भिन्नत्वं । तथाहि— क्वचिदस्य भेदरूपं प्रतिपदिनोपादानमपरं प्रत्ययवाच्यं संस्थानानुविद्धमंशप्रख्यं प्रकल्पितम् । भेदे च परिकल्पने, प्रकृतिद्रव्यानां विशेषणानामाश्रयत्वे समागोपिते तेषु पृथक्कृतेष्वपि स्वतन्त्रेष्वपि निरूप्यमाणेषु विशेषेषु लिङ्गप्रत्ययमर्शेन स्त्रीत्वेन निरूपणेन स्त्रीत्ववद् आश्रितत्वादाश्रयगतलिङ्गसंख्याप्रतिलम्भः । अन्यत्र लिङ्गसंख्ययोः साहचर्येण दृष्टत्वादिह लिङ्गग्रहणं, न त्वन्न स्त्रीत्वगतौ लिङ्गान्तरस्य विरोधिनोऽतिदेशः संभवति । तदेवं द्वित्रचनानुपपत्तिः प्रतिविहिता । अनेकप्रत्ययानुपपत्तिस्त्वत्र न प्रतिविहिता । लिङ्गवचनत्रिचारमस्तावेन हीदमिह कथ्यत इत्यत्रापस्तुतानेकप्रत्ययानुपपत्तिः । सुपतिविधाना चेत्यं, क्वचित् किल स्वभावाद् द्रव्योपमर्जनस्य स्त्रीत्वस्यानेकेन प्रत्ययेनाभिव्यक्तत्वात् । न हि व्यञ्जकानां नियमः । एतामेव च शब्दशक्तिमनुमत्तुं ऋष्य पितृवं डीपर्थं कृतम् । प्यञ्चञ्चिद्विकरणं 'यञ्श्चाप्' (४-१-७४) इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थम् । भाष्ये त्वन्यथा परिहारोऽभिहितः— 'भावस्य च भावयुक्तत्वादि'ति हि वार्तिकम् । गुणपरिणामरूपत्वात् स्त्रीत्वस्यापि 'स्त्रीत्वेन योग उपपन्न इत्यर्थः । निस्तरव्याख्यात्रवार्तिकेऽन्तेऽपि । एतच्च शब्दशक्तिमत्तुस्य प्रत्ययार्थपक्षे संस्थानस्य प्राधान्यं प्रविन्यागतमाश्रित्योक्तम् । यथा तु शब्दशक्त्यनुसारेणेह द्रव्यमाधान्यं निरक्षितं तथा अनेकेनापि व्यञ्जकेन व्यङ्ग्यप्रतीतिर्दृष्टेति यथासमर्थनमेव ज्ञायः । तथाऽभियानभेदात् स्त्रीत्वस्य स्त्रीत्वयोग उच्यते । प्रातिपदिकेन द्रव्यरूपस्याभियानात् प्रत्ययेन धर्मरूपस्येति प्रत्ययद्वयोपपत्तिः । यथा तत्रैव कर्मादिविभक्तिभिः

१. 'च कल्पते' घ. पाठः. २. 'भेदाश्र' छ पाठः. ३. 'च क', ४. 'घ' छ. पाठः. ५. 'कय' घ. पाठः. ६. 'प्रतिपद्य' छ. पाठः.

शक्तिरूपं प्रत्याग्यते । प्रातिपादिकेन तु वस्तुभूतम् । अयं छेदकत्वादर्थस्य शब्द-
भेदात् प्रतीतिभेद उपपन्नः ॥ १८८-१८९ ॥

क्रमप्राप्त्या द्वन्द्वे लिङ्गवचनातिदेशस्योपयोगो विचार्यते । तत्र चार्थे द्वन्द्वविधाना-
दलिङ्गसंख्यत्वे चोदिते 'स्वामाधिकत्वादि'ति परिहारोऽभिहितः । स कथमुपपद्यते । यत्-
धार्थस्य द्वन्द्वेनोपपन्नम् । गा गूचस्य तत्र प्रयोगः । चशब्दवत् तु द्वन्द्वस्याप्यर्थोऽभिहित
इति अलिङ्गसंख्यत्वं केन न स्यादित्याशङ्क्य क्रमेणैतदुपपादयितुमाह

अन्तरेण चशब्दस्य प्रयोगं द्वन्द्वभाविनाम् ।

अविशिष्टार्थवृत्तित्वं रूपाभेदात् प्रतीयते ॥ १९० ॥

धवस्वदिरादिशब्दा द्वन्द्वं भावयन्ते प्राप्नुवन्ति, द्वन्द्वौ वा भावी येषां,
तेषां चशब्दप्रयोगं विना अविशिष्टार्थवृत्तित्वमवगम्यते । समुच्चयाख्यविशेषान-
पेक्षया धवादिजातीयस्वार्थस्य चशब्देनाविशेषितरूपा अविशिष्टरूपा धवादयः
शब्दा वाचका इति समुच्चयनोत्तनाय वाक्ये चशब्दमपेक्षन्ते ॥ १९० ॥

यत —

विकल्पवति वा वृत्तिर्निवर्त्येऽथ समुच्चिते ।

तेषामज्ञातशक्तीनां द्योतकेन नियम्यते ॥ १९१ ॥

असति चादिपदप्रयोगे समुच्चयादिविशिष्टेऽर्थे द्वन्द्वभाविनां पदानां वा-
क्यावस्थानां वाचकशक्तिर्नावधार्यते । सन्देहो हि स्याद् विकल्पादौ । ततश्च
यथा विकल्पमानेऽर्थे वाशब्देन पदानां वाचकशक्तिर्जाप्यते, नञा च निवर्त्ये
प्रतिपिध्यमाने, तथा चशब्देन समुच्चयमाने । द्योतकेनेति च वदन् परपदनि-
ष्ठस्य शब्दस्य वाचकत्वाभावात् द्योतकलक्षणं ज्ञापयति । अकेवलपदप्रयोगो
द्योतक इति निर्णीत वाक्यकाण्डे ॥ १९१ ॥

एवं वाक्ये चशब्दप्रयोग समाप्यत । समारो तु द्वन्द्वे नास्ति तस्य प्रयोग इत्याह—

वृत्तौ विशिष्टरूपत्वाच्चशब्दो विनिवर्तते ।

अर्थभेदेऽपि सारूप्यात् तच्चार्येणापदिश्यते ॥ १९२ ॥

एकार्थीभावकृताद् वृत्तिवाक्ययोर्विशेषाद् वाक्यगतधर्मवैलक्षण्येन वृत्ति-
पदानामर्थोभिधानाद् अन्तरेणापि चशब्दं समुच्चयोपाधिकं विशिष्टार्थोभिधानं
द्वन्द्वे स्वामाविकं, न तु चार्थे द्वन्द्ववचनात् । न ह्यर्था आदिश्यन्ते । राहिवि-

१ 'कस्यार्थ' उ. पाठः. २. 'या', ३. 'न्दो मा' न पाठः. ४. 'ता अ'
५. पाठः. ६. 'ठप्र' ६. 'ठ' ५. पाठः.

क्षायां हि वृत्तावनुस्यूतभेदः प्रत्येकं पदैरन्योन्यापेक्षैः, समुदायोऽभिधीयत इति तत्र भेदस्य विगलनात् तदधिष्ठानः समुच्चयो न धोत्यः । वाक्ये तु भेदप्राधान्याच्चशब्देन भेदाधिष्ठानः समुच्चयो धोत्यते । तदेवमत्यन्तार्थभेदेऽपि चार्थेन द्वन्द्वार्थो निर्दिश्यते, क्रियायामितरेतरापेक्षासाम्यमात्रात् । अन्वाख्यानाय ह्यर्थो लोकसिद्ध एव सर्वतो व्यावृत्तस्य प्रतिशब्दमर्थन्यानन्याभिर्देष्टुमशक्यत्वात् प्रक्रिया-^१ गौरवप्रसङ्गाच्चेति लाघवेनार्थनिर्देशो न्याय्यः ॥ १९२ ॥

तत्र च तद्विद्यार्थनिर्देशवर्धेद्विभक्त्यर्थस्याप्राधान्यात् स्वभावसिद्ध एवार्थविशेषोऽनु-
गम्यते । यदि तु यथानिर्देशमर्या स्यु तदा,—

चस्य चासत्त्वभूतोऽर्थः स एवाश्रीयते यदि ।

तद्वर्मत्वं ततो द्वन्द्वे चादिप्रर्थकृतं हि तत् ॥ १९३ ॥

अलिङ्गमसंख्यमव्ययमित्यर्थनिश्चिद्वाव्ययसंज्ञेति चार्थे द्वन्द्वविधानात् तस्य चार्थस्येव धर्मो लिङ्गसंख्यारहितत्वं द्वन्द्वेऽप्यनुपज्येत । द्वन्द्वस्य चादिप्रपाठाद-
व्ययसंज्ञा न प्राप्नोतीत्याशङ्क्योक्तं—‘चादिप्रर्थकृतं हि तदि’ति । अलिङ्गसंख्यत्वे चादीनामव्ययत्वं स्वभावसिद्धं पाठेनानुच्यते, न तु पाठ एव विधायकः उदाहर-
णार्थत्वात् तस्येति चसमानार्थत्वे द्वन्द्वेऽप्यव्ययत्वं न्यादेव । ना मूद् वाच्यम-
संज्ञा पाठनिवर्त्तौ, अलिङ्गसंख्यत्वं त्वर्थाश्रयं केन निवार्येतैत्यर्थः । अन्वर्थत्वाद्
वाच्यसंज्ञायाः सापि भवेत् ॥ १९३ ॥

तस्मान्न वचनानुरोधी स्वार्थे शब्दानामिदमिधानवैचित्र्यादर्धवैचित्र्यमुदाहरति —

चार्थः शब्दे कचिद् भेदात् कथञ्चित् समवस्थितः ।

धोतकाश्चादपस्तस्य वक्ता द्वन्द्वस्तु तद्वताम् ॥ १९४ ॥

शब्दशक्तिभेदाद् यथा समुच्चयशब्दो लिङ्गसंख्यायुक्तं चार्थमाह, तथा
द्वन्द्व इति समुच्चयोपाधिकार्याभिधायकोऽसौ । पदान्तरोपादानार्थनिष्ठास्तु धोतका-
श्चादय इति वाचकत्वधोतरुत्वकृत एवायं विशेषो व्यक्तिवचनाभ्यामयोगो
योगश्च ॥ १९४ ॥

तथाहि—

निकल्पाद्यभिधेयस्य चार्थस्यान्यपदार्थता ।

धोतकत्वान्न कल्पेत तस्मात् सदुपलक्ष्यते ॥ १९५ ॥

विकल्प. समुच्चयः प्रतिषेध इत्येवमादिभि शब्दैरभिधीयमानस्वार्थस्या-
न्येन रूपेण लिङ्गसंख्यायोगिना पदप्रत्याप्यता चाप्रभृतिभिर्विकल्पादिशब्दाना-

मयोभेदे चाशब्दादिद्योतकवाच्य धेटे । अस्ति तु लिङ्गसख्यायोगिनोऽर्थस्य विकल्पादिशब्दैरभिधानात् सान्यपदार्थेत्येकस्यैव वस्तुन शब्दशक्तिभेदानानाकारस्य प्रकाशनमिति शब्दार्थोऽर्थ इति नये स्वाभाविक एवायमर्थभेद इति सत् सत्प्रभूत वस्तु द्वन्द्वविषयत्वेन चशब्देनोपलक्ष्यते कुतश्चित् सामान्यात् । न त्वसौ तत्त्वतश्चशब्देनेव द्वन्द्वेन प्रत्याख्यत इत्यर्थः । तदेतदुक्त भाष्ये—
'भेद वाचनिकमलिङ्गता असङ्ख्यता वा । किं तर्हि, स्वाभाविकमेतदि'ति ॥ १९५ ॥

एतदेवाह

तत्र स्वाभाविकं लिङ्गं शब्दधर्मे व्यपेक्षिते ।

शब्दः कश्चित् तमेवार्थं कथञ्चित् प्रतिपद्यते ॥ १९६ ॥

शब्दधर्मे शब्दस्व वेऽगिसहिते भाष्य एतदुक्तमित्यर्थः । तथाहि—
वस्तुन ऐययेऽपि शब्दभेदादर्थवैचित्र्यम् । तद्यथा— काश्य, कशिमा, कुशतेति प्रकृतिप्रत्ययार्थयो प्रकृतिरूपस्याभेदेऽपि प्रत्ययश्रुतिभेदनिवन्धन स्थितिप्रसवस-
स्त्यानभेद । जलम् आपो दारा भार्येति च शब्दशक्तिभेदास्त्रिजवचनभेद ।
तथा द्वेषमित्यलिङ्गोऽसख्य स एवमतिद्वेषानीति सलिङ्गसख्योऽर्थः प्रतिपाद्यते ।
अत्र हि 'धमुन्नतात् स्मार्थे षडर्शनम्' (वा ५ ३ ४५) इति प्रत्ययान्तरत्वे
शब्दान्तरत्वम् । एव द्वन्द्वोऽपि सलिङ्गसख्यार्थाभिधायी ॥ १९६ ॥

स्यादेतत् वस्तुनभिन्नानादर्शना व्यवस्था न शब्दधर्मत इत्याशङ्क्याह—

शब्दादर्थाः प्रतायन्ते स भेदाना निधायकः ।

अनुमानं निरुद्धायाः शब्दादन्यन्न विद्यते ॥ १९७ ॥

जातावेकवचन शब्दादिति । यथाभिप्रेतमर्थं प्रतिपादयितुं वक्ता योग्यान् शब्दानुदाहरतीति तेभ्य शब्देभ्यो वस्तुविषयानुमानात् व्यवहारे शब्दा एवार्थव्यवस्थापने प्रभन । अक्षिनिर्मोचादीनामपि शब्देनेवानुमापकत्व, सङ्केति तत्त्वान् । तथाहि शब्देभ्यो वस्तुवर्था एकत्वभावा अपि विन्तार भवन्ते, तेभ्यो नानारूपाणा प्रकाशनात् । तथाच दारशब्द स्त्रिय पुम्प्रविशेषणमा-
चष्टे । भार्याशब्द स्त्रीत्वविशिष्टामपृष्ठद्वयोऽन्यनात्मक तमेवार्थं बहुत्वादच्छि-
न्नमाह । उदकशब्दस्तु समूहरूपभेदमित्वादिशब्दधर्मोऽनुगन्तव्य । अतश्च स
शब्दे स्वशक्तिशब्दाद् भेदाना वाच्यविशेषाणा निधायको निर्माता । भागभेदस्य
वस्तुनि सगारोपणमिदार्थस्य स्वभावात् तत्त्व न नानात्वमित्यर्थः ॥ १९७ ॥

तदेवं स्वाभाविको लिङ्गसंख्यायोगो द्वन्द्वे समर्थितः । 'अथवाचयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति' इति पञ्चान्तरं वाचनिकं भाष्ये कृतं विचारयितुमाह—

समुच्चितः स्याद् द्वन्द्वार्थो गुणभूतसमुच्चयः ।

१. समुच्चयो वापि भवेद् गुणभूतसमुच्चितः ॥ १९८ ॥

समुच्चयोपाधिकाः समुच्चिता वा अर्था, द्वन्द्वेनोच्येरन्, समुच्चितोपसर्जनो वा समुच्चय इति द्वैतम् ॥ १९८ ॥

तत्र,

० समुच्चितस्य प्राधान्ये लिङ्गसंख्ये स्वभावतः ।

समुच्चयस्य प्राधान्ये शास्त्रं स्यात् प्रतिपादकम् ॥ १९९ ॥

समुच्चयोपसर्जनस्य सत्त्वभूतस्यार्थस्य द्वन्द्ववाच्यत्वे स्वाभाविके लिङ्गसंख्ये इत्युक्तम् । यदा तु वचनेनार्थनिर्देशे समुच्चयः प्राधान्येन द्वन्द्ववाच्यः, तदा वचनेनैव 'विशेषणानाम्' (१-२-५२) इत्याश्रयतो लिङ्गवचने विधीयेते । धर्मरूपत्वात्समुच्चयस्याप्राप्तयोरिष्टयोर्लिङ्गसंख्ययोः शास्त्रं विधायकम् । तत्र समुच्चयस्य प्राधान्येऽप्याश्रितमात्रस्य विशेषणशब्देनाभिधानाद् युज्यतेऽतिदेशः ॥ १९९ ॥

समुच्चितप्राधान्येऽपि शास्त्रस्योपयोगमेकीयमतेनाह—

समुच्चयवतोऽर्थस्य प्राधान्येऽप्यपरे विदुः ।

निमित्तानुविधायित्वादासिद्धिं लिङ्गसंख्ययोः ॥ २०० ॥

निमित्तरूपेण निमित्तिनोऽन्वयार्थमाणस्य तदावेशाद्रूपतिरोधानमितीहापि समुच्चयस्य निमित्तावच्छादितस्य समुच्चितस्य स्वधर्मप्रतिपत्त्ययोन्यत्वात् तदीययोर्लिङ्गसंख्ययोः प्राप्तावतिदेश इति पञ्चदशेऽपि शास्त्रमुपयोगि ॥ २०० ॥

एतदयुक्तमित्याह—

समुच्चयो निमित्तं चेत् स्यान्निमित्तानुवर्तनम् ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चार्थो द्वन्द्वनिबन्धनः ॥ २०१ ॥

समुच्चयोपाधिरर्थो न द्वन्द्ववाच्यो येन निमित्तानुविधानं स्यात् । अपि तु योऽर्थोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वन्द्वस्य वाच्य इत्यवधारितः, स चार्थ इत्येवं द्वन्द्वस्यान्वारुण्यानायानुभाष्यते । स च 'क्रियायां समकृश्याणामर्थानां समूह उद्भूतकारकशक्तिः' । तस्य च कथञ्चित् समुच्चितशब्देनाभिधानदर्शनाद् भ्रान्त्या समुच्चयो निमित्तत्वेनाप्यारोप्यते ॥ २०१ ॥

परमार्थस्त्वयगधेत्याह—

समुचितनिमित्तत्वे चार्थस्यापगमेऽपि वा ।

स्वभावसिद्धे द्वन्द्वस्य लिङ्गसंख्ये व्यवस्थिते ॥ २०२ ॥

यदा समुचितो द्वन्द्वस्य निबन्धनं, तदा प्रधानधर्मानुविधानाद् न्याय-
प्राप्ते तदीये लिङ्गसङ्ख्ये । यद्वात्यन्तवैलक्षण्याच्चार्य एवार्थसमुच्चयो नास्ति, यस्य
द्रव्येण सह गुणप्रधानभावश्चिन्त्येत । सादृश्यलेशानुगममात्रेण तु शब्दानुशा-
सने यथाकथञ्चिदर्थो निर्दिश्यते द्वन्द्वनिमित्तत्वेन चार्थ इति । सत्त्वभूत एव तु
स्वभावतो द्वन्द्वार्थ इति समुच्चयस्यासत्त्वादेव निमित्तभावो नास्ति ॥ २०२ ॥

अन्योन्यापेक्षा वर्तिपदार्था द्वन्द्ववाच्याः, स एव च समुच्चयः । तत् किमुच्यते चार्थ-
स्यापगम इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तमर्थभेदे स्मारयति —

पदान्तरस्थस्यार्थस्य द्योतकत्वाच्च युज्यते ।

निपातो लिङ्गसङ्ख्याभ्यां द्वन्द्वस्त्वर्थस्य वाचकः ॥ २०३ ॥

वस्त्वर्थस्याभेदेऽन्यभिधान्यापारभेदाच्छब्दार्थो भिद्यत इति द्वन्द्वे
सत्त्वभूतार्थाभिधानाच्चार्यस्य वाक्येऽसत्त्वभूतस्य दृष्टस्यापगमो वर्णित इत्यर्थः ।
वाचकद्योतकशक्तिविलसितं चैतत् प्रागेवोक्तम् ॥ २०३ ॥

पुनरपि निमित्तानुविधानदर्शनमुपालभते—

निमित्तानुविधाने च द्रव्यधर्मानपेक्षणात् ।

गुणप्रधानभावेन क्रियायोगो न कल्पते ॥ २०४ ॥

निमित्तानुविधाने निमित्तरूपाच्छुरितस्य निमित्तिनो द्रव्यस्याभिधानात्
तस्य धर्मः शक्तिर्बुद्ध्या नावधार्यत इति क्रियाभिः प्राधान्येन गुणत्वेन वास्य
योगो न स्यात् । द्रव्यं हि साधनम् । तस्य चानवधारितस्वशक्तेः कथं क्रिया-
भिसम्बन्धः । न च निमित्तस्य क्रियायोगोऽसत्त्वभूतत्वात् । तत्र गुणभावेन कर्षणादि-
रूपतया क्रियासम्बन्धः, प्रधानभावेन फलरूपतया, तस्य क्रियाभिरुत्पत्तिसंस्कारप्रति-
पत्तिविषयस्य समन्वयात् ॥ २०४ ॥

मा भूत् क्रियायोग इति चेदाह—

यस्य नास्ति क्रियायोगः स्वतन्त्रोऽसौ न विद्यते ।

अर्थो द्वन्द्वस्य तत्र स्यादुपादानमनर्थाकम् ॥ २०५ ॥

“क्रियानुपह्नेण विना न पदार्थः प्रतीयते” इति स्वतन्त्रः स्वनिष्ठः क्रियामिरसन्बध्यमानः पदार्थो नास्ति । ततश्च तस्मिन्नर्थे, निमित्तानुरक्ते, क्रियायोगाभावाद् द्वन्द्वस्य वाचकत्वेन परिग्रहो निष्प्रयोजन इति, नान्वाख्येयोऽसौ भवेदव्यवहार्यः । तस्मादन्याख्यानादेवावसीयते निमित्तानुविधानमत्र ॥ २०५ ॥

नचापि सर्वत्र निमित्तानुविधानमिलाह—

समुच्चयवतोऽर्थस्य वाचको नानुवर्तते ।

निमित्तमपि चास्यार्थः स्वधर्मैर्युज्यते ततः ॥ २०६ ॥

अप्येते, समुचितादयः शब्दाः समुच्चयोपाधिकार्थाभिधायकत्वेन प्रसिद्धाः, तेऽपि निमित्तं नानुरुध्यन्ते । प्रागेव तु द्वन्द्वः । यत्र समुच्चयोपाधित्वे आन्तिः, यत्र हि निमित्तरूपेण निमित्तिनि तिरोहितस्वरूपे प्रतिपत्तिः, तत्र निमित्तानुविधानं, यथा शुक्लादौ । इह पुनर्निमित्तेन भिन्नेनावच्छिन्नस्याख्यानमिति नास्ति तत् । अत एव समुच्चयवत इति मत्वुपात्तः । भिन्नेन निमित्तेनावच्छिन्नस्यात्राख्यानमिति मत्वुपा दर्शयति । यत्र तु निमित्तरूपेण विधानं, तत्र शुक्लादौ मत्वु नोत्पद्यते । तस्मान्निमित्तानुविधानाभावाद् द्वन्द्वस्य समुचितशब्दः स्वार्थं स्वलिङ्गसङ्ख्यायोगिनमभिधत्ते, तद्वद् द्वन्द्वोऽपीति न कश्चिद् दोषः । तदेवं ‘समुचितः स्याद् द्वन्द्वार्थ’ इत्यत्र पक्षे स्वभायत एव लिङ्गसङ्ख्ये इत्ये- तदेव युक्तम् । समुच्चयप्राधान्ये तु विशेषणानाम् — (१-२-५२) इति शास्त्रेण लिङ्गसङ्ख्याविधानं तत्रैव तद् वक्तव्यम् ॥ २०६ ॥

एतकस्यानर्थानभिदधतो द्वन्द्वस्य कः समानाधिकरणपदवाच्य (अथम्, यस्य कश्चि- बचने प्रतिपद्येतेत्याद्याङ्ग्याह —

बाह्ये नास्त्याश्रयो द्वन्द्वे विशेषो तत्र हि श्रुतौ ।

समुच्चयस्तदाधारस्तद्धर्मैर्न्यपदिश्यते ॥ २०७ ॥

शुक्लाः पत्रा इत्यत्र यथा पत्रशब्दोपादानो गुणवचनस्याश्रयोऽस्ति, नैव ध्वान्तरोपादानो द्वन्द्वे विद्यते । श्रुत्यैव द्वन्द्वपदाम्नां विशेषयोर्भेदयोरुपादाना- दन्तरङ्गयोः । धवलादिराविति तावेव विशेषो समुच्चयमानो समुच्चयस्याधार आश्रय इति तल्लिङ्गसङ्ख्ये समुच्चयवाचिनो द्वन्द्वस्य भवतः । तत्र च पूर्वो- चरपदगताभ्यां विरुद्धाभ्यां लिङ्गाभ्यां युगपद् व्यपदेशासम्भवात् पर्याये प्राप्ते परवल्लिङ्गं नियम्यते । सङ्ख्याप्यवयवगतैफत्त्वसमाहारात्मिका द्वित्वबहुत्वव्यवस्था- षयवल्लक्षणाश्रयवद् द्वन्द्वस्य भवति ॥ २०७ ॥

एवं परस्परापेक्षा अवयवार्था एव द्वन्द्वार्थ इत्यत्र दर्शने प्रतिपादितमिदम् । इदानीं
गुणपदधिकरणवचनतायाश्चार्थस्वात्मम्भवपक्षे प्रतिपादयितुमाह—

यो वाक्यवभेदाभ्यां भेदवद्भ्यामिवान्वितः ।

एकः समूहो धर्मात् स भागयोः प्रतिपद्यते ॥ २०८ ॥

अवयवभेदानुगतः सहविवक्षायां द्वन्द्ववाच्यः, अमिधानं पुनः स्वामा-
विकं 'धाभ्यां चैकमेनेकार्थं ताभ्यांमेवापरं पदम्' इति प्रत्येकं पदैरभिधीय-
मानोऽर्थ इत्यत्र दर्शने व्यक्तिवचने अवयवाश्रये समुदायः, प्रतिलमत इति
स्पष्टमेतत् । अनुस्यूतभेदस्य च समुदायस्य द्वन्द्वेन प्रतिपाद्यत्वाद् भेदवद्भ्यां-
मिवेत्याह । नत्वत्यन्तभिन्नाभ्यामित्यर्थः । अनेदानुगमाच्च तयोर्भागयोरभय-
मृतयोः समुदायो लिङ्गसङ्घे अनुवर्तते । अन्यथा निरस्तभेदस्य वनपूयादि-
वदभिधाने भेदयोरश्रयगूतयोरनुपादानाद् वर्तिपदाभ्यां, कस्य लिङ्गसङ्घे भवेत्
द्वन्द्व इत्यभिप्रायः ॥ २०८ ॥

नन्वेवमप्यवयवव्यतिरेकेण समुदायानुपलक्षणात् क आश्रयाश्रयिभाव इत्याह—

एकश्च आत्मकोऽर्थोऽसौ भेदाभेदसमन्वितः ।

यो भेदावाश्रितस्तत्स्थे लिङ्गसङ्घे प्रपद्यते ॥ २०९ ॥

अवयवात्मतया गृह्यमाणः समुदायो भिन्नः, स्वतस्त्वेकप्रख्यानिबन्धन-
स्याभिन्न इति द्विरूपः । तथाच प्रत्येकं पदैर्भेदात्मना प्रत्याप्यमान आश्रयः
समूहात्मना त्वर्थाश्रित इत्याश्रयमृतवर्तिपदार्थसमवेते, लिङ्गसङ्घे समवलम्ब्यत
इति स्थितम् ॥ २०९ ॥

इदानीं बहुव्रीहौ व्यक्तिवचनातिदेशोपयोगं क्रमेण व्युत्पादयितुमाह—

यथा स्तशब्दाभिहिते चैत्रार्थे न प्रयुज्यते ।

चैत्रशब्दो बहुव्रीहौ प्रयोगस्तथा भवेत् ॥ २१० ॥

इहान्यपदार्थे बहुव्रीहिरन्याख्यायते । ततश्च तेनैवान्यपदार्थस्योक्तत्वाद्
द्वन्द्व इव चशब्दस्य तदभिधापिनश्चैत्रादेः प्रयोगो न प्राप्तोति । तद्यथा —
चैत्रशब्देनोक्ते स्वार्थे पुनश्चैत्रशब्दो न प्रयुज्यते । उक्तार्थानां ह्यप्रयोगः ।
तदुक्तं वार्तिके— 'पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वात्प्रिति । अत्र परि-
हारोऽभिहितो 'न घानामिरितत्वात् सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधान-
मिति ॥ २१० ॥

एतद् ध्याचष्ट —

यथा गौरिति शुक्रादेरभिधानं न विद्यते ।

एवं यस्याभिसम्बन्धो गोभिस्तावत् प्रतीयते ॥ २११ ॥

सम्बन्धिसामान्ये बहुव्रीहिरिति तद्विशेषप्रतिपत्तिरतो न भवति । तद्यथा—सामान्यराची गौराद्धो विशेषाभिधानायासमर्थ इति प्रयुज्यते विशेष प्रतिपत्तये शब्दस्तत्र गौ शुक्र कृष्णो वेत्यादि, एव चित्रगुश्चेन्नो मैत्रो वेति प्रयोगो विशेषप्रतिपत्तये न्याय्य । चित्रा गावो वेत्येति स्वामिमात्रस्य प्रतीते ॥ २११ ॥

यत्र तु शब्दशक्तिसंभावाद् बहुव्रीहिरिव विशयाऽङ्गीकृत, तत्र तदभिधाया न प्रयुज्यत इत्याह—

सम्बन्धी नियतो रूढचित्राणां न च विद्यते ।

गवां यथा वज्रपाणिहयक्षो वापि व्यवस्थितः ॥ २१२ ॥

वज्र पाणौ यस्य, त्रीप्यक्षीणि यस्मेति नियत प्रसिद्धोऽन्यभिचारि रूढ शक शिवश्च सम्बन्धी वृत्तावन्तरेण विशेषपदप्रयोगमवगम्यत इति भवति तत्र सम्बन्धविशेषेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहि । चित्रगुरित्यत्र विशेषो नावधार्यते, चित्रेगोभिरविशेषेण स्वामिमात्रस्य समन्वयसम्भवादिति विशेषस्यानुप्रयोगोऽप्राविच्छ । मरुणादेस्तु विशेषावगमेऽत्रापि तद्व्ययोगो नास्ति ॥ २१२ ॥

एव धारितकृता विशेषाभिधानायातुप्रयोगे समर्थिते चादित भाष्ये — 'भवेत् सिद्ध, यदा समाये कृति । यदा तु विनाय कृति तदा न सिध्यति । चित्रा गावोऽस्य देशदत्तशैति' । अत्र समाये 'देशदत्तस्य पुत्रस्य भवति वाक्य प्रथमध । यदा वाक्ये न तदा समासः, यदा समासः समाये तदा कृति । तत्रात्रय विशेषार्थिना विशेषाऽनुप्रयोगस्य । चित्रगु व, देशदत्त शक । इतद् ध्याचष्ट —

शब्दान्तरत्याद् वाक्येषु विशेषेषु येषाम् श्रुतः ।

वृत्तिशब्दोऽन्य एवाप सामान्यस्याभिधायकः ॥ २१३ ॥

निर्णेतवरमेतद् वृत्तिवाक्ययोरर्थरूपभेदेन शब्दान्तरत्वमिति । विशेषप्रक्रमेऽपि वाक्ये वृत्तिशब्दो विशेषाभिधानत्वेत्तदकिरिति युक्त एवानुप्रयोगः ॥ न हि वाक्यमेव वृत्त्यान्ता परिणमते, पृथक् तन्वयि धृतत्वान् ।

तस्माद् वाक्योपलब्धानां विशेषाणां वृत्तानन्तर्भावात् सामान्यमेवासावाच्ये ।
अदूरविभ्रकपेण तु वृत्त्यर्थो वाक्येनोपदर्श्यते । न तु सर्वतः परिच्छिन्ने वाक्यार्थे
वृत्तिपदस्याभिधानशक्तिः, सह्य्याविशेषादेरतोऽप्रतीतेः ॥ २१३ ॥

यदेवं किमनेनानवगमितविशेषेण साक्षात्क्षेण सामान्याभिधायिना बहुव्रीहिसमासेन
प्रयुक्तेनेत्याशङ्क्याह—

अगोरचित्रगोश्चैव रूपभेदान्निवर्तकः ।

न चित्रगुविशेषाणां रूपाभेदात्तु वाचकः ॥ २१४ ॥

चित्रगुशब्देनाविद्यमानगोसम्यन्धाद् व्यावृत्तोऽर्थात्माभिधीयते । चित्रत्वेन
विशेषणादाचित्रगोर्व्यावृत्तिः । एवञ्च न सर्वथा सामान्यशब्दोऽयम्, अपि-
त्वन्वव्यावृत्तिविशेषस्याभिधातेत्यर्हति प्रयोगम् । एतावती विवक्षां पुरस्कृत्य
चित्रगोसम्यन्धे हि प्रतिपाद्ये भिन्नरूप एवयं शब्दः । तन्निष्ठापरविशेषप्रति-
पादने तु रूपसामान्यादशक्त इति सामान्यस्याभिधायकः कथ्यते । चैत्रोऽपि हि
स्याचित्रगुर्मन्त्रोऽपीत्यत्राविशेषः । एवं विशेषशब्दानामनुप्रयोगे साधिते
पुनश्चोदितं— 'सामान्यस्यैव तर्हनुप्रयोगो न भ्रामोति । चित्रगु तत्, चित्रगु
किम्, चित्रगु सर्वमि'ति । अत्र समाधिः— 'सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत्
चित्रगु इत्युक्ते सन्देहः स्यात् सर्वं वा विश्वं वेति, तत्रावश्य विशेषार्थिना
विशेषोऽनुप्रयोक्तव्य' इति ॥ २१४ ॥

अत्र सामान्यस्य कथं विशेषसादृश्यमिति व्याचष्टे —

यथा चित्रगुरित्येतत् प्रयुक्ते न प्रयुज्यते ।

एवं यदि स्यात् सामान्यं तस्य न स्यात् प्रतिश्रुतिः ॥ २१५ ॥

चित्रगुरित्येवं चित्रगोव्रीह्यामिन्याख्याते न तदर्थ एव शब्दोऽनाका-
ङ्क्षितार्थः प्रयोगमर्हति । एवंभूतं यदि सर्वादिपदोपादानं सामान्यमनाकाङ्क्ष्य-
माणं स्यात्, तदा न प्रयुज्येत । यावताकाङ्क्ष्यते तदित्यर्हति तावत् प्रयोगम्
॥ २१५ ॥

अन्यथापृष्ठाभिधानाच्च विशेषपदमेवेतिदित्याह —

सर्वादयो विशेषास्तु प्रदेशानां निवर्तकाः ।

यथा प्रदेशाः सामान्यप्रदेशान्तरवाचकाः ॥ २१६ ॥

१. 'क्ये इ' क. पाठः २. 'नाव' क. पाठः ३. 'पि नि', ४. 'स्ववि
पाठः.

इह भेदकत्वं विशेषलक्षणमिति यथा चैत्र इत्युक्ते मैत्रादिविशेषान्तर-
व्यवच्छेदः प्रतीयते, सामान्यस्य च निवृत्तितया सर्वं विश्वमित्यादिसामान्य-
पदप्रयोगेऽपि विशेषनिवृत्तिप्रतीतेरन्यव्यवच्छेदकमिदं सामान्यमपि विशेषो
भवत्यपेक्षावशादित्यर्थः । एवं पदार्थाभिधानपक्षेऽनुप्रयोगानुपपत्तिचोर्धं समा-
हितम् । यदा तु चित्रा गावो यस्येति विभक्त्यर्थेऽन्यपदार्थे सम्बन्धलक्षणे बहु-
व्रीहिसूत्रा सम्बन्धवाचिना विभक्ति पृष्ठी मानुप्रयोजि, द्रव्यं तु सम्बन्धग्रन्थि-
हितमिति तदभिधानायानुप्रयोग उपपद्यत एव । तदुक्तं भाष्ये—‘अथवा विभ-
क्त्यर्थोऽभिधीयते । एतच्चात्र युक्तम् । अत्रै हि सर्वपश्चात्त्वं वर्तते’ इति ।
चित्रा गावो देवदत्तस्येति यथैतत् पष्ठग्रन्तं पदं तदभिधाव्यापारेण प्रातिपदि-
कार्थोपसर्जनं विभक्त्यर्थे प्राधान्येनाचष्टे, तथाच सम्बन्धुपसर्जनस्य सम्बन्ध-
स्यान्यपदार्थता न्याय्येति सर्वपश्चाच्छब्देन पष्ठग्रन्तस्य पदस्य तत्र विभक्त्यर्थे
व्यतिरेके सम्बन्धलक्षणे वृत्तिमाह । अभिधाव्यापारेण नागृहीतविशेषणा विशेष्ये
बुद्धिरिति न्यायात् पूर्वगवच्छेदके प्रातिपदिकार्थे सम्बन्धिनि वृत्तिः, पश्चाच्छु-
पहितविशेषे सम्बन्ध इति स एवान्यपदार्थे प्रधानभूतो न्यायः । पूर्वं तु
सात्पर्यदृशा सम्बन्धन्यपदार्थे उक्तो नाभिधाव्यापाराश्रयेण । तदाश्रयणमेव तु
ज्याय इति भाष्यकारो मन्यते ॥ २१६ ॥

तदेतदाह—

विभक्त्यर्थाभिधानाद् वा पृष्ठी नानुप्रयुज्यते ।

द्रव्यस्यानभिधानात् तच्छब्दोऽनुप्रयुज्यते ॥ २१७ ॥

गतार्थोऽयं श्लोकः ॥ २१७ ॥

अत्र पक्षे चोदिते — ‘विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य लिङ्गसङ्ख्योपचारानुपपत्तिरिति
विभक्त्यर्थेत्यासत्त्वंभूतत्वात् सात्पर्यस्य द्रव्यस्य ये लिङ्गसङ्ख्ये तदुपचारे व्यवहारोऽत्र समास-
वाच्यस्य न स्यादित्यर्थः । अत्र समाधिपक्ष — ‘मिद्धं तु यथा गुणवचनैविति । तत्र
गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । शुद्धादीनामार्थैर्मतुल्लोपेन सामानाधिकर-
ण्यत्वात् । इह तु सम्बन्धमानवचनस्य बहुमाहै सम्बन्धि वचनैर्मतुल्लोपात् सामानाधिकरण्यं
न युज्यत इत्याह—

सामानाधिकरण्यं चेन्मतुल्लोपात् प्रकल्पते ।

मतुलोपे तदर्थत्वादनवस्था प्रमज्यते ॥ २१८ ॥

बहुव्रीहिवन्मतुपापि सम्बन्धस्यैव प्रतिपादनात् सम्बन्धिनोऽभिधाने पुनरपरो मतुब् विधेयः, तेनापि सम्बन्धिनोऽप्रत्यायने पुनरपर इत्यनवस्था अनिष्टा मतुपानत्र स्यात् । मतुपा तु सम्बन्ध्याभिधाने मतवर्थे बहुव्रीहेर्विधानात् तेनापि तथैवार्थाभिधाने विभक्त्यर्थाभिधानपक्षो न भवेत् ॥ २१८ ॥

न केवलमनवस्था, यावत् —

सम्बन्धस्य च सम्बन्धी सम्बन्धोऽन्यः प्रसज्यते ।

विभक्त्यर्थप्रधाने च क्रियायोगो न कल्पते ॥ २१९ ॥

बहुव्रीहिवाच्य सम्बन्ध प्रकृत्यर्थे । तेनावच्छिन्नोऽपरो मतुब्वाच्यः सम्बन्धः । प्रकृत्यर्थोपरकत्वाच्च प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थसम्बन्धावच्छिन्नः प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थस्य सम्बन्धी स्यात् । तथाच प्रकृत्यर्थस्य सम्बन्धरूपता हीयेत । उपाधि-
मत्त्वात् सम्बन्धिरूपता प्राप्तेत्यभिप्रायः । पृष्ठार्थप्रधाने च बहुव्रीहौ चित्रगुरानीय-
तामित्यादिः क्रियायोगो न स्यात्, सम्बन्धस्यासत्त्वमूलत्वेन कारकशक्त्यावि-
र्भावयोगात् ॥ २१९ ॥

अथ तत्र पश्य तत् पर्येति विभक्त्यर्थप्रधानेऽपि दृष्ट क्रियायोग, नेत्याह —

विभक्त्यर्थप्रधानत्वात् ततस्तत्रेति न क्रिया ।

दृश्यादिः कर्मकर्त्रादिनिमित्तत्वाय कल्पते ॥ २२० ॥

अपादानाधिकरणशक्तिप्रधानयोस्ततस्तत्रेत्यनयोर्द्विशिष्टिष्ठतीत्यादिका क्रिया कर्तृकर्मदात्री नाविर्भावयति, विभक्त्यर्थस्य विभक्त्यन्तरार्थविरोधात् । किन्त्वत्रा-
वधिमत आधेयस्य च क्रियायोग प्रतीयते । तत्र पश्य, तत्र तिष्ठतीति ॥ २२० ॥

एवं विभक्त्यर्थाभिधानपक्षे दोषः । किञ्च विभक्त्यर्थाभिधाने चित्रगुर्देवदत्तस्येति पट्टी स्यात् । न भविष्यत्प्रतिहित सोऽर्थोऽन्तर्भूत प्रातिपदिकार्थ सम्पन्न इति । अत एव क्रियायोगो भविष्यत्प्रातिपदिकदाह—

अन्तर्भवेच्च सम्बन्धः प्राधान्याभिहितः कथम् ।

स प्रातिपदिकार्थश्च तथाभूतः कथं भवेत् ॥ २२१ ॥

चित्रस्येति यथा पृष्ठया सम्बन्ध प्राधान्येनोद्भूतरूपोऽभिधीयते, तथाच बहुव्रीहिणेति स कथमत्रान्तर्भवेत् । यो हि सम्बन्धयुगसर्जन सम्बन्धोऽभिधीयते, सोऽन्तर्भवति समासे । तद्यथा — राजपुरुष इत्यत्र राजविशिष्टस्य पुरुषार्थस्य

मावान्यात् सम्बन्धो गुणभूत इति भयस्त्वसौ प्रातिपदिकार्थ, इह तु व्यतिरेकेणो-
च्यमान कथं प्रातिपदिकार्थं स्यात् ॥ २२१ ॥

इदानीं क्रियायोगं तावदुपपादयति —

असम्भ्रमात्तु सम्बन्धे सम्बन्धमहचारिणि ।

जातिसङ्घाममाहारकार्याणामिव सम्भवः ॥ २२२ ॥

गामालभेन, ब्राह्मणानां शनमानय, पञ्चपूरी वध्यतामिति जात्यादिषु
शब्दचोदितेषु क्रियायोगानुपपत्तेस्तत्सहचारिण्यत्रिणाभाविनि द्रव्ये क्रिया यथा-
नुष्ठीयन्ते', तथा चित्रगुरानीयतामिति सम्बन्धमात्रे क्रियानुपपत्ते, तदविनामूले
सम्बन्धिनि तद्विवेश ॥ २२२ ॥

स्वादेत् । जातिरादे स्तत्पाठदुर्लभोऽभिधीयतेऽभेदेन सहचारीति युज्यते तत्र
क्रियायोग । इह तु सम्बन्धस्य प्रायन्द्या कथमेतदित्यागमात्प्राप्ति सम्मानताधिकरणमुप-
पादयितुमाह —

सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् विशिष्टाश्रयमाचिनाम् ।

शुक्लादिराद्विज्ञसङ्घवे शास्त्रारम्भाद् भविष्यतः ॥ २२३ ॥

मा मून्मत्तुल्योपादत्र सामानाधिकरण्य, सोऽयमित्यभिसम्बन्धाश्रयेण तु
शुक्लादिवत् सम्बन्धेनोपचरिताभेदः सम्बन्धी वृत्तिपदान्त्र सम्बन्धमात्रेऽपि
विधानाच्छब्दशक्तिस्वाभाव्याविति मञ्जादिविनिमित्तानुविमानपरिहारार्थं 'विशेष-
णाना —' (२-१-५२) इति सूत्रेण सम्बन्धिगतलिङ्गमह्वयामिद्धि । निमित्ता-
नुविधाने तु सम्बन्धस्य द्विष्टत्वाद् द्विवचनं स्यात् । शास्त्रारम्भात् प्रधान-
भूतान्यपदार्थाश्रये व्यक्तिवचने नियत ॥ २२३ ॥

यथैव कथमिदमुप भाष्ये — 'यदि तर्हि विभक्त्यर्थाऽभिधीयते इति पदार्थः
कथमभिहितो भवति उद्वेग सति उद्वेग इति । यस्मात् सोऽयमित्यभिसम्बन्धाद्विज्ञ
सङ्घयोरपत्तिरित्याशङ्क्य भव्यकाराभिप्राय व्यचष्ट —

भेदेन तु निरक्षयां सामान्ये वा निरक्षिते ।

सालिङ्गस्य समह्वयस्य पदार्थस्यागतिर्भवेत् ॥ २२४ ॥

सम्बन्धिनो व्यतिरेकेण यदा सम्बन्धस्य बहुव्रीहिणा प्रतिपादनमिष्ट, तदा
द्रव्येणासामानाधिकरण्यत्वात् तद्विज्ञसङ्घयोरयोगात् वृत्तस्य पदार्थस्यागतिरित्याह ।

सोऽयमिति सम्बन्धिविश्रयामेव वा निर्दिशेषस्य सामान्यस्य चित्रगोरिदमुचित-
मित्यचित्रगुव्यावृत्तिमात्रपरेऽभिधाने वहिरङ्गस्य चैत्रादिपदान्तरगम्यस्याश्रयस्या-
भावाल्लिङ्गसङ्ख्यासर्वनामनपुस्रैरुचनप्रसङ्गात् कृत्स्न पदार्थ कथमभिहितो
भवतीत्युक्तम् । अतश्चात्र सोऽयमित्यभिसम्बन्धेऽपि वृत्स्नपदार्थाभिधानामावाद्
विभक्त्यर्थाभिधानपक्षस्त्याज्य, द्रव्याभिधानपक्ष एवाश्रयितव्य ॥ २२४ ॥

स कथमुपपन्न इत्याह —

साधुत्वं न विभक्त्यर्थमात्रे वृत्तस्य दृश्यते ।

कृत्स्नार्थवृत्तेः साधुत्वमित्यर्थग्रहणं कृतम् ॥ २२५ ॥

प्रयुक्तानां शब्दानामन्वाख्यानात् पष्ठ्यर्थमात्रे द्रव्यादिरहिते वृत्तस्यैकार्थी-
भावापन्नस्य बहुव्रीहे समासस्य प्रयोगो यतो न दृश्यते, द्रव्यप्रधानस्यैवान्य-
पदार्थस्यास्मात् प्रतीते । अतोऽर्थग्रहणं सकलार्थवाचिनं प्रयोगज्ञापनार्थं कृतम् ।
तदुक्तं माष्ये — “अन्यपद इत्येतावता सिद्धे यदर्थग्रहणं करोति, तस्यैतत्
प्रयोजनं कृत्स्न पदार्थो यथा विज्ञायेत सद्रव्यं सल्लिङ्गं ससङ्गप्रभे”ति । सद्रव्य
इत्येवमपि निर्देशे द्रव्यमेव प्रधानमभिसहितं, न गुणादयोऽपि समकक्ष्या,
द्रव्यस्येव सात्पर्यदृशा गुणाऽुपरक्तस्य प्रतीते । तत्र पद इत्युक्ते सामर्थ्यात्
विभक्त्यर्थं सन्निहितं प्रतीयेत, शब्दे शब्दस्य वृत्त्यभावात् । अर्थशब्दोपादाने
तु पदेनार्थो विशेष्यमाणं सर्वपदावधिको विज्ञायेत । यथा क्षाधिक्याद् वाक्या-
र्थोऽत्रैव व्यावर्त्यते, तथा न्यूनत्वाद् विभक्त्यर्थमात्रमिति लिङ्गसङ्ख्यावात् पदार्थ-
भूतं द्रव्यमेवान्यपदार्थ इति पदार्थाभिधानपक्ष एव ज्यायान् । तत्रैवानुप्रयोगः
समर्थितः ॥ २२५ ॥

अत्र च पक्षे व्यचिपचनातिदेशस्य नास्त्युपयोग इति तस्य पक्षान्तरे सप्रयोजनत्व-
माह —

सोऽयमित्यभिसम्बन्धाद् द्रव्यवृत्तिरयं यदा ।

मल्लिङ्गस्य समग्रस्य तदा साधुत्वमुच्यते ॥ २२६ ॥

विभक्त्यर्थप्रधानपक्षे द्रव्यसामान्येन सम्बन्धस्योपचरिताभेदस्याभिधानेऽपि
विशेषात्तल्लिङ्गसङ्ख्यासिद्धयर्थं ‘यथा गुणरचनेष्विति चार्त्तिकरारेण व्यक्ति-
वचनातिदेशसम्प्रयोगोऽस्ति, न त्वर्थपक्षे । अन्वैहणात् वृत्तद्रव्याभिधाने
स्यामाविनत्वाल्लिङ्गवचनयोरनेत्यर्थः ॥ २२६ ॥

अत्र स्वयमुपाकम्भो — “यदि तर्हि इत्थं पदानांऽभिधीयते, लैताः साहचर्य-
विषयो न सिध्यन्ती”ति भाष्य उक्तः । तमेव व्याचष्टे —

अन्तर्भूतविभक्त्यर्थे पृथु न श्रूयते यथा ।

तथाश्रुतिः प्रसज्येत लिङ्गसह्याभिधायिनाम् ॥ २२७ ॥

अर्थग्रहणात् सलिङ्गमह्वस्य द्रव्यस्य प्राधान्येनाभिधाने तद्गुणमूतस्य
विभक्त्यर्थस्य सम्बन्धस्यान्तर्भावात् प्रातिपदिकार्थत्वे यथा पृथुविभक्तिर्न भवति,
तथा लिङ्गे स्त्रीत्वे भवाः लैताद्यादयः, सह्यायामेकः प्रादिकायां भवाः साह्याः
स्वादयस्तेषामप्यश्रुतिरश्रवणमप्रयोगः प्रसज्येतापद्येत ॥ २२७ ॥

साध्यमात्रे केवञ्च प्रकृतिः क्वं प्रयोगाद्देव्याद्यद्स्माद् —

साधर्म्यमव्ययेन स्याद् बहुव्रीहेस्तथा सति ।

लिङ्गसह्यानिमित्तस्य संस्कारस्यापेक्षतनात् ॥ २२८ ॥

लिङ्गसह्याप्रापितस्य संस्कारस्य टायादिभ्याद्युत्पत्तिरक्षणस्याभावात् लिङ्ग-
सह्यैरव्ययैर्बहुव्रीहिपदानामेकभोगक्षेपना स्यात् । यथैराज्यस्य स्त्रीप्रत्ययविभक्ति-
रहितस्य प्रयोगनियमापवादात् केवलस्य प्रयोगः साधुरेवं बहुव्रीहेर्भवेदित्यर्थः
॥ २२८ ॥

चैत्रादिना सत्त्ववचनेन पदान्तरेण तर्हि कथं सामानाधिकरण्यमिलत आह —

प्रयुक्तेन च सम्बन्धाच्चैत्रादिश्रवणं भवेत् ।

विना विभक्त्या सम्बन्धो विभक्त्या विद्यते विना ॥ २२९ ॥

बहुव्रीहिपदेन द्रव्यसामान्यवाचिना विभक्तिरहितेनोच्यते चित्रमित्या-
दिना विशेषप्रतिपादकानां चैत्रादीनां तत्समानाभिधेयत्वात् तद्देव विभक्तिरहि-
तानां प्रयोगो भवेत् । विभक्तिरहितस्य विभक्त्युत्पत्त्येनेन सह सम्बन्धो न्याय्यो
न तु सविभक्तिरेनात्यन्तवैधर्म्यात् । तथाचासम्बन्धे द्रव्यसामान्यनिष्ठद्रव्यविशेषा-
भिधानं न स्यात् ॥ २२९ ॥

एवमत्र पदार्थाभिधानस्ये चाद्यभाष्य व्याख्यानम् । अत्रेव परिहारभाष्यं — “लैतेषु
तापदुर्जे — शिद्धं तु त्रिधाः प्रातिपदिकविनोपगन्वाद् स्वाये टापत्य” इति । यद्यान्यत्र
टावादयो द्योतयस्तथा बहुव्रीहेरपि भविष्यन्तीत्यर्थः । साधुत्वेन तुल्यं — “कर्मादीना-
मनुष्ठा एव्यादय” इति त्रिधावादयो भविष्यन्तीति । तदेतद् विमर्शनी —

अभिधानेऽपि सह्यायाः मह्यात्वं न निरर्तते ।

पृथुर्थस्याभिधाने तु स्यात् प्रातिपदिकार्थता ॥ २३० ॥

बहुव्रीहिपदैरभिहितापि सङ्ख्या स्वकार्यं स्वादिलक्षणं प्रापयत्येव ।
 तद्यथा — एको द्वौ बहव इत्यत्र । नञ्भिहितापि सङ्ख्या स्वरूपं जहाति ।
 ततश्च कर्मादिविशेषणायाः सङ्ख्याया अभिधानाय द्वितीयादयस्तावदुत्पद्यन्ते ।
 प्रथमापि 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्ये'ति समयपालनायोत्पत्स्यते । अव्ययात्तु
 लुपचनेनायं प्रयोगनियमो बाधितः । न चैवं बहुव्रीहिपदेभ्यो लुगन्वाल्यातः ।
 तुल्ये समयपालने द्वितीयादयः कस्मान्न भवन्तीति चेन्न, अर्थाभावात् । कर्मादिषु
 हि द्वितीयादयः, तद्भावे कथं भवेयुः । तस्माद्रेकादिशब्देभ्य इवार्थानुगुण्यात्
 प्रथमैकवचनादीन्येव भविष्यन्ति प्रातिपदिकार्थमात्रे । तदुक्तम् — 'नर्थतो
 व्यवस्थे'ति । वचनमहणाद्वा प्रथमा भविष्यत्युक्तार्थापि । पष्ठवर्थस्य तु सम्बन्धस्य
 द्रव्ये गुणभूतम्याभिधाने प्रातिपदिकार्थत्वादभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूत इति पृष्ठी
 न भवति । यत्र हि प्राधान्येनोद्भूतः सम्बन्धः, स विषयः पष्ठ्याः । तदेवं
 पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिचोद्ययतिसमाधानाय विभक्त्यर्थाभिधानप्रक्षः समा-
 श्रितः । तत्र च सामानाधिकरण्यं क्रियायोगश्चोपपादितः । किञ्चार्थग्रहणात्
 कृत्स्नार्थवृत्तेः साधुत्वं प्रयोगप्रामाण्यादस्त्वावितम् ॥ २१० ॥

केचित् पुनर्मतान्तरमाहुर्वित्याह —

अनुप्रयोगसिद्धयर्थं न निभक्त्यर्थकल्पना ।

वस्तुन्तरमुपक्षिप्तमिति केचित् प्रचक्षते ॥ २३१ ॥

'पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादि'त्यस्य प्रतिसमाधानाय वि-
 भक्त्यर्थाभिधानप्रक्षो नाश्रितः 'नानभिहितत्वात् । सामान्याभिधाने हि विशेषा-
 नभिधानमित्येवमनुप्रयोगस्योपपादितत्वात् । किन्तु दर्शानान्तरमेवेदं युक्तयुक्त-
 विचारविषयतयोपन्यस्तमित्यन्येषां मतम् । तथात्रापि सोऽयमित्यभिसम्बन्धाद्
 द्रव्यम्याभिधानमिष्यते । तथाचानुप्रयोगानुपपत्तिरिति तदवस्थो दोषः । तत्र
 पुनस्तथेव प्रतिविधेयं 'न वानभिहितत्वादि'ति । तत् कथं परिहारान्तरमिदं
 भवेदिति । केचिदिति वचनाद्वारार्थं सूचयति । तथाहि भाष्येऽधनेति समाधाना-
 न्तरत्वेनैवाभ्युपगमः । 'एतच्चानु युक्तम्, अत्र हि सर्वपश्चात्पदं वर्तते' इति
 चास्य पक्षस्योत्कर्षोऽभिहितः । यद्यपि चात्रापि पक्षे सोऽयमिति सम्बन्धाद् द्रव्या
 मिधानं, तथापि प्रक्रियामानुनयोगमिद्वयं निभक्त्यर्थप्राधान्यमेव । प्रयोग-
 प्रामाण्यात्तु कृत्स्नाभिधानमर्थग्रहणात् मिद्वान्त इति प्रागुक्तमेव ज्यायः । तत्र च
 स्वाभाविके लिङ्गराह्वये । पदान्तरे तु शास्त्रादिति निर्गोतम् ॥ २३१ ॥

वस्त्वन्तरोपक्षेपदर्शने पञ्चदशमङ्कुरेण वाह —

सम्बन्धिभिर्मिश्रितानां सम्बन्धानां निमित्तता ।

सम्बन्धैर्नां निमित्तानां तद्वत्ता स्यान्निमित्तता ॥ २३२ ॥

वर्तिपदोपादानैः सम्बन्धिभिरन्विष्टानां सम्बन्धानां बहुव्रीहिप्रवृत्तौ निमित्तत्व विभक्त्यर्थाभिधानपक्षे । बहुव्रीहिगोत्राच्चात्र बहुवचनम् । एक एव तु सम्बन्ध प्रतिबहुव्रीहि प्रवृत्तिनिमित्तम् । पदार्थाभिधानपक्षे तु सम्बन्धैरेव चिह्नानां सम्बन्धिना बहुव्रीहिप्रवृत्तौ निमित्तत्वम् । बहुवचनमत्रापि पूर्ववत् ॥ २३२ ॥

एतदेवैवयोगक्षेममन्वर्थावदर्शनेन व्युत्पादयति —

केचित् संयोगिनो दण्डाद् विपाणात् समवायिनः ।

तद्वति प्रत्ययानाहुर्बहुव्रीहिं तथैव च ॥ २३३ ॥

सयोगाख्येन सम्बन्धेन विशिष्टाद् दण्डात् सम्बन्धिनि प्रवृत्तिनिमित्तात् समवायाख्यसम्बन्धोपकृताच्च विपाणात् तद्वति संयोगिदण्डसम्बन्धिनि समवायि विपाणसम्बन्धिनि च प्रत्ययान्तत्वर्थीयान् इतिठन्मनुब्लक्षणान् वर्णयन्ति दण्डी विपाणीत्यादौ । तथैव तेनैव प्रकारेण द्रव्याभिधानपक्षावत्स्थिनो बहुव्रीहिं सम्बन्धोपकृतसम्बन्धिनिमित्तमाचक्षते । यथा दण्डविपाणसम्बन्धोपकृतौ सम्बन्धिनी मत्वर्थीयनिमित्तमेव यथास्व सम्बन्धोपकृतौ वर्तिपदार्थलक्षण सम्बन्धी बहुव्रीहिसमासेस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । अन्यपदार्थलक्षणस्तु सम्बन्धी वाच्य इति पदार्थाभिधानपक्ष इत्यर्थः । पालाशदण्ड इति संयोगोपकृत सम्बन्धी निमित्तम् । तिग्मविपाण इति समवायोपकृत ॥ २३३ ॥

पक्षान्तरमाह —

भिन्नं सम्बन्धिविभेदेन सम्बन्धमपरे त्रिदुः ।

निमित्तं सविभक्त्यर्थः सम्बन्धविधीयते ॥ २३४ ॥

वर्तिपदार्थलक्षणसम्बन्धिविशेषोपकृत सम्बन्धो वा यथायर्थं भिन्नोऽत्र मत्वर्थीयनिमित्तम् । तथाहि दण्डी विपाणीत्युक्ते सम्बन्धिनि सम्बन्धस्य च सन्निधानाच्छब्दप्रवृत्तावशिेषेण द्वयोरपि निमित्तत्वमवधार्यते, द्वाभ्यामपि प्रतीता धनुरागजननात् । प्रतियाभेत्स्तु कल्पनाकल्पित । एव बहुव्रीहिणापि समासेन सविभक्त्यर्थं सम्बन्धिविशेषोपकृत सम्बन्धः पतिपाद्येन इत्युक्तमेव । सम्बन्धमात्रे चात्र विश्रान्त्यभावाद्बुभयत्र सोऽयमिति सम्बन्धेन तद्वदभिधानम् ॥ २३४ ॥

तदेवं बहुव्रीहेरन्यपदार्थविपर्यत्ये सम्बन्धस्य यदा निमित्तमात्रत्वं, तदवच्छिन्नस्तु सम्बन्धी वाच्योऽर्थग्रहणसामर्थ्यात्, तदा पूर्वः पक्षः । यदा तु सम्बन्ध एव प्रधानमन्य-पदार्थतया स्वैरुपाधिभिः सम्बन्धिभिर्गुणभूतैरवच्छिन्नोऽभिधेयो वाच्यः, तदा द्वितीयः पक्ष इति निगमयितुमाह --

प्रधानमन्यार्थतया भिन्नं स्वैरुपसर्जनैः ।

निमित्तमभिधेयं वा सर्वपश्चादपेक्ष्यते ॥ २३५ ॥

प्रधानमन्यपदार्थतया सम्बन्धो वर्तिपदार्थैर्गुणभूतैरवच्छिन्नः सम्बन्धिनि प्रवर्तमानस्य बहुव्रीहेर्निबन्धनमिति पूर्वस्य पक्षस्य निगमनम् । स एव वा सम्बन्धो वाच्यः । तथाहि सर्वपश्चादपेक्ष्यते इति सम्बन्धाभिधानपक्षं भाष्येणै संवादयति । अत्रहि 'सर्वपश्चात्पदं वर्तते' इति भाष्ये उक्तम् । अभिधानै-व्यापारेण पृथगन्तस्य पदस्य सम्बन्ध्यवच्छिन्नसम्बन्धप्रधानत्वादस्य पक्षस्योत्कर्षः प्रतिपादितः ॥ २३५ ॥

ननु च चित्रा गावो यस्येति व्यतिरेच्यमानेन तत्र गुणभूतेन स्वामिना स्वपदार्थभूता गाव एव विशेष्यमाणाः प्रधानमिति कथं सम्बन्धाविशिष्टः सम्बन्धी सम्बन्धिविशिष्टो वा सम्बन्धो बहुव्रीहेर्वाच्यः सादित्वाशङ्क्याह --

स्वामिनि व्यतिरेकश्च वाक्ये यद्यपि दृश्यते ।

प्राधान्य एव तस्येष्टो बहुव्रीहिर्विवक्षिते ॥ २३६ ॥

वृत्तिवाक्ययोरत्यन्तभेदादर्थभेदोऽविनाभावीति वाक्येऽन्यपदार्थस्योपसर्जन-त्वेऽपि वृत्तौ प्राधान्यं तस्याभिमतम् ॥ २३६ ॥

एवं च नेदमनुगुणं वाक्यमित्याह --

गवां विशेषणत्वेन यदा तद्वान् प्रवर्तते ।

अस्यैता इति तत्रार्थे बहुव्रीहिर्न विद्यते ॥ २३७ ॥

इत्येताश्चिन्नगव्य इति जिज्ञासायां चित्रा गावोऽस्येति यदा वाक्यं प्रयु-ज्यते, तदोपसर्जनत्वे तद्वतो गोस्वामिनो वाक्यादस्मादवगते वृत्त्यर्थो न प्रद-क्षितः स्यात्परिपूर्णः ॥ २३७ ॥

इदं त्वनुगुणं वाक्यमित्याह --

यदा प्रत्यवमर्शस्तु तासां स्वामी गरामिति ।

गोभिस्तदाभिसम्बन्धो निमित्तत्वाय कल्पते ॥ २३८ ॥

आसां चित्रगर्वीनां कः स्वामीति जिज्ञासायां यदा स्वामिदिशेपप्रतिप-
त्यर्थं चित्रगव्य उपलक्षणत्वेनाश्रीयन्ते, तदान्यपदार्थस्य वर्तिपदार्थैर्गोभिरभिस-
म्बन्धो बहुव्रीहिसमासस्य निमित्तं जायते । ततश्च, चित्रा गावो यस्य सोऽयं
चित्रगुरित्येवमैवान्यपदार्थप्राधान्ये वाक्यमुचितमित्यर्थः ॥ २३८ ॥

यदा तर्हि सम्बन्धानिमित्तात्सम्बन्धी समासवान्य, तदा लिङ्गसंख्यातिदेशस्येपयैगो
न वेत्याह —

अपेक्षमाणः सम्बन्धं रूढित्वस्य निवृत्तये ।

निमित्तानुविधायित्वात् तद्वमर्थः प्रसज्यते ॥ २३९ ॥

सम्बन्धावच्छिन्नः सम्बन्धी वाच्य इति निमित्तस्य सम्बन्धस्यानुविधान-
मनुप्रवृत्तिरिति तस्यैव सम्बन्धस्य धर्मो लिङ्गसंस्कारहितत्वं यस्य तथाभूतो बहु-
व्रीहिवाच्यः प्राप्नोति । सम्बन्धो हि निमित्तम् । असत्त्वभूतः स च नानुविधी-
यतेऽत्र निमित्तमिति न वाच्यं, यस्मान्निमित्तेऽननुविधीयमाने रूढिशब्दो बहु-
व्रीहिः स्यात् । रूढिष्ववयवार्थानुसरणाभावात् । चित्रगुरित्यादौ चावयवार्थोऽ-
नुसिपत एव ॥ २३९ ॥

एतदेव निदर्शनेन द्रव्यति —

नानाचित्रा इति यथा निमित्तमनुरुध्यते ।

नानाभूतेऽपि वृत्तः सन् बहुव्रीहिस्तथा भवेत् ॥ २४० ॥

नानाशब्दोऽसहभावैर्मात्रवचनोऽय्ययः । स यदासहमायं निमित्तमुपा-
दाय तद्वति सत्त्वरूपे वर्तते, तदापि स्वनिमित्तानुविधानादसत्त्वभूत एव । एवं
बहुव्रीहिरपि स्यात् । निमित्तान्निमित्तरत्यर्थं निमित्तस्वरूपः प्रत्ययो जायत इति
निमित्तिनः स्वरूपस्य शुद्धस्याप्रतिभासनात् स्वकार्ययोगाभावे निमित्तकार्यमेव
न्याय्यमित्यत्र शुक्तिर्गर्भीकृता, नतु दृष्टान्तमात्रादर्थासिद्धिः ॥ २४० ॥ ।

तदेवं निमित्तानुविधानेऽत्र प्राप्ते व्यक्तिरचनातिदेशा सफलः । यदा तु वर्तिपदार्थ-
भूताः सम्बन्धिनो निमित्तमन्यपदार्थस्य द्रव्यस्य, तदा नार्थोऽतिदेशेनेत्याह —

सम्बन्धिनि निमित्ते तु द्रव्यधर्मो न हीयते ।

लिङ्गाभावो हि लिङ्गस्य प्ररोधित्वेन वर्तते ॥ २४१ ॥

प्रवृत्तिनिमित्तं सम्बन्धी वाच्योऽपि सम्बन्धी लिङ्गसंख्यासमन्वययोश्च
इत्यत्र पक्षे स्वामाविके लिङ्गसंख्ये, नार्थोऽतिदेशेन । नद्यत्र निमित्तानुविधानेऽपि

१. 'मन्य' क. पाठः २. 'ति वा', ३. 'भावं नि', ४. 'पो' प.

पाठः. ५. 'किभिर्गं' ग. क. पाठः.

द्रव्यधर्मस्य लिङ्गसंख्यायोगित्यस्य हानिनिमित्तस्यापि लिङ्गसंख्यायोगित्वात् । यद्यपि चान्यलिङ्गसङ्ख्याश्चित्रा गावश्च सम्बन्धिनो निमित्तमृताः, देवदत्तश्चान्यपदार्थो वाच्यः अन्यलिङ्गसङ्ख्या; तथापि सम्बन्धिनामवयवार्थानामत्र प्रवृत्तिनिमित्तानां निमित्तिरूपतिरोधायकत्वं, भेदेन वृत्तिहेतुत्वात् । तथाचातिरस्कृतात्मान्यपदार्थः सम्बन्धी प्रतीयमान स्वलिङ्गसङ्ख्यायोगार्ह एवेति नास्ति विरोधः । सम्बन्धस्य तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वे स्वशब्दोपादानोऽसौ स्वरूपाविरोधेन सम्बन्धिनं गमयेत् । तथाच तेन निमित्तेनालिङ्गसङ्ख्येन तिरोहितरूपः सम्बन्धी स्वलिङ्गसङ्ख्याकार्यं नासादयति । लिङ्गाभावो लिङ्गविरोधी, नान्यलिङ्गता ॥ २४१ ॥

तथादि —

संख्यायाँलिङ्गत्वांशार्थोऽभिन्नधर्मा निमित्ततः ।

आसन्न एव द्रव्यत्वात् तद्धर्मने विरुध्यते ॥ २४२ ॥

यदा सम्बन्धी निमित्तं, स एव च लिङ्गसङ्ख्यावानन्यपदार्थः, तदासावभिन्नधर्मा तुल्यधर्मा । केनाभिन्नधर्मेत्याह — निमित्तत इति । त्यब्लोपे पद्यमी । निमित्तमपेक्ष्येत्यर्थः । निमित्तेन तुल्यधर्ममिति यावत् । द्वयोरपि सम्बन्धिनोः सत्त्वरूपत्वात् । एवञ्चासन्न एवान्यपदार्थो निमित्तम्य तुल्यधर्मत्वात्क्रिये नातिदूरः सम्बन्धनिमित्तपक्षवत् । अतश्च निमित्तधर्मलिङ्गसङ्ख्याभेदेरन्यपदार्थो न विरुध्यते । अतिरोहितात्मा ह्यभिधीयमान स्वलिङ्गसङ्ख्याभ्या योक्ष्यत इत्यर्थः ।

द्रव्यस्य प्रवर्तनात् पक्षमेव । तत्र शुद्धस्य स्वेनात्मनाभिधीयमानस्य यो धर्मो लिङ्गसङ्घे, स न भवति सम्बन्धेनाविष्टस्याख्यायमानस्य, पररूपोपरागादिति लिङ्गसङ्घातिदेशोऽत्र सफलः । पदार्थाभिधानपक्षे तु शुद्धस्य द्रव्यस्यान्वपदार्थस्य वर्तिपदार्थविशिष्टस्याभिधानाद् वर्तिपदार्थलक्षणाः सम्बन्धिनः प्रवृत्तिनिमित्तमिति द्रव्यधर्मोहानिरुक्ता ॥ २४३ ॥

एतदेव वाच्यस्य प्रकाररूपेण वर्तनं पक्षयोर्निर्भजति —

द्रव्यमात्रस्य निर्देशे भेदोऽयमविवक्षितः ।

ग्रन्थे पूर्वत्र भेदस्तु द्वितीयेऽनुप्रदर्शितः ॥ २४४ ॥

विभवत्यर्थविशालक्षणां यो विशेषो, द्रव्यमात्रस्य शुद्धस्य सम्बन्धानुपहितस्य निर्देशे प्रतिपादने पूर्वस्मिन् ग्रन्थे यत्रानुप्रयोगानुपपत्तिश्चोदिता 'नवानभिहितत्वादि'त्यादिना च प्रतिसमाहिता भाष्ये, तत्र पदार्थाभिधानपक्षे नाभिधानुपपत्तिः । अथवा विभक्त्यर्थोऽभिधीयत इत्यत्र तु द्वितीये भाष्यग्रन्थेऽप्यं विशेषः साक्षादेवोक्तः । अत्रापि च विभक्त्यर्थविष्टं द्रव्यमेवोच्यते । अन्यथा द्रव्यानभिधाने सर्वथैवातद्व्यक्तिवचनं कथमतिदेशादपि प्राप्येत । प्रधानं तु सम्बन्धोऽत्र विवक्षितः ॥ २४४ ॥

यद्येवं तेन संतुल्यत्वात् द्रव्यस्वामिघातान्न इति कथमिदमुक्तं सद्रव्यः सलिङ्गः ससंख्य इत्यत आह —

द्रव्यस्य ग्रहणं चात्र लिङ्गसंख्याविशेषणम् ।

द्रव्याश्रितत्वं हि तयोस्ततोऽन्यस्य न सिध्यतः ॥ २४५ ॥

यद्यपि लिङ्गसङ्घयोर्द्रव्यं विशेष्यं, तथापि तयोर्विशेषणमत्र द्रव्यग्रहणं बोद्धव्यम् । अन्यस्य गुणादेस्ताभ्यामयोगप्रतिपादनार्थं द्रव्याश्रितत्वमेवानयोरिति सम्बन्धाभिधानेऽपि लिङ्गसङ्घासिद्धयर्थं सद्रव्य इत्युक्तम् । सम्बन्धो हि पृष्ठीवाच्यमुद्भूतमत्र रूपं हित्वा द्रव्याभेदेनाभिधीयमानः सद्रव्योऽभिहितो भवति । न तु द्रव्यस्यात्र गुणमावादनमिधानम् । आर्धेन हि रूपेण प्राधान्यं द्रव्यस्यैव । पक्षमेदार्थं तु सम्बन्धस्य शब्दं प्राधान्यमाश्रितम् ॥ २४५ ॥

तथाहि —

सम्बन्धिभिन्नमम्बन्धपरिच्छिन्ने प्रवर्तते ।

समासो द्रव्यसामान्ये विशिष्टार्थानुपातिनि ॥ २४६ ॥

१. 'ततस्य शु' ग. पाठः. २. 'दृष्टे न', ३. 'सि' घ. पाठः. ४. 'न्य' ग. घ. पाठः.

वर्तिपदार्थभूतैः सम्बन्धिभिः विशेषितौ यः सम्बन्धस्तेन परिच्छिन्ने स्वरूपसम्भेदेनावच्छिन्ने सम्बन्धिनि द्रव्यसामान्ये विभक्त्यर्थान्निधानपक्षे बहुव्रीहि-
र्वाचकत्वेन वर्तते । सामान्य इति पदार्थविशेषाणामनभिहितानामनुप्रयोगोपपत्तिम-
प्रापि दर्शने पक्षान्तरवदाह ॥ २४६ ॥

अतश्च विशेषेः सामानाधिकरण्यात् तदनुपातित्वे फलमाह —

द्रव्यधर्मानतिक्रान्तो भेदधर्मेण्ववस्थितः ।

मविप्यदाश्रयापेक्षे लिङ्गसङ्घे प्रपद्यते ॥ २४७ ॥

द्रव्यसामान्यवृत्तित्वाद् योग्यतानात्राद् द्रव्यधर्म लिङ्गसङ्घालक्षणमनति-
क्रान्तः समाप्तो द्रव्यविशेषगतं च रूपाभेदादसमर्थो लिङ्गवचनं प्रतिपत्तुमिति
'विशेषणानां —', (१-२-५२) इति शास्त्रसामर्थ्यात् पदान्तरप्रयोगावधृतद्रव्य-
विशेषणाश्रयगते यथायथं लिङ्गसङ्घे समवलम्बते । इत्यवसितविचारो बहु-
व्रीहिः ॥ २४७ ॥

कमप्रप्ते नञ्समासे लिङ्गवचनातिदेशं विचारयितुं भाष्योपक्षितं पक्षत्रयं समर्थयते—

शास्त्रप्रवृत्तिभेदेऽपि लौकिकार्यो न भिद्यते ।

नञ्समासे यतस्तत्र त्रयः पक्षा विचारिताः ॥ २४८ ॥

एकत्र गुणप्रधानभावस्यानवस्थानात् कथं पक्षत्रयोपपत्तिः । अब्राह्मणादे-
र्हान्यपदार्थस्यैव क्षत्रियादेरवधारणात् तत्प्रधानत्वमेव न्याय्यमिति चोदिते सतीदं
समर्थनम् — 'अर्थानादेशनात् तच्च लज्जार्थमिति वदता स्थितलक्षणोऽर्थः प्रक्रिया-
भेदेऽप्यव्यभिचारी लौकिक उक्तः । तथाहि — यदान्यपदार्थः प्रधानं, तदा
व्यक्तिवचनमुत्तरपदम्, अविद्यमाना ब्राह्मणव्यक्तिराश्रयभूतासिन् क्षत्रिये क्षत्रिय-
जाताविति । यदा तु पूर्वपदार्थो नञर्थो निवृत्तिरूपः प्रधानं, तदा तस्यासतः क्रिया-
योगाभावान्निषेधस्य प्रमङ्गपूर्वकत्वादुत्तरपदार्थसदृशमेव प्रतीयते । एवमुत्तरपदार्थमा-
धान्येऽपि ब्राह्मणेनावसितः क्षत्रियादिरेवावगम्यत इति नास्ति भेदः स्थितलक्ष-
णस्यार्थस्य । अपोद्धारपदार्थस्त्वन्याख्यानात्ममिति प्रक्रियायां स भिद्यते । तथाच
'किंप्रधानोऽयं समाम उत्तरपदार्थप्रधानः पूर्वपदार्थप्रधानोऽन्यपदार्थप्रधानो वे'ति
पक्षत्रयमुपन्यस्य भाष्ये यस्मिन् पक्षे शास्त्रप्रक्रिया न विवृष्यते, तमवस्थापयितुं
विचारो न विरुध्यते ॥ २४८ ॥

यद्यपि चायं द्वारपदार्थः प्रतिपादश्चान्वयितः, तथापि, —

शब्दान्तरेऽपि चैकत्रमाश्रित्यैव विचारणा ।

अत्राक्षणादिषु नञः प्रयोगो न हि विद्यते ॥ २४९ ॥

न ब्राह्मणोऽप्राप्यण इत्यादिपरिकल्पितानावयवविभागप्रतिपादकशब्दनिष्ठं पूर्वपदोत्तरपदगतार्थविभागपरि कल्पनयान्वाङ्मयेयस्थितलक्षणांशशब्दानुशासनं क्रियते स्ववचार्थम् । तथाहि — प्रक्रियायामपि वाक्याद् वृत्तेः शब्दान्यत्वेऽपि वाक्येन सहाभेदं परिकल्प्य परीक्षा विधीयते । तथाचानाक्षणादिषु समामेषु यद्यपि नञ् नाम न कश्चिद् दृश्यते, तथापि वाक्ये नञो दृष्टेन्द्रभेदेन व्युत्पादनम् । सर्व एव हि वृत्तेः संसृष्टार्थाया विशेषणविशेष्यादिभेदोऽर्थानां वाक्याभेदसमाश्रयः, वाक्यार्थस्य वृत्तौ सम्प्रत्ययात् । ततश्च निवृत्तिरक्षणस्य नञर्थस्य सम्प्रत्ययाद्ब्राह्मणादिप्यक्षाररूपभेदं नञ्मन्वन्धीति निर्वाचने । अधिकापनयादिषु स्वप्नारूपमेवानुवर्तते, न नञर्थः । परमार्थनम्ब्रह्मणादिनिर्मन्वावयवविभागो मुण्डिम्भ्यादिवदिति 'ब्राह्मण्यार्थो यथा नाम्नि कश्चिद् ब्राह्मणकम्बुः' इत्यादिना निर्णीतमेव ॥ २४९ ॥

एवं पञ्चदशविचारोपर्यतिमुक्त्वा कीदृशो वाक्ये नञो दृश्यते, इत्य तदभेदेन शो व्युत्पादमानायामनुगम इत्यद —

प्रारू ममानात् पदार्थानां निवृत्तिर्द्योत्यते नञा ।

स्वभावतो निवृत्तानां रूपाभेदादलक्षिता ॥ २५० ॥

वाक्ये नञ्प्रयोगे निवृत्तिरङ्गीयते । ना च न स्वतन्त्रा, निर्विशेषणस्याभावस्याप्रतीतेरिति पदार्थनिष्ठामो । तत्र सन् पदार्थो नञ्प्रयोगमात्राश्रितवर्तितुं नोत्सहते । शब्दान्तरेऽपि च पदानां वाक्यस्य न्यूनताविरोहस्योऽनुभवतिः । तन्नात् स्वभावेनैव निवृत्तानां नञ् घातसो निवृत्तेः । निवृत्तानां हि कथं शब्देनोच्यन्त इति चेद्, न कल्प्यर्थः शब्दार्थः । उपचारमताश्रयस्तु भावाभावमाधारणः प्रतीतिप्रतिभासी शब्दराज्य इति व्यपदेशे पदार्थानामन्या मर्तारवचारिणीति वृत्तिर्निर्णयम् । तथाच भावाभावाधारणान् प्रयोगस्यानिवृत्त्या निवृत्तिर्नानपि द्योत्यत इति पदपदार्थनिष्ठम्यार्थम्यावेदनाद् द्योतक्यमुच्यते ॥ २५० ॥

एतेन नमः शब्दाः पदार्थ एव नञो, न प्रथमे इत्यत्र । अति वा कल्पितप्रकारत्वना तेन विशेष्यता उक्तपदार्थे. एतन्नञ् प्रत्यय कथञ्चनञ् ब्राह्मणं प्रतिपद्येत् । अग्रे च कीदृशपदार्थेऽन्यत्रोक्तं तत्रोक्तमन्यत्राप्यन्यत्रोक्तं न कथंयेति कथं पदपदोत्तरतः । अपोत्तरमन्यत्रार्थेण नञः प्रतीतिरिति, उक्तं एतत् एव नञोत्तर —

ब्राह्मणादिस्थया वाक्येष्वारूपात्पदराज्यया ।

क्रियया यस्य सम्बन्धो शुक्तिरास्य न विद्यते ॥ २५१ ॥

क्रिया प्रतिविध्यमाना 'पदान्तरोपादाना वा स्याद्, वृत्तिपदवाच्या वा । प्रथमे कल्पे ब्राह्मणो न भुङ्क्ते, ब्राह्मणो नाधीत इति तिङन्तपदप्रतिपाद्यया ब्राह्मणादिसमवायिन्या यस्य नञः क्रियया योगः, तस्योत्तरपदेनासामर्थ्यात् समासो नास्ति । क्रियया हि नञोऽत्र सम्बन्धो, न ब्राह्मणादिभिरुत्तरपदैः । ततश्च समासस्यैवान्नाभावाद् गुणप्रधानभावविकल्पो वर्तिपदार्थानां निरालम्बनः । पदार्थात्मभूतया स्वस्तिक्रियया नञो योगे समासो भवत्येव । तदानीं ह्युत्तरपदार्थेनैव सामर्थ्यम् । ब्राह्मणो नास्तीति । अन्यगिचारा हि सत्ता पदार्थस्याप्रयुज्यमानेऽपि क्रियापदे प्रतीयत इति सामर्थ्यलभ्यायास्तस्या निषेधे निवृत्तपदार्थकैरेवोत्तरपदैरुपात्तेऽर्थे द्योतकस्य नञः प्रयोगात् सिद्धान्तयिष्यते समासः ॥ २५१ ॥

नन्वेन न्यायेनोत्तरपदस्वीकृतवान्यथापि क्रियया नञ सामर्थ्यं भवतु समास इत्यत
- धाह—

पाचकादिपदस्या चेन्नञा सम्बध्यते क्रिया ।

तत्र सत्तानुपादानात् त्रिपक्षी नोपपद्यते ॥ २५२ ॥

उत्तरपदेन पाचकादिना या गुणभावेन पच्यादिक्रियोपात्ता, सा यदि नञा द्योतकेन वाच्य इव युज्यते, तदा स्वार्थावच्छिन्नाया वाच्यत्वेन नञा सत्ताया अपरिग्रहात् पक्षत्रयं न घटते । द्योत्यार्थेनोत्तरपदेनैव सम्बन्धादुत्तरपदार्थप्राधान्यमेवैकं भवेत् । नहि नञः स्वतन्त्रः कश्चित् पदार्थो, यः प्रधानं गुण इति वा निरूप्यते द्योतकत्वाद् द्योत्यार्थनिष्ठत्वात् । तथाच यत्र द्योत्येन क्रियालक्षणेनार्थेनास्ति सम्बन्धः, तत्र समासो न पाचकोऽपाचक इत्यादि । अत्र हि गुणभूतोत्तरपदेन क्रियाभिधीयत इति नञा निषेध्यतया तस्याः सम्बन्धः । ब्राह्मणादेस्तुत्तरपदस्य गुणभूतापि क्रिया न वाच्येति तेन नञः सम्बन्धाभावाद् पूर्वोक्तपक्षत्रयानुपपत्तिः । तस्माद् द्योतकत्वं नञोऽनुपपन्नं पक्षभेदानुपपत्तिप्रसङ्गादिति वृत्तिविषये वाचकत्वमभ्युपगमनीयम् । तथाचासत्तावचनत्वात्तत्रो निवृत्तपदार्थकैरुत्तरपदैर्ब्राह्मणादिभिरभिसम्बन्धात् पक्षत्रयमुपपद्यते । असत्तासामान्यवचनो हि नञ् तद्विशेषवचनैर्योगमनुभवन् यथाविवक्षं पूर्वोत्तरान्यपदार्थप्रधानेतरभावसमाश्रयेण वृत्तिमापद्यते ॥ २५२ ॥

यदेवम्,

सत्तयैवाभिसम्बन्धो यदि सर्वत्र कल्प्यते ।

असन्निति समासेऽस्मिन् सत्तान्या परिकल्प्यताम् ॥ २५३ ॥

सर्वपदार्थानां सत्तायोगम्याव्यभिचारात् सत्तयैव पदार्थात्मभूतया न क्रियान्तरेण व्यभिचारिणा यदि ननो योग कल्प्यते, तदा अमकित्यत्रापि नञ्-समासे सत्ताया उत्तरपदनिबन्धनायाः सम्बन्धि सत्तान्तरं नना प्रत्याख्यमानं कल्पनीयमापतति । न चैवं सत्ताभेदः प्रतीयते, एकस्या एवात्र निषिध्यमानायाः सत्ताया अवगमात् ॥ २५३ ॥

अत्रैवापरं शेषमाह—

क्त्वान्ते च तुमुनन्ते च नञ्ममासे न दृश्यते ।

विशेषणप्रिशेष्यत्वं नना सत्ताभिधायिना ॥ २५४ ॥

अकृत्या अकृतमित्यत्राख्यातेनैव कृत्वमुजादिसम्बन्धयोन्यतया साध्य-स्यैवार्थस्य प्रधानत्वेनाव्यायमानस्यासन्नित्येवमर्थेन नना क्रमेतेरभिसम्बन्धोऽनच्छे-पावच्छेदरूपावो नोपपद्यते । न हि सत्तां निषेधता नना करोते. सम्बन्धो मुज्यते, प्रतिषेधेनैव प्रतिषेधस्य सम्बन्धात् । करोतेश्च सत्तात्मकत्वाभावात्तत्र प्रतिषेध्यत्वं भवेदिति कथमभिसम्बन्धः । तस्मात्सत्तावाचित्ये ननः उभयत्राप्यत्र नोपपत्तिरिति निषेधमात्रवचनोऽत्र नञ् । तथाचामन्नित्यत्रोत्तरपदार्थभूतां सत्तां निषेधतीति न द्वितीयसत्तापरिकल्पना आपतति । अहृन्वेत्यादौ तु करोतिमेव निषेधतीति सम्बन्धोपपत्तिः । किंत्वत्राक्षगादावनुपपत्तिः, ब्राह्मणार्थस्य सतो निषेद्धुमशक्यत्वात् । अत्रापि सन्नर्थः करोत्यर्थश्च भागत्पक. कथं निषेद्धुं शक्यते । एवं तर्हि स्वभासतो निवृत्तम्यार्थस्य चोत्तरो नञ् वाक्य इव वृत्ती प्रयु-ज्यते, तत्रापि द्वयी गतिः । क्रियायोगमन्तरेण पदार्थस्य केवलम्यानुपपत्तेर्वशिष्ट-क्रियाश्रयो वार्थात्मा, स्वभासतो निवृत्तो चोत्पत्तां त्रियामामान्याधयो वा । पूर्वत्र कल्पे सामर्थ्याभावाद् वृत्तिर्नास्ति । सति वा सामर्थ्ये पक्षनयानुपपत्तिरित्युक्तम् । द्वितीये पक्षे सत्तालक्षणस्य क्रियासामान्यस्य नञ्चोत्पत्त्यस्य सामान्यत्राचिर्नैरोत्तर-पदेन सम्बन्धोऽत्रस्थोक्ता । विशेषत्राचिना त्वगम्बन्ध इति धोनक्यमत्र नोप-पद्यते । चोत्कत्वे हि चोत्पत्तार्थनिष्ठत्वात् सत्यपि सम्बन्धे उत्तरपदार्थप्राधान्यमेवैकं स्यात् । तस्माद् वाचकत्वमभ्युपेयम् । तथाच ननः स्वनन्त्रोऽर्थ इति यथायोगं तस्य गुणप्रधानभावोपपत्तौ पक्षत्रयविचारः ॥ २५४ ॥

तत्रासत्तावचनो न्निति, यथा द्वितीया सता नापत्ति, यथा चाश्रुतेत्यादौ संबन्धो युज्यते, तयोपपादयति—

क्रियायाः साधनाधारसामान्ये नञ् व्यवस्थितः ।

ततो विशिष्टैराधारैर्युज्यते ब्राह्मणादिभिः ॥ २५५ ॥

सामान्याभिधानेऽपि नञोऽसत्तावचनत्वेन प्रस्तावात् सत्तालक्षणात्र क्रिया । तथा ह्यभावात्मको नञोऽर्थो भावस्य सत्ताया निषेधरूपः, तस्याः साधनमकर्मकत्वात् कर्तृशक्तिः । निराश्रयायाः साधनभावानुपपत्तेः सामर्थ्यलभ्यस्तदाधार आश्रयोऽनाश्रितविशेषः सामान्यमस्तीत्येवंरूपोऽत्र निर्दिष्टः । तत्र वाचकत्वेन नञ् व्यवस्थितः प्रवृत्तः । किं विद्यमानोऽर्थोऽस्तीत्येवंरूपो नञो वाच्यः । नेति ब्रूमः । कथं तर्हि 'क्रियायाः साधनाधारसामान्ये नञ् व्यवस्थित' इत्युच्यते । स्वार्थमभावात्मकं तत्र निवेशयतीत्येवमेतदुच्यते । ततश्चाभावोपरक्तमस्तिक्रियासाधनाधारसामान्यं वृत्तिविषये नञ्वाच्यमिति नास्तीत्येवंरूपो नञोऽर्थः । तत्र किं नास्तीति विशेषाकाङ्क्षा तदुत्तरपदैः पूर्यते । तथाच ततः सामान्यावस्थानाद्देशतोर्विलक्षणैः सत्ताविशेषसाधनाधारवचनैर्ब्राह्मणादिशब्दैः सम्बध्यते नन्निति तदर्थयोः सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावोपपत्तिः । सामान्यरूपं ह्यविद्यमानं विशिष्टैरविद्यमानैर्युज्यते, गोत्वं श्वाभेदादिभिरिव । तत्र ब्राह्मणस्यासत्त्वमिति यदा कामचाराद् विशेषणविशेष्ययोर्विवक्षा, तदा पूर्वपदार्थप्रधानता । असन् ब्राह्मण इति तु सामानाधिकरण्ये स्वपदार्थविश्रान्तावुत्तरपदार्थप्रधानता । असाद् ब्राह्मण्यमस्येत्येवमन्यार्थगामित्वे वर्तिपदार्थयोरन्यपदार्थप्राधान्योपपत्तिः । एवं विशेषे सामान्यस्याव्यभिचारात् पाचकादौ पच्यादिक्रियाविशेषानुगतसत्तात्मकक्रियासामान्याश्रयपक्षभेदोपपत्तिः । एवं करोतिना सत्तात्मनैव युज्यते न विशेषरूपेणेति विशेषे सत्तामेव समवायिनी नञर्थोऽसत्सामान्यं निषेधयोर्मत्तयाकृत्वाकर्तृमित्यादावात्कन्दति । असन्नित्यत्रापि प्रकरणाद् विशेषनिवेशनीमेव सत्तामसत्तासामान्यं निषेध्यतयावलम्बते । अनवच्छिन्नविषयस्यासत्त्वस्य प्रयोजनभावेनाप्रतिपाद्यत्वात् । ब्राह्मणादिरेव हि कश्चित् सन् निषेद्धुमत्रोपादीयते, न सन् ब्राह्मण इति । प्रकरणात् विशेषावसाये ब्राह्मणादिप्रयोगानादरः । तथाच ब्राह्मणादिरित्येवत्राप्यर्थ इति सामान्यविशेषयोरेवायं विशेषणविशेष्यभावः । न हि द्वयोः सामान्ययोः प्रयोगोऽस्ति, नैराकाङ्क्ष्यानुपपत्तेरिति सत्तान्तरपरि-

कल्पनादोपानवतरः । सर्वत्र चात्रोत्तरपदार्थसदृशप्रतिपत्तिः । अन्यत्राध्यासोपि-
त्स्य हि स्वतो निवृत्तस्य निषेधः सुवचः । तदित्यं वाचकत्वमभ्युपगम्य सर्व-
मुपपद्यते ॥ २५५ ॥

द्योतकस्य तर्हि वाक्ये नञो वृत्तौ वाचकत्वं कथमुपपद्यत इति चेदाह—

वृत्तौ यथा गताद्यर्थमुपादाय निरादयः ।

युज्यन्ते साधनाधारैर्नञ्समासेऽपि स क्रमः ॥ २५६ ॥

निष्कौशान्यिः अतिश्लक्ष्यः प्रपूर्ण इत्यादिवृत्तिपदेषु पूर्वपदभूता निरति-
प्रभृतयोऽसत्त्ववचना अपि वाक्ये दृष्टाः सत्त्वभूतार्थाभिधायिनः । तथाहि—गत-
क्रान्तादिससाधनाक्रियावचनाः कौशाम्ब्यादिभिरपादानादिसाधनशक्त्याधारैर्द्रव्यैः
सम्बध्यन्ते । यदि चासत्त्ववचना एव स्युन्तदा तैः सत्त्ववचनैः सम्बन्धो न
स्यादिति तदन्यथानुपपत्त्या निष्क्रमणादिक्रियोपसर्जने साधनशक्त्याधारे द्रव्ये
वृत्तिरेषामनुमीयते । वाक्यपरिदृष्ट एव च तत्र वृत्तिरभिधानशक्तिनियमादिति
नातिप्रसङ्गः । यदाह वाक्यकारः—‘तदार्थगतैर्वे’ति । येनार्थेन निरादेर्भवति
कौशाम्ब्यादिना सामर्थ्यं, तदन्यथानुपपत्त्या तस्यैव प्रतीतिरित्यर्थः । एवं यथात्र
वृत्तौ पूर्वपदं पदान्तरसम्बन्धार्थतया वाक्यपरिदृष्टं विशेषमन्तर्भावयति, तथैवा-
ब्राह्मणादाविति साम्यम् । अत्रापि ह्युत्तरपदार्थसम्बन्धान्यथानुपपत्त्या नञोऽस-
त्सामान्यवाचकत्वं परिकल्प्यत इति वाचकत्वोपाया सैवानुपूर्वा ॥ २५६ ॥

एवमप्यसामान्याभिधायिन्ये कथं पक्षत्रयोपपत्तिः, पूर्वोत्तरपदार्थयोर्गुणप्रधानभाव-
नियमे सति हि त्रयः पक्षा उपपद्येरन् । स तु कथमत्रानियम इत्याह—

तत्रासति नञो वृत्तेर्ब्राह्मणक्षत्रियादिभिः ।

विशेषणविशेष्यत्वं कल्प्यते बुद्ध्यस्यञ्जवत् ॥ २५७ ॥

द्वयोरपि खड्गकुञ्जशब्दयोर्गुणनिमित्तत्वाद् विशेषणविशेष्यभावं प्रत्य-
नियम उक्तो भाष्ये—खड्गकुञ्जः कुञ्जखड्ग इति । एवमसत्सामान्ये नञो
चत्पदत्वेन चर्तमात् सति विशेष्यत्वमैवाभ्यासिर्भियथारत्ति विशेषणविशेष्यत्वं गुण-
प्रधानभावः पर्यायेण घटते ॥ २५७ ॥

तथावात्राद्यणोऽधत्रिव इत्यात्री किं गिद्धमित्याह—

कामचारे च सत्येवमसतः स्यात् प्रधानता ।

गुणत्वमितरेषां च तेषां वा स्यात् प्रधानता ॥ २५८ ॥

‘सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वादि’ति खल्लकुब्जादिवदनियमे यदा-
सत्सामान्यं नवर्थः प्राधान्येन विशेष्यतया विवक्ष्यते, तदा पूर्वपदार्थप्रधानता
इतरेषामुत्तरपदार्थानां ब्राह्मणादीनां गुणत्वविवक्षायां सत्याम् । यदा तु तेषामुत्तर-
पदार्थानां प्राधान्यं विवक्ष्यते, तदोत्तरपदार्थप्रधानो नञ्समासः । अत एव च
पूर्वोत्तरपदयोरभिसम्यन्वयेऽर्थान्तरविषये विवक्षिते अन्यपदार्थप्राधान्यमप्युक्तं भवति ।
वाक्ये तु निषेधनिष्ठतया निषेधस्यानवगतेर्न स्वतन्त्रो नञः पदार्थ इत्यवाचक-
त्वाद् द्योतकत्वम् । अतश्च गुणप्रधानभावे विवक्षाऽनियमानावात् तत्र पक्षत्रया-
नुत्थानम् । अत एव चादिवदलिङ्गासङ्घटत्वमन्ययधर्मो नवर्थस्य वाक्ये न तु
वृत्तौ सत्त्वभूतार्थवान्तिवात् ॥ २५८ ॥

इत्थं पक्षत्रयोपपत्तौ समर्थिताया प्रथमं भाष्य उपक्षितमुत्तरपदार्थप्राधान्यं परीक्ष्यम् ।
तथादि— विरोधादसता कथं ब्राह्मणादिविशेष्येतेत्यत आह—

प्राधान्येनाधिताः पूर्वं श्रुतेः सामान्यवृत्तयः ।

विशेष एव प्रक्रान्ता ब्राह्मणक्षत्रियादयः ॥ २५९ ॥

सतो निषेद्धुमशक्यत्वाच्चिद्वृत्तिविशिष्ट एव विशिष्टेऽर्थे ब्राह्मणादयः
शक्ता वाचकत्वेनात्रोपक्रम एव प्रवृत्ताः । यदा तु तेषां भावरूपेऽप्यर्थे श्रुतेः
शब्दस्य रूपमीदृशमेव, तदासौ स्वार्थरूपा निवृत्तिर्द्योत्यते नञा । नञ्प्रयोगो
हि स विशेषः प्रकाशत इति विरोधाभावात् कल्पते विशेषणविशेष्यभावः
॥ २५९ ॥

‘प्राधान्येनाधिता’ इत्युत्तरपदार्थप्राधान्यपक्षमवलम्बते । एतदेव निदर्शनेन द्युत्साद-
यति—

यथा गौरादिभिस्तेषामवच्छेदो विधीयते ।

असताप्यनभिष्यक्तं तादात्म्यं व्यज्यते तथा ॥ २६० ॥

गौरः शुक्रः कृष्णो ब्राह्मण इत्यादौ यथा गौरादिभिर्विशेषणैरवाच्छिद्यन्ते
सामान्यभूता ब्राह्मणादयस्तथासद्विशेषवचनाः श्रुतिसारूप्यादनवगतविशेषा नञा
विशेष्यन्ते ॥ २६० ॥

ननु गौरादयो विद्यमानार्थगणमेव विशेषमादधाना युक्तं दद्विशेषणं स्तु । नञा
मुत्तरपदार्थान्गूलकेन कथं विशेषणवितोषभावः । नञ्प्रयोगे ह्युत्तरपदार्थोऽसत्तिलवधार्यते ।
तथावासरत्वाद्दुत्तरपदार्थस्याप्रयोग एव ब्राह्मणादिचन्द्रानां प्राप्नोतित्याशङ्क्याह—

यथा सत्ताभिधानाय सन्नर्थः परिकल्प्यते ।

तथासत्ताभिधानाय निरुपाख्यो निकल्प्यते ॥ २६१ ॥

इह पदादुच्चरिताद् भावाभावसाधारणोऽर्थः प्रतीयते । न चासौ तथा-
विधो ब्राह्मणः, तस्य भावैकनिष्ठत्वात् । स एव चेच्छब्दैरुच्यते, तदा तस्य सत्ता-
व्यभिचारात् तां प्रत्याकाङ्क्षानुपपत्तेः सन् ब्राह्मण इति नावक्येन विरोध-
विशेष्यभावः । अत्रकल्पने च । तस्मादुपचारसत्तारूढोऽर्थः पदवाच्यत्वेन
फरूप्यते सामान्येन भावाभावसम्बन्धक्षम इत्यमन् ब्राह्मण इत्यत्रापि परिकल्पितार्थ-
निष्ठत्वेन नन्प्रयोगो न विरुच्यते । बुद्धिर्ब्रह्म बहिः सैदसत्त्वमनपेक्ष्याकारं निरू-
पयन्ती विरोध्यविरोधिर्विरोधणमन्वयक्षमं तं पदार्थीकरोतीति प्रागेव निर्णीतम् ।
तत्र यथा नीलोत्पलमिति बुद्ध्या भागभेदकल्पनया सामान्यात्मना बस्तु निरू-
पितं नीलविशेषणेन सत्प्रच्यते, तथा भावाभावसाधारण्येन बुद्ध्या गृहीतस्य
निवृत्तिर्विशेषणं युज्यते । न ह्युत्पलं नाम द्विधित् सामान्यं जगत्स्यस्ति वस्तु
यत्नीलसम्बन्धाद् विशेषमाश्रयेत् । एकमेव हि तदपि निर्माणं नीलोत्पलमिति
बुद्धयैव भागभेदोपपत्तिः । एवमिहाप्यब्राह्मण इति निर्विषयस्य प्रतिषेधस्या-
प्रवृत्तेः सत्ता निषेध्यत्वेनोपचर्यते । बुद्धिम्यायाश्च सत्ताया बाह्यत्वेनारोपाद् बाह्य-
सत्ताविषयः प्रतिषेधोऽवतिष्ठते । तेनैतदचोद्यं बुद्धिप्रतिभासस्यापि स्वैनात्मना
सत्ता कथं निषेध इति ॥ २६१ ॥

एवं निराकारार्थैक्यापि ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोग उपपादिते तन्माहत्ताधिकरणप्रतिपत्तिं
नन्प्रमाद्ये प्रतिपादयितुमाह—

क्षत्रियादौ पदं कृत्वा बुद्धिः सत्तान्तराश्रया ।

जात्या भिन्नां ततः सत्तां प्रमक्तामपरुर्पति ॥ २६२ ॥

ब्राह्मणमत्ताविषया बुद्धिर्यदा कुतश्चिद् भ्रान्तिकारणात् क्षत्रिये प्रवर्तते,
तदा ब्राह्मणशब्दस्तत्र प्रयुज्यते । सोऽयं मिथ्याश्रयमायो यदा तत्त्वजानाञ्चि-
र्यते, तदा नतः प्रयोग इत्ययं विषयो नन्प्रमासम्भ्य । अत्राबगोऽयं क्षत्रिय इति
क्षत्रियमामानाधिकरण्यान् नद्वयगतिः । एतन्न नन्प्रयोगादुपजाता सम्प्रगुबुद्धि-
ब्राह्मणन्वैकार्यममायिनीं मत्तां क्षत्रिये ब्राह्मणशब्दप्रयोगात् प्रमक्तामपरुर्पति ततो
निरारयति । नायं ब्राह्मणो मिथ्या त्वैवमसितम्लमदृशोऽब्राह्मणोऽयमिति, सदृश-
क्षत्रियाद्विदेव समानार्थं सम्पद्यते न लोष्टादि, समारोपनिन्दनस्य माहृदयादेरमा-
वात् । तथाचोक्तं 'नत्रिययुक्तमन्यमदृशाधिकरणे तथादर्थ' इति ॥ २६२ ॥

इह कथं ननु समासः अभाव इति । न; ह्यत्रोत्तरपदार्थसदृशार्थसंप्रत्ययः, अपितु
निप्रेषः प्रतीयते । भावस्योत्तरपदार्थस्य तस्य चासतः कथं भावशब्दविषयतेत्वत् आह—

अभाव इति भावस्य प्रतिषेधे विवक्षिते ।

सोपाख्यत्वमनाश्रित्य प्रतिषेधो न कल्पते ॥ २६३ ॥

प्रतिषेधविषयप्रकल्पस्यर्थमत्रापि बुद्ध्या निरूपितमाकारमवलम्ब्य भावशब्द-
प्रयोगात् तस्य श्रुतिसाम्यादसद्विषयतानवगमात् तदवगमाय नञ्प्रयोग उपपद्यते ।
निरुपाख्ये हि व्यामोहाद् भागतत्त्वसमारोपे तत्त्वाध्यवसायाज्जञ्प्रयोग इत्यर्थः
॥ २६३ ॥

एवं वेत्त । 'अथवा सर्वे इमे शब्दा गुणसमुदाये वर्तन्ते' इति दर्शनमुपक्षिप्तमत्र
भाव्ये । तदवलम्बनेनाप्वाह—

अनेकधर्मवचनैः शब्दैः सद्वाभिधायिभिः ।

एकदेशेषु वर्तन्ते तुल्यरूपाः स्वभावतः ॥ २६४ ॥

जातिगुणक्रियालक्षणो धर्मोऽत्र गुणशब्देन विवक्ष्यते इति धर्मपदेनाह ।
समुदायस्य शब्दात् प्रतीतेः स एव शब्दार्थो न्याय्यः । तच्च 'तपः श्रुतं च
योनिश्चेत्येतद् ब्राह्मणकारकमित्युक्तम् । यस्य परिपूर्णा धर्मा जात्यादयः श्रुता-
दयश्च स मुख्यो ब्राह्मणः । तदभिधायी ब्राह्मणशब्दो रूढः । तेन तुल्यश्रुतिरव-
यवे वर्तते । समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद् यथा —
तैलं भुक्तं घृतं गुक्तमित्युक्तम् । यद्यपि च सद्वाभिधायिकदेशाभिधायी चार्थ-
भेदात् स्वभावतोऽत्यन्तमिह एव शब्दः, तथापि श्रुतिसाम्यादर्वाभ्यन्तरेण भेद-
नावगच्छन्तीत्यभेदमाश्रित्य समुदायावयववृत्तित्वं कथ्यते । तथाच ब्राह्मणजाति-
रहिते क्षत्रिये विद्याविनयलक्षणेऋदेशाश्रयो ब्राह्मणशब्दप्रयोग इति तस्यैकदेश-
वृत्तित्वात् श्रुतिसारूप्यादनवगता नञ्प्रयोगादवधार्यते । 'तपःश्रुताभ्यां योऽहीनो
जातिब्राह्मण एव स' इति वा ब्राह्मणक उच्यते, यो गुणहीनो जातिमात्रेण तु
ब्राह्मणः । इत्थं चात्र गुणसमुदायविषयत्वात् पूर्वोत्तरपदयोः सामानाधिकरण्य-
मुपपद्यते । अत्र हि नञा यस्यैव गुणस्य स्वाभाविकी निवृत्तिः, सैव चोत्पत्त
इत्यवशिष्टानां गुणानामर्थत्वात् सद्भावोऽवगम्यते । तत्र पूर्वमुपचारसत्ताश्रयेणोक्तम् ।
इदानीं तु पारमार्थिकस्यैव कृत्यचिद् धर्मस्य नञा निवर्तनेऽपि परिशिष्टनात्राकलापे

समुदायाध्यासेन शब्दप्रवृत्तिर्निर्विषयेत्येतदाख्यायते । उभयोरपि च तयोरव-
यवयोः समुदायात्मनाध्यासात् तस्यैव निषेधस्तत्रैव च शब्दप्रवृत्तिरिति ॥ २६४ ॥

नेदं चोदितम्—उत्तरपदार्थानुपपादानाशनिषेधान् कश्चिदुत्तरपदेन समन्वय इति । तथाहि—

यथैकदेशकरणात् कृत इत्यभिधीयते ।

अकृतथैति सङ्घातः स एवाब्राह्मणे क्रमः ॥ २६५ ॥

एकदेशस्य निष्पत्तेस्तदपरस्य चैकदेशस्यानिष्पत्तेः कृताकृतः सङ्घातोऽ-
भिधीयते । अथयवात्मकत्वात् समुदायस्यावयवधर्मोपचारो न विरुध्यते । एवं
गुणसमुदायस्यैकदेशप्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामब्राह्मणशब्दवाच्यता ॥ २६५ ॥

अत्र दीपमाह—

ब्राह्मणोऽब्राह्मणस्त्वस्मादुपन्यासात् प्रसज्यते ।

अकृते वा कृतासङ्गादविशिष्टं कृताकृतात् ॥ २६६ ॥

एकदेशं सङ्घातात्मनावसाम ब्राह्मणोऽप्यमिति कथ्यते । एकदेशान्तरस्या-
सत्त्वात् पुनः स एवाब्राह्मण इति प्राप्नोतीति विरोधापत्तिः । यदि वा सर्वथैवां-
कृते समुदाये समर्थसाधनसन्निधेर्निवृत्तिसम्भावनया कृतशब्दो यथा प्रयुज्यते,
तद्वत् सत्रियादौ ब्राह्मणसमानधर्मदर्शनाद् ब्राह्मणशब्दवाच्यमात्राकलापं प्रत्यस्य
ब्राह्मणत्वसम्भावनया ब्राह्मणशब्दप्रयोगे सति यदा नञ् मुख्यार्थतानिवर्तनेन
शौणार्थितेदृशी प्रकाश्यते, तदा कृताकृतशब्देन तुल्योऽयं नञ्समास इति
द्वितीयार्थेन चोद्यं निवारितम् ॥ २६६ ॥

एकदेशे च ब्राह्मणशब्दोऽनुप्य इति सादृश्यान्सुव्यभ्रान्तिः स्यात् । तामपाकर्तुं
नञ् प्रयुज्यमानो भवति विशेषणमित्याह—

अमुख्यसम्भवे तत्र मुख्यस्य विनितृत्तये ।

शास्त्रान्वाख्यानसमये नञ् प्रयुक्तो विशेषकः ॥ २६७ ॥

उपक्रम एवामुख्येऽर्थे ब्राह्मणशब्दः प्रयुक्तेऽप्यभिगनविवक्षितार्थ इत्य-
ब्राह्मणशब्दस्य शैकिकस्याम्बण्डस्यान्वाख्यानाधर्मिणं विभागे विवक्षिनार्थसिद्धयर्थ-
मुपपद्यते नञ्प्रयोग इत्यर्थः ॥ २६७ ॥

उत्तरपदार्थप्राधान्ये भाष्ये चोदितम्— 'अत्रान्न' मानयेदुक्तेः शास्त्रान्वाख्यान-
नपत्वं प्रप्नोतीति । तत्र कश्चिन् । यावता राजपुरोहित्वत् पूर्वपदार्थापहितविरोधस्वोत्तरपदा-
र्थस्य प्रतीतिरित्याद्यस्य भाष्यद्वाराभिप्रायमाचष्टे—

पदार्थानुपपातेन दृश्यते च विशेषणम् ।

इह कथं ननुसमाप्तः अभाव इति । न ह्यत्रोत्तरपदार्थसदृशार्थसंप्रत्ययः, भाषित्
निषेधः प्रतीयते । भावस्योत्तरपदार्थस्य तस्य चासत्- कथं भावशब्दविषयतोत्यत आह—

अभाव इति भावस्य प्रतिषेधे विवक्षिते ।

सोपाख्यत्वमनाश्रित्य प्रतिषेधो न कल्पते ॥ २६३ ॥

प्रतिषेधविषयप्रकल्पत्यर्थमत्रापि बुद्ध्या निरूपितमाकारमवलम्ब्य भावशब्द-
प्रयोगात् तस्य श्रुतिसाम्यादसद्विषयतानवगमात् तदवगमाय नञ्प्रयोग उपपद्यते ।
निरुपाख्ये हि व्यामोहाद् भागतत्त्वसमारोपे तच्चाच्यवसायाज्ञानप्रयोग इत्यर्थः
॥ २६३ ॥

एवं वेतत् । 'अथवा सर्वे इमे शब्दा गुणसमुदाये वर्तन्त' इति दर्शनमुपक्षिप्तमत्र
भाष्ये । तदवलम्बनेनाप्याह—

अनेकधर्मवचनैः शब्दैः सङ्गाभिधायिभिः ।

एकदेशेषु वर्तन्ते तुल्यरूपाः स्वभावतः ॥ २६४ ॥

जातिगुणक्रियालक्षणो धर्मोऽत्र गुणशब्देन विवक्ष्यते इति धर्मपदेनाह ।
समुदायस्य शब्दात् प्रतीतेः स एव शब्दार्थो न्नाभ्यः । तच्च 'तपः श्रुतं च
योनिश्चेत्येतद् ब्राह्मणकारकमि'त्युक्तम् । यस्य परिपूर्णा धर्मा जात्यादयः श्रुता-
दयश्च स मुख्यो ब्राह्मणः । तदभिधायी ब्राह्मणशब्दो रूढः । तेन तुल्यश्रुतिरव-
यवे वर्तते । समुदायेषु हि श्रुताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद् यथा —
तैलं मुक्तं शृतं मुक्तमित्युक्तम् । यद्यपि च सङ्गाभिधायिकदेशाभिधायी चार्थ-
भेदात् स्वभावतोऽत्यन्तभिन्न एव शब्दः, तथापि श्रुतिसाम्यादर्वाद्दर्शना भेद-
नावगच्छन्तीत्यभेदमाश्रित्य समुदायावयववृत्तित्वं कथ्यते । तथाच ब्राह्मणजाति-
रहिते क्षत्रिये विद्यायिनयलक्षणैकदेशाश्रयो ब्राह्मणशब्दप्रयोग इति तस्यैकदेश-
वृत्तिता श्रुतिसारूप्यादनवगता नञ्प्रयोगादवधार्यते । 'तपःश्रुताभ्यां यो हीनो
जातिब्राह्मण एव स' इति वा ब्राह्मणक उच्यते, यो गुणहीनो जातिमात्रेण तु
ब्राह्मणः । इत्थं चान्न गुणसमुदायविषयत्वात् पूर्वोत्तरपदयोः सामानाधिकरण्य-
मुपपद्यते । अत्र हि नञ्ना यस्यैव गुणस्य स्वाभाविकी निवृत्तिः, सैव द्योत्यत
इत्यवशिष्टानां गुणानामर्थत्वं सङ्गावोऽवगम्यते । तत्र पूर्वमुपचारसत्ताश्रयेणोक्तम् ।
इदानीं तु पारमार्थिकस्यैव कस्यचिद् धर्मस्य नना निवर्तनेऽपि परिशिष्टमात्राकलापे

समुदायाद्यासेन शब्दप्रवृत्तिर्निर्विषयेत्येतदाख्यायते । उनयोरपि च तयोरव-
यवयोः समुदायात्मनाद्यासात् तस्यैव निषेधन्तत्रैव च शब्दप्रवृत्तिरिति ॥ २६४ ॥ ।

नेर् चोद्यम्—उत्तरपदार्थानुपादानानिषेधात् ऋणमुत्तरपदेन मन्वन्वय इति । तथादि—

यथैकदेशकरणात् कृत इत्यभिधीयते ।

अकृतश्चेति सङ्घातः स एवाब्राह्मणे क्रमः ॥ २६५ ॥

एकदेशस्य निष्पत्तेस्तदपरस्य चैकदेशस्यानिष्पत्तेः कृताकृतः सङ्घातोऽ-
भिधीयते । अवयवात्मकत्वात् समुदायस्यावयवधर्मोपचारो न विरुध्यते । एवं
गुणसमुदायस्यैकदेशप्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामब्राह्मणशब्दवाच्यता ॥ २६५ ॥

अत्र दोषमाह—

ब्राह्मणोऽब्राह्मणस्त्वस्मादुपन्यासात् प्रसज्यते ।

अकृते वा कृतासङ्गादविशिष्टं कृताकृतात् ॥ २६६ ॥

एकदेशः सङ्घातात्मनावसाय ब्राह्मणोऽयमिति कथ्यते । एकदेशान्तरस्या-
सत्त्वात् पुनः स एवाब्राह्मण इति प्राप्नोतीति विरोधापत्तिः । यदि वा 'सर्वथैवां-
कृते समुदाये समर्थसाधनसन्नियेर्निवृत्तिसम्भावनया कृतशब्दो यथा' प्रयुज्यते,
तद्वत् क्षत्रियादौ ब्राह्मणसमानधर्मदर्शनाद् ब्राह्मणशब्दवाच्यमात्राकृतापं प्रत्यस्य
ब्राह्मणत्वसम्भावनया ब्राह्मणशब्दप्रयोगे सति यदा नवा मुख्यार्थताग्नितर्तनेन
गौणार्थतेदृशी प्रकाश्यते, तदा कृताकृतशब्देन मुख्योऽयं नञ्समास इति
द्वितीयापेक्षेन चोद्यं निवारितम् ॥ २६६ ॥

एकदेशे च ब्राह्मणशब्दोऽमुख्य इति सादस्यान्मुख्यप्रान्तिः स्वार । तामपाकर्तुं
नञ् प्रयुज्यमानो भवति विशेषणमित्याह—

अमुख्यसम्भवे तत्र मुख्यस्य निनिवृत्तये ।

शास्त्रान्वाख्यानममये नञ् प्रयुक्तो विशेषकः ॥ २६७ ॥

उपक्रम एवामुल्लेखेऽर्थे ब्राह्मणशब्दः प्रयुक्तोऽधिगानविवक्षितार्थे इत्य-
ब्राह्मणशब्दस्य लौकिकस्याखण्डस्यान्वाख्यानार्थमेवं विभागे विरक्षितार्थसिद्धयर्थ-
मुपपद्यते नञ्प्रयोग इत्यर्थः ॥ २६७ ॥

अत्रोत्तरपदार्थानुपादाने भाष्ये चोदितम्— 'अब्राह्मणनामनेतुके ब्राह्मणनामस्या-
प्रवर्तनं प्राप्नोतीति । तत् ऋणम् । यावता राजपुरुर्यादिषु पूर्वपदार्थोपहितविशेषस्योत्तरपदा-
र्थस्य प्रवृत्तिरित्याखण्डस्य आप्यधाराभिप्रायनाचष्टे—

पदार्थानुपधातेन दृश्यते च विशेषणम् ।

राजपुरुषनीलोत्पलादावपि यथावस्थितविशेष्यपदार्थनिष्ठो विशेषणपदार्थ इति भेदहेतुभिर्विशेषणैर्यथाग्रथमर्थोऽवगम्यते; एवमिहापि ब्राह्मणपदार्थो बुद्धयो-
पचरितरूप इत्येवं नञ्पदप्रयोगादवगम्यते इति युक्तं विशेषणम् । तदुक्तं भाष्ये—
'अथेह राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्मान्न भवति । अस्त्यत्र
विशेषः । राजात्र विशेषकः प्रयुज्यते । तेन राजविशिष्टस्यानयनं भवति । इहापि
तर्हि नञ् विशेषकः प्रयुज्यते । तेन नञ्विशिष्टस्यानयनं भविष्यतीति ॥ २७२ ॥

अत्र चोदितं—'कः पुनरसौ' । तत्रोक्तं—'निवृत्तपदार्थक' इति । एतदाक्षिपति—

निवृत्तेऽत्रयवस्तस्मिन् पदार्थे वर्तते कथम् ।

नानिमित्ता हि शब्दस्य प्रवृत्तिरुपपद्यते ॥ २७३ ॥

बुद्धिपरिगृहीताकारेऽपि शब्दः प्रवर्तमानो बाह्यगतं वीजमवलम्बत एव ।
तथाच दृश्यविकल्पयोरैकत्वाध्यवसायाद् बाह्यमेव शब्दार्थे मन्यन्त इति
क्षत्रियादौ ब्राह्मणादेरेकदेशवाचित्वादवयवशब्दस्य कथमसति निमित्ते प्रवृत्तिः ।
येन सावस्था नञा द्योत्यत इत्युच्यते ॥ २७३ ॥

अथ स्वाभाविकी निवृत्तिरिति क्षत्रियेऽपि ब्राह्मणस्यन्दस्तदा,

आराच्छब्दवदेकस्य विरुद्धेऽर्थे स्वभावतः ।

शब्दस्य वृत्तिर्यद्यस्ति नञः श्रुतिरनर्थिका ॥ २७४ ॥

यथा दूरान्तिकार्थवृत्तिराराच्छब्दः तथा ब्राह्मणक्षत्रियवृत्तिः स्वभावतो
ब्राह्मणशब्दो रूढ इत्युपगमे विनापि नञ्प्रयोगं प्रकरणादिवशात् क्षत्रियावगति-
र्ब्राह्मणशब्दाद् भविष्यतीति किं नञा कृत्यं, येन नञ्समासोऽन्याख्यायते ।
नञ्प्रयोज्यमनेकार्थानां पदान्तरप्रयोगामिन्वयविशेषत्वमुपलब्धम् । तदुक्तं भाष्ये—
'यदि स्वाभाविकी निवृत्तिः, किं नञ् प्रयुज्यमानः करोतीति ॥ २७४ ॥

अतोऽनन्तरमुक्तम्—'अथ वाचनिकी । तद् अकृत्यं नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं
निवर्तयतीति । एतद् व्याचष्टे—

अथ स्वभावो वचनान्तराल्येपत्वमर्हति ।

तद्वाच्यमप्रसिद्धत्वान्नत्रार्थो विनिवर्त्यते ॥ २७५ ॥

स्वभावोऽपि दुरवधारणत्वात्प्रजित्यनेन यदि शब्देन ज्ञाप्यते; तदेदमपि
वचनेनान्वाख्येयं नञ्प्रयोगे पदानां प्रसिद्धोऽर्थो विनिवर्तत इति । अयास्यायं
स्वभावः प्रयोगपारम्पर्यावसेयः, तदा सर्वस्यैवं स्वविषये व्यापारे शब्दान्तरान्ये-
क्षणानुत्तरपदेनापि निवृत्त्यभिधाने नञ् नापेक्षितत्रय इत्यर्थः ॥ २७५ ॥

अतोऽनन्तरं 'कीलप्रतिकीलवद् वाचनिमी निवृत्तिः । यद्येवं ननो माहात्म्यं, न चातु-
निद् राजानो हस्त्यधं विभृयुरि'ति दूपायित्वा स्वाभाविकी निवृत्तिः सिद्धान्तिता । तत्र च
ननुनिर्मिता तूपलब्धिः । तद्यथा — रामन्धकारे ब्रव्याणा प्रदीपनिमित्तं दर्शनमि'त्युक्तम् ।
एतद् व्याचष्टे—

यद्यप्युभयवृत्तित्वं प्रधानं तु प्रतीयते ।

प्रस्थानं गम्यते शुद्धे तदर्थेऽपि न तिष्ठती ॥ २७६ ॥

गतिनिवृत्तिवचनस्तिष्ठतिः प्रसिद्ध इत्यन्तरेण प्रशब्दमुपसर्गः प्रस्थानार्थोऽ-
पि तमर्थमवगमयितुमपर्याप्तो यथा, एवं क्षत्रियवचनोऽपि ब्राह्मणशब्दो नम-
मन्तरेण तदर्थनिश्चयाधायित्यर्थः । न हि प्रशब्दस्य प्रस्थानमर्थः तिष्ठतेर्निरर्थकत्व-
प्रसङ्गादित्यसौ तिष्ठत्यर्थः । प्रशब्दस्तु धोतकः । एवमत्रापि विज्ञेयम् ॥ २७६ ॥

ननु च यदि क्षत्रिये मुख्यो ब्राह्मणार्थो नास्ति, तदा किमर्थं 'सन्दिग्धार्थो' ब्राह्मण-
शब्दः तत्र वाचकोऽभ्युपगम्यते । तस्य चायमनुपयोगोऽर्थो ननुप्रयोगादवधार्यत इति । 'यदि
पुनरयं निवृत्तपदार्थकः, किमर्थं ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यत' इत्युक्तं भाष्ये । तदाह—

किमर्थमतथाभूते सति मुख्यार्थसम्भवे ।

भेदे ब्राह्मणशब्दस्य वृत्तिरभ्युपगम्यते ॥ २७७ ॥

व्याख्यातार्थोऽयं श्लोकः ॥ २७७ ॥

अत्र परिहारभाष्यम् — "एवं यथा विज्ञायेत अत्र पदार्थो निवृत्त इति । नेति
शुक्ले सन्देहः स्यात् कस्य पदार्थो निवृत्त इति । तत्रासन्देहार्थं ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते" इति ।
एतद् व्याचष्टे—

अयं पदार्थ एतस्मिन् क्षत्रियादौ न विद्यते ।

इति तद्वचनः शब्दः प्रत्ययाप प्रयुज्यते ॥ २७८ ॥

अयमर्थः । अज्ञानाद् दुर्लभदेशाद् वा केनचिद् ब्राह्मणार्थः क्षत्रियेऽव्य-
वसितः । स एवं बोध्यते नायं ब्राह्मणोऽब्राह्मणोऽयमिति । क्षत्रिय इति तृप्ते
ब्राह्मणार्थस्य तत्र निषेधो न कृतः स्यादिति विवक्षितार्थो न प्रतीयते । तस्माद्
बुद्ध्या तत्र ब्राह्मणार्थमाश्रित्य नप्रो विषयप्रकल्पसौ तदर्थं निवृत्तिः कथ्यत इति
युक्तम् ॥ २७८ ॥

बोद्धुश्च शब्दार्थं तमारोपितरूपं सर्वत्र युज्यत एवेत्याह—

बुद्धेर्विषयतां प्राप्ते शब्दादर्थे प्रतीयते ।

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा श्रुत्या ह्यर्थोऽनुपज्यते ॥ २७९ ॥

इह यः शब्दादर्थः, प्रतीयते, स व्यवहाराङ्गं बहिः सदसत्त्वमनपेक्ष्येति 'शब्दादर्थः, प्रतायन्त' इत्यादिना पूर्वं निर्णीतम् । तथाच भावाभावसाधारण-शब्दैः स्वार्थः समुल्लिख्यत इति, तत्र पदार्थेऽनवस्थिते यथायोगं भावरूपमभाव-रूपं वा विशेषणमुपकल्पत एव ॥ २७९ ॥

*तत्रोत्तरपदार्थप्रधाने नञ्प्रयोगे 'नञिचतुष्पदमन्यनदशाधिकरणे तथाकार्यं', इत्युक्तत्वाद् सर्वत्र ब्राह्मणशब्दस्य भ्रान्तिवा प्रयोगस्तत्रैव तदर्थनिर्णये तदधिकरणसम्प्रत्ययो न सर्वत्रैव ति-प्रसङ्गाभावात् 'सन्देहाद् दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते' इत्यादि भाष्यम् । तद् व्याचष्टे—

असम्पुपदेशाद् वा निमित्तात् संशयस्य वा ।

शब्दप्रवृत्तिर्न त्वस्ति लोष्टादिषु विपर्ययात् ॥ २८० ॥

:दुरुपदेशात् क्षत्रिये ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिः पित्रल्लक्षणादेस्पदिष्टस्य विषय-विवेकानवधारणात् कस्यचिद् भवति । सन्देहनिमित्तं गुणः सन्देहशब्देनात्रोक्तः । तथाहि—सादृश्यलक्षणात् संशयनिमित्तात् तत्र शब्दप्रवृत्तिरित्यन्तविसदृशेषु लोष्टादिषु ब्राह्मणशब्दप्रवृत्त्यभावादब्राह्मणशब्दादुत्तरपदार्थसदृश एव क्षत्रियोऽवग-म्यते, न लोष्टादि ।* भ्रान्तिनिवारणाय हि नञः प्रयोगः । भ्रान्तिश्च संति-निमित्ते; निर्जन्मभ्रान्त्ययोगादिति सदृश एव तस्य विषयः । अन एव च नत्रा ब्राह्मणार्थं मुख्ये क्षत्रिये निवारिते तदधिकरणभूतः क्षत्रियोऽवस्थित एवेति प्रति-यद्यनेऽसौ क्रियासु साधनभावमब्राह्मणमानयेत्यादौ । प्रतिषेधमात्रोपशयत्वे तु नञ्समासस्यात्रासाधनः समासार्थः स्यादिति न समागेपितरूपप्रतिषेधमात्रेऽस्य व्यापारः । समारोपस्य च प्रतिपक्षणां विपर्यासिनदर्शनाजियमांभाव इत्यसत्यपि सादृश्ये युक्तश्चिद् भ्रान्तिकारणात् सर्वत्र प्रसिद्धे नञ्समासे समारोपोऽनुगन्तव्यः । उपचरितोत्तरपदार्थप्रतिषेधेन ह्युत्तरपदार्थप्रधानो नञ्समास इत्यभिधानामस्त्रीविष-यादयोपधादनिच्छरुर्हादिति प्रयोगदर्शनात् समारोपनिमित्तानुसरणेनोत्तरपदार्थ-सदृशप्रतिपक्षिर्विशेषा ॥ २८० ॥

*इदं सत्यपि भूय उत्तरपदार्थप्रधान्ये गन्तव्यं भवति । किम्, अनेकविधि-भाष्यम् । तद् व्याचष्टे—

अनेकम्मादस इति प्राधान्ये नति मिष्यति ।

सापेक्षत्वं प्रधानानामेवं युक्तं त्वतत्त्विर्धा ॥ २८१ ॥

‘अनोऽनन्तरं मायम् — ‘विमन मइश्रीन्, एकवचनमिति । तद् व्याचष्टे —

एकस्य च प्रधानत्वात् तद्विद्योपणसन्निधौ ।

प्रधानधर्माज्यावृत्तिरतो न वचनान्तरम् ॥ २८२ ॥

‘एकार्थस्य प्रधानत्वात् तन्निषेधनानेक इत्यत्र बहुष्वपि प्रतिपाद्येषु प्रधानार्थानुयाय्येकवचनमेव भवति । न तु बहुवचनमित्यर्थः ॥ २८२ ॥

ननु च व्यादयोऽत्रैकान्द्रवाच्याः समारोपितेवन्वा इति नवा तद्वैकार्यप्रतिषेधे तदाधारस्य व्यादेः सम्प्रत्ययान् तद्वैतमेव वचनं न्याय्यमित्याशङ्क्याह —

प्रधानमत्र भेद्यत्वादेकार्यो विकृतो नञ् ।

हित्वा स्वधर्मान् वर्तन्ते व्यादयोऽप्येकतां गताः ॥ २८३ ॥

नञ्चिद्विशिष्टोऽनेक इत्यत्रैकार्यः प्रधानं विशेष्यत्वादिति तत्राच्छुरितरूपाः परित्यक्तत्वभावधर्माः व्यादयो निमित्तस्वरूपनामापन्ना निमित्तानुविधानादेकत्वेनैव प्रतीयन्त इत्येकवचनमेव न्याय्यम् ॥ २८३ ॥

-विद्येषु द्वित्वादिषु कस्यमेकत्वयोग इति चेदाह,—

ब्राह्मणत्वं यथापन्ना नञ्युक्ताः क्षत्रियादयः ।

द्वित्वादिषु तथैकत्वं नञ्योगादुपचर्यते ॥ २८४ ॥

नन्मयोगाद् ब्राह्मणशब्दो यथाऽब्राह्मण इत्यत्र क्षत्रियवृत्तिरवधार्यते, तथापि इत्यत्रापि व्यादिवृत्तिरेकशब्दः । प्रतीयते ह्युत्तरपदार्थसदृशोऽर्थः । तत्र चाध्वारोपिनोः दुरुपदेशादिना निमित्तेनोत्तरपदार्थ इति सर्वत्र समानम् ॥ २८४ ॥

तथाहि —

एकत्वयोगमामज्य स धर्मः प्रतिपिध्यते ।

व्यादिभ्यस्तेषु तच्छब्दो वर्तते ब्राह्मणादिषु ॥ २८५ ॥

भ्रान्त्या व्यादवेकवचनमारोपिनं नञ् निवार्यते, न स्वेकशब्दः । तथाहि भ्रान्तिनिवारणं विरक्षितं न प्रतीयतेति क्षत्रियादी ब्राह्मणादिशब्दवन्दकशब्दोऽत्र प्रयोगार्हः । अस्ति ऐकशब्दे व्यादिष्वेवन्नागेपाभावान् किं वाधितुं नञ् प्रयुज्यते ॥ २८५ ॥

तस्मान्नगो विषयप्रकल्प्यर्थमेकशब्दः प्रयुज्यमानः प्रधानार्थ इति स्वधर्मानुवर्तते
वृत्तिवाक्ययोरविशेषेणेत्याह

आविष्टसङ्ख्यो वाक्येऽसौ यथा द्यादौ प्रयुज्यते ।

वृत्तौ तस्य प्रधानत्वात् सा सङ्ख्या न निवर्तते ॥ २८६ ॥

एकं चेन्नित् कितौ नैकं व्यादय(?) इति यथा वाक्ये सङ्ख्यान्तरेऽप्येक-
शब्दोऽपरित्यक्तत्वसङ्ख्य एव प्रयुज्यते, तथा समासेऽपि तदर्थस्य प्रधानत्वाद्-
नेक इत्यत्र स्वसङ्ख्यापरित्यागो नास्ति ॥ २८६ ॥

तत्परित्यागे तु निवक्षितार्थाप्रतीतिरित्याह —

प्रतिषेधो यथाभूतस्तथाभूतोऽनुपज्यते ।

वचनान्तरयोगे हि न सोऽर्थः प्रतिषिध्यते ॥ २८७ ॥

प्रतिषेधविषयप्रकल्प्यर्थमसदर्थमप्युत्तरपदं प्रयुज्यत इति यादृशोऽध्यस्तः
प्रतिषेध्यस्तादृशार्थाभिधानायोत्तरपदमुपादीयते । द्यादौ चैकत्वं प्रतिषेध्यमित्युत्तर-
पदस्यैकवचने सत्ययं विवक्षितः प्रतिषेधोऽवगम्यते । द्विवचनाद्युपादाने त्वेकत्वं
प्रतिषिध्यमानं न प्रतीयेत । तस्माद् विवक्षितार्थोपाधिकत्वादेकवचनमेव न्याय्यम्
॥ २८७ ॥

'कथं पुनरेकस्य प्रतिषेधे द्विवचना सम्प्रत्यय' इति भाष्यमेकत्वनिवृत्तिमात्रं
प्रसज्यप्रतिषेधरूपमभिप्रेत्य प्रवृत्तं पर्युदात्ताश्रवणेन समर्थयते —

अशुक्ल इति कृष्णादिर्यथार्थः सम्प्रतीयते ।

सङ्ख्यान्तरं तथानेक इत्यत्राप्यभिधीयते ॥ २८८ ॥

पर्युदासे शुक्लनिवृत्त्या नीलादयोऽविशेषेणाशुक्लशब्दाद् यथा प्रतीयन्ते
तथा द्यादयोऽप्येकसङ्ख्यानिवृत्त्याविशेषेणानेकपदादवगम्यन्ते ॥ २८८ ॥

एतदेव समर्थयितुं भाष्यं — 'प्रसज्यायं क्रिया गुणं वा तदाऽपश्चान्निवृत्तिं करोति ।
सद्यथा - आसद्य भोजय शाययानेरम्' इति । तस्याच्चे —

क्रियाप्रसङ्गात् सर्वेषु कर्मस्वङ्गीकृतेषु च ।

एकस्मिन् प्रतिषिद्धेऽपि प्राप्तमन्यत् प्रतीयते ॥ २८९ ॥

क्रियापदमर्थसामर्थ्यात् साधनान्याक्षिपत्यविशेषेण । तथास्येत्युक्ते कर्म-
सामान्यमवगम्यते । तत्र विधिपूर्वकत्वान्निवृत्तेः क्रियासामर्थ्याक्षिप्तानासङ्ख्या-
धयर्गप्रसङ्गे सन्येकप्रतिषेधादप्रतिषिद्धस्य सङ्ख्यान्तरयोगिन एव साधनत्वमव-
बुध्यते ॥ २८९ ॥

एताश्च कस्मिन् पक्षे कथ्यन्ते इत्याह —

क्रिया धुतिश्च प्रक्रान्ते प्रसज्यप्रतिषेधेने ।

पर्युदासे तु नियतं सङ्ख्येयान्तरमुच्यते ॥ २९० ॥

प्रसज्यप्रतिषेधे प्रतिषेधोपक्षयत्वाच्छब्दस्य क्रियासामर्थ्याप्रतिषिद्धत्वञ्च साधनोपादानम् । पर्युदासे तु शब्दादेवानेकमित्यस्मादुत्तरपदार्थसदृशनियतसाधनोपादानमित्युक्तमेव ॥ २९० ॥

‘आसद्य शायय भोजय’ इति प्रयोज्यप्रयोजकप्रैपोपादानेन विरुद्धक्रियानिर्देशस्योपादाने भाष्यकारस्याभिप्रायं व्याचष्टे —

धात्वर्थः कर्मविषयो व्यपदिष्टः स्वसाधनैः ।

अर्थात् सर्वाणि कर्माणि प्रागाक्षिप्यावतिष्ठते ॥ २९१ ॥

सकर्मको धात्वर्थ आसनादिभेदभिन्नः पूर्वं यदा निर्दिष्टः प्रयोज्यप्रयोजकादिस्वसाधनावच्छिन्नो विरुद्धक्रियास्वभावः, तदा तस्य विरुद्धानेकत्वभावस्यैकेन साधनेन साध्यत्वायोगात् पूर्वमेवानेकं साधनमुपात्तमित्येकनिषेधेन तस्यैव सम्प्रत्ययः ॥ २९१ ॥

अनन्तरं भाष्यम् — “अपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं, यत्र क्रियाशुभौ प्रसज्येते । यत्र तु लल न प्रसज्येते तत्र कथमनेकं तिष्ठती”ति । तत्र परिहारः — “मर्षलेखजोतीयवेष्वप्येकस्य प्रतिषेधे बहुना सम्प्रत्ययः” इति । अत्र चोद्यभाष्ये प्रसज्यप्रतिषेधे तिषेधमाश्रयक्षयाद् ध्यादीनामप्रतिपत्ति स्यादित्यर्थः । पर्युदासे समासजातीयस्य सङ्ख्येयान्तरस्यैकत्वसामारोपास्पदत्वान् सिद्ध सम्प्रत्यय इति परिहाराभिप्रायः । एताश्च व्याचष्टे —

निर्जातसाधनाधारे यत्रारूपाते प्रयुज्यते ।

अनेक इति यथाच तिष्ठतीत्यनुपज्यते ॥ २९२ ॥

साध्यत्वात् तत्र सिद्धेन क्रिया द्रव्येण लक्ष्यते ।

प्रागेवाङ्गीकृतं द्रव्यमतः पूर्वेण धियते ॥ २९३ ॥

यत्र कुतश्चिद्धेतोरेकतयावधृतः साधनशक्त्यधिहरणभूतो द्रव्यात्मा आख्याते तद्वाच्यायां क्रियाया पुनर्यथार्थेतावसायादनेक इति प्रतिषिध्य पश्चात् क्रियापदं तिष्ठतीति प्रयुज्यते, तत्र प्रागवधृतस्य शक्तिमतो द्रव्यस्य परार्थमुपादीयमानत्वात् तदात्मानुरूपं साध्यामाक्षिपति क्रिया, न क्रियासामर्थ्येनाक्षिप्यते द्रव्यमिति पूर्वस्मादस्य भेदः । अत्रापि च ज्ञातसाधनविषयोपनिपातादेकप्रतिषे-

घस्य प्रतिषिद्धपरिहारेण प्रतीयते साधनम् । तदेवमश्रुतेऽपि पूर्वं क्रियापदे नैक-
निषेधमात्र एव वाक्यं पर्यवस्यति क्रियाकाङ्क्षणादिति तत्राप्येकनिषेधे, सङ्ख्या-
न्तरस्य साधनत्वमवगम्यते ॥ २९२, २९३ ॥

एवं यत्रापि हि क्रियोपदेशे नास्ति तात्पर्यं, तत्रापि यावत्सङ्ख्यान्तरं प्रतीयत एवेति
वृथान्तितं भाष्ये । 'तद्यथा न न एकं प्रियं न न एकं सुखमि'ति । तद् व्याचष्टे —

सङ्ख्यैव प्रतिषेधेन सङ्ख्यान्तरमपेक्षते । ।

वाक्येऽपि तेन नैकत्वमात्रमेव निवर्त्यते ॥ २९४ ॥

न न एकं प्रियं न न एकं सुखमित्येतद् वाक्यम् । 'आवाधे च
(८-१-१०) इत्यत्र द्विर्वचनं शत्रोः सुखेन प्रियेण च प्रयोक्तुरावाधः' । अत्र च
क्रियापदस्याश्रवणात्, सुखप्रियप्रतिषेधमात्रव्यापारेऽपि वाक्ये सङ्ख्यान्तराध्यासि-
तानि-सुखानि प्रियाणि च प्रतीयन्ते । एक शत्रोर्न सुखम्, अपि तु बहूनि ।
एवं प्रियाणीति । अयं ह्यत्र वाक्यार्थः—विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाविषयत्वात्
सर्वसुखप्रियनिषेध एकपदोपादानमनर्थकं स्यात् । एवञ्च यत्र वाक्येऽप्येतत्सामर्थ्यं,
तत्र वृत्तावुत्तरपदार्थसदृशस्यार्थस्य पर्युदासे प्रतीतौ विचिकित्सा । तत्र श्लोकपद-
मेव द्विवहनाहेति, नैकत्वमात्रनिवृत्ति, अपितु तन्निवृत्तिविशिष्टस्य-द्वयादेः
प्रतिपत्तिः सिद्धा ॥ २९४ ॥

ननु कथं व्यादित्ये नियमेन प्रतीयते । एकप्रतिषेधेऽप्यदेव शेषरूपं प्रतीयतामित्या-
शङ्क्याह —

स्नेहान्तरादवच्छेदस्तथासत्तेः प्रतीयते ।

तैलेन भोजने प्राप्ते न त्वन्यदुपसेचनम् ॥ २९५ ॥

यथा भोजनमैलेन विधेयमिति चोदिते तैलप्रतिषेधसामर्थ्यात् सर्पिरादि-
स्नेहान्तराद्देतोरवच्छेदो विशेषणं भोजनम्य प्रत्यासत्तेरेकजातीयत्वात् प्रतीयते, न
दद्या पयसा वा, तथेहाप्येकप्रतिषेधे समानकार्यं सङ्ख्यान्तरमेव सङ्ख्याजात्या
प्रत्यासन्नं प्रतीयते, न त्वविशेषेण यत्किञ्चिदेवान्यदिति स्थितमुत्तरपदार्थप्रधानतायां
नञ्समासस्यानेकमित्यम्योपपत्तिरिति । कथं तर्हि "वृत्तिमेद्रप्रयोजकं चित्तमेक-
मनेकेषा"मिति भगवतः पतञ्जलेः प्रयोगः । एकशेषाश्रयेणेति ब्रूमः । एक-
निषेधेऽपि हि कुतश्चिन्निमित्तानियतामेव व्यक्तं सम्भावयेदिति संप्रत्येकशेषो
न्याय्यः । भाष्यकृता, स्वैकवचनं समर्थनं, न तु बहुवचनं निवारितम् ॥ २९५ ॥

इदानीमन्यपदार्थप्रधानवक्षविचारात्वाह—

एकार्थे वर्तमानाम्यामसत्ता ब्राह्मणेन च ।

यदा जात्यन्तरं ग्राह्यं क्षत्रियाद्यपदिश्यते ॥ २९६ ॥

तदावकल्पतेऽन्यपदार्थप्रधानो नन्ममाम इति प्रकरणादवसेयम् । इहा-
ब्राह्मणादिभिर्नन्समासैरुत्तरपदार्थविपरीतप्रस्तुप्रयायन दृश्यते । तत्र चान्वास्या-
नप्रक्रियाया यदोत्तरपदोपादाना समारोपितग्राहणाद्यर्था क्षत्रियादय इति नयः,
तदोत्तरपदार्थप्राधान्य निर्णीत 'प्राधान्येनाश्रिता पूर्व'मित्यादिना । यदा त्वम
त्सामान्यवृत्तिरप्यय नञ् सद्विधेयनिबन्धनया ग्राहणश्रुत्या सामान्यविशेषभावे
नैकाधिकरण्येन सन्नयमनुगृह्य तत्सम्बन्धप्रापितार्थातिशय ग्राह्य पदान्तरोपादान
क्षत्रियाद्यनुपतति, न तावदेव विश्राम्यति तदान्यपदार्थप्रधानो नन्समास ।
तथाहविद्यमानो ब्राह्मणो ब्राह्मणव्यक्तिराश्रयभूता यम्य क्षत्रियस्य क्षत्रियनातेरि-
त्यस्या अन्यपदार्थभूताया वृत्तिपदार्थाभ्यामभावाद्ग्राहणाभ्यामत्र देह इति जात्यन्तर
वाच्य भवति ॥ २९६ ॥

उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु क्षत्रियादौ समारोपिताया ब्राह्मणवृत्तेः प्रतिपद्यत् नन्स
क्षत्रियादिजात्यन्तरमुत्तरपदवाच्यमेव न वाच्य भवति, बहुग्राह्यादिशयपदार्थ इत्यस्याधुने
रन्तरि स्वपदार्थ एव युक्त्या शरीरस्याऽऽद्यैवस्मन्मनःपुराणावतीदगनेन शुभ्रसद्वयी—

श्यामेव शस्त्री कन्येति यथान्यद् व्यपदिश्यते ।

असन् ब्राह्मण इत्याभ्या तथाग्रे क्षत्रियादयः ॥ २९७ ॥

शस्त्रीन श्यामा शस्त्रीश्यामा कन्येति श्यामाशब्दस्य शम्भ्या वृत्ते
समासवाच्यमुपमेययुक्तमिति तत्र यथा वृत्तिपदाभ्यामनभिधीयमाणापि कस्या भमा
सेनाभिधीयते । यत कन्याशब्देन सामानाधिकरण्य प्रतिपदनं समारा, तथाम
न्निति नत्रासदर्थेन ब्राह्मण इति च तद्विधेयवचनेनाभिधीयमानोऽपि क्षत्रिय
समासेनाभिधीयते । तथाच यथोपमानममामो विशेषनिहित सामान्यनिहितेन
बहुव्रीहिणा न वाच्यते, तथा नन्ममामोऽर्थाति वचनात्न्यपदार्थेऽप्यय तपुरव
इत्यर्थ ॥ २९७ ॥

अत्रैव निदर्शनान्तरमाह—

अमास्तो गौरिति यथा गजयो व्यपदिश्यते ।

जात्यन्तरं न गौरैव मास्ताभानः प्रतीयते ॥ २९८ ॥

गौरवश्य साम्नासचद् इत्यसाम्न इत्युक्ते यत्ति पर साम्नामात्रमभ्य
नास्ति, परिशिष्टावयवसन्निवेशासाध्यमिति गोसदृशस्य भवयस्य प्रतिपत्तिर्न गौरैव

प्रतिपिद्धसास्नायोगस्यातो वाक्यात् प्रतीतिर्गवयसामानाधिकरण्याद्, एवम-
ब्राह्मण इत्युक्ते जात्यन्तरं क्षत्रियोऽवगम्यते । ब्राह्मणजातिमात्रनिषेधे परिशिष्ट-
तद्धर्मसाम्यप्रतिपत्तेः ॥ २९८ ॥

तथा—

तुल्यरूपं यथाख्यातं कण्टकैर्भेदहेतुभिः ।

खदिरं जातिभेदेन खर्जूरात् प्रतिपद्यते ॥ २९९ ॥

खदिरखर्जूरौ गौरकाण्डौ सूक्ष्मपर्णावित्यभेदेन पूर्वमाख्याते सदृशौ ख-
दिरखर्जूरौ प्रतिपद्य पश्चात् कण्टकवान् खदिर इत्यभिधाने कण्टकानां खर्जूरेऽ
भावात् ततः खदिरस्य भेदहेतुभ्यस्तेभ्यो विशेषः प्रतिपद्यते । तथाच खदिरः
खर्जूरादन्य एव न तु कण्टकादिसंबन्धमाधिकं तस्यैव प्रतिपद्यते, तथा ब्राह्मण-
धर्मः सादृश्यमवधार्य क्षत्रिये ब्राह्मणत्वावसायाद् ब्राह्मणशब्दे प्राप्ते कथ्यते नायं
ब्राह्मण इति जातिभेदमात्रम्, अन्यत् सर्वं सदृशमिति जात्यन्तरमिति प्रती-
यत इति ॥ २९९ ॥

दाशान्तिरमाह—

अविद्यमानब्राह्मण्यो यादृशो ब्राह्मणो भवेत् ।

अङ्गीकृतोपमानेन तथान्यार्थो विधीयते ॥ ३०० ॥

शस्त्रीश्यामा कन्येति यथा षट्पदाभ्यामनुपात्ता कन्याभिधीयमानोपमा-
नोपमेयभावमवगमयति, असाखो गौरिति च सास्त्रावर्जमवयवसादृश्यं गोगवय-
योरर्थान्तराभिधानानिबन्धनं, कण्टकवर्जं च गौरकाण्डादिसादृश्यमेव विवक्षितमिति
सर्वत्रोपमानगर्भमन्यार्थाभिधानं, तथाब्राह्मण इत्यत्रापि । तथाच ब्राह्मणजातिवर्ज-
मन्येर्धर्मः सादृश्यात् क्षत्रियादिरेवान्योऽर्थोऽभिधीयते । तथाहि—वेदयः क्षत्रियो
वा ब्राह्मणे इवायमब्राह्मणः । तत्र सर्वथा भेदेऽभेदे वा नास्ति सादृश्यमिति
गोगवयवन् कथञ्चिद्भेदाभेदावनुसर्तव्यौ । यथा हि ब्राह्मणः सुतश्चिन्मि-
त्तादपोद्भूतब्राह्मण्यसामान्यस्तथाजातीयकोऽयमित्यर्थः । ब्राह्मणस्यापि हि संबन्ध
इत्यब्राह्मण इत्यभिधानं कथमिव क्षत्रियादेर्न स्यादित्यतिशयोक्तिर्गर्भमेतदुक्तम् ।
तदेवमुपमानोपमेयभावमङ्गीकृत्य नन्समासः क्षत्रियादिजातिभेदोपादानमर्थमासा-
दयति । दृष्टश्च सादृश्यान्तर्भावो नन्समासे । तद्यथा— 'अवर्णा हेमन्त'
इति । अत्र हि नन्समासे वर्णान्दृशो हेमन्तोऽभिधीयते ॥ ३०० ॥

कथंमत्र सादृश्यमित्याह—

अवृष्टयो यथावर्षा नीहाराश्रममावृताः ।

तद्रूपत्वात् स हेमन्त इत्याभिन्नः प्रतीयते ॥ ३०१ ॥

न वर्षा अवर्षा हेमन्तो वर्षासदृश इत्यर्थः । अविद्यमानवर्षाक्रिया-
वर्षाः प्रकीर्यमाणनीहारनिकरा. प्रलयमाननीलघनाच्छादितदिगन्तराः । तथायं
हेमन्तस्तमःसन्ततिरिम्बृनालोक इत्येवंविधवर्षासादृश्यादवर्षा इत्याभिधीयते ।
साद्रूप्येण स्वपदार्थेऽपि ह्ययं तत्पुरुषो व्युत्पादितो गर्भाकृत्योपमामन्यपदार्थे द-
तेते । न त्वविद्यमाना वर्षा वर्षात्वमस्येत्युपक्रम एवान्यपदार्थे व्युत्पाद्यते । उपस-
र्जनह्रस्वत्वप्रसङ्गात् । एव गर्भाकृतोपमा तन्समासाः प्रक्रियामामन्वपदार्थप्रधान-
नविषया इत्येकेषां दर्शनम् ॥ ३०१ ॥

अपरे ब्राह्मणादीनां सर्वेषां जातिवाचिनाम् ।

द्रव्यस्यान्यपदार्थत्वे नत्रा योर्गं प्रचक्षते ॥ ३०२ ॥

जातिपदार्थपक्षे ब्राह्मणादयः शब्दाः जातिमेवाधारविविक्तां प्राधान्येना-
चक्षते इति वर्तिपदेन द्रव्यस्यानुपादानात् तदभिधायी समासोऽन्यपदार्थप्रधानो
भवति । अमन् ब्राह्मणोऽविद्यमानं ब्राह्मण्यं क्षत्रियद्रव्यलक्षणेऽर्थेऽप्यावत्राहण इति
जातिवाचिना ब्राह्मणशब्देन सह तत्पुरुषः । तत्र ब्राह्मणजातेर्यत्राश्रयान्तरे संभा-
व्यते समवायस्तत्रैव निषेधः सगुचितो नात्यन्तत्रिजातीय इति क्षत्रियादिद्रव्यमेवा-
न्यपदार्थ उक्तः ॥ ३०२ ॥

अस्मिन् दर्शने बहुव्रीहिनस्तमानयोर्विषयविवेकोऽपि कथ्यत इत्याह—

न चैवंविषयः कश्चिद् बहुव्रीहिः प्रकल्पते ।

अगुरश्च इति व्याप्तिर्नन्समामेन यस्य न ॥ ३०३ ॥

एवंविषयो जात्यवच्छिन्नान्यपदार्थद्रव्याभिधायी नन्समाससन्न कल्पते
बहुव्रीहिः । मत्वर्थे भूमादौ बहुव्रीहिविधानात् । अविद्यमाना गावो यस्मैत्यगुरय-
मदन इत्ययं बहुव्रीहिर्यस्य नन्समासेनानेन गौचरो नाक्रान्तः, स कल्पत इत्यर्था-
दुक्तं भवति । अविद्यमानो गौर्गौत्वमस्यादवम्य सोऽयमगौरश्च इति हि नन्स-
मासप्रतिपत्तिः । उत्तरपदार्थविजातीयस्य नन्समासेन स्वभावाद्भिधानात् ।
अविद्यमाना गावो यस्मेति तु मत्वर्थे बहुव्रीहिरित्यनयोर्विषयविवेकः सिद्धः ।
यदा तु 'नत्रोऽन्त्यर्थाना बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्चे'ति प्रतिपदविहितो नना-
श्रयो बहुव्रीहिसिद्धेव व्याख्यायते नन्समासेन यस्य न व्याप्तिरवकाशदान स
एवंभूतविषयो न कश्चिद् बहुव्रीहिः प्रकल्पते । ततोऽनयोः समाने विषये प्राप्ते

स्वाभाविको यथोपवणितो विषयविवेक इत्येतत् सामर्थ्याज्जेयम् । इत्थमर्थानु-
गुण्येऽप्यन्यपदार्थप्रधानतापक्षेऽत्र प्रक्रियाया दोष उक्त ॥ ३०३ ॥

यद्यप्यपदार्थप्रधान अवर्षा हेम त इति हेम तस्य यत्रिंशत् वचन च तत् समासस्य
प्राप्नातीति भाष्येऽभिहितम् । एतद् व्याचष्टे—

द्वन्द्वकदेशिनोरुक्तां परवल्लिङ्गता यत् ।

अवर्षासु ततोऽसिद्धिरिष्टयोल्लिङ्गसखरयो ॥ ३०४ ॥

अवर्षा हेम त इत्यप्यपदार्थप्राधान्ये हेमन्तगतल्लिङ्गसख्याप्रसङ्ग इतीष्ट
बहुत्व स्त्रीत्व च न स्यात् । न चापि 'परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो' (२४-२६)
इति परवल्लिङ्गता भवति । एकदेशिसमास एव तत्पुरुषे परवल्लिङ्गता नियमिता
यत् । तत्पुरुषमात्रे हि परवल्लिङ्गताया प्राप्तर्जाविकादावतिप्रसङ्ग स्यात् । तथाच
वाचिके 'प्राप्तादिषु चैकदेशिग्रहणात् सिद्ध'मिति । 'उपसर्जनहन्त्वत्वमप्यत्र प्राप्नो-
तीति । अवर्षा इति अगौरिति च अन्यपदार्थप्रधानत्वाविशेषाद् बहुव्रीहिवत् ।
न चापि 'परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थावित्यत परिहर्तुं शक्यते । विशिष्टे
तत्पुरुषेऽस्य वचनादित्यन्यपदार्थप्रधानपक्षो दुष्ट ॥ ३०४ ॥

इदानीं पूर्वपदार्थप्राधान्यमधिष्ठयाह—

विशेषणं ब्राह्मणादि क्रियासंबन्धिनोऽसतः ।

यदा विषयभिन्नं तत् तदासत्त्वं प्रतीयते ॥ ३०५ ॥

यदा नन्वदोषादानोऽसत्त्वर्थ क्रियासंबन्धितया प्रकान्त, तदोत्तरपदार्थेन
ब्राह्मणेन स एवावच्छिद्यमानो विशिष्ट प्रतीयते । ब्राह्मणलक्षणेन विशेषणेन
भिन्नमवच्छिद्यमसत्त्वं नञर्थ प्रतीवगान प्रधान भवतीति पूर्वपदार्थप्रधानतापक्षो
जायते ॥ ३०५ ॥

ननु चासत् कथं क्रियासंबन्धित्वमियाशाहपाह—

ब्राह्मणत्वेन चासत्त्वाद्बुध्यतेऽसत्तदन्यथा ।

असदित्यपि सत्त्वेन सतः सत्ता निरर्थ्यते ॥ ३०६ ॥

क्षयिष्यादिरूपेण सत्त्वेवार्था ब्राह्मण्येनासत्त्रित्येन विशिष्टविषयमसत्त्वं नञु-
पादत्वे न सर्वभासत्त्वमिति नास्ति क्रियासंबन्धविरोध । अन एव सत्त्वार्थसप्रत्ययो-
ऽपि सिद्ध । असदित्यपि नन्वसमासे सत्त्वेनेति । अत्राप्यन्यथेति सवध्यते ।
भावविशेषानुपहितस्याभावम्याव्यवहार्यत्वात् पञ्जरान्तरेण वस्तुत्वेनोपलक्षितस्य

सत उत्तरपदार्थस्य विद्यमानता निश्चिद्यते । तथाचास्य भावरूपानुपातिना क्रिया-
विशेषेण योगोऽस्त्येव ॥ ३०६ ॥

तदेतन्मिन् पूर्वपदार्थप्रधानाक्षे माप्ये चोदितम् — 'अव्ययसंज्ञा प्राप्नोति । अव्ययं
व्यम्य पूर्वपदमिति । तद् व्याचष्टे—

सामान्यद्रव्यवृत्तित्वान्निमित्तानुविधायिनः ।

अयोगो लिङ्गसंख्याभ्यां स्याद् वा सामान्यधर्मता ॥ ३०७ ॥

उत्तरपदार्थविशिष्टो नरर्थः 'प्राधान्येनाभिधीयत इति तस्यात्र
द्रव्यसामान्यरूपे क्षत्रियार्थौ शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यालिङ्गसंख्यत्वान्निमित्तानुविधाना-
न्निमित्ततः स्येन तत्त्वेनाप्यपदेशात् 'सत्यपि सत्त्वरूपत्वेऽव्ययधर्मोपपत्तिरि-
त्यर्थमात्रे लक्षणाव्ययमंज्ञाप्रगङ्गात् समासार्थोऽलिङ्गसंख्यः स्यात् । ननो हि
वाक्येऽभावसामान्यमर्थोऽमत्त्वमूलो दृष्टः । स एवात्र वृत्तानुत्तरपदार्थविशिष्टः
प्राधान्येनाभिधीयत इति कुतो लिङ्गसंख्ये स्यातीति । अथ समासस्याव्य-
येषु पाठामावादव्ययमंज्ञाभावाद् विभक्तेर्नुद् नास्तीत्युच्यते, तथापि
व्यपदेशनिवृत्तावपि वस्त्वर्थो न निवर्तत इत्यव्ययधर्मो भवेयुरेव । तथाच
माप्यं 'पाठेनाव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवद्विङ्गवचनानि भवन्ति' इति । 'यश्चेहा-
र्थोऽभिधीयते, न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्तीति । अननुविधीयमानेऽपि वा
निमित्ते सत्त्वसामान्यगतं लिङ्गसर्वनाम स्यादेकव्यसंख्या चेत्यप्रादणमित्येव प्रयोगः
स्यात्, न त्वप्रादणवप्रादण इत्यादि । व्यक्तिविशेषनिवृत्तौ हि लिङ्गसंख्या-
भेदः । अत्र च व्यक्तिविशेषो न वाच्यः, क्रियायोग्ये सत्त्वमात्रे नञ्समासस्या-
भिधान्यापाराद् विशेषम्याप्रतीतेः ॥ ३०७ ॥

अत्र परिहारो भाष्येऽभिहितः 'नेदं वाचनिकमलिङ्गता अव्ययता वा । किं तर्हि स्वा-
भाविकमेतदित्यादि । 'तत्र किमस्माभि वाक्यं वक्तुं, यत्र च शक् समासार्थसंख्याभ्यां
योगो नास्ति, समासे तु भवतीति । तद् व्याचष्टे—

प्रागसत्त्वामिधायित्वं समासे द्रव्यवाचिता ।

निमित्तानुविधानं च न सर्वत्र स्वभावेतः ॥ ३०८ ॥

इहापौरुषेयी शब्दानामर्थप्रत्यायनशक्तिर्नियतविषया योम्यनाभिधाता
प्रयोगप्राप्त्यात्वमेवसत्त्वत्वा । तत्र वृत्तिप्राप्तयोः शब्दभेदाद् भिन्नशक्तिवे वाक्ये
नञर्थोऽमत्त्वमूलोऽपि वृत्त्या सत्त्वमूलोऽभिधीयते । तथाच क्रियायोगो दृश्यते ।
तथाहि — वाक्ये ननु प्रतिषेध्याद् व्यतिरेकेण प्रतिषेधमाचष्ट इति प्राधान्येना-
व्ययार्थम्याभिहितत्वादलिङ्गसंख्यायोगो नास्ति । वृत्तौ तु प्रतिषेधोपमर्जनस्य

प्रतिषेध्यस्य नञर्थत्वात् प्रतिषेध्यप्राधान्याल्लिङ्गसङ्ख्यायोग उपपद्यते । न चाव-
श्यकमन्यत्रापि निमित्तानुविधानं, हरीतक्यादिषु व्यक्तिवचनयोर्व्यवस्थानदर्श-
नात् । ततश्च नञ्समासे लिङ्गसङ्ख्यायोगस्य दर्शनाच्छुक्लादिवन्निमित्तानुविधानं
नास्तीत्यर्थः ॥ ३०८ ॥

तथाहि—

निमित्तानुविधाने च क्रियायोगो न कल्पते ।

तथाचाव्यपदेश्यत्वादुपादानमनर्थकम् ॥ ३०९ ॥

नञर्थस्यासत्त्वरूपस्य निमित्तस्यानुविधाने समासार्थस्य लिङ्गसङ्ख्यायोग-
वद्ब्राह्मणमानय, पश्य वेत्यादिदर्शनादिक्रियासाधनभावो न स्यादित्यक्रियाङ्गस्य
नामपदार्थस्य कीर्तनमफलमित्यनन्वाख्येयो नञ्समासः स्यात् । दृश्यते चास्य
क्रियाङ्गभाव इति प्रयोगप्रानाप्यादननुविहितनिमित्तः सत्त्वभूतार्थाभिधायी
युज्यते लिङ्गसङ्ख्याभ्यां नञ्समासः ॥ ३०९ ॥

इयता च लिङ्गसङ्ख्यासम्बन्धमात्रं स्वाभाविकतामिधानेन स्यात् । प्रयोगानुपाती तु
यथायर्थं लिङ्गसङ्ख्याविशेषो विवक्षित इति तत्सिद्धपर्यं पक्षान्तरमत्र भाष्ये प्रतिपादितम्—
‘अथवा गुणवचनानां शब्दानामाशयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति । तद् व्याचष्टे—

असत्सामान्यवृत्तिर्वा विशेषैः क्षत्रियादिभिः ।

प्रयुक्तैराश्रयैर्भिन्नो याति तल्लिङ्गसङ्ख्याताम् ॥ ३१० ॥

उत्तरपदार्थविशिष्टमसत्सामान्यं समासार्थोऽनिर्णतविशेष इति तज्जिज्ञा-
सायां विशेषमयोगे, तैविशेषैराश्रयैरसौ समासार्थो विशिष्टः प्रयोगयोन्य इति
तल्लिङ्गसङ्ख्या एव न्याय्यः । अर्थानामितरेतराभावव्यभिचाराद् ब्राह्मणादिनि-
वृत्तेः क्षत्रियादय एवाश्रय इति तद्वत् एव लिङ्गसङ्ख्ये युक्ते । सर्वमूर्तानां च
सर्वलिङ्गत्वाच्छब्दशक्तेर्लिङ्गप्रतिनियमे क्षत्रियः क्षत्रिमिति यथा स एवार्थो भिन्न-
लिङ्गाभ्योः शब्दाभ्यामभिधीयते, एवमब्राह्मणः क्षत्रमित्यब्राह्मणशब्देन पुंस्त्वविशिष्टः
सोऽर्थः प्रतिपाद्यते । निवृत्तिवचनेनाभेदोपचारात् तद्वत् एवोपादानात् । यथा
चान्ये जातिशब्दा आविष्टलिङ्गसङ्ख्याः, तथा नञ्समासोऽर्थाति क्षत्रादिना
भिन्नलिङ्गेनापि सामानाधिकरण्यामस्योपपन्नम् । एवमनापः पृथिवीत्याद्युपपत्तिः ।
अत एव चात्रापि स्वाभाविकत्वमेव लिङ्गसङ्ख्याव्यवस्थाहेतुः । पूर्वत्र तु परिहारे
द्रव्यवचनन्वे स्वाभाविकत्वं हेतुरित्येतावता विशेषः ॥ ३१० ॥

ननु विविधेषु सामान्यम्याभावात् सामान्यशब्देनैवोपशृङ्खितो विशेष इति कथं तद्वा-
चिनः प्रयोग इत्याह —

प्रागाश्रयो हि भेदाय प्रधानेऽभ्यन्तरीकृतः ।

पुनः प्रत्यवमर्शनं विभक्तं इव दृश्यते ॥ ३११ ॥

असत्सामान्ये समासवाच्ये प्रथमत एव यद्यपि विशेषः स्वाश्रयो
गर्भीकृतः, तथापि सामान्यश्रुतेर्विशेषस्यावधारणाभावाद् विशेषशब्देन पुनरसौ
प्रत्यवमृश्यत एव । तथाच सामान्याद् विशेषस्य विभाग इव शब्दनिबन्धन
इत्याश्रयाश्रयिभावपतीतावाश्रयगतसङ्ख्यायोग उच्यते ॥ ३११ ॥

तथाहि —

समासे श्रूयते स्वार्थो येन तद्वांस्तदाश्रयः ।

द्रव्यं तु लिङ्गसङ्ख्यायदसताभ्यन्तरीकृतम् ॥ ३१२ ॥

श्रुतौ नञः सत्त्वप्रधानार्थत्वाल्लिङ्गसङ्ख्यायोगे द्रव्यसामान्यमभावानुरक्तं
तेनामतासद्वचनेनाभ्यन्तरीकृतं प्रतिपादितमिति पूर्वस्य परिहारस्य स्वाभाविकत्वद-
र्शनस्यार्थो निगमिनः । गुणवचनदर्शने तु द्वितीये परिहारे समासे स्वराच्योऽर्थः
प्रतीयते, येनासत्सामान्येन क्षत्रियादिस्तद्वाङ् निवृत्तिविशिष्टोऽवधार्यते तस्याधार
इति ॥ ३१२ ॥

निमित्तिना निमित्तानुविधाने गुणवचनश्रुतिसङ्ख्यायोग- कथितः स्वपदार्थोऽन्यपदार्थो
वा क्षत्रियादिः कथं, येन पक्षद्वयपरतिरिक्त्याह —

एकार्थविषयौ शब्दौ तस्मिन्नन्यार्थवर्तिनौ ।

असतैव तु भेदानां सर्वेषामुपसंग्रहः ॥ ३१३ ॥

प्राक् समासात् न वाक्ये निवृत्तिद्योतकः, ब्राह्मणशब्दश्च निवृत्तिविशिष्टा-
र्थाभिधायी । एवमन्यार्थवर्तिनावेत्ता-शब्दौ, तस्मिन् समासे उत्तरपदार्थे-
नावच्छिन्नो नञर्थ एकः प्रतिपाद्यो यथोस्तामेकार्थविषयी । उपमर्जनमभिन्नस्यै-
फस्यैर् नञर्थस्य वाच्यत्वात् । सर्वेषां तु भेदानां क्षत्रियादीनामभावेन नञर्थेनेऽ
स्वीकारोत्तरपदस्य तद्द्योतनमात्रे व्यापारात् पूर्वपदार्थप्राधान्यम् ॥ ३१३ ॥

यदा त्वन्यपदार्थप्रधानं, तदाह—

ते क्षत्रियादिभिर्याच्या वाच्या वा सर्वनामभिः ।

यान्तीयान्यपदार्थस्य नञो रूपारिरूपनात् ॥ ३१४ ॥

क्षत्रियो वैश्य इत्येवमादयः शब्दा अब्राह्मण इत्यत्रत्यान् विशेषान् स्फुटमितरेतरविवेकेन गमयन्ति प्रयुक्ताः सन्तः । तदप्रयोगे तु सर्वनामपदं सामान्यरूपेण तमर्थमाह; एवञ्च कृत्वा वर्तिपदाभ्यामुपगृहीतोऽन्ययमर्थो नु शक्यतेऽवधारयितुं पदान्तरप्रयोगमन्तरेणेति शब्दशक्तिमनवधारयन्तोऽन्यपदार्थत्वं क्षत्रियादेरवगच्छन्तोऽन्यपदार्थप्रधानत्वं नञ्समासस्याहुः । नञ्पदं हि प्रतिपेधमाह, ब्राह्मणपदं तु स्वजातीयमर्थमिति क्षत्रियोऽन्यपदार्थ इति भ्रान्ताः । शब्दशक्त्यनुसारिणां तु स्वपदार्थ एवात्र सदृशलक्ष्णोऽर्थ इतीदृशब्दः । तथाहि — नमो रूपमीदृशमत्र न विकल्प्यते—न विशेषेणानुगम्यते यैः, यदुतोत्तरपदार्थाभावविशिष्टमसत्सामान्यं क्षत्रियाद्याश्रयभेदोपकल्पितविशेषं नञर्थ इति तेषां भ्रान्तिः । पूर्वपदार्थप्रधानतायां लिङ्गवचनातिदेशस्योपयोगः ॥ ३१४ ॥

अत्र पशे दोषमुद्गावयति —

विशेषस्याप्रयोगे तु लिङ्गसङ्घे न सिध्यतः ।

अवर्षादिषु दोषश्च हेमन्तोऽन्याश्रयो यतः ॥ ३१५ ॥

असत्सामान्यस्योत्तरपदार्थोपकृतस्य समासवाच्यत्वेऽत्र यदा क्षत्रियादयो विशेषाः प्रयुज्यन्ते, तदा तैः प्रयुक्तैराश्रयैर्विशिष्टलिङ्गसङ्घासिद्धिरस्तु । तदप्रयोगे तु व्यक्तिविशेषनिबन्धने लिङ्गसङ्घे न सिध्यत इति सामान्याश्रय एव नपुंसकैकत्वलक्षणे ते स्याताम् । अवर्षा हेमन्तः, अनापः पृथिवी, अपञ्चाल जनपदः, अगोदौ ग्रामः, अतेजः सिकता, अनर्थो गृहाः, अनिद्रापो वर्षा इत्यादिषु चेष्टलिङ्गसङ्घासिद्धिर्न स्यात् । यस्माद्वर्षाभ्योऽन्यो हेमन्तोऽत्राश्रयसमासार्थस्येत्यवर्षा इति हेमन्तगतलिङ्गसङ्घाप्रसङ्गः । एवमन्यत्र योज्यम् । हेमन्तग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् पूर्वपदार्थप्राधान्याच्च वर्षार्थस्योपसर्जनत्वाद्द्रव्यप्रसङ्ग इति पूर्वपदार्थप्रधानपक्षोऽपि नुष्टः । उत्तरपदार्थप्राधान्यमेव तत्र सिद्धान्तः । तथाच यथायथमुत्तरपदार्थगतलिङ्गसङ्घासिद्धिः । अतिदेशस्य तु नायं विषयः । ये हि ब्राह्मणपदार्थसम्बन्धे भेदे विपरिवर्तन्ते, ते गुणवचनाः स्वाश्रयतो लिङ्गसङ्घे प्रतिपद्यन्ते । तद्यथा गुह्यादयो, यथा बहुवीहिः समासः । नञ्समासस्योपाच्छलिङ्गसङ्घाभेदापरित्यागेनात्यन्तमनुवर्तते वर्षादिष्विति जातिशब्दान्मिवाविष्टलिङ्गत्वान्नाश्रयतो लिङ्गानुगमोऽत्र क्रियते । तथाह्यब्राह्मणः क्षत्रम्, अब्राह्मणः क्षत्रिय इत्युत्तरपदार्थसमवाय्येव लिङ्गं दृश्यते । अत एव स्वाभाविकमेतदित्युक्तम् । सङ्घाप्यवर्षादिषुत्तरपदार्थसमवेतैवेति सापि स्वाभाविकी ।

अत्राहणावित्याद्यौ तु क्विद् वाह्यपदार्थपेक्षा सहज्या । यद्येन शब्दशक्तिप्रति-
नियमादप्रयोगेऽपि विशेषस्य विशिष्टे लिङ्गसङ्घे सिध्यत एवेति पूर्वपदार्थप्रधा-
नपक्षोऽपि न त्याज्य । अत एव भाष्ये चोद्यप्रतिसमाधानेन समर्थित एवायम् ।
अस असर्वसा इति च सर्वनामकार्यं भवत्येव, नञर्थस्यान्यतिरेककरत्वात्
समानाधिकरणत्वात् । अतिसर्वायेत्यादावेन हि व्यधिकरणविशेषणविषये सर्वाद्य-
र्थस्याप्राधान्यं, न तु समानाधिकरणे नञ्समासे । वाक्य इव स्वार्थापरित्यागेनैव
हि नञ्समासे सर्वादयो नञर्थविशेषणं भवतीति प्रयतत एव सर्वनामकार्यम् ।
अत एव प्रधानसामानाधिकरण्यात्प्रधानाविभक्तिन्यादप्रथमानिर्देशाच्चास्त्युपसर्ज-
नत्वे ह्रस्वत्वमपि न प्राप्नोति । न चोपसर्जनकार्येषु पारिभाषिकसम्भवे लौकिक-
मुपसर्जनमुपादेयम् । तस्मादुपपन्न पूर्वपदार्थप्राधान्यदर्शनम् । तदेव नञ्समा-
सादौ लिङ्गसङ्घातिदेशो यथाभाष्यमनुसृत ॥ ३१५ ॥

यथा नञ्समासादौ, एवम् 'आकृत्यभिधानादिक विभक्तौ वाजप्याद्येन' इति जाति
पदार्थप्राधान्येणैकदेशेणप्रत्याख्यानं विद्वच्चनभिदिगुणस्यानित्यत्वादि'त्युक्तम् । शुणो द्वित्वस्त्री-
त्वादिक । स चैकार्यसमवायाज्जातेरवच्छेदक । नियतलिङ्गमल्लैश्च जातिशब्दैर्जाति
प्रत्याख्यत इति शब्दशक्तिस्वभावापेक्षयानित्यत्व तस्य कथ्यते । क्विद् किञ् जाति-
स्त्रीत्वयुक्तेन शब्देन प्रत्याख्यते, क्विद् गुस्त्वयुक्तेनेयादि । तथा क्विदिवत्वयुक्तेनेत्याद्य-
पारत्यनित्यत्वम् । अत एव 'शुणविवधानित्यत्वादि ति भाष्ये पाठः । अत्रैव पक्षान्तरमभि-
हित 'शुणवचनवद् वे'ति । लिङ्गवचनसिद्धिरियेव । तदेतद् व्याख्यातुमुपक्रमते—

आकृतिः सर्वशब्दानां यदा वाच्या प्रतीयते ।

एकत्वादेकशब्दत्वं न्यार्थ्यं तस्यां च वर्ण्यते ॥ ३१६ ॥

'प्रत्याभिधेयादाकृतिसद्धाने चोदनासु च तस्यारम्भाद् शक्ये चोपदि-
ष्टमि'ति तस्या एव शब्दार्थत्व निर्णीतम् । तथाचैकशब्दत्वे तदाश्रये सिद्धे
प्रत्याख्यात एकशेष । आकृतेरैकत्वात् तत्र सम्बन्धग्रहणोपपत्ते । सर्वे शब्द-
वाच्या । न च प्रतियोगितो विशेष शब्दात् प्रतीयत इति सामान्याभिधानमेव ।
आश्रयभेदापायोपजनेऽपि चैकप्रत्यानिरन्धनाया जातेर्भेदापायोपजनाभावात्
तत्प्रयुक्त शब्द एक एव न्याय्यः । अर्थभेदे हि शब्दानां भेदः । अर्थश्च
प्रधानभूतो जातिरेकेत्येक एव शब्दः ॥ ३१६ ॥

एवमुपक्षिप्य लिङ्गं तावद् विचार्यते । तथाहि — इयमाकृतिः शब्दैरभिधीयमाना आविष्टलिङ्गोपा । आविष्ट लिङ्गं यथा स्त्री आविष्टलिङ्गा नियतलिङ्गेत्यर्थः । सर्वत्र सर्वेषां लिङ्गानां सद्भावोऽपि केनचिच्छब्देन किमिच्छित्तं प्रत्याप्यत इति शब्दविशेषापेक्षया आविष्टलिङ्गत्वमुच्यते । तदेतदाह —

आविष्टलिङ्गता तस्यां स्याद् ग्राम्यपशुसङ्घवत् ।

द्रव्यभेदेऽपि चैकत्वात् तत्रैकवचनं भवेत् ॥ ३१७ ॥

‘ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री’ (१-२-७३) इति जातिपदार्थे प्रत्याख्याते सूत्रे स्वभावात् प्रतिनियतलिङ्गभेदोपग्रहः । तथाहि — तत्र मूलोदाहरणविषयेषु स्त्रीत्वमेव गाव इमा इति । प्रत्युदाहरणविषयेषु तु पुंस्त्वमेव तरुणेष्विति । एवं जातिशब्दानां नियतलिङ्गता स्वभावात् । जातिपदार्थदर्शनाश्रयेण हि सूत्रप्रत्याख्याने शब्दशक्तिभेदाश्रयो लिङ्गनियमः । तथाच ब्राह्मणो ब्राह्मणीत्यादावपि जात्यभिधाने शब्दशक्तिनिमित्तमेवोभयलिङ्गाभिधानम् । वृक्ष इत्यादौ तु पुंस्त्वमेव नियतं, जातेरेव चाभिधीयमानत्वात् । अनुमीयमानद्रव्यभेदेऽपि तस्य शब्देनानुपादानादभिधीयमानजातिनिबन्धनमेकवचनमेव भवेदिति जात्याख्यायामेकसिन् बहुवचनमौरभ्यते । पूर्वश्लोके यद् यदेति, तत्सम्बन्धादिह तदेति योज्यमिति समन्वयोपपत्तिः ॥ ३१७ ॥

यदि तर्हि लिङ्गभेदेन योग, कथमाविष्टलिङ्गता जातेरित्यत आह —

आश्रयाणां हि लिङ्गैः सा नियतैरेव युज्यते ।

तथाच युक्तवद्भावे प्रतिषेधो निरर्थकः ॥ ३१८ ॥

एकार्थसमवायादाश्रयगतलिङ्गोपादाना जातिः शब्दशक्त्यनुसारेण नियममङ्गीकृतवती । तथाहि — वृक्षः पादपस्तस्वरिति वृक्षत्वजातिराश्रयगतं पुंस्त्वमेवोपादधे, न कदाचिदत्र स्त्रीत्वतुपुंसकत्वे दृश्यते । शिशापादयः स्त्रीत्वमेवाश्रयन्ते । पत्तसमित्पादयस्तु नपुंसकत्वमेव । इष्यशनिप्रभृतयो द्विलिङ्गाः पशुशङ्गादयश्च । तटादयस्त्रिलिङ्गाः । ब्राह्मणो ब्राह्मणीति च द्विलिङ्गः । नद्यत्र लिङ्गव्यतिरिक्तः कदाचिदपि दृश्यत इति शब्दशक्तिभेदपेशो लिङ्गनियमोऽयमाविष्टलिङ्गता जातेर्विवाक्षिता । अत एव च ‘विशेषणानां चाजातेः’ (१-२-२२) इति जातिप्रतिषेधो निष्फलः । जातिशब्दा हि स्वसामर्थ्यानुसारेण लिङ्गोपादायिनो न युक्तस्य लिङ्गगुरुष्वन्ते ॥ ३१८ ॥

वृत्तिसमुद्देशः ।

नन्वेवं गुणनचनवशाद्व्यवहारादिति परिग्रहे न जाते. स्वतो लिङ्गयोगे कश्चिद्, श्रव्यर्था मत्वादिश्यस्य । स चमेतत् । प्रभृतोऽयं प्रयोग इति तु शब्दसंस्कारमात्रमत्र लिङ्गम् । आविष्टलिङ्गो वा पाठ्यशब्दोऽनुभवाति भिन्नलिङ्गेन सामानाधिकरण्यात् । तथा—प्राज्ञ-
गोऽयं नपुंसकमिति । प्रवृत्तिमन्तो हि सर्वेऽर्थाभिन्नेषुभिः प्रवृत्तिभिरनियुक्ता इति यथावत् शब्दैरनुगम्यन्ते । अत एव भेददाविष्टलिङ्गत्वं जातेः स्तनकेशादिव्यञ्जनलौकिकलिङ्गपरि-
ग्रहे नोपपद्यत इत्याह—

सर्वत्राविष्टलिङ्गत्वं लोकलिङ्गपरिग्रहे ।

विरोधित्वात् प्रसज्येत नाश्रितं तच्च लौकिकम् ॥ ३१९ ॥

लोकव्यवहारनिवृत्ते लिङ्गे समार्थ्यमाणे स्तनादीनां व्यञ्जकानां प्रतिनि-
यमात् तद्व्यञ्जयस्य स्त्रीत्वादेरेकार्थममवायविरोधात् सर्वस्मिन्नर्थे नियतलिङ्गत्वमेत-
च्छब्दानां प्राप्नुयात् । स्तनकेशयोगाभिव्यक्तत्वात् योषित् स्त्रीलिङ्गेनैव शब्देन
व्यपदिश्येत, न दारकच्छत्रशब्दाभ्यां पुंनपुंसकलिङ्गाभ्याम् । अध्यादयश्च नपुंस-
केन वाहनशब्देन नोच्येरन् । तस्मादालीयः सिद्धान्तः शब्दार्थोऽर्थो यथा
गानालिङ्ग उपपद्यते, स प्रतिज्ञेयः । अर्थव्यक्तिवस्तुशब्दैः सर्वार्थानां व्यवहा-
राद् यथा त्रिलिङ्गता सम्पद्यते, तथा परिभाषणीयम् । तथा च भाष्यं—
'तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम् । अवश्यं कश्चित् स्वकृतान्त
आस्थेय' इति ॥ ३१९ ॥

तथाहि—

सामान्यमाकृतिर्भावो जातिरित्यत्र लौकिकम् ।

लिङ्गं न सम्भवत्येव तेनान्यत् परिगृह्यते ॥ ३२० ॥

सामान्यादयः शब्दाः पदार्थमेकमाचक्षते भिन्नलिङ्गाः । न च तस्य
पदार्थस्य लौकिकमस्ति लिङ्गमित्यलिङ्गास्तदाश्रयणं प्रसज्यन्त एते शब्दाः ।
तस्मादन्यद् व्यापकं शास्त्रीयं लिङ्गमाश्रीयते ॥ ३२० ॥

किं तदित्युक्तं भाष्ये 'संस्त्यानपमनौ लिङ्गमिति । तद् व्याख्यातुमाह—

प्रवृत्तिरिति सामान्यं लक्षणं तस्य कथ्यते ।

आधिर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यथ भिद्यते ॥ ३२१ ॥

अजस्रपरिणामिनां गुणानां परिणामविशेषान्नादरेण प्रवृत्तिः परिणाम
इत्येवं सामान्यं लिङ्गलक्षणम् । तथाहि 'रुम्य पुनः संस्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिर्वा
पुमानिति' चोदयित्वा 'गुणानां रूपादीनामिति' भाष्यम् । सत्त्वरजस्तमसंनिवे-

शानां रूपादीनां संस्त्यानं संहननं विवेकेनावस्थाय धर्माणां केपाच्चित् प्रकृतौ प्रकृतिलयस्तिरोधानं स्वीत्वम् । अपरेषां प्रसवो धर्मिणि उद्भव आविर्भावः पुंस्त्वम् । रजसः प्रवृत्तिधर्मणोऽङ्गितायां प्रादुर्भावः । गुणानां चात्यन्तमितरेतरसाहचर्यात् तमस उद्भूतस्याङ्गभूतरजोधर्मप्रवृत्त्यनुरोधे तिरोभावः । धर्मिरूपस्यापि तिरोभूतधर्मावस्थायामनुवृत्तिस्तमसः सत्त्वधर्मोपरागात् स्थितिर्नपुंसकं, स्त्रीपुंसनिषेधरूपतयैव गम्यमानत्वान्न भेदेन लक्षितम् । अत एव संस्त्यानप्रसवावस्थान्यापित्वात् स्थितेर्लिङ्गसर्वनाम नपुंसकम् । स्थितितिरोभावावस्थयो रजोधर्मस्य प्रवृत्तेर्गुणान्तरेऽप्यनुवेधादन्वयित्वे सति लिङ्गानां सामान्यमेतत् ॥ ३२१ ॥

अनेन लिङ्गेन सर्वे पदार्था व्याप्ता इत्युक्तं भाष्ये 'प्रवृत्ति खल्वपि नित्या । न हि कश्चिन् स्वरिमन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठत्' इत्यादि । तद् व्याचष्टे—

प्रवृत्तिमन्तः सर्वेऽर्थास्तिसृभिश्च प्रवृत्तिभिः ।

सततं न वियुज्यन्ते वाचधैवात्र सम्भवः ॥ ३२२ ॥

'वर्धते यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यत' इत्यनुग्रहोपघातनिमित्तसन्निध्ये भावानां परिणाममनुभवतामाविर्भावादिलक्षणाभिर्विशेषप्रवृत्तिभिस्त्वमवियोगः । तथाहि प्रतिकलमवस्थान्तरावधारणान्यथानुपपत्त्या सगुनीयते परिणामः । तदुक्तं भाष्ये—'सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणा' इति । एवंरूपाश्च पदार्थाः शब्दैरनुगम्यन्ते । न हि शुद्धं परिणामि वस्तुतत्त्वमभिधानविषयः, आकारोपग्रहेण शब्दवाच्यत्वादिति सर्वशब्दानां स्वशब्दत्यनुसारी लिङ्गनियमः समञ्जसः ॥ ३२२ ॥

तत्र प्रकृतेरिगुणाया रजसानवरतमस्तु प्रवृत्तिशीलता, तद्विकाराणा च भोग्यात्मयानाम् । यस्तु भोक्ता पुरुषधेतनः, सोऽत्यन्तविधर्मा भोगवजाताधिर्गुणः प्रवृत्तिमनुभवन् रूपमात्मा चैतन्यं चित्तिरिति लिङ्गविशेषानियताभिधानविषयतामनुभवतीत्याह—

यथाप्रवृत्तिधर्मार्धधितिरूपेण गृह्यते ।

अनुयातीव सोऽप्येषां प्रवृत्तीर्विष्वगाश्रयाः ॥ ३२३ ॥

सुद्धिदर्पणे चिच्छ्रयायासङ्क्रान्त्या भोगनिष्पत्तेर्भोग्यभावशक्त्विमेव चैतन्यं व्यवहारेऽध्यक्ष्यते । तदेव च शब्दगोचरोऽत्यन्ताज्ञातस्याभिधानायोगात् ।

तथाचान्येषां भोग्यानां पृथगपरिमितपदार्थरूपानुगता प्रवृत्तिः परिणामविशेषानुगच्छतीत्याभासगतलिङ्गभेदोपचारो निराभासेऽपि चैतन्ये ॥ ३२३ ॥

तथाहि—

तेनास्य चित्तिरूपं च चित्तिकालश्च भिद्यते ।

। तस्य स्वरूपभेदस्तु न काश्चिदपि विद्यते ॥ ३२४ ॥

तेन बुद्धिदर्पणसङ्क्रान्तेन मोन्दजातेनास्य भोक्तुश्चित्तिक्रिया भिद्यते प्रतिभोग्यं विवेकेन गृह्यते । विषयरूपानुकारेण हि ज्ञानमन्यथा प्रविभज्यते । अन एवाविच्छिन्नापीयं चित्तिक्रिया चेत्यगतकालभेदोपचारात् प्रविभक्तनालेवावधार्यते । परमार्थतः पुनश्चैनन्यमात्ररूपस्य भोक्तुर्न कश्चन म्वन्वयनो देशतः कालो वा भेदः । चित्तिक्रियापि न तनो भिन्ना, निराभासमयिन्मात्ररूपत्वान् तस्य । पुलगम्य चैतन्यमिति तु विकल्पकल्पिताकारो भेदो राहोः शिर इत्यादि-वत् । अनुत्पन्नविवेकस्यातयोऽर्वाभ्रदर्शना गुणपुरूपयोः स्वरूपभेदनेन व्यवहरन्ति ॥ ३२४ ॥

इत्यथ कृत्वा पारमार्थिकेन चैतन्यरूपेण व्यवहाराभावे इत्याह—

अचेतनेषु सङ्क्रान्तं चैतन्यमिदं दृश्यते ।

प्रतिभिन्मकधर्मेण यत्तच्छब्दनिबन्धनम् ॥ ३२५ ॥

बुद्ध्याकारसंनिविष्टेषु सत्त्वादिगुणेषु जडेषु सत्त्वधर्मस्वच्छत्वातिशय-
बधेन चैतन्योपराग इति 'तत्रादरीतन्प्रस्थे' प्रतिषङ्क्रान्तं-चिन्वं व्यावहारिकं
चैतन्यमभिधानविषय इति तदन्येषां प्रवृत्तीरनुविदधदनुभवति लिङ्गयोगमित्यर्थः १
यत्तु परं स्वयंज्योतिरपेतविशारमन्थि, तदपरिणामि नावतरति व्यवहारम् ।
तदुक्तं—'चित्तिश्चित्परिणामिनी'त्यादि ॥ ३२५ ॥

तदेवं व्यवहारं चैतन्येऽपि लिङ्गयोगाद्,

अवस्था तादृशी नास्ति या लिङ्गेन न युज्यते ।

काचित्तु शब्दसंस्कारो लिङ्गस्थानाश्रये सति ॥ ३२६ ॥

भोक्तृभोग्ययोर्लिङ्गभेदानुगमस्य साधितत्वात् तद्वचनिरूपेण पदार्थान्तरा-
भावात् काचिदसौ पदार्थावस्था, यस्या लिङ्गमन्वन्वो नास्तीति व्यापकमिदं लिङ्ग-
रक्षणं जातावप्यन्वयि । अन्वन्वन्वन्वो नास्तीति व्यापकमिदं लिङ्ग-
रक्षणं जातावप्यन्वयि । अन्वन्वन्वन्वो नास्तीति व्यापकमिदं लिङ्ग-

जातेस्तदनपायात् । सम्भवदपिचेदं लिङ्गं कचिद्विचक्षयापाकीर्यते । तदाहं
भाष्यकारः—‘तच्चोभयं सर्वत्र । यद्युभयं सर्वत्र, कुतो व्यवस्था । विवक्षातः ।
स्त्यानविवक्षायां स्त्री, प्रसवविवक्षायां पुमान्, उभयोरविवक्षायां नपुंसकमि’ति ।
तथाच शब्दसंस्कारमात्रं ‘न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्ये’ति लिङ्गप्रत्ययस्तत्र
यथोच्यते ‘तद्वितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणं तस्याविवक्षितत्वादि’ति ॥ ३२६ ॥

यदुक्तम्—‘अवस्था तादृशी नास्ति या लिङ्गेन न युज्यते’ इति, तदेव व्यक्यति—

कृत्तद्धिताभिधेयानां भावानां न विरुध्यते ।

शास्त्रे लिङ्गं गुणावस्था तथाचाकृतिरिष्यते ॥ ३२७ ॥

पाकः पक्तिः पचनमिति कृत्तद्धिताभावेन भावोऽवस्थाभेदेन भिद्यमान-
स्तदनुगतं लिङ्गभेदमनुभवन्नियतलिङ्गैः शब्दैर्विपयीक्रियते । एवं गरिमा गुरुता
गुरुत्वमित्यादिस्तद्धिताभिधेयः । एकापि हि यावदवस्थावस्थान्तरमनुभवत्येव ।
न हि कश्चित् स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते यतः । तथाच संस्त्यानं
संस्त्यायः संस्त्येति धातूपादानैकाप्यवस्था लिङ्गभेदनिबन्धनैः शब्दैः प्रत्याच्यते ।
तदेवं गुणावस्थालक्षणं शास्त्रे परिभाषितं लिङ्गं न विरुध्यते कृत्तद्धिताभिधे-
यानां भावानां भिन्नमपि । अन्यथैकत्वाद् भावस्य किञ्चिदेकमेव लिङ्गं युज्यते ।
तदित्यं सिद्धेऽस्य लिङ्गलक्षणस्य व्यापित्वे, उपसंहरति—तथाचाकृतिरिष्यते
इति । तथाच एवं सति, गुणानां रूपादीनां सत्त्वादिगुणपरिणामरूपाणामावि-
र्भावाद्यवस्था प्रवृत्तिसामान्यरूपा लिङ्गजातिरभ्युपगम्यते इत्युपसंहारः कृतः
॥ ३२७ ॥

इत्ययं जातिशब्दानां लिङ्गव्याप्तिसिद्धेर्द्रव्यपदार्थकेन यात्र लिङ्गासिद्धिः प्रसञ्जिता,
ता प्रतिषमादिता मनतीत्याह—

लिङ्गं प्रति न भेदोऽस्ति द्रव्यपक्षेऽपि कश्चन ।

* तस्मात् सप्त विकल्पा ये सैवात्राविष्टलिङ्गता ॥ ३२८ ॥

द्रव्यपदार्थपक्षेऽपि गुणावस्था लिङ्गम् । आकृतिपदार्थनयेऽपि ता एव
त्यक्तभेदा व्यक्तयो जातिरिति गुणावस्थासम्भवाद् यथायथं स्वशक्त्यनुसारेण
शब्दैर्नियतलिङ्गा जातिर्द्रव्यं वा नियतलिङ्गं प्रतिपाद्यते इति दर्शनद्वयेऽपि लिङ्गं
प्रति भेदाभावः । कथं न भेदो यावता जातिराविष्टलिङ्गा, द्रव्यं पुनरनियतलिङ्ग-
मित्याशङ्क्य निगमयति—तस्मादिति । द्विन्येकलिङ्गतया ‘उपादानविकल्पाश्च

लिङ्गानां सप्त र्द्विगता' इति जातिगणैस्त्वन्तदुपग्रहे नियतैरेवासङ्करेण लिङ्गोपादाना-
दाविष्टलिङ्गता जाते कथिता । न त्वेकलिङ्गपरिग्रह एवेति पञ्चद्वयगाम्यम् ।
वैयाकरणैर्हि न वस्तुभर्मा लिङ्गमिच्यते । अपितु शब्दार्थस्य लिङ्गयोगः । प्रती-
यते च शब्दैस्यो जातिरूपगृहीतलिङ्गमन्वया । तेन जाते म्यमेव लिङ्गम् ।
अत आश्रयलिङ्गेन लिङ्गवचनेनाभिनिविच्यते । अत एव गुणविवक्षानित्यन्वादि-
त्येनदभ्युपपद्यते, द्रव्यव्यभिचारेण जातेरपि गुणस्य स्वीत्वादेर्विवक्षाप्रकल्पे
॥ ३२८ ॥

एव शब्दार्थे सम्य लिङ्ग प्रति समर्थितम् । जातिपदार्थकेन सम्प्रति वचनसमर्थ-
यितुमाह—

वचने नियमः शास्त्राद् द्रव्यसाम्युपगम्यते ।

यतन्तदानृणौ शास्त्रमन्यर्थेन समर्थ्यते ॥ ३२९ ॥

द्रव्यपदार्थदर्शनेऽपि लिङ्ग प्रति 'बहुषु बहुवचनम्' (१-४-२१)
इत्यादिशास्त्रसामर्थ्याद् वचननियमो, न तु द्रव्यस्य मह्यगाम्यन्तीत्येव साङ्कर्यपरि-
हारार्थं द्वयस्य वचनमारम्भणादिसम् । एवञ्चेच्छास्त्रशरणा व्यवस्था तदा जातावपि
पदार्थे, तच्छास्त्रमन्यथा वच्यते ॥ ३२९ ॥

कथमिन्द्राह—

वर्तते यो बहुष्वर्थो भेदे तस्य निश्चिते ।

स्वाश्रयैर्व्यपदिष्टस्य शास्त्रे वचनमुच्यते ॥ ३३० ॥

यो जातिरूपणो बहुषु वर्तते, तस्य भेदे मित्राधारसमवाये विरक्षिते,
बहुष्विति न्वाश्रयं शास्त्रे स्थितस्य बहुवचनं विधीयते । एव द्वयोरिति
व्यपदिष्टस्य द्विचनमित्यादि वाच्यम् । तदयमर्थः—द्वित्वमह्ययावच्छिन्नव्यक्ति-
विशेषानिष्करणं जातिद्विचनान्तेन शब्देन प्रत्याख्यते, बहुत्वसह्ययावच्छिन्ना-
धारसमवेना तु बहुचनान्तेन, एकसह्ययावच्छिन्ना त्वेकचनान्तेन । तदे-
तदुक्तं भाष्ये—“अथ यस्य द्रव्य पदार्थ, कस्य तस्यैवचनद्विचनबहु-
वचनानि । एव न वक्ष्यति 'एकसिन्नेकचन, द्वयोर्द्विवचन, बहुषु बहुचन-
मि'ति । यदि तर्हि, तस्यापि वाचनिकानि, न स्वामाधिकानि । अहमप्येव
वक्ष्यामि एकसिन्नेकचन, द्वयोर्द्विवचनं, बहुषु बहुवचनमिति ।” एकसिन्

या वर्तते जातिरित्याद्यर्थः । केचिदकारप्रक्षेपेणाभेदे तस्येति पठन्तस्तस्यैकशब्द-
तार्थभेकत्वे सहजे शब्देन प्रतिपादयितुमिष्ट इति व्याचक्षते । एवमनधिगतभेदा-
यामेव जातावाश्रयतो वचनमुपपद्यते ॥ ३३० ॥

यदा त्वाश्रयभेदेन भेद एव प्रतीयते ।

आकृतेर्द्रव्यपक्षेण तदा भेदो न विद्यते ॥ ३३१ ॥

आश्रयभेदेन जातेर्भेदानुविधाने वचनभेदः स्वगत एव । तथाचानेक-
शब्दत्वमपीति एकशेष आरभ्यत एवेति द्रव्यपदार्थपक्षेण जातिपदार्थपक्षस्य भेदो
नास्ति । उभयत्रापि प्रत्यर्थं शब्दनिवेशात् । एतच्च दर्शनं भाष्ये हेयत्वेनोक्तम् ।
“यदि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता, कदाचिद् द्वित्वेन, कदाचिद् बहुत्वेन एका
आकृतिरिति प्रतिज्ञा हीयते । यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तम् एकशेषो न
वक्तव्य इति, स इदानीं वक्तव्यो भवती”ति ॥ ३३१ ॥

तस्मात् प्रागुक्तमेव युक्तमित्युपसंहरति—

अभेदे त्वेकशब्दत्वाच्छास्त्राच्च वचने सति ।

एकशेषो न वक्तव्यो वचनानां च सम्भवः ॥ ३३२ ॥

व्यक्तिनिबन्धनभेदानुविधानाभावेऽपि स्वाश्रयभेदनिबन्धनं ‘बहुषु बहु-
वचनम्’ (१-४-२१) इत्यादिशालाद् यथोक्तेन न्यायेन यदा जातिर्वचनभेदं प्रति-
पद्यते, तदा प्रयोजकम्यार्थस्यैकत्वादेकशब्दत्वे सिद्धे प्रत्याख्यायते. सूत्रमेकशेष-
दृक्षणम् ॥ ३३२ ॥

अत्र चोच्यते—

ननु चानभिधेयस्यै द्रव्यस्य तदपाश्रयः ।

आकृतेरुपकारोऽयं द्रव्याभावाच्च कल्पते ॥ ३३३ ॥

आकृते. शब्दार्थत्वे द्रव्यस्यानाभिधीयमानत्वात् तदाश्रयलिङ्गसङ्ख्या-
सिद्धिः फथम् । शब्दार्थनिमित्तो हि शब्दसंस्कारः । अनभिधीयमानस्य च
वस्तुतः मत्त्वेऽपि संस्कारं प्रत्यसत्त्वमेव ॥ ३३३ ॥

एतत् परिहर्तुमाह -

व्यपदेशोऽभिधेयेन न शाले कश्चिदाश्रितः ।

द्रव्यं नाम पदार्थो यो न च स प्रतिपिच्यते ॥ ३३४ ॥

‘बहुपु बहुवचनम्’ (१-४-२१) इत्यादिशास्त्रेऽभिधीयमानाश्रयभेदनिव-

न्वयानामि वचनानीति न वचनमस्ति । किन्तु सामान्येनैतदुच्यते । तथाच
मिलाधारा जातिर्वचनभेदं प्रतिपद्यत एव । न च जातिपदार्थदर्शने द्रव्यं नाम
पदार्थो नास्ति । तथाच भाष्यं — ‘न आकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं नै पदार्थो,
द्रव्यपदार्थकस्य वाकृतिर्न पदार्थ’ इति । आकृतिपदार्थवादिनो द्रव्यं नाम यः
पदार्थो न स नास्ति । अपितु विद्यमान एवेति भिन्नद्रव्यसम्बन्धाया जातेराश्रयगतो
वचनभेदोऽविरुद्धः ॥ ३३४ ॥

अतोऽनन्तरं भाष्यं — ‘कस्यचित्तु निश्चितं प्रधानभूतं, किञ्चिद् गुणभूतमि’त्यादि ।
तद् व्याचष्टे —

गुणभावोऽभिधेयत्वं प्रति द्रव्यस्य नाश्रितः ।

उपकारी गुणः शेषः पदार्थ इति कल्पना ॥ ३३५ ॥

जातिपदार्थकस्य जातिः प्रधानं शब्दवाच्या, द्रव्यं तु गुणत्वेन शब्द-
वाच्यमिति न विवक्षितमत्र । अपित्वनभिधीयमानस्यापि द्रव्यस्योपकारित्वा-
ज्जातिं प्रति गुणत्वमुच्यते । तथाहि — लोके यो यस्योपकारी, स तदर्थः, शेष-
भूतो गुण इति कल्प्यते । तथाच द्रव्यं जाताविति तत्सम्बन्धेन तद्गतवचनभेद-
प्रतिपत्तिरित्युक्तं भवति ॥ ३३५ ॥

कथमभिधेयत्वं प्रति गुणभावो द्रव्यस्यात्र भाष्ये स्पष्टो न व्याख्यायत इत्यत
आह —

द्रव्ये न गुणभावोऽस्ति विनाद्रव्याभिधायिताम् ।

आकृतौ वा प्रधानत्वमत एवं समर्थ्यते ॥ ३३६ ॥

अद्रव्याभिधायितां विनेति । अत्र सति द्रव्याभिधाने यस्माद् द्रव्ये गुण-
भावो नास्ति, जातेर्वा प्राधान्यं, तस्मादेवमेतद् भाष्यं व्याख्यायते -- गुणत्वमुप-
कारित्वेन द्रव्यस्य नाभिधीयमानत्वेनेति । अभिधीयमानतायां हि द्रव्यस्या-
कृतिरवच्छेदिका स्यादिति तदेव प्रधानमभिधीयमानं स्यात् । आकृतिस्त्ववच्छे-
दोपयोगिनी गुण एव स्यात् प्रधानम् । तथाच यथा राजपुरुष इत्यत्र राजार्थो न
संख्याभेदं प्रधानगतमवलम्बते, तथा जातिरपि नावलम्बेत । सत्यपि तु, गुणत्वे
तदनुवृत्तौ वचनभेदापत्तेरैकशेषप्रत्याख्यानमयुक्तं स्यात् । यदा तु नाभिधीयते

द्रव्यं, तद्वानभिधीयमानमभिधीयमानाया जातेर्गुणशब्द इव माधुर्यादेर्भेदकमित्यात्माधारलिङ्गसंख्योपसंहारेणोपकारित्वाद् गुण इति युज्यते वक्तुम् ॥, ३३६ ॥

केचिदभिधीयमानयोरपि जातिद्रव्ययोर्गुणप्रधानभावं समर्थयन्त इत्याह—

कैश्चिद् गुणप्रधानत्वं नामारूपातवदिष्यते ।

न वृत्तिवद् परार्थस्य गुणभावस्तु वर्ण्यते ॥ ३३७ ॥

पाचकः पचतीति यथाभिधीयमानयोरेव क्रियाकारकयोर्गुणप्रधानभावः, तथात्रापि । तथाहि - नामपदेन क्रियाकारकसंबन्धोपसर्जनः साधनाश्रयः प्राधान्येनाभिधीयते, धात्वर्थस्यात्र प्रत्ययार्थविशेषणत्वात् । तेन चात्र भूतेन भाविनापि च स विशेष्यत इति न क्रिया प्रधानं, भाव्यावस्थायामेव तथात्वात् । अत एवात्र संबन्धे भावप्रत्ययस्तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । क्रिया तत्र गुणभूतापि भेदेनावसीयते । आख्यातपदेन तु साधनविशेषप्रतिलब्धानुग्रहं क्रिया प्राधान्येनोच्यते । भाव्यमानावस्था ह्यत्र क्रिया व्याप्रियमाणेन साधनेन विशेष्यते प्रत्ययार्थेनापि सता । कर्तृव्यापाररूपा हि भावना भाव्यरूपधात्वर्थनिष्ठेति प्रधानभूतव्यापारावेशेन कर्तुर्य एवावगमः, स एव परार्थस्यापि प्राधान्यावगमहेतुः । तदेवं गुणभूतमप्यत्र साधनं भेदेनावधार्यते । तथाच विशेष्यैर्युज्यते देवदत्तः पचतीति । अत एव स्वसंख्यया क्रियागुणकरोति पचतः पचन्तीति । एवं जातिपदार्थकानां जातिः प्राधान्येन शब्दवाच्या । द्रव्यपदार्थकानां जातिः प्राधान्येन शब्दवाच्या । द्रव्यपदार्थकानां तु द्रव्यं विवक्षानियमेन हि युज्यते गुणप्रधानभावम् । यथा तु राजपुरुषादौ वृत्तिपदे परार्थस्योपसर्जनपदार्थस्य गुणभावोऽप्रधानत्वं, नैवं नामारूपातयोः साध्यसाधनभावस्य कथ्यते । तथाहि—वृत्तवृत्तपसर्जनार्थस्य प्रधानेन संभेदापत्तेर्विवेकाग्रहणात् स्वप्रयुक्तासंस्कारनिमित्तता नोपपद्यते । शाब्द एव हि गुणभावस्तस्य । तथाच ऋद्धादि विशेषणं न युज्यते । पाचकः पचतीति तूभयत्रापि साध्यसाधनभावावच्छेदेनोभयमपि क्रियाकारकरूपं प्रतीयत एव । केवलं सामर्थ्याद् गुणप्रधानभावः प्रतीयते यथायोगम् । तथाहि भूतं भाव्यायेति परिनिष्ठितरूपं साधनं परार्थं, परिनिष्ठितत्वादेवान्यस्योपकारायोपादीयमानत्वात् । यदुद्दिश्य च तत्प्रवृत्तिस्तत् साध्यं प्रधानमाख्यातपदे । नामपदे तु कारकशक्तिः प्रवृत्तिनिमित्तमिति तदाधारः प्राधान्येनाभिधीयते । एवमिह दर्शनभेदेऽपि द्वयोरपि शब्दार्थत्वेन यदाकृतेराधारप्रकल्पितातिशयसंघा-

दनाय द्रव्योपादानं, तदाकृतिः प्रधानं विशेष्यत्वेनोपक्रमात् । यदा तु व्यक्ति-
विशेषावच्छेदपरमाकृत्युपादानं, तदा विपर्ययः ॥ ३३७ ॥

वचननाकृतिपक्षेऽपि द्रव्यस्याभिधीयमानत्वात् तद्रूपवचनभेदवच्छेदभेदप्रसङ्ग
इत्यारम्भयोऽनाप्येकशेष इत्याशङ्क्याह—

गुणभूतस्य नानात्वादाकृतेरेकशब्दता ।

सिद्धो, वचनभेदश्च द्रव्यभेदसमन्वयात् ॥ ३३८ ॥

आकृतिपदार्थकानां द्रव्यं गुणभूतं भिन्नमिति न गुणभूतशब्दार्थभेदापेक्ष-
नेकशब्दत्वम् । अपितु प्रधानभूतशब्दार्थभेदापेक्षमेकशब्दत्वमेव न्याय्यमिति
। अर्थे एकशेषेण । वचनभेदस्तत्र सुतरा सिद्धोऽभिधेयेन द्रव्येण भिन्नेन योगात् ।
यमभिधायः— भेदाभेदयोर्गुणप्रधानभूतयोर्विरोधात् प्रधानयुक्तमेवैकशब्दत्वम् ।
। हि प्रधानमनाहत्य गुणविधानं युक्तम् । स्वनिमित्तं तु संस्कारं प्रधानानुमाहाय
। णो वचनभेदलक्षणं प्रधानानुपरोधि प्रापयतु । कोऽत्र विरोधः ॥ ३३८ ॥

तथाहि—

साधनं गुणभावेन क्रियाया भेदकं यथा ।

आख्यातेष्वेकशब्दाया जातेर्द्रव्यं तथोच्यते ॥ ३३९ ॥

क्रियाप्राधान्येऽप्याख्यातस्य यथा गुणभूतसाधनाश्रयो वचनभेदः पचतः
चन्तीति, तथैकशब्दवाच्यायाः प्रधानभूताया जातेस्तेनैव शब्देन द्रव्यस्याभि-
ने संनिहितोऽभिधीयमानो गुणोऽसावात्माधारं संख्याभेदं तत्र कल्पयति ।
। हि गुणधर्मेण प्रधानस्योपरोधो न भवति, तं प्रधानोपकारायोपस्थापयत्येव
गः । अन्यथा गुणत्वमेवास्य हीयते । यत उपकारप्रभावितत्वात् तस्य । इत्थं-
नामाख्यातवदिति निर्दर्शनं सुसदृशमुक्तं, न वृत्तिवदिति । नहि राजपुरुषे
जार्थनिमित्तः कश्चिद् वचनभेदाद्विः संस्कारोऽत्यन्तमभेदापत्तेः प्रधानार्थेनोपस-
नार्थस्य । अत्र च साधनं क्रियाया न भिन्ना संख्यामुपसंहरति । अपित्वविच-
नभेदापि स्वतः क्रियाश्रयगतवचनभेदापेक्षया पचतः पचन्तीति तिङन्तेनाभि-
प्रसृत इत्युच्यते । तथाच गुणभूतसाधनभेदादेव निर्जातभेदत्वात् तिङन्तान्येक-
प्रसम्भं प्रयोजयन्तीति नाप्येऽभिहितम् ॥ ३३९ ॥

तदेवं जातिविशिष्टस्य द्रव्यस्याभिधानेऽपि प्राधान्याज्जातिपदार्थाभ्युपगमे लिङ्गवचन-
सिद्धिरुपादिवा लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्थानित्यत्वादि ति । गुणोऽत्र द्रव्यं विवाक्षितम् । यदा
तु जातिमानाभिधानमेव, तदा शुणवचनवदाश्रयतो लिङ्गवचनानि व्याख्यातुमाह—

एकत्वे तुल्यरूपत्वाच्छब्दानां प्रतिपादने ।

निमित्तात् तद्वतोऽर्थस्य विशिष्टग्रहणे सति ॥ ३४० ॥

सोऽयमित्यभिसंबन्धादाश्रयैराकृतेः सह ।

प्रवृत्तौ भिन्नशब्दायां लिङ्गसंख्ये प्रसिध्यतः ॥ ३४१ ॥

आश्रयैः सह जातेरभेदे सति शब्दैः प्रत्यायने क्रियमाणे ये जातिवि-
शिष्टद्रव्याभिधायिनः, ये च जातिमात्राभिधायिनः शब्दास्ते तुल्यरूपत्वाद्भेदे-
नाध्यवसीयन्ते । तथाहि, स्वार्थप्रतिपादने जातिशब्दैर्जातिलक्षणं निमित्तं तद्वति
द्रव्येऽध्यारोपितमाश्रित्य जातिविशिष्टस्य द्रव्यस्याभेदेन प्रत्यायनमिति तैराश्रयम्-
तैर्द्रव्यैः सह जातेः सोऽयमित्यभेदप्राप्तौ निमित्तानुविधानेन निमित्तिनोऽप्यभि-
धानात् तद्वतलिङ्गसंख्योपादानं शुद्धादिवदविरुद्धं भिन्नशब्दायामपि प्रवृत्तौ ।
यदा हि जातितद्वन्तौ द्वावप्येकशब्दवाच्यौ, तदैकशब्दा प्रवृत्तिर्याख्याता ।
इह तु जातिमात्रस्य शब्देन प्रतिपादने भिन्नशब्दा प्रवृत्तिः । अत्रापि च निमि-
त्तरूपप्रत्ययोपजनाद् यथाप्रत्ययं च शब्देनाभिधानानिमित्तिसङ्क्रान्तैव शब्द-
प्रवृत्तिः । तथाह्यस्य गौरिति व्यतिरेको न दृष्ट इत्यभेदोपचारादाश्रयलिङ्गवचन-
सिद्धिः । एवञ्च फलतः पक्षयोरभेदः । पूर्वत्र तु गुणप्रधानभावेन द्वयोरभिधानं,
इह त्वभेदोपचारादित्येतावान् विशेषः ॥ ३४०, ३४१ ॥

यत्रा पूर्वत्रानभिधीयमानमपि द्रव्यमुपभारकं विवक्षितम् । तथाच चोदितं 'मनु जानभि-
धयस्व' इत्यादि । जातिलक्षणनिमित्तानुविधातमन्तरेण च न व्यक्तयो यथास्वं विशेषेण व्यव-
हारमवतरन्तीत्याह—

प्राक् च जात्याभिसंबन्धात् सर्वनामाभिधेयता ।

वस्तूपलक्षणं सत्त्वे प्रयुज्यन्ते त्यदादयः ॥ ३४२ ॥

यावज्जातिरूपमाधारे न प्रत्यन्यते, तावद्द्वयस्त्रीना रूपानवसायादनिरूपण-
मेव विशेषणम् । आरूपिका हि जातिराधारं निरूपयन्ती व्यवहारयति । यथा-
स्वं विशेषशब्दैर्विशिष्टजातिरूपणाभावे तु विशेषशब्दानामगोचरः पदार्थ इति
सत्त्वे द्रव्ये सिद्ध्यन्वभावे वस्तुमात्रोपलक्षणाः सर्वनामशब्दास्त्वदादयः प्रयुज्यन्ते ।
ते हि वस्तु किञ्चिदिति सामान्यमात्रतया पदार्थमवगमयन्ति । तस्माद् विशेष-
प्रत्यायनाय जातिरूपाध्यासेन निमित्तरूपता प्राप्ताः पदार्था यथायथं जातिशब्दै-

रभिधीयन्ते गवादिभिरित्यभेदोपचाराज्जातिशब्दानां द्रव्याभिधानं न गीणम्, अपितु मुख्यमेवेत्याश्रयलिङ्गवचनसिद्धिरुक्ता ॥ ३४२ ॥

अत्रैव मतान्तरमाह—

पाकौ पाका इति यथा भेदकः कैश्चिदाश्रयः ।

इष्यते चानुपादानो धर्मोऽसौ गुणवाचिनाम् ॥ ३४३ ॥

पाकशब्दः क्रियाधर्मवचनो नोपादत्ते तदाश्रयम् । अनुपादानोऽपि चात्र क्रियाश्रयो भेदकः । तथाहि द्विवचनबहुवचने भवतः, कर्मस्थत्वात् पचि-
क्रियायास्तद्भेदे पाकभेदाभिधानमत्र । एवं गुणवाचिनां शब्दानां सोऽयमिति संवन्धादाश्रयानुपादानेऽप्यनुपादानोऽसावाश्रयो भेदक इति जातिशब्दानां गुण-
वचनत्वादानुपात्तद्रव्याणामपि वचनभेदः सेत्स्यतीति कैश्चिदभ्युपगम्यते । एतत्तु न युक्तम् । पाकौ पाका इति सोऽयमित्यभिसंवन्धेनाश्रयोपादानस्यादृष्टेः ।
युक्तं यदाश्रयभेदेन पाकभेदाद् भिन्नशब्दाभिधेयत्वे स्वगत एव वचनभेदः । न
द्वयसाश्रयगतः । आश्रयभेदेनाश्रितस्य भेदादाश्रितभेदानुयाय्येव । तथाच शुड-
तिल्लतण्डुलौदनानां पाक इत्याश्रयभेदावगमादेवश्रितभेदप्रतीतेर्न बहुवचनम् ।
शुक्लादिशब्दानां तु सोऽयमिति संवन्धेन दृष्टमाश्रयोपादानम् । त एव च जाति-
शब्दानां भाष्ये निदर्शनत्वेनोपन्यस्ता 'गुणवचनववि'ति । तथाहि—जातिशब्दा-
अप्याश्रयभेदोपचारादुपादत्त एव । आश्रितमात्रश्च गुणो विवक्षित इति जाति-
रपि तथा प्रसिद्धवस्तु । गुणवचनत्वेन शुक्लादिरित्युपमानम् । न चाधारभेदेऽपि
जातिभेदः पाकादिवदित्यभिन्नशब्दत्वे प्रत्याख्याते एकशेषेऽभेदोपचारेण तद्वृत्ति-
वृत्ते लिङ्गवचनसिद्धिरत्र विवक्षिता न स्वाश्रयानुपादानेन ॥ ३४३ ॥

तथाहि—

आश्रयस्यानुपादाने केवलं लभते यदि ।

आधारधर्मान् सामान्यं पुरस्तात् तद्विचारितम् ॥ ३४४ ॥

अनुपात्ताधारं शुद्धमेव जातिशब्देन सामान्यमभिहितमित्याधारगतालि-
ङ्गसंख्यालक्षणान् धर्मान् प्रतिपद्यत इति नेदं गुणवचनवदित्यत्र परिहारे व्याख्यातुं
युज्यते । एतद्वि पूर्वत्र परिहारे 'लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वादि'त्यत्र पश्चा-
न्तरं व्याख्यातम् । तथाहि तत्र 'ननु चानभिधेयत्व' इत्यादिना चोदयित्वा 'व्यप-
देशोऽभिधेयेन न शास्त्रे कश्चिदाश्रित' इति परिहृतम् । द्वितीयथापि पशोऽत्र

व्याख्यात 'कैश्चिद् गुणप्रधानत्वमि'त्यादिना द्वयोरप्यभिधीयमानत्वलक्षणो गुण प्रधानभावेन । अस्मिस्तु परिहारे जातेरेवाभिधेयता । अभेदोपचारात् तदाश्रयोपादाने तद्धर्मसिद्धि ॥ ३४४ ॥

तत्र कथमभेदोपचार इत्युक्त भाष्ये— सामान्ये 'वृत्तस्य वृत्तिरुपजायते' इति । तदुप-
पादयितुमाह—

जातौ 'पूर्वं प्रवृत्तानां शब्दानां जातिनाचिनाम्' ।

अशब्दवाच्यात् सम्बन्धाद् व्यक्त्तिरप्युपजायते ॥ ३४५ ॥

निमित्तपुरस्सरा निमित्तिनो वृत्तिरिति पूर्वं निमित्तमूलाया जातो शब्द-
प्रवृत्ति । सा च जातिर्निराश्रया न सम्भवतीति शब्देनाभिधायकेनाविपयीकृता-
दपि तद्वत्सम्बन्धलक्षणात् सामर्थ्यात् व्यक्त्तिस्तद्वान् प्रत्ययपथमुपारोहति । तथा-
चाह — 'अधिकरणगति साहचर्यादि'ति ॥ ३४५ ॥

प्रत्ययानुसारेण च शब्दा प्रवर्तन्ते इति क्रमाऽप्यत्रोपपन्न इत्याह —

सोऽयमित्यभिसम्बन्धाज्जातिधर्मोपचर्यते ।

द्रव्यं तदाश्रयो भेदो जातेश्चाम्युपगम्यते ॥ ३४६ ॥

अभेदाध्यासाज्जातेरिव धर्मोऽन्येति द्रव्य जातिशब्देनोच्यते । जाल्या-
त्मकत्वापत्ते निमित्तरूपाच्छुरितम्य पदार्थम्यावगमात् तथैवाभिधानप्रवृत्तिरिति
जातिलक्षणनिमित्त व्यक्तावध्यस्य तदभेदेन शब्दस्तत्र वर्तते । तथाच द्रव्य-
स्यापि निमित्ताच्छुरितम्य निमित्तनिबन्धनेन शब्देनाभिधानमर्थतो जायते इति
तदाश्रय सङ्ख्याभेदो निमित्तेऽपि प्रतिज्ञायते, न हि जातिशब्देन द्रव्य स्वेन
रूपेणाभिधीयते, अपितु निमित्तम्य तत्र सन्निधानान्निमित्तमभिदधता शब्देन
सामर्थ्यान्निमित्त्युपादान, निमित्तिनो निमित्तम्य निष्कृष्टस्याभावात् । तथाच प्रयो-
जकृत निमित्तमेवाभिधान इति तदभेदात् तदेकत्व न्याय्यम् । उपात्तनिमित्ति-
गतस्तु धर्मप्रतिलम्भ । विरम्य व्यापारायोगाच्च शब्दस्य नायमभिधाय क्रम ।
प्रतिपचारस्तु तमेकमेव ससृष्टमर्थं स्वकल्पनार्थिर्विमजन्त इति तदभिप्रायेण
सामान्ये वृत्तमेति भाष्ये क्रम उक्त ॥ ३४६ ॥

एतदेव निदर्शनेन साधयति —

मञ्चशब्दो यथाधेयं मञ्चेष्वेव व्यनक्तिः ।

तर्चनेनाह तथा जातिशब्दो द्रव्येषु वर्तते ॥ ३४७ ॥

मञ्चाः क्रोगन्तीति क्रियासम्बन्धस्याधेये मञ्चस्थे प्राणिन्युपपत्तेराधाररूपा-
भेदेनाधारवचनोऽपि मञ्चशब्दस्तदाधेयवचन इति निर्वायते । एवमानीयन्तां
गाव इति क्रियासम्बन्धस्य जातावनुपपत्तेस्तदभेदापत्ता व्यक्तयः क्रियासम्बन्ध-
समर्था जातिनिबन्धनेने शब्देनोपादीयन्त इत्यवगमः ॥ ३४७ ॥

यत्वेवं कथं जातिरेव पदार्थ इत्यत आह — ।

तत्र जातिपदार्थत्वं तथैवाम्युपगम्यते ।

जातिरुत्सृष्टसङ्ख्या तु द्रव्यात्मन्यनुपज्यते ॥ ३४८ ॥

यथाधेयाभिधानेऽपि मञ्चशब्दस्तदाधारवचन इत्युच्यते, तथैव सत्यप्या-
श्रयद्रव्योपादाने जातिशब्दो जातिपदार्थ एव व्यवस्थाप्यते । द्रव्यमपि हि
नासौ स्वरूपेणाचष्टे, अपितु जातिरूपाध्यासेनेत्युपचरितं जातिरूपममावेशाद्
द्रव्याभिधानं बार्हाक्यभिधानवत् । मुख्यं तु जात्यभिधानमेव । निरूढत्वाच्च
नोपचारप्रतीतिः । यत्वेवं निमित्ताभिधानं मञ्चादिवदेव स्यात् । तथाचैकजात्या-
च्छ्रिता व्यक्तयः सर्वा ऐक्येनाभिधीयेरन्निति वचनभेदो न स्यादित्याश-
ङ्कयोक्तं — जातिरुत्सृष्टसङ्ख्यात्वेत्यादि । जातेः स्वतःसङ्गारहितलागिरन्तसङ्गा-
स्वरूपेण केवलमसौ द्रव्येऽध्यम्यत इति न तदाश्रया काचिदत्र सङ्ख्या प्राप्नोति ।
नापि लिङ्गमलिङ्गत्वात् तस्या इत्याधारगतलिङ्गसङ्ख्योपग्रह एव न्याय्यः ॥ ३४८ ॥

तदेवमुपागतो जातिशब्दानां लिङ्गवचनयोग, शुक्लादिशब्दवत् । तत्र शुक्लादि-
शब्दानां मनुच्योपादभेदोपचाराद् वा तद्वति वृत्तिः । जातिशब्दानां तु व्यतिरेकस्व कदा
चिदप्यदर्शानामनुच्योपेन नार्थोऽभेदोपचारादेव तद्वति वृत्तिः । तथापि च तद्वदभिधानमानं
समानमाश्रित्य उपायभेदानादरेण शुक्लादीनां पृथान्तोपपत्तिरेत्याह —

अस्येदमिति वा यत्र सोऽयमित्यपि वा श्रुतिः ।

वर्तते परधर्मेण तदन्यदभिधीयते ॥ ३४९ ॥

मत्पर्यायवशेनाभेदोपचारेण वा शब्दोऽन्यत्र वर्तताम् । निमित्तरूपाध्या-
सेन तु निमित्तिनोऽभिधानं तुल्यम् । 'इयता चेह प्रयोजनमित्यर्थः । इत्थञ्च
यथा गुणशब्दत्वं द्रव्यवाच्यत्वेऽपि शुक्लादीनामुच्यते, तथा गवादीनां जाति-
शब्दत्वेऽपि न कापि हानिः ॥ ३४९ ॥

तथाहि —

यत् प्रधानं न तस्यास्ति स्वरूपमनिरूपणात् ।

गुणस्य चात्मना द्रव्यं तद्भावेनोपलक्ष्यते ॥ ३५० ॥

निरुपाधेरर्थस्य द्रव्यात्मनः क्रियासम्बन्धक्षमस्य शुद्धं रूपं व्यवहारे नास्ति । शब्दे वैकल्पिके वा निरूपणपूर्वको हि व्यवहारः । तच्च निरूपणमर्थस्योपाधिरूपाच्छुरणेनैव । ततश्च गुणस्य यथायथं शुद्धजात्यादेर्विशेषणस्यात्मना स्वरूपेण द्रव्यं व्यवहारे तद्भावं गुणात्मतामिवोपगतमुपलक्ष्यते । निमित्तसरूपतां प्राप्तं निमित्तीत्यर्थः ॥ ३५० ॥

एवमपि च जातिप्राधान्यं न शुब्धतात्वाद् —

गुणस्य भेदकाले तु प्राधान्यमुपजायते ।

संसर्गश्रुतिरर्थेषु साक्षादेव न वर्तते ॥ ३५१ ॥

यदा द्रव्यं प्राधान्येन विवक्षितं भवति, तदा जात्युपधीयमानं तदभिधीयते । यदा तु गुणस्यान्यस्माद् भेदेनारूपायानं प्रधानतया, तदा स्वसामान्यावेशेन तदभेदप्राप्तस्य तस्य प्रत्यायनम् । यदा तु जातिरेव प्राधान्येनाभिमतता, तदा तस्याः शब्दस्वरूपाध्यासेनाभिधानम् । तथाहि — धर्मान्तरसंसर्गोपाहितो विशेषं वस्तु शब्दाः शक्नुवन्स्यभिधातुं, न शुद्धम् । अत एव संसर्गनिमित्ता श्रुतिः शब्दसंसर्गश्रुतिरित्युच्यते । सा च धर्मान्तरमुखेनार्थेषु निविशते, नोपधानैत्यागेन, साक्षात्त्रिरुपाधेरनिरूपणान्निरूपणपूर्व-ज्ञाणां शब्दानामविषयत्वात् ॥ ३५१ ॥

एवं तावज्जातिपदार्थताप्रसङ्गाद् द्रव्यपदार्थतापि कथं भवतीत्याह । यदि वा षोडशमिति सम्बन्धाद् द्रव्याभिधानेऽपि यदि जातिपदार्थता, कथं तर्हि द्रव्यपदार्थत्वात् —

जातौ वृत्तो यदा द्रव्ये स शब्दो वर्तते पुनः ।

जातेरेव पदार्थत्वं न तदाभ्युपगम्यते ॥ ३५२ ॥

जातौ वर्तित्वा तद्विशिष्टं यदा द्रव्यमप्याह, न जातावेवाभिधाविरामः शब्दस्य, तदा जातेरेव केवलाया न पदार्थत्वम् । अमेदोपचाराच्च सोऽयमिति सम्बन्धेन यथासमर्थितं न द्रव्योपादानमभ्युपगम्यते । अपितु तद्व्य-क्षोऽयं पूर्वत्र परिहारेऽभिहित इत्यर्थः ॥ ३५२ ॥

ननु च विरम्य व्यापारानुपपत्तेः शब्दानां कथं जातां वर्तित्वा स एव शब्दो द्रव्ये वर्तते । दर्शनभेदेन हि भिन्ना एव शब्दा जातिमात्रवचनास्तत्त्वनाथेत्यत आह —

प्रवृत्तानां पुनर्वृत्तिरेकत्वेनोपवर्ण्यते ।

प्रतिपत्तेरुपायेषु न तत्त्वमनुगम्यते ॥ ३५३ ॥

सादृश्यादभेदान्मायैर्नैवमेकत्वेन व्यवहार प्रतिपादनोपाय । सत्त्वप्रार्थो-
भिधानं क्षणममप्येव कल्पनया क्रमेण प्रतिपाद्यते । न च परप्रतिपत्त्युपायाना
परमार्थानुगमो न्याय्यो हेयत्वात् तेषाम् । तथाच सत्त्वप्रिधाननयेऽक्रममेवो-
भयाभिधानम् ॥ ३५३ ॥

अत्रापि चाभयाभिधानं प्राधान्योपधान्याविवेकभावत्वेन चातिपदार्थनाद्रूपपदार्थना च
दर्शनम्भूतं सन्निहितं इति —

अपृथक्छन्दसाज्यस्य जातिराश्रीयते यदा ।

द्रव्यस्य सति संस्पर्शे तदा जातिपदार्थता ॥ ३५४ ॥

एकशब्दोपादानत्वेऽपि जातिद्रव्ययोर्यदा जातिराधारभेदप्रस्थितभेदा
कार्यप्रवृत्तौ प्राधान्येनाश्रीयते, ब्राह्मणा शुश्रूषितव्या, योऽय पानीय पितृति
स गो पदा न स्पृष्टव्य, गोरनुगन्त्य इत्यादी, तदा सत्यपि द्रव्यस्य शब्देन
सम्पर्श जातिपदार्थपक्ष एव, जातिभेदप्रतिपादनमात्रोपपन्नत्वाद् द्रव्यस्य ॥ ३५४ ॥

द्रव्यस्य सति संस्पर्शे द्रव्यमाश्रीयते यदा ।

वाच्यं तेनैव शब्देन तदा द्रव्यपदार्थता ॥ ३५५ ॥

जात्युपादायिनैव शब्देन द्रव्योपादाने सत्यपि तस्याभिधेयतयैव सम्बन्धे
सम्पर्शे यदा द्रव्य प्राधान्येन कार्यसम्बन्धितयाश्रीयते, जातिस्तद्विशेषणमात्रोप
क्षया, ब्राह्मणमिम मोनयेत्यादी, द्रव्यपराया चोदनाया, तदा द्रव्यपदार्थपक्ष ।
तदेतदुक्तं 'कस्यचित् तु किञ्चित् प्रधानमिति' ॥ ३५५ ॥

जातिपरायामपि चोदनाया क्रियामन्वेषणमात्राद् द्रव्यमेव तात्पर्येणा पदार्थाऽन
निष्ठं इति —

अपृथक्छन्दसाच्यापि भेदमात्रे प्रवर्तते ।

यदा सम्बन्धप्रजातिः सापि द्रव्यपदार्थता ॥ ३५६ ॥

द्वयोरपि शब्दोपादान्त्वे कार्यप्रतिपत्त्ययोग्यत्वावनाहत्य जातिं द्रव्यमेव
पदार्थमातिष्ठन्ते न्यायिप्रभृतयः । यदाहु — 'चोदनासु च तस्यारम्भादि'ति ।
जातिस्तु भेदमात्रे म्वाश्रयव्यवच्छेदमात्र एव तत्र प्रवर्तते शब्दाभिधेयापि ।
तद्यथा — रात्रिपुरुष इत्यत्र समासवाच्योऽपि सम्बन्ध सम्बन्धिवन्वृत्तवच्छे-
दमात्रोपशोभित्युत्तरपदार्थप्रधान एव समासो न सम्बन्धप्रधान । एव गवादि-

शब्दा जात्यभिधायिनोऽपि तद्व्युत्पानाः । यथा च राजपुरुषादयः शब्दाः
सम्बन्धोपाधिमर्थं सकृदेवाभिदधति, तथा जातिशब्दाः जातिविशिष्टम् । नात्र
क्रम इत्यपृथक्च्छब्दाच्चेत्यनेनाह । दृश्यते च केपाञ्चित् क्रमः । यथा गर्गशब्दो
मूलप्रकृतिमुक्त्वा गर्गा इति वृत्तावपत्यमाहेत्यतो वैधर्म्यं सूचयितुमेवमत्राभिधानम् ।
एवं दर्शनभेदेन पदार्थद्वयं विभक्तम् ॥ ३५६ ॥

केपाञ्चित्तु शुद्धैव जातिः शब्दवाच्येति जातिपदार्थपक्षे, शुद्धं च इव्यं शब्दवाच्य-
मिति द्रव्यपदार्थपक्ष इतोदमपरं पक्षद्वयमिवाह —

अत्यन्तभिन्नयोरेव जातिद्रव्याभिधायिनोः ।

अवाच्यस्योपकारित्व आश्रिते तूमयार्थता ॥ ३५७ ॥

केवलजात्यभिधायी शब्दोऽन्य एव । अन्यश्च केवलद्रव्याभिधायी ।
उभयत्रापि चानभिधीयमाना जातिर्द्रव्यं वा यथायोगमाधारभेदप्रकल्पनेन स्वगत-
लिङ्गसद्व्यादिधर्मप्रकल्पनेन चोपकरोतीति भगवतः पाणिनेराचार्यस्यायं पक्षः
सर्वपक्षात्रिदिष्टः । तथाच विषयभेदेन क्वचिज्जातिपदार्थता मद्रद्विदादिसिद्धवर्ध-
माश्रिता, क्वचिद् द्रव्यपदार्थता दध्युदकादिसिद्धवर्धम् । अत एव जात्या-
ल्यायां — '(१-२-५८) 'सरूपाणाम् —' (१-२-६४) इति च योगद्वयमार-
वधानाचार्यः ॥ ३५७ ॥

तदेवं प्रगताद् दर्शनभेदोपक्षेयः । प्रकृतमुपसंहरति —

आश्रिते त्वाश्रयकृतं भेदमभ्युपगच्छता ।

पुनश्चाप्येकशब्दत्वं जातिशब्देऽनुवर्णितम् ॥ ३५८ ॥

व्यक्तिविशेषाश्रितायां जातौ शब्देनाभिधीयमानायां संनिहिताश्रयनिब-
न्धनं शब्दसंस्कारनिमित्तं लिङ्गवचनभेदमङ्गीकुर्वता प्रयोजकस्य शब्दार्थस्याभे-
दादेकशब्दत्वं जातिपदार्थवादेऽत्र पूर्वस्मिन् पक्षे माप्यकारेण 'यदि तस्यापि
वचनानि वाचनिकान्महमप्येवं वक्ष्ये बहुषु योऽर्थो वर्तते तत्र बहुवचनमिति
ब्रुवता वर्णनमभिहितम् । तथाचैकशेषः प्रत्याख्यायते । प्राधान्येन जातिः शब्दे-
नाभिधीयत इति सिद्ध एकस्तदभिधायी शब्दो व्यक्तिभेदेऽपि । ये तु सम्ब-
न्धिनो जातेस्ते भिद्यमाना भेदनिवन्धनं संस्कारं शब्दस्मैकस्य निर्देक्षन्ति ।
द्वितीयस्मिन्नपि पक्षेऽत्र 'गुणवचनपदार्थयो लिङ्गवचनानी'ति गुणगूतस्याभिधीय-
मानंस्यापि द्रव्यस्य शब्दभेदप्रयोजकत्वाभावात् तदेवैकशब्दत्वमुपपादितम् ।

सम्बन्धिनो हि जातेः सामर्थ्याद् वा सन्निहिता निमित्तरूपाच्छ्रुिता बोधादी-
यन्त इति परिहारद्वयतात्पर्यं व्याख्यातम् ॥ ३५८ ॥

तदेवं श्रुतिविचारप्रसङ्गात् गुणवचनात् सन्दानानाम्भवेति लिङ्गवचनसिद्धिविचारं
भाष्यप्रदेशानुवादेन यथावर्षं परितमानस्योपमानसमानविचारयोपक्रमते । तत्र प्रथमं तावद्
पमानलक्षणोऽयोगि भाष्यं — 'मानं हि नामानिर्ज्ञानानाद्यमुपादर्शयते । अनिर्ज्ञानमर्थं
ज्ञात्वमीति । एतद् व्याचष्टे—

अनिर्ज्ञातस्य निर्ज्ञानं येन तन्मानमुच्यते ।

प्रस्थादिकेन मेयात्मा साकल्येनापधार्यते ॥ ३५९ ॥

मीयते परिच्छिद्यते येन तन्मानमिति सामान्येनावधारितस्य पदार्थस्य
निश्चयेन विशेषरूपेणावधारणनिबन्धन साकल्येन परिच्छेदकं प्रथमं स्वारी
आदकमित्यादि मानं कथ्यते । एतच्च मानमामान्यलक्षणमिति । प्रस्थादीत्यादि-
ग्रहणात् प्रमाणोन्मानादयोऽपि गृह्यन्ते । मानस्य ह्युत्परिभिर्विदोषणम् । तत्र
प्रस्थादि परिमाणं दिष्ट्यादि प्रमाणं पलाघुन्मानम् ॥ ३५९ ॥

मानसमीपमुपमानं व्याख्यातमाद—

॥ ३५९ ॥

अनिर्ज्ञातं प्रसिद्धेन येन तद्धर्मं गम्यते ।

साकल्येनापरिज्ञानादुपमानं तदुच्यते ॥ ३६० ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् । तथाह्यप्रसिद्धमनिर्ज्ञातं ग-
यादि प्रसिद्धेन गवा सादृश्यतस्तद्धर्मं तस्यैव धर्मो यस्य तदिवेति परिच्छिद्यते ।
सादृश्यमात्रेण परिच्छेदो नारोहपरिणाहतः साकल्येन विशेषात्मन्नापि । अत
एव सादृश्यं प्रत्यक्षेण स्फुटमत्रावधार्यते इति तदपेक्षोपमानम्येति नेद् मानम्,
अपितु तस्य समीपं, किञ्चिद्भूतया परिच्छेदात् । अत एवोपमानस्य प्रामाण्येऽपि
विवदन्ते किल । मन्यायित्तवास्वमेव प्रमाणम् । सादृश्यकथनं तूपाय इति ।
उपमीयतेऽनेनेति च करणव्युत्पत्त्या सदृशज्ञानमुपमानम् । साध्यात् तेनोपमेय-
परिच्छेदात् मंज्जुमंजुसम्बन्धप्रतिपत्ति फलं केषाञ्चित् । अन्येषामनेन सदृशी
मदीया गौरिति फलम् । मयादिस्तूपमानं परम्परयोपयोगाद् व्यवह्रियते, चक्षु-
रादीव प्रमाणशब्देन ॥ ३६० ॥ ।

एवमुपमाने व्याख्याते सामर्थ्यात् उपमेयमपि व्याख्यातं भवति, उपसिद्धिकवाया उप-
मेयविषयत्वात् । ततश्च सामान्यधर्मोपाख्यानोपक्रमं सूत्रार्थं व्याचष्टे—

द्वयोः समानौ यो धर्म उपमानोपमेययोः ।

समास उपमानानां शब्देस्तदभिधायिभिः ॥ ३६१ ॥

येन निमित्तेनोपमानोपमेयभावोऽर्थयोरसाववदयसन्निधिरत्र धर्मः सादृश्यं सामान्यमुच्यते । द्विवृत्तित्वात् सामान्यं ब्रुवन्ति सामान्यवचनाः । तैः शब्दैरुपमानवचनानां समास इति सूत्रार्थः । शस्त्रीश्यामा । शरकाण्डगौरिति ॥ ३६१ ॥

ननु चात्र श्यामत्वादिगुणः प्रख्याश्रयसमवेतत्वाद् भिन्न एवेति कथं सामान्यमित्याशङ्क्याह—

आधारभेदाद् भेदो यः श्यामत्वे सोऽविवक्षितः ।

गुणोऽज्ञावाश्रितैकत्वो भिन्नाधारः प्रतीयते ॥ ३६२ ॥

आश्रयभेदाच्छ्यामत्वगुणस्य यो भेदः, सोऽत्र सामान्यवचनैरिति वदतो नाभिधिस्तितः । आश्रयविशेषसमवेतोऽप्यपेक्षितमेकत्वं येन रा तथाभूतः सामान्यवचनसामर्थ्यादिबावगम्यते गुणः । भिन्नाश्रयत्वेऽपि हि गुणस्यान्वयि रूपमस्त्येव । यद्गुणाच्छ्याम इत्याभिन्नाभिधानप्रत्ययसम्भवः । न चात्राभेद एव विवक्षितः ॥ ३६२ ॥

अपि—

गुणयोर्नियतो भेदः गुणजातेस्तथैकता ।

एकत्वेऽत्यन्तभेदे वा नोपमानस्य सम्भवः ॥ ३६३ ॥

अत्यन्तैकत्वे भेदाधिष्ठानस्य सादृश्यस्थाभावान्नोपमानोपमेयभावः । न हि भवति गौरिव गौरिति । नात्यन्तभेदेऽन्वयिनो रूपस्याभावे हिमवानिव लोष्ट इत्युपमास्ति । तस्माद् भेदाभेदविमर्शेनोपमायामाधारभेदाद् भेदः । स्वालक्षण्येनान्वयिरूपवशेन चाभेदमाश्रित्य गुणोऽत्र सव्यापारः । एवंविध एव चार्थान्ता शब्दवाच्यः । न हि शब्दाः स्वालक्षण्येन भेदमर्थानामावेदयन्ते । सामान्य एव सम्बन्धग्रहणात् ॥ ३६३ ॥

मा भूदत्यन्तभेदे उपमा । भेदे तु कथं न भवति । गुणो लोको द्वयोरुपमानोपमेयभावं वर्तयत्वेत्याशङ्क्याह—

जातिमात्रव्यपेक्षायामुपमार्यो न कश्चन ।

श्यामत्वमेकं गुणपोरुभयोरपि वर्तते ॥ ३६४ ॥

अनाश्रिताधारभेदस्य श्यामतागात्रस्य विवक्षायां शस्त्रीदेवदत्तयोः श्यामगुणसमवेतमेकं श्यामत्वं सामान्यमित्येव वचनव्यक्तिः । तथाच सादृश्ये न परिच्छेदाभावः ॥ ३६४ ॥

। यथाहि --

येनैव हेतुना श्यामा शस्त्री तत्र प्रवर्तते ।

स हेतुर्देवदत्तायाः प्रत्यये न विशिष्यते ॥ ३६५ ॥

। अभिन्नसामान्यानुगतेन श्यामगुणेन समवेतेन शस्त्री श्यामेति समधि-
गम्यते । तेनैव चाभिन्नसामान्याधारेण गुणेन देवदत्तापि श्यामेति प्रत्ययमुपारो-
हतीत्युभयोः श्यामत्वमित्येव प्रतीतिर्नोपमार्थः कश्चिदत्र ॥ ३६५ ॥

तस्मात्,

आश्रयाद् यो गुणे भेदो जातेर्या चाविशिष्टता ।

ताभ्यामुभान्यां द्रव्यात्मा सव्यापारः प्रतीयते ॥ ३६६ ॥

। आधारभेदनिमित्तो यो गुणे विवेकोऽन्यथिरूपहेतुकश्चाविवेकस्ताभ्यां गुण-
गताभ्यां भेदाभेदाभ्यां कारणभूताभ्यां द्रव्यस्वभाव उपमानाख्यः परिच्छेदकरणे
उपमेयस्य व्यापृतोऽवधार्यते । तत्तदुपमानोपमेयप्रकृतौ तयोल्पमानोपमेय-
रूक्षणः सम्यन्धोऽवतिष्ठते ॥ ३६६ ॥

ननु भेदाभेदौ विरुद्धौ कथमेकत्र व्यापृतौ स्यातामित्याशङ्क्याह --

सोऽयमेकत्वनानात्वे व्यवहारः समाश्रितः ।

भेदाभेदाविमर्शेन व्यतिकर्णेन वर्तते ॥ ३६७ ॥

। सोऽयमित्यनुभवसिद्धत्वेनाप्रत्याख्येयत्वमाह किल । भेदाभेदावयमाश्रितः
। सादृश्यव्यवहारः सङ्कीर्णैकैकत्वनानात्वरूपेण हेतुनावतिष्ठमानो बुद्ध्यापुपारोहतीति
को विरोधः । तथाहात्यन्ताभेदे स एवायमिति बुद्धिः । अत्यन्तभेदे त्वन्यदेवेद-
मिति । सदृश इति तु बुद्धिर्भेदाभेदोभयरूपसम्भिन्ना जायते । तथाच जातिसमु-
द्देशोऽभिहितं --

“सकृत्प्रवृत्तयेकत्वमावृत्तौ सदृशात्मताम् ।

भिन्नात्मिकानां व्यक्तीनां भेदापोहात् प्रपद्यते ॥”

इति ॥ ३६७ ॥

एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति --

श्यामत्येनाभिधीयेत जातिमात्रे रिरक्षिते ।

शस्त्र्यादीनामुपादाने तत्र नास्ति प्रयोजनम् ॥ ३६८ ॥

श्यामत्वसामान्यानुगतस्य गुणमात्रस्याधारविशेषणत्वेऽभिधित्सिते श्यामेयं
देवदत्तेत्येव वक्तव्यं स्याद्, एतावताविशिष्टजातीयेन सम्यन्धस्य प्रतिपादनात् ।
तत्र किमर्थं शस्त्रीवेत्युच्यते । अविशिष्टगुणयोगस्य गुणपदादेव प्रतीतेर्न
कञ्चनतिशयमुपमानशब्दाः प्रत्याययन्तीति निव्ययोजनमेवामुपादानम् ॥ ३६८ ॥

नन्वेवं भेदाभेदविभक्तौ नानोपमेयभवेऽतिप्रसङ्गः । तथाहि—श्यामगुणः सकलाश्रय-
वर्त्यप्याधारभेदाद् भिन्नो जात्येकत्वान्नैक इति कथं शरभ्येवोपमानमित्याशङ्क्य स्वातन्त्र्य-
येन गुणयोदपमाविषयवोस्तावद् विभेपमाह —

अशब्दवाच्यो यो भेदः श्याममात्रे न वर्तते ।^१

श्यामेषु केषुचित् वृत्तिर्यस्य सोऽत्र व्यपेक्ष्यते ॥ ३६९ ॥

प्रत्याधारं सूक्ष्माणां भेदानामसाधारणं स्ववाचकासम्भवादसंविज्ञानपदः
श्यामगुणविशेषो वाचकभावोऽपि वाच्यानपायादस्ति स सर्वस्मिन्नन्वयी । क्वचि-
देव वर्तमानोऽस्मिन्नुपमानोपमेयसम्बन्धे व्यपेक्ष्यते—सव्यापारत्वेनाश्रीयते । तथाहि
शस्त्रीश्यामेति वृत्तिपदादेवोपमानोपमेययोः श्यामगुणो विलक्षणः प्रतीयते । यो-
ऽन्यत्रासम्भवीति नातिप्रसङ्गः । इत्थं चाधारभेदादन्योऽपि कयाचित् स्वरूप-
प्रतिपत्त्यानवसितविवेकत्वाद् गुण एव सामान्यं भेदाभेदरूपाभ्यामौपम्यमवस्थाप-
यतीत्युक्तं भवतीति ॥ ३६९ ॥

गुणनतोरपि न सर्वस्या अत्र व्यापार इत्याह —

श्यामेषु केषुचित् किञ्चित् किञ्चित् सर्वत्र वर्तते ।

सामान्यं कश्चिदेकस्मिन् श्यामे भेदो व्यवस्थितः ॥ ३७० ॥

किञ्चिदपरसामान्यं केषुचिच्छ्यामगुणेषु वर्तते तदुपमायां सव्यापारम् ।
किञ्चित् तु सर्वत्र वर्तते महासामान्यम् । तदविशेषादुपमानिमित्तं न भवति ।
कश्चित् तु श्यामे गुणे प्रतिनियते भेदो विभेपो वर्तते । सोऽप्यतिशयप्रत्यापना-
योपमाननिमित्तं भवत्येव । तद्यथा—चन्द्रमसः फान्तिविशेषः फन्यावदनस्योपमा-
निमित्तमतिशयाध्यारोपात् । उत्कृष्टगुणेन हि न्यूनगुणम्योपमानादुत्कर्षमारोपोत्
प्रशंसा जायते । पूर्वं तु निरतिशयो भेदो नोपमानाङ्गमित्युक्तम् ॥ ३७० ॥

गुणानान्दध्यनिररेषापग जातिरत्र नावधार्यन् इत्याशङ्क्य तामुपपादयितुमाह —

तथाहि सति सौरभ्ये भेदो जात्युत्पलादिषु ।

गन्धानां सति भेदे तु सादृश्यमुपलभ्यते ॥ ३७१ ॥

१. 'आशरणा', २. 'णवा' सर. पाठः. ३. 'तु शृङ्ख' घ पाठः. ४.
'ति भेदो विशेषो वर्तते घ' घ. पाठः.

जात्युत्पलादिगन्धाना गन्धत्वमहासामान्यव्यतिरेकेण सौरभ्ये शोभना-
मोदत्वलक्षणेऽपरमामान्ये सति भेदोऽन्वयते । येषा सौरभ्यं नास्ति, ततो
व्यतिरेको लक्ष्यते । तथाद्युत्पलगन्धमाघ्राय सन्तमसेऽपि प्रत्यभिज्ञाना-
स्त्युत्पलमिदमिति । एवं जातिगन्धाद्यपि । ततश्च सुरभित्वमपरसामान्यमाधार-
विशेषनियतमन्तीति निश्चयो यत्सम्बन्धात् सुरभीणि सुगन्धीनीमानि द्रव्याणीति
निरूपणा । सत्यपि चैवं सौरभ्येण गन्धाना विशेषे केषाञ्चित् सादृश्यमप्यस्ति ।
तथाहि—गन्धयुक्तद्रव्यैर्नान्यशैलेयादिभिरवान्तरभेदभिन्नसुरभिगन्धैरपि कयाचित्
स्वभावप्रत्यासत्त्या पद्मादिसुरभिसदृशगन्धं द्रव्यान्तरं निर्वर्त्यते, पद्मगन्धि किञ्चलक-
गन्धि मालतीगन्धि इत्यादि । एवं गन्धद्रूपस्याप्यवान्तरजातिभेदो न्वाय्य
इति श्यामेषु केषुचित् वर्तमानमपरसामान्यं सिद्धं प्रतिनियतगुणवृत्त्यपरसामा-
न्यमिति ॥ ३७१ ॥

गुणानां प्रतिनियमं किञ्चित् इत्याह —

गुणानामाश्रयाद् भेदात् स्वतो वाप्यनुगम्यते ।

अनिर्देशयाद् विशेषाद् वा सङ्कराद् वा गुणान्तरैः ॥ ३७२ ॥

स्वकारणादासादितभेदाद् द्रव्यलक्षणादाधारात् कश्चिद् गुणानां विशेषः ।

तद्यथा — उत्पलतमालादिगतस्य श्यामत्वस्य । तथाचात्र स्वभावसान्या-
दुपमाप्रवृत्तिः —

“शैलन्वग(य २)लज्ज्यालतमालश्यामलं नमः ।

नमोनिर्मलनिर्विशयप्रपाणय आहवे ॥”

इति । एकजातीयाधारसमवायेऽपि कश्चित् स्वरूपादेवाचिन्त्यवैभवाद् गुणानां
विशिष्टानामेतेषुत्पत्तेर्विशेषोऽध्यक्ष्यत एव धूसरत्वादिः । कश्चित् पुनरसंविज्ञानपदः
कारणमात्रादनुत्पन्नः कालपरिवासहेतुको विशेषो गुणानाम् । तद्यथा —
सुरादीनां परिणामविशेषासादनेन रसगन्धैश्चिन्त्योत्पत्तिः । तथाहि तत्र सामग्र्याः
स्वच्छाः कार्यानुत्पादात् सामग्र्यन्तर्गतात् कारणादयमतिशय इति निर्देष्टुं न
शक्यते । द्रव्यान्तरगतगुणसमिश्रणाद् वा विशेषो गुणानाम् । तद्यथा — सह
कारगन्धाधिवासस्यासवन्य मालतीकुसुमाधिवासिनम्य च तैलम्य । तदेवमुपात्त-
भेदानां गुणानां कयाचित् प्रत्यासत्त्या केषाञ्चिदपरसामान्यसङ्कावे सामान्यवचने-
नोपमानरचनस्य समाससिद्धिः ॥ ३७२ ॥

न च नियोगतो गुणानां साम्यमेवोपमाहेतुः । अपितृकृष्टगुणमुपमानमित्याह —

उपमानं प्रसिद्धत्वात् सर्वत्र व्यतिरिच्यते ।

उपमेयत्वमाधिक्ये साम्ये वा न निवर्तते ॥ ३७३ ॥

व्यतिरेकोऽत्राधिक्यं विवक्षितं, तेनाधिकगुणमुपमानमित्यर्थः । तच्चाधिक्यं वास्तवेन रूपेण भवतु मा वा भूत् । किन्तु प्रसिद्धत्वात् प्रतीतत्वात् शापकत्वे-
नोपमेयं प्रत्याश्रीयमाणं प्रसिद्धमेव न्याय्यमिति तद्गुणस्योत्कर्षः प्रसिद्धतैव ।
तथाच न्यूनगुणमपि शृङ्गाररसपण्डोपणपरतया नारीमुखं शशिविम्बस्योपमानत्वेन
निर्दिशन्ति । कामिनां हि प्रेयसीमुखमुत्कृष्टगुणत्वेन प्रसिद्धम् । यथा—

“ईर्ष्यावशेन कलुषत्वमुपागतस्य

दूरान्मुखस्य तव सुन्दरि । साम्यमेत्य ।

चेतःप्रहर्षभरपूरितपूर्णदेहः

स्वाङ्गेऽपि प्रसभमद्य न माति चन्द्रः ॥”

इत्थञ्च कृत्वा परिपूर्णगुणेन न्यूनगुणमुपमीयत इति यथाप्रसिद्धि परिपूर्णगुणतां
व्याख्यायेया । अत एवाह — सर्वत्रेति । न केवलं वस्तुतो यत्रोत्कृष्टो गुणस्तदु-
पमानं यावन्न्यूनगुणमपि स्वप्रसिद्ध्याश्रयेणोपमानं व्यतिरिच्यते गुणाधिक्येन
व्यतिष्ठते । उपमेयभावस्तु गुणस्य वस्तुत आधिक्येऽतिरेके साम्ये तुल्यत्वे वा
न निवर्तते नापि । उपमानं नियोगतोऽधिकगुणमेव विवक्षितम् । उपमेये त्वनियमं
इत्यर्थः ॥ ३७३ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेणोपमानं लक्षयितुं मानलक्षणभाष्यमन्यथा व्याचष्टे —

अन्यैस्तु मानं जात्यादि भेद्यस्यार्थस्य वर्णयते ।

अनिर्ज्ञातस्वरूपो हि ज्ञेयोऽर्थस्तेन मीयते ॥ ३७४ ॥

भेद्यस्यावच्छेद्यस्य द्रव्यस्योपाधिविधित्तस्य प्रतीत्यनुपारोहात् प्रतीत्यै
जातिगुणक्रियाः समाश्रीयमाणा मानव्यपदेशमासादयन्ति ॥ ३७४ ॥

मितस्तु स्येन मानेन प्रसिद्धो यो गुणाश्रयः ।

आश्रयान्तरमानाय स्वधर्मेण प्रवर्तते ॥ ३७५ ॥

रूपान्तरेण संस्पर्शो रूपान्तरवतां सताम् ।

भिन्नेन यस्य भेदानामुपमानं तदुच्यते ॥ ३७६ ॥

स्वेनात्मायेन जात्यादिमानेन परिच्छिन्नो यो गुणविशेषाधारः प्रसिद्ध —
प्रतीतः सोऽप्रतीतगुणाधारान्तरप्रज्ञापनाय स्वसमवेतेनैव गुणेन यदा व्याप्रियते,
तदा तेन रूपान्तरेण भिन्नेन रूपान्तरवतां भिन्नानामपि भेदानां—पारच्छेद्यानां
परिच्छेदकं तदुपमानमुच्यते । तत्र संस्पर्शः सम्बन्धोऽत्यन्तभिन्नानां नोपपद्यत
इत्यर्थादन्यधिधर्माक्षेपः । ततश्च भेदाभेदविमर्शेनेतदप्युपमानम् । सादृश्यमात्रेण
च परिच्छेदात्प्राप्त्यन्ताय मानमुपमानमिति लक्षणमवस्थापितम् । तत्र शस्त्रीदेव-
दत्तयोरुणः श्यामत्वमुपमानोपमेयनिबन्धनं शस्त्रीश्यामेति ॥ ३७५, ३७६ ॥

यदा तु श्यामत्वमिदमनेन सदृशमिदमुच्यते तदा —

धर्मः समानः श्यामादिरुपमानोपमेययोः ।

आश्रीयमाणप्राधान्यो धर्मेणान्येन भिद्यते ॥ ३७७ ॥

उपमानोपमेयभावव्यवस्थापको यः श्यामादिधर्मः स यदोपकारित्वव्युदा-
सेनाश्रयभिन्नः प्राधान्येनोपमेयतयोपादीयते, तदा द्रव्यायमाणत्वात् तस्यापरेण स्व-
गतेन धर्मेण विशेष्यमाणत्वमित्यन्यो धर्मोऽत्रोपमानोपमेयभावनियन्धनम् ॥ ३७७ ॥

एतदेवोदाहरति —

शस्त्रीकुमार्योः सदृशः श्याम इत्येवमोऽथिते ।

व्यपदेश्यमनेनेति निमित्तं गुणयोः स्थितम् ॥ ३७८ ॥

अनेन करणमूलेन धर्मेण दीप्त्यादिना श्यामगुणगतेन तुल्योऽयं श्याम-
गुण इति निरूपणीयम् । तत्रापि च श्यामगुणयोरयं दीप्त्याख्यो धर्मः समान
इति प्राधान्ये धर्मस्य धर्मान्तरमुपमायाः सव्यापारमन्वेप्यमित्यनवस्थैवात्र ब्रह्म-
काण्डे प्रतिपादिता —

“सामान्यमाथितं यद्यदुपमानोपमेययोः ।

तस्य तस्योपमानेषु धर्मोऽन्यो व्यतिरिच्यते ॥

इति ॥ ३७८ ॥

~ यावत्चात्र निरक्षा तावदपर्यवसाना धर्मोणा विवक्षा, विरामे तु विरति, एतच्चोपमा-
मुपमेयाद् भेदेन यदा विवक्षते, तदोपमानोपमेयस्य चान्द इत्याह —

यदा निमित्तंस्तद्वन्तो गच्छन्तीव तदात्मताम् ।

भेदाश्रयं तदाख्यातमुपमानोपमेययोः ॥ ३७९ ॥

उपमानोपमेयभावे यत्प्रिमित्तं गुणः श्यामादिस्तेन यदा तौ निमित्तिना-
 बुपमानोपमेयवैकाल्यमिव प्रतिपद्येते गुणगुणिनोरभेदोपचारात्, तदा भेदाधीनो
 व्यपदेशो विवेकेनोपमानस्योपमेयस्य च । तथाच तत्रोपमानोपमेयभावलक्षण-
 सम्बन्धघोतकमिवादिपदगुणादीयत इति परिपूर्णमुपमा । शस्त्रीश्यामा देवदत्ता
 शस्त्री यथा श्यामा । गौरिव गवयः । शैला इव बलाहका इति । अत्र ह्युप-
 मानोपमेयभावसम्बन्धहेतोर्गुणस्य तद्वताभेदेन निर्देशे सम्बन्धश्चाभिहितः, सोऽर्थो-
 ऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति न्यायात् । तद्वान्तिकाया विभक्तेरभावात्
 प्रथमान्तयो. समन्वयो न स्यादिति घोतकमिवाद्युपादीयते समन्वयार्थमित्युपमानो-
 पमेयतद्भावघोतकपदमयोगात् परिपूर्णत्वम् ॥ ३७९ ॥

यदा तु सादृश्यहेतुकोऽभेदाध्यासेन^३, तदोपमानोपमेयभावस्य गर्भाकार इत्याह —

तत्रासङ्गविवक्षायां येषु भेदो निवर्तते ।

लुप्तोपमानि तान्याहुस्तद्धर्मेण समाश्रयात् ॥ ३८० ॥

उपमानोपमेययोस्तत्रासङ्गोऽग्नेद्राध्यारोपो यदा विवक्ष्यते, तदा भेदस्य
 निवृत्तत्वात् तदधीनमुपमानोपमेयभावोऽपि तिरोधीयते । गौर्बाहीकः सिंहो माण-
 वक इति । परार्थे शब्दप्रयोगान्यथानुपपत्त्या चात्र कार्यात् फारणानुमानेन
 यास्कप्रभृतय आचार्याः समानधर्मान्तर्भावनेन लुप्तोपमानीमान्युपमानान्याचक्षते ।
 लुप्ता साक्षादनवधार्यमाणा उपमा येषाम् । तद्धर्मेण समाश्रयादिति । तेन समानेन
 धर्मेण गर्भाकृतेन सता उपमानशब्देनोपमेयस्य परिग्रहादित्यर्थः ॥ ३८० ॥

एवमकार्षस्य नियतकारणपूर्वकमुपमा । 'अन्वैरु मानं जात्यादीत्यनेन प्रकारेण
 यन्नात्यन्ताय मिमीते ननुपमानमि'ति भाष्यं तापर्थेन^४ व्याचष्टे —

अस्व्यां प्रसिद्धं श्यामत्वं मानं सा तेन मीयते ।

अन्पा श्यामा तु तदृपा तेनात्यन्तं न मीयते ॥ ३८१ ॥

साकल्येन परिच्छेदकं मानम् । तच्च शस्त्रीगतं श्यामत्वम् । तद्धि तत्र
 प्रसिद्धं परिच्छेदकम् । अन्या तु देवदत्ता श्यामापि न प्रसिद्धेति तेन श्यामत्वेन
 फरणभूतेन परिच्छिद्यने । एवमपि परिच्छिद्यमाना नात्यर्थं सर्वतः परिमीयते ।
 नहि धर्मसाभान्यानुगममात्रात् सर्वात्मनार्थोऽवधारयितुं पार्यते ॥ ३८१ ॥

तदेवं शस्त्रीगणेन श्यामवेन देवदत्ता यदा नात्यन्ताय पङ्क्तिच्छने, तथा नात्यन्ताय मानमुपमानं शस्त्री सम्पद्यत इत्याह

शस्त्रीं स्वेन गुणेनातो मिमानामाश्रयान्तरम् ।

असमाप्तगुणं सिद्धैरुपमानं प्रचक्षते ॥ ३८२ ॥

निजेन समाप्तकृतेन श्यामगुणेनासमाप्तगुणमाधारान्तरं देवदत्तालक्षणं परिच्छिन्दतीं शस्त्रीमुपमानमाहुः । सिद्धेरिति । परिपूर्णगुणत्वादित्यर्थः ॥ ३८२ ॥

एवं प्रकारद्वयेनोपमानोपमेयौ व्याख्याय सामान्यवचनरं विचार्यते । तथाहि निमित्तमिदामन्त्यस्य निमित्तिनोऽभिमतत्वाद्युपमानत्वं वा तदुभेदापन्नं निमित्तगुच्यते, तदुपमेयगतं वा, ननुभयगतं सृष्टमिधानुं शक्यत इत्यनन्वयात् कथं सामान्यवचनत्वमित्या-
शङ्क्याह —

उपमेये स्थितो धर्मः श्रुतोऽन्यत्रानुमीयते ।

श्रुतोऽथवोपमानस्य उपमेयेऽनुमीयते ॥ ३८३ ॥

इह साधारणधर्मप्रयुक्त उपमानोपमेयभावः । तत्र च युगपदुभयगतत्वेन साधारणधर्मस्याभिधानं न सम्भवतीति शस्त्रीश्यामा देवदत्तेत्युक्ते श्रुतेनैव श्याम-
त्वेन समन्वयाद्श्रुतकल्पनायोगादेकत्रोपक्षयेऽपि शब्दस्यार्थान्तरेऽप्यनुमानाद्
गुणसम्बन्धावसाय इति यो दृष्टः समानो गुणस्तस्मैकत्रोपक्षयेऽप्यभिधाने
सामान्यवचनत्वोपपत्तिः ॥ ३८३ ॥

तत्रोपमेये धुनेर्निर्द्देशनमाह --

अधीयते ब्राह्मणस्तु क्षत्रिया इति दृश्यते ।

उपमेयस्य भिन्नत्वाद् वचनं क्षत्रियाश्रयम् ॥ ३८४ ॥

उपमेयानां क्षत्रियाणां बहुत्वाद् बहुवचनमत्र श्रूयमाणमध्ययनस्य साधा-
रणस्य धर्मस्योपमेयगतत्वमावेदयते । सामर्थ्यात् पुनरुक्तानैर्ब्राह्मणैरस्य सम्बन्धः
प्रतीयते । उपमानस्य पुनरुपकारित्वात् तद्व्रतः श्रुतो धर्म उपमेये नियोगतो-
ऽवगन्तव्य इति न तत्रोदाहृतम् ॥ ३८४ ॥

इत्थं चोभयगतत्वेनानभिधानेऽपि सामान्यवचनत्वमुपपाद्यत इत्याह --

साधारणं वृचन् धर्मं क्वचिदेव व्यत्रस्थितम् ।

सामान्यवचनः शब्द इति सूत्रेऽपदिश्यते ॥ ३८५ ॥

अन्यतरगतत्वेनापि शब्देनाभिधीयमानो धर्मो वास्तवेन रूपेण भेदापरा-
मर्शात् सामान्यमिति ह्यभिदधद् भवति सामान्यवचनः शब्दः । नहि यतः

इह यद्वा प्रधानानुग्रहाय गुणो व्याप्रियते, तदास्योपसर्जनत्वात् परा-
शो ना भूत्, इह तु मेयं प्रति परिच्छेदोपयोग्यपि मान स्वरूपे लक्ष्यमाणे
धानमिति तदेव तच्छब्देन परामृश्यते । तथा च मानस्य यत्समीपं तदुपमानम् ।
समीप्यं च समानार्थमयोगात् । अस्ति चेह सादृश्यं परिच्छेदहेतुत्वं नाम मानो-
मानयोः । एकन्यन्ताय परिच्छेदकम् । अपरं नात्यन्तायेति भेदः ॥ ३८८ ॥

एवमुपमानलक्षणार्थं 'मानं हि नामानिर्जातज्ञानार्थमुपादीयते — अनिर्जातमर्थं
इत्यामीति । तत्समीपे यज्ञात्यन्ताय मीमेति तदुपमानमिति भाष्यं व्याख्यातम् । अतः
एवमुपमानलक्षणप्रस्तावहेतु प्रथमभाष्यं, 'किं यदेवोपमानं तदेवोपमेयम् । आहोस्तिदन्यदुप-
लम्ब्यदुपमेयमित्यस्ति । तद् व्याचष्टे—

एकजातिव्यपेक्षायां तदेवेत्यवसीयते ।

॥ 'भेदस्यैव व्यपेक्षायामन्यदेवेति' गम्यते ॥ ३८९ ॥

इह यथाप्रत्ययमर्था व्यवहार्यतामापद्यन्ते । तत्र यदोपमानोपमेययोरभिन्न-
मन्वायिरूपं व्यक्तिभेदतिरोधानेनैकगुणजात्यात्मकमभिसंहितं, तदा तदेकरूपाध्या-
सादर्शनयोरभेदो निश्चीयत इति तदेवेत्युच्यते । यद्वा तु निजो भेदो व्यावृत्तिर्व्यक्तिरूप-
निरूपणेनाभिसंहिता, तदार्थान्तरत्वस्यैव प्रसिद्धस्यावधारणादन्यदेवेति मणितिः ।
किमुपमानत्वेऽन्यन्ताभेद उपसृज्यते, किं चात्यन्तभेद इत्यभिप्राय ॥ ३८९ ॥

ननु चोपमानोपमेयमिति साधनविभागात्तुरोधी न्यपदेश एवावयोर्भेदं दर्शयति ।
कर्मकरणसाधनौ हि प्रत्ययौ भिन्नार्थादिति कथनभेदाशङ्केति । एतदभ्युपगच्छति —

कर्मत्वं करणत्वं च भेदेनैवाश्रितं यतः ।

'अत्यन्तैकत्वविषयान्न स्यात् तेनात्र संशयः ॥ ३९० ॥

प्रत्ययान्यां विभागेन यस्मात् कर्मत्वं करणत्वं चोपात्तं, तस्मादत्र निर-
स्ताशेषभेदनिबन्धनं बान्तवं यदेकत्वं तत् संशयस्य पक्षो विषयो नोपपद्यत इति
भिन्नयोरेव सामान्यधर्मोपाधिकमेकत्वं संशयविषयो न विरुध्यते ॥ ३९० ॥

दृश्यते चेकविधेन भिन्नानामपि कान्दानेनैकभेदेन व्यवहार इत्याह—

'भेदेन तुल्यरूपत्वाच्छालींस्तानिति दृश्यते ।

जात्यभेदात् स एवायमिति भिन्नोऽभिधीयते ॥ ३९१ ॥

अवष्टतात्मभेदा अपि शालयो रूपसामान्यापहृतभेदेः प्रत्ययैरभेदेनावसाय
त एव मुज्यन्त इति व्यपदिश्यते । एवं तान्येव वासांसि परिधीयन्त इति च ।

एतच्च सादृश्यपर्यायं रूपसामान्यमभेदनिबन्धनमुक्तं शाले, 'रूपसामान्याद् वे'त्या-
 फरवार्तिके । तदेवोपपादयितुं 'तानेव शालीन् मुञ्ज्महे ये मधुरायां दृष्टा'
 इति दृष्टान्तितम् । न केवलं च सादृश्यमात्रनिमित्तो भेदावसायो यावज्जात्यभेद-
 निबन्धनोऽपि, तथाह्येकसामान्याध्यासिता व्यक्तयोऽभेदेन व्यपदिश्यन्ते ।
 'चत्वारो ब्राह्मणा उदकुम्भानाहरेसु.' इत्यादौ । अत्र हि मातरादिभेदेऽपि
 ब्राह्मण्येनाभेद उपात्तः । एवमिहाप्युपमानोपमेययोः सहशधर्मनिमित्तया प्रत्यासत्त्या
 तद्वैकल्यजितिसमावेशनाद् वामेदस्य युज्यते संशयविषयता ॥ ३९१ ॥

भेदस्यापि युज्यत इत्याह —

कथं ह्यवयवोऽन्यस्य स्यादन्य इति चोच्यते ।

अत्यन्तभेदे नानात्वं यत्र तत्त्वं न विद्यते ॥ ३९२ ॥

हल्न्ताच्चे(१-२-१०)त्यत्रान्तशब्दमवयवमाश्रित्य हल् अन्ते यस्यैकः
 तस्मादिति व्याख्यायमाने चोदितमिदम् । 'कथं हि इको नाम हल् अन्तः स्याद-
 न्यस्यान्य' इति । अत्र चावयवावयविनोरन्यत्व एवोपपत्तिरित्यत्यन्तभेदोऽयं
 विवक्षितः । तथाह्यत्यर्थेन ययोर्भेदो यत्र न कथञ्चित् तत्त्वमभेदः सम्भवति ।
 तस्मिन् सति यन्नानात्वमत्यन्तं तदभिसन्धायैतदुक्तमन्यस्यान्य इति । उभाभ्या-
 मन्यशब्दाभ्यामैकान्तिकमन्यत्वं निर्दिशति । अवयवस्त्ववयविनः कथञ्चिदन्यः,
 समवायेन तिरोहितभेदत्वात् । वर्णस्तु वर्णान्तरस्यानारम्भकत्वात् सर्वथैव भिन्नो
 नावयवो युज्यते । तदेवमत्र यथाकथञ्चिदन्यत्वेऽप्यवयवस्यात्यन्तभेदाभिप्राय-
 मनुपपत्तिरुक्ता । एवमिहाप्युपमानोपमेययोर्जात्यभेदाद् रूपसामान्याद्वा कथञ्चिद-
 भेदेऽपि तदनादरेणात्यन्तभेदमाश्रित्यैतन्न्यदेवेति संशयविषयता कथिता ॥ ३९२ ॥

तत्रावयवावयविनोरैवाभेदसम्भयो भिन्नयोरपि , न तु वर्णयोः परस्परमनारम्भकयो-
 रित्याह—

अभेदस्य विवक्षायामेकत्वं सङ्घसङ्घिनोः ।

सङ्घिनोर्न त्वभेदोऽस्ति तयान्यत्वमुदाहृतम् ॥ ३९३ ॥

सङ्घोऽवयवी, सङ्घिनोऽवयवाः, तेषां समवायावपोदितभेदानां यदा
 विवक्षा, तदाभेद एवाभिमतः सङ्घः समुदायो वा वनादिः । तद्वन्तः समु-
 दायिनो वृक्षादयः, तेषां समुदायेन सहैवाभेदेन अव्यतिरेकेऽभिधित्सिते वनं वृक्षा
 ब्राह्मणाः सङ्घ इत्येकत्वमभेदो भवति । तथाहि—वनादिशब्दाः सङ्घात्मना तान्

समुदायिनः प्रतिपादयन्ति । वृक्षादयस्तु जातिभेदानुरागेण तानेवेत्यस्ति मिल-
निमित्तप्रयुक्तयोः शब्दयोरैकत्र वृत्तिः सामानाधिकरण्यात् । यदा तु भेदविवक्षात्र
तदा बनाविद्वद्भाः सहस्रक्षणधर्ममात्रवचना इति तदुपजनितव्यतिरेकाणां सङ्घि-
नामभिधानं— वृक्षाणां वनं ब्राह्मणानां सह इति । एवं सहस्रसङ्घिनोर्भेदाभेदौ ।
सङ्घिनोः— समुदायिनोस्तु न कदाचिदभेदो भवति, असम्बन्धात् । तथाहि
शिशपायाः पलाशस्य वा नामेदप्रतिपत्तिः । माठरस्य कौण्डिन्यस्य च । एवं
वर्णा अपि परस्परमनारम्भात् सङ्घिनोऽत्यन्तभिन्नात् परस्परेणाभेदं योग्याः प्रति
पत्तुमित्यन्यत्वमेव कथितम् । तथाच भेदाभेदावन्योन्यानुविद्वौ शुद्धौ च सम्भ-
वत इतीह शुद्धौ विहायेतरौ विवक्षिताविति भेदाग्रयः प्रत्ययभेदोऽभेदाश्रयश्चैक-
त्वेन प्रश्न उपपद्यत एव । अथवोपमानमुपमेयमिति यत् प्रसिद्धं लोके त-
न्किमेकमुतानेकमिति विचारविषयत्वेन प्रसिद्धभेदानुवादः ॥ ३९३ ॥

एतदनन्तरं 'किञ्च भो' इत्युपक्रम्येदं भाष्यं "यदि यदेवोपमानं तदेवोपमेयं क इहो
पमार्थो गौरिव गौः, अथाप्यन्यदुपमानमन्यदुपमेयं क इहोपमार्थो गौरिवात्र" इति ।
एतत् क्रमेण व्याचष्टे—

तत्रामिन्नव्यपेक्षायामुपमार्थो न विद्यते ।

यो हि गौरिति विद्वाने हेतुः सोऽस्ति गवान्तरे ॥ ३९४ ॥

इह येन धर्मेण यः प्रसिद्धः, तेनप्रसिद्धं ज्ञापयन्नौपम्यमनुभवति ।
अभिन्नस्य तु सामान्यस्योपमाहेतुत्वेनापेक्षायां न किञ्चित् फलमुत्पद्यमानः ।
तथाहि गौरिव गौरिति । यदेव जातिरूपमुपमानावसाये निबन्धनं, तदेवोपमेया-
भिमतोऽपीत्यज्ञातस्योपमेयस्य ज्ञापनाभावाज्जोपमानोपमेयभावः । एवञ्च गौगव-
ययोरप्यन्वयिधर्ममात्रापेक्षायां नोपमार्थ इत्युक्तं भवति ॥ ३९४ ॥

अत्यन्तभेदेऽपि नोपमार्थ इति विस्मयति—

व्यावृत्तानां विशेषाणां व्यापारे तु विवक्षिते ।

न कश्चिदुपकारोऽस्ति बुद्धेर्बुद्धयन्तरं प्रति ॥ ३९५ ॥

अन्यथिना धर्मेणानुगतानामप्यत्यन्तव्यावृत्तानां भेदानामपेक्षणे नोपकारः
कश्चिदुपमानप्रतीतेरुपमेयप्रतीतेः धर्मसामान्यमन्तरेण 'सम्बन्धाभावाद् गौश्वयोः

[॥ ३९५ ॥

अत्र हि परिहारभाष्यम् 'एवं तर्हि यत्र निश्चित सामान्यं कश्चिच्च विशेषस्तत्रोपमानो-
पमेयभाव' इति । एतद् व्याचष्टे—

किञ्चिद् यत्रास्ति सामान्यं यदि भेदाश्च केचन ।

तत्रोपमानोपमेयभाव इति शेषः । तथाच प्रागेव व्याख्यातम् ।

एवम् कृत्वा द्वयोरपि गवोः सामान्यविशेषापेक्षो भवत्येवोपमानोपमेयभाव इत्याह—

गोत्वं गोष्यस्ति सामान्यं भेदाश्च शबलादयः ॥ ३९६ ॥

ततश्च शाबलेय इव च बाहुलेय इति शाबलेयत्वाद्यन्तरजातिभिन्नयो-

रप्येकार्थकारित्वादिनैकजातीयत्वेन प्रत्यासत्तौ भवत्येवोपमानोपमेयभावं इत्यर्थे

॥ ३९६ ॥ ।

यत्ता यत्र किञ्चित् सामान्यमित्यादिभाष्यस्यावमाक्षेप - सर्वत्र पदार्थेषु सामान्य-
विशेषयोगादौपम्यं स्यादित्यतिप्रसन्नो मेखरिव सर्वत्र इत्यपि स्यात्, गौरिव गौरिति चेति
श्लोकार्थस्यार्थः । अत एवेतच्चोद्यप्रतिसमाधानत्वेन वक्ष्यमाणोऽयं ग्रन्थ उपपद्यते । तथाहि
१ महासामान्यमत्र विवक्षितं किन्तर्हि—

सामान्यं श्यामताधेव तद्धि साधारणं द्वयोः ।

तदेव सिद्धयसिद्धिभ्यां भेद इत्यपादिश्यते ॥ ३९७ ॥

'यत्र किञ्चित् सामान्यमि'त्यत्र भाष्ये सामान्यशब्देन न जातिरभिधि-
सिता, अपितु ततोऽर्थान्तर श्यामत्वादि । तच्च द्वयोरुपमानोपमेययोरन्वयि
साधारणमिति सामान्यमुच्यते । तथाद्युत्तरत्र भाष्यमस्ति— 'न चावश्यं स एव
सामान्यवचनो यो बहूनां सामान्यमाह, द्वयोरपि यः सामान्यमाह सोऽपि
सामान्यवचन' इति । एवञ्च त्रिवृत्तिः श्यामत्वादिरत्र सामान्यमिति गम्यते । तदेव
च सामान्यमपि व्यावृत्तेरपि भावाद् विशेष इत्युच्यते 'कश्चिच्च विशेष' इत्यत्र
भाष्ये । तथाहि — यथोपमाने तत्प्रसिद्धं न तथोपमेये, न्यूनत्वादित्यस्ति
भेदः । एवञ्च जातेरन्यत् सादृश्य भेदाभेदानुस्यूतमिह सामान्यशब्देन साधारण-
पर्यायेण कश्चित्तमिति, ययोः साधारणो धर्मः प्रसिद्धाप्रसिद्धदर्शनः, तयोरुपमानो-
पमेयभावस्तदुपनिबन्धन इत्युक्तं भवति । एवञ्च कृत्वा सजातीययोरपि संस्थाना-
दिधर्मसादृश्यकृतः शाबलेयबाहुलेययोरुपमानोपमेयभावोऽनेकजातिनिबन्धनो
द्वयोरगौरिव गौरिति ॥ ३९७ ॥

अत्रैव मतान्तरमाह—

श्यामत्वमेव सामान्यमन्येषामुभयोः स्थितम् ।

सम्पूर्णत्वात् तदन्यस्माद् विशेष इति गम्यते ॥ ३९८ ॥

पूर्वं प्रसिद्धप्रसिद्धिभ्या भेद उक्तः । इदानीं सम्पूर्णासम्पूर्णयेति विशेषः । तथाहि — श्यामत्वलक्षणो गुण एव द्विवृत्तिराश्रयभेदाद् भित्तोऽपि मीक्ष्म्यादन्वक्षितविवेकः सामान्यमित्युक्तः । स एवोपमाने सर्वां नता परिमातात्त्वाद् उपमेये तु केनचिदंशेन न्यूनत्वाद्नाश्रितेऽप्याश्रयभेदोपात्तो भेदे विशेष्यभाषो विशेष इत्युक्तः । तथाच भेदाभेदाभ्यामवधार्यमाणो गुण एवं सादृश्यं न ततोऽर्थान्तरम् ॥ ३९८ ॥

यदा जातेरुत्पन्नु उपमानं स्यात्तदा, न तर्भेदेनैतत्संभेदकत्वात् तन्नु भेदेनान-

आकृतां वापि सामान्ये क्वचिदेव व्यसम्भिताः ।

श्यामादयोऽजर्मीयन्ते शिशोपास्त इहाश्रिताः ॥ ३९९ ॥

जातेरुत्पन्नममापिनो ये सूक्ष्मा विशेषेण प्रतिनियते क्वचिदेव जाया-
पारेऽसम्भिता, ते जातेर्भेदहेतवो यदा ममाधापन्ते, तदा तैर्भेदिभिश्च जाति-
क्वचिदेव समवेता मज्यापारा भवत्पुनानोपमेयभावत्वात् सामान्ये । तथाहि—
शस्त्रीदेवदत्तागतयो श्यामगुणयोर्मा गुणजाति, गात्रयशिशोपग्वज्जान्निमत्तादि-
धर्मविशेषैरनुसृत्यमाना भेदानुरेधान् सादृश्यप्रत्यय प्रसूयते । गौमिषि गौमिष्यत्र
विद्यमानो हि विशेषो जातेर्भेदकः शब्दात्प्राक्भावेन इति न भवत्पुनम् । शस्त्री-
श्यामा देवदत्ता, शाबलेय इव वादुत्येय इत्यादौ तु गुणाश्रयभेदादेवावभावेन वि-
शेषे ॥ ३९९ ॥

इदानीं सहस्रप्रत्ययस्य विषयं व्याख्यापयितुं तत्प्रत्ययनीकभूतं प्रत्ययान्तरमुदाहरति—

यत्रार्थे प्रत्ययाभेदो न कदाचिद् विकल्पते ।

अविद्यमानभेदत्वात् स एक इति गम्यते ॥ ४०१ ॥

यस्मिन् वस्तुनि प्रत्ययस्याकाराभेदो न कदाचिद्विकल्पते भेदप्रत्ययेन सह पर्यायं नापद्यते, सदैवाभेदाकारेणोत्पत्तेः, तद्वस्तु धर्मिरूपमवस्थानानात्वेऽपि तत्कृतस्य भेदस्यासंविदितत्वाद् व्यवहारे प्रतिभातस्य सत्कल्पत्वाद् अविद्यमानभेदमेक इति प्रत्ययविषयः ॥ ४०१ ॥

प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययमुदाहरति —

योऽर्थ आश्रितनानात्यः स एवेत्यपदिश्यते ।

व्यापारं जातिभागस्य तत्रापि प्रतिजानते ॥ ४०२ ॥

प्रसिद्धभेदोऽपि यः पदार्थः स एवेति प्रत्यभिज्ञायते तत्र जात्यंशस्य व्यापार इत्याहुः । जातेर्व्यक्तिगैरैकात्म्यापत्तौ भागवाचोयुक्तिः । एवञ्च केवलाया जातेः प्रत्यभिज्ञाप्रत्यये व्यापारो न सहस्रप्रत्यये । यत्र च सादृश्यनिबन्धनात् तत्त्वसमारोपात् प्रत्यभिज्ञा, भ्रान्तिरसौ लक्ष्यपुनर्जातकेशेष्विव जात्यापादिता । भेदानां तु तत्त्वनिबन्धनेव प्रत्यभिज्ञा ॥ ४०२ ॥

वस्तुनि हि संविदा भेदाभेदसंलग्नः कथमित्याह—

जातिभागाश्रया प्रख्या तत्राभिज्ञा प्रवर्तते ।

व्यक्तिभागाश्रया बुद्धिस्तत्र भेदेन जायते ॥ ४०३ ॥

जात्यंशस्य व्यापारादभेदेनैकजातीयः परामृश्यते, गौरेवायमिति । व्यक्तिरूपाश्रया तु तत्र संविद्धेदोपलक्षिता प्रभवति ॥ ४०३ ॥

इदानीं सहस्रप्रत्ययं लक्षयति—

अन्यत्र वर्तमानं सद् भेदाभेदसमन्वितम् ।

निमित्तं पुनरन्यत्र नानात्वेनेव गृह्यते ॥ ४०४ ॥

आधारेषु पदन्यासं कृत्वोपैति तदाश्रयम् ।

स सादृश्यस्य विषय इत्यन्यैरपदिश्यते ॥ ४०५ ॥

निमित्तं प्रकृतत्वात् सहस्रप्रत्ययस्य श्यामत्वाख्यनन्यत्राधारे शस्त्रीगते शुणे वर्तमानं सद् भूय आश्रयान्तरे देवदत्तागुणे वर्तमानं नानात्वेनेव भेदेनेव परिच्छिद्यते, तेनाश्रयान्तरेणावच्छेदात् । अमेदेनापि तु समन्वयादिवशब्दः ।

अत एव भेदाभेदसमन्वितं सामान्यविशेषरूपसम्बद्धमित्यर्थः । तदेवंविधनिमित्त-
माधारेषु 'स्वाश्रयेषु गुणेषु पदव्यासं विधाय तदाह्वयन सादृश्यप्रत्ययमुत्पाद्य तस्य
गुणस्य य आधारो द्रव्यं तत् प्राप्नोति, समवेतसमवायात् तत्र सादृश्यप्रत्ययं
जनयति । तथाच स गुणाश्रयः सादृश्यस्य विषय । तत्र सादृश्यानिमित्त उप-
मानोपमेयभाव इत्यर्थः । इत्यञ्चेद सादृश्यं भेदाभेदसमन्वयाज्जातेरन्यदभेदा-
त्मिकायाः । जातिश्चान्यत्र नानात्वेन न गृह्यते । अपित्वेऽन्येनैव । अनेन च
ग्रन्थेनैकीयमतेन 'यत्र किञ्चित् सामान्यं कश्चिच्च विशेष' इति भाष्यमन्यथा
व्याख्यातम् । तथाहि— पूर्वं यत्राधारे किञ्चित् सामान्यं कश्चिच्च विशेषस्तत्रोप-
मानोपमेये भवत इति भवितृभ्यां भावस्योपलक्षणात् तत्रोपमानोपमेयभाव
इत्यर्थोऽभीष्टः । इह तु यत्र निमित्ते भेदाभेदसमन्विते मति सामान्यविशेषावभास-
प्रत्ययो द्रव्ये भवति, तत्र निमित्ते सत्युपमानोपमेये द्वे द्रव्ये भवतः । तन्निमित्त-
रूपस्य सादृश्यस्य तत्र पारम्पर्येण समवायादित्यर्थः । अत्रोपरं भाष्यं 'किं वक्त-
व्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गम्यते । मानं हि नामे'त्यादि । तत् प्रागेव
सूत्रार्थोपयुक्तत्वेनोपमानलक्षणरूपं व्याख्यातम् ॥ ४०४, ४०५ ॥

अतोऽनन्तरं भाष्यं— 'कामं तद्वैतैर्न देवता यस्य गवयो निर्जात गौरनिर्जात
तत्कर्तव्यं स्वाद् गवय इव गौरिति । बाह्वं कर्तव्यमि'त्यनेनोपमानोपमेययोरव्यवस्थाभ्युप-
गता । तां निदर्शनेन व्युत्पादयितुमाह—

परापेक्षे यथा भावे कारणाख्या प्रवर्तते ।

तथान्याधिगमापेक्षमुपमानं प्रचक्षते ॥ ४०६ ॥

कार्योपेक्षं कारणत्वमित्यन्योपेक्षत्वेऽपि न कार्यकारणभावसङ्करः । नहि
यमेव प्रति कार्यं तमेव प्रति कारणम् । एवमप्रसिद्धमुपमेयं प्रसिद्धमुपमानं
सदपेक्षया यद्यपि व्यवहियते, तथापि प्रसिद्धप्रसिद्धयोः सङ्कराभावात्तत्रोपमानोप-
मेयभावविपर्यास इत्यर्थः ॥ ४०६ ॥

अत्रैव निदर्शनान्तरं—

गुरुशिष्यपितापुत्रक्रियाकालादयो यथा ।

व्यवहारास्तथोपम्यमप्यपेक्षानिबन्धनम् ॥ ४०७ ॥

न गुरुर्बन्तरापेक्षया । शिष्योऽपि न स्वशिष्यापेक्षया शिष्यः । पिता न
पित्रन्तरापेक्षया । पुत्रोऽपि न म्यपुनं प्रति पुत्रः । क्रिया स्वसाधनापेक्षया साध्या
न हि क्रियान्तरं प्रति । साधनमपि न तु स्वसाधनापेक्षयैव । यथोक्तं—

“तत्र यं प्रति साध्यत्वमसिद्धा तं प्रति क्रिया ।

सिद्धा तु यस्मिन् साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति” ॥ इति ॥

प्रसिद्धपरिमाणा क्रिया परिच्छेद्यक्रियान्तरं प्रति कालः, परिच्छेदकत्वात् ।
न तु परिच्छेद्याया एव परिच्छेद्या । आदिग्रहणाद् विशेषणविशेष्यभावादेरापे-
क्षिकस्य सङ्ग्रहः । एवं यस्य गवयः प्रसिद्धस्तस्यासावुपमानं वनेचरस्य, गौरम-
सिद्ध उपमेयः । नागरकस्य तु विपर्ययः । अत एव कामिनः शृङ्गाररसपरिपोष-
णपरतया नारीमुखमुक्तुष्टगुणत्वेन प्रसिद्धगिति शशिविन्मस्योपमानं भवती-
त्युक्तम् ॥ ४०७ ॥

अतः परमिदं भाष्यं ‘किं पुनरिदोदाहरणम् । शस्त्रीश्यामा । क पुनरयं श्यामा-
शब्दो वर्तते । शस्यमित्याह । केनेदानीं देवदत्ताभिधीयते । समासेनेति । एतद् व्याप्ये—

श्यामत्वमुपमाने चेद् वृत्तं वृत्तौ प्रयुज्यते ।

उपमेयं समासेन बाह्यं तत्राभिधीयते ॥ ४०८ ॥

पक्षान्तरस्यापि वक्ष्यमाणत्वाच्चेदित्यस्य पक्षस्याभ्युपगमं चोत्तयति । उप-
माने शस्य्यां यदि श्यामत्वं वृत्तौ समासे स्थितमभ्युपगम्यते, तदा वर्तिपदयो-
रुपमानशृज्जिवात् ततो बाह्यं ताभ्यामनुपगृहीतमुपमेयं समासेनाभिधीयत इत्या-
यातम् । तथाचान्यपदार्थप्रधानोऽयं समासस्तत्पुरुषोऽपि । नहि तस्योत्तरपदा-
र्थमाधान्यनियमः, नन्समासे पक्षत्रयविचारानुपपत्तिप्रसङ्गात् । न चार्थोदेशनं
यचनानुमारि, लोकप्रसिद्धाश्यानुवादात् । तथाचेह समानाधिकरणसमासानुरो-
धाद् वृत्तौ शस्त्रीशब्दसमानाधिकरणत्वेनापि श्यामाशब्दस्य प्रयोगे भवत्युप-
मेयस्य सम्प्रत्यय इत्यन्यपदार्थप्रधानत्वेन व्यवस्था । यद्येवमनेनैव न्यायेन
बहुव्रीहावन्यपदार्थमाधान्यसिद्धेः किमन्यपदार्थग्रहणेन । सत्यम् । किन्तु न सर्वं
प्रत्याख्येयं प्रयोगानुसारेणेत्यन्तरङ्गे स्वपदार्थे सम्प्रत्ययांशङ्कापनोदाय युक्तमन्य-
पदार्थग्रहणम् । तत्र शेषाधिकारविहितत्वाच्च बहुव्रीहेर्न तेनास्य बाधः ।
अन्यथा बहुव्रीहिसंज्ञायां गुणवचनस्य श्यामाशब्दस्य विशेषणत्वात् पूर्वनिपातः
स्यात् । बलसम्बन्धस्थितविभाषाविज्ञानादपि परिहित्यते । म्वरस्त्वभिन्न, तत्पुरु-
षेऽप्यत्रोपमानाध्यय एव पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । ननु च बहुव्रीहौ शस्त्री
श्यामा यस्येत्येवं सम्बन्धे न भवेदौपम्यप्रतीतिः । नैतदस्ति । शस्त्री श्यामा यस्या
देवदत्ताया इति सम्बन्धसामान्ये बहुव्रीहिः । सामान्यं च विशेषनिष्ठम् । कश्चात्र
सम्बन्धविशेष इत्युपमानोपमेयभाव एव प्रतीयेतान्यस्यायोगात् । तस्माच्चेपवच-
नाद् बहुव्रीहेरयं न विपर्ययः । अथ ‘सप्त्यासमानाधिकरणजन्तसमासेषु दोष’ इति

यदा श्लेषवचनं प्रत्याख्यायते, तदा कथम् । तदापि 'प्राकटारात् परं कार्यमि' त्यत्र दर्शने वचनसामर्थ्यादयं तत्पुस्तो भवति । अनवकाशोऽप्ययमिति परमेवे-
नि नियमानुपपत्तिः । यदापि 'प्राक् कडागदेका संज्ञे'नि दर्शने तदाप्यनेन
विशेषविधिनोपमानानि सामान्यवचनं च विशेषमाश्रित्य प्रवृत्तेरुपमेयत्वान्यथा-
नुपपत्त्या सादृश्यमन्तर्भावोपमेयमाचष्टे, यथा शस्त्री श्यामा तथा देवदत्तेति
शस्त्रीश्यामा कथ्यते । शस्त्री श्यामा देवदत्तेति वाक्ये श्यामाशब्दस्योपमानो-
पमेयाभ्यां सम्बन्धयोर्म्यत्वादेकतरोपक्षयत्वे तदितरो वान्यार्थः । समासे तु
समानाधिकरणप्रस्तावानुपमान एव सामान्यवचनः सहस्रदुच्चरित इत्युपमेयः
समासार्थो वर्ण्यत इति विशेष्यवृत्तावित्याह ॥ ४०८ ॥

अतोऽनन्तरामरं भाष्यं 'यद्येवं शस्त्रीश्यामो देवदत्त इति केन गण्य भूयते' इति ।
एतद् विवृणोति—

* दावन्त एव चैत्रादौ श्यामाशब्दस्तथा भवेत् ।

यत्र च प्रथमाभाषात्र श्यामाशुपसर्जनम् ॥ ४०९ ॥

शस्त्राणां वर्तमानः श्यामाशब्दो गुणाननानामाश्रयतो लिङ्गवचनभावात्
स्त्रीवृत्तिष्ठावन्त इति समासवाच्यत्वे चैत्रादेरुपमेयस्य शस्त्रीश्यामा, चैत्र इति
स्यात् । सामान्यवचनैरिति च तृतीयानिर्देशात् प्रथमानिर्दिष्टमित्युपसर्जनमेजाभावे
हस्तत्वमत्र नास्ति । उपमेयवृत्तिन्वे तु तद्विद्मं सिध्यति ॥ ४०९ ॥

अतोऽनन्तरं भाष्यम् 'उपसर्जनह्रस्वत्वमत्र भविष्यती'ति तत्र प्रथमानिर्देशाभावे
'एकविभक्ति —' (१-२-१४) इत्युपसर्जनत्वं स्यात् । अन्वर्थत्वेन वा प्रधानत्वात् । तथा-
नानन्तरं चोपमाप्यं — 'यदि तर्गुपसर्जनाभ्येवञ्च तावसानि भवन्ति, तित्तिरिक्त्वापी
ह्रस्वत्पाल्लोहिनात्यनुपसर्जनलक्षण ईगरो न प्राणोती'ति । तदेतद् व्याचष्टे—

अथैकविभक्तित्वाद् गुणत्वाद् चोपसर्जनम् ।

नैव तित्तिरिक्त्वाप्यामिष्टः स्त्रीप्रत्ययो भवेत् ॥ ४१० ॥

प्रतियोगिनः पदस्य नानाविभक्तियोगेऽपि यदभिनविभक्तिं तदुपसर्जन-
मुक्तं कौशाग्यादि । इहापि ममासे कर्तव्यत्वेन विषयभूते यत् प्रक्रियावाक्यं,
तत्र प्रधानमन्यपदार्थं पदं नानाक्रियावेशादनेकविभक्तीति तदपेक्षया गुणवचनं
भवत्येवैकविभक्तिः । प्रधानमन्य नानाक्रियावेशेऽपि हि न गुण' स्वरूपादपैति ।
तथाच 'बहुव्रीहावनेकवचनमुपसर्जनार्थं नैकविभक्तित्वादि'ति प्रत्याग्यातम् ।
तत्र च प्रधानस्यान्यपदार्थस्य पदस्य नानाविभक्तित्वमाश्रित्यैकविभक्तिं यति-

पदम् । एवमिहापि भविष्यतीत्यस्त्येकविभक्तिवादुपसर्जनत्वम् । अन्यत्र तु समा-
नाधिकरणसमासेऽनिष्टप्रसङ्गो नास्त्युत्तरपदार्थप्रधानत्वाद्, यथायथं त्रिव्यायोगे
तत्रोत्तरपदस्य नानाविभक्तिवाद् 'उभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवती'ति वा न्याया-
दन्वर्थत्वेऽप्रधानमुपसर्जनम्, अन्यपदार्थप्राधान्याच्चोत्तरपदार्थो गुणः । न चैवं
लौकिकेऽर्थे समाश्रीयमाणे संज्ञाकरणमफलम्, प्रधानस्यापि कस्यचित् पूर्वनिपा-
तार्थं संज्ञाविषयत्वात् । तद्यथा— पुरुषव्याघ्रः, पाचकवृन्दारिका, पूर्वकायः, अर्ष-
पिप्पलीति । अत्र पूर्वपदार्थः प्रधानमिति समासशास्त्रे प्रथमानिर्देशादुपसर्जनसंज्ञा
सफला । विषयभेदेन च कृत्रिमाकृत्रिमयोः शास्त्रे समाश्रयणान्नात्र लौकिकमुप-
सर्जनमाश्रयते । तथाच पूर्वनिपाताव्यवस्थाभावः, राज्ञो गोः क्षीरमिति समास-
शास्त्रे द्वयोः पठ्यति प्रथमानिर्देशादुपसर्जनत्वेऽन्वर्थत्वात्प्रथमेकस्यैव तद्व्यवस्था-
नम् । एवञ्च कौशाग्न्यादीनां समासे परार्थत्वादेवोपसर्जनत्वे सिद्धेऽप्येकविभक्तेः
कृत्रिमतासिद्धयर्थमुपसर्जनसंज्ञा अपूर्वनिपातार्थं युज्यत एव । कृत्रिमाकृत्रिमत्वे-
ऽप्युपसर्जनस्य पूर्वनिपाते कृत्रिमस्यैवाश्रयणम् । उभयोः कृत्रिमत्वेऽन्वर्थत्वेन
व्यवस्था । ह्रस्वविधौ तु व्यासेन्यायादुभयोरश्रयणम् । 'लृक् तद्धितलृकि'
(१-२-४९) इति स्त्रीप्रत्ययान्तस्योत्तरपदत्वेन प्रथमानिर्देशाभावेऽपि तद्धितार्थ-
विशेषणत्वादन्वर्थमुपसर्जनत्वम् । तदेवमत्र श्यामादेरुपसर्जनत्वमुपपद्यत इति
ह्रस्वः सिध्यति । उपमेयस्यान्यपदार्थस्य नानाविभक्तित्वेऽप्येकविभक्तित्वं तदपे-
क्षम्, उभयानस्य चोपमेयार्थत्वाद् गुणभाव इत्युपमानापेक्षमत्र श्यामादेर्गुणत्व-
मिति विकल्पः समर्थनीयः । अन्यथोपमेयापेक्ष एव गुणत्वे तेनैवैकविभक्तिरिति
विकल्पो नोपपद्येत । एवमनेन प्रकारेण ह्रस्वसिद्धावपि तित्तिरिक्त्व्यापीत्यत्रै
'अन्यतो ङीप्' (४-१-४०) इति स्त्रीप्रत्ययोऽभिमतो न स्यात् । तथाद्यत्र
पूर्वं स्त्रीप्रत्यये तित्तिरिणोपमानेन पुल्लिङ्गेन कल्मापीशब्दस्य सामानाधिकरण्यं न
स्यादिति पूर्वमकृतैव स्त्रीप्रत्ययं सामानाधिकरण्यादुपमानवृत्तित्वे वर्तिपदयोः
समासः कियते । समासवाच्या चोपमेया स्तीति सियामनुपसर्जनाधिकारान्ङीप्
न स्यात् । कल्माप्त्योपमेये गुणत्वात् । ततश्च टावत्र स्त्रीप्रत्ययः प्रसज्येत ।
एवं कुम्भकपाललोहिनीति 'वर्णादनुदात्तात्—' (४-१-३९) इति ङीप् न
स्यादित्यर्थः । एवं सत्युपसर्जनत्वेऽनिष्टमिदमभ्युपगम्योक्तम् । न त्वत्रोपसर्ज-

नत्वं न्याप्याम् । कृत्रिमे हि सम्भवति द्वस्वविधौ तस्यैव सम्प्रत्ययो युक्तः । 'लुक्
तद्धितलुकि' (१-२-४९) इत्यत्र तु प्रकृतस्य कृत्रिमन्यासप्रभावाद्दृष्टिसामर्थ्या-
दौकिकमन्वर्थमाश्रीयते । ततोऽन्यत्र त्वकृत्रिमाश्रयणमेव युक्तम् । अत्र च
कृत्रिमत्वं नास्ति । 'एकविमर्की'ति द्वेवं व्याख्यायते — समास इत्याधारसप्तमी
न विषयसप्तमी । तेन समासाभारं यदेकविमक्ति तत्रैव प्रतियोगिनो नानाविभ-
क्तित्वे तदुपसर्जनसंज्ञमिति । अत्र च समासस्थान्य प्रतियोगिनः पदस्य विभि-
न्नविभक्तियोगाभावः समानाधिकरणसमासो ह्ययमिति कथं भिन्नविभक्तियोगः
स्यात् । अत एव भाष्यकारेणारुचिरत्र सूचिता 'यदि पुनरुपसर्जनान्यप्येवञ्जा-
तीयकानि भवन्ती'ति । नैवंविधैरुपसर्जनसंज्ञावरूपत इत्यर्थः । तस्मादुपसर्जन-
त्वाभावाद्भस्वत्वमत्र न स्यादिति स्थितमेतत् — 'दावन्त एव चैत्रादौ श्यामा-
शब्दस्तथा भवेदि'ति । यद्यु चोदितं क्वश्चित् — सत्यपि चोपसर्जनद्वयत्वे
'परवद्विहं —' (२-४-२६) इति शब्दार्थातिदेशात् पुनराकारप्रसङ्ग इति ।
तदनुपपन्नम् । दृष्ट्या युवतीत्यत्र गब्दातिदेशे द्वितीयस्य तिस्रश्चस्य प्रसङ्गात् ।
प्रत्याख्यातं तदिति कुतः पुनराकारप्रसङ्गः ॥ ४१० ॥

अभ्युपगम्योपसर्जनं वं वं प्रत्यये दोष उक्तः । तत्र समासानं षष्ठ्या दोषान्तर-
प्रसङ्गेन निराश्रयि —

सति शिष्टवलीयस्त्वाद् बाह्ये डीपि च सत्पपि ।

उपमानस्वरो न स्यात् तस्मात् स्व्यन्तः समस्यते ॥ ४११ ॥

कृते समासे तस्योपमेयार्थवृत्तेरनुपसर्जनत्वात् तस्मात् समासाद् बहि-
र्भूतः स्त्रीप्रत्ययोऽत्र भविष्यति । तिष्ठिरिङ्मापङ्मभङ्गपाललोहितादयो हि समु-
दाया एव वर्णविशेषवाचिनो रूढाः । कल्मापादौनामेव तु वर्णवाचित्वे प्रह-
णयता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेः प्रतिषेधात् समुदायादत्र स्त्रीप्रत्ययोऽभ्युपगम्या-
प्युच्यते । अत एवाह — सत्यपि टीपि चेति । यद्वा अनुपसर्जनादिति प्रधानेन
तदन्तविध्यर्थो योगो व्याख्यातः । अत्र च नैवञ्जातोपसर्जनात्प्रसङ्गात्तस्मात्तस्मात्
प्रातिपद्याद् वर्णवाचिना प्रधानेन तदन्तविधेः समासात् स्त्रीप्रत्ययो जायते ।
एवमप्युपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्रेशो न स्यात् । तथाहि — कृते समासे पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरस्तापत्येन प्रसर्तते । पदग्रहणं हि परिमाणार्थमित्युक्तं, न सुबन्त-
तिङन्तपरिग्रहार्थम् । तत्र स्त्रीप्रत्यये प्रत्ययवन्तरः सतिशिष्टत्वादुपमानपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरं बाधेत । डीपि चायं दोषः । तत्र स्वरस्य प्रत्ययोऽत्रात्स्य भावात्

डीपि त्वनुदात्त्वादुपमानस्वर एवावशिष्यत इति विशेष्य डीपित्युक्तम् । यत् एवं स्वरदोपस्तस्मात् पूर्वमकृते समासे स्त्रीप्रत्यये कृते तदन्तस्य 'सामान्यवचनस्योपमानेन समासः कार्यः । तथाच सतिशिष्टत्वादुपमानस्वर एवेष्टः सिध्यति । एतच्चोपमाने सामान्यवचनस्य वृत्तौ न लभ्यते, तित्तिरिणा पुंसा कुम्भकपालेन नपुंसकेन च सामानाधिकरण्यात् स्त्रीप्रत्ययानुत्पत्तेरिति सामान्यवचनस्योपमाने षुत्तावयं दोषः ॥ ४११ ॥

किञ्च —

गुणे न चोपमानस्य सापेक्षत्वं प्रकल्पते ।

प्राधान्यस्य तथा न स्याद् व्याघ्रादौ लिङ्गदर्शनम् ॥ ४१२ ॥

पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूर पुरुषव्याघ्र इति 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' (२-१-५६) इति समासे सामान्यवाचिनः शूरादेः शब्दस्य प्रयोगे तत्सापेक्षत्वादसामर्थ्यादेव समासो न भविष्यतीति किं सामान्याप्रयोग इति वचनेन । तत्तु ज्ञापयति — भयति प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति व्यवस्थापित लिङ्गदर्शनम् । एतच्च गुणे सामान्यधर्मे शौर्यादौ व्याघ्राद्युपमानगते पुरुषादे प्रधानस्य तदपेक्षरय न स्याद्, उत्तरस्योपसर्जनस्य सापेक्षत्वादिति नोपपद्यते विवक्षितार्थज्ञापनम् । उपमेयवृत्तौ हि गुणम्यैतद् ज्ञापकं युज्यते, नोपमानवृत्ताविति । प्रदेशान्तरपर्यालोचनयापि नोपमानस्थत्वं गुणवचनस्य युक्तम् ॥ ४१२ ॥

उपसर्जनत्वेन ह्रस्वसमर्धनमनुपपन्नमिताम पक्षं देयतपोपराहर्षमाह —

तस्मात् सति गुणत्वेऽपि प्राधान्यं विग्रहान्तरे ।

नैवञ्चातीयकं शास्त्रे सम्भवत्युपसर्जनम् ॥ ४१३ ॥

उपमानवृत्तेरुपमेयविशेषणत्वात् सत्यप्यप्राधान्ये श्यामादेर्विग्रहान्तरे प्राधान्यमस्ति, यदोपमेयवृत्तिर्गुणस्तदा यद् वाक्यं तत्र । तथाहि — शस्त्रीव देवदत्ता श्यामेत्यत्र उपमेयवृत्ते श्यामस्य प्राधान्यम् । उपमानवृत्तिस्त्वेऽपि च समासेनोपमेयस्याभिधानाद् वस्तुतः प्राधान्यमेव धर्मस्य, प्रक्रियावाक्यापेक्षया तु गुणत्वम् । तथाचैवप्रकार वस्तुतः प्रधान शास्त्रेऽपि नोपसर्जनमुपपद्यते । प्रक्रियागोदेऽपि हि लौकिकोऽर्थः शास्त्रेणानुविधेयः । लोके च प्रधानगेवेदमित्यन्-

यमपि यान्ते लोकसिद्धार्थानुवादके नास्त्युपसर्जनत्वम् । अत एव 'उपसर्जनान्य-
प्लेवङ्गातीथकानी'ति भाष्येऽरुचिः सूचिनेत्युक्तम् ॥ ४१३ ॥

तदेवमुपमानवृत्तिन्वं गुणवचनस्यानुपपन्नमुत्त्वातोऽनन्तरं भाष्येऽभिहि-
तम् — 'एवं तर्हि शस्यामेव शर्माशब्दो वर्तते । देवदत्तायां द्यामाशब्द-
इत्युपमेयवृत्तित्वमाख्यातम् । अत्र तु चोदितम् — 'एवमपि गुणोऽनिर्दिष्टो
भवति । बहवश्च शस्यां गुणाः सूक्ष्मा गृहुतरी'ति । उपमेये सामान्यवचनस्य
वृत्तेर्यथायथं तद्विह्वपरिग्रहः सिद्धः । प्रकृतं चोत्तरपदार्थप्राधान्यमेव निर्वाहितं
भवति । किन्तु शर्माव द्यामा देवदत्तेनि द्यामगुणोपलक्षितस्योपमेयस्य निर्देशा-
दुपमानगतस्य गुणस्य शर्माशब्देन जातिविशिष्टार्थाभिधायिना नियतम्यासंस्प-
र्शादीपम्यहेतोर्धर्मस्य प्रतिनियतस्य प्रजापनं न म्यादिति भाष्यार्थः ॥

अत्र परिहारभाष्यम् — 'अनिर्दिश्यमानम्यापि गुणस्य भवति लोके सम्प्रत्यय'
इति । एतद् विवृणोति —

उपमेयात्मनि द्यामो वर्तमानोऽभिधीयते ।

उपमानेष्वनिर्दिष्टः मामर्ध्यात् सम्प्रतीयते ॥ ४१४ ॥

अद्यपि माधाग्नो धर्मः द्यामादिरुपमेयस्य स्वशब्देन प्रत्याच्यते ।
सकृदभिधान्यापाराच्च शब्दस्य तदुपलक्ष्यत्वमेव । तथाप्युपमाने समानधर्म-
स्यान्यम्याश्रुतेः संनिवानान् साकाङ्क्षत्वाच्च श्रुतेर्नर योगः परिरूप्यते, अश्रुत-
परिकल्पनायाः श्रुतसम्बन्धस्य न्याय्यत्वात् ॥ ४१४ ॥

अत्रैव ह्यन्तर्भाष्यम् — 'नद्रथा—चन्द्रमुखा देवदत्तेति । बहवश्च चन्द्रे गुणा ।
या चासी प्रियदर्शनता, या गन्धत' इति । एतद् व्याचष्टे—

द्रव्यमात्रेऽपि निर्दिष्टे चन्द्रवक्त्रेऽनुगम्यते ।

विशिष्ट एव चन्द्रस्थो गुणो नोपप्लवादयः ॥ ४१५ ॥

चन्द्रमुखाति सामान्यधर्ममन्तरेणोपमानभूतद्रव्यमात्रोपादानेऽपि प्रसिद्धे-
रुपमानहेतुराहादकत्यादि साधारणो धर्मोऽनुगम्यते, न त्वन्ये चन्द्रवर्मा उप-
प्लवादयः । उपप्लवः दशाग्न्यो मत् । आदिशब्दात् वृद्धिक्षययोगः । अन्ये तु
वृद्धिक्षययोगो नित्यप्रवृत्तगतिरं नोपप्लवः । जादिशब्दाच्छब्दशब्दान्तरादय इति
व्याचक्षते । इत्यत्र यत्र नामानिर्दिष्टो गुणः प्रसिद्धेरुपमानहेतुर्विशिष्टः प्रती-
यते, तत्रैकत्र श्रुतोऽपि सामर्थ्याद्वन्यत्र कथं न प्रतीयेनेत्यतिशयो निर्दर्शनै
गर्भाकृतः ॥ ४१५ ॥

तद्वन्मुपमानवृत्तिं सामान्यवचनमित्यर्थं पक्षः । एतच्चान्न प्रक्रियायां नानात्वं विचार्यते । परमार्थतन्म्यु लंकिन शस्त्रीश्यामादिरखण्डः शब्दो विशिष्टोपमेयार्थवाचीत्याह—

॥ भेदभावनयैतच्च समासेऽप्युपवर्ण्यते ।

विशिष्टगुणभिन्नेऽर्थे पदमन्यत् प्रयुज्यते ॥ ४१६ ॥

उपमानवृत्तित्वे सामान्यवचनस्यैक वाच्यम्, उपमेयवृत्तित्वे तु द्वितीय-
मिति वाच्ये भेदस्य नानात्वम्योपमानार्थत्वमुपमेयार्थत्वमित्येकमभूतस्यानुभवेन या-
हिता वासना संस्कारस्तथा हेतुभूतया वाक्यसमानार्थत्वं वृत्तेरवसाय तत्राप्ये-
तदुपमानोपमेयार्थवचनत्वं सामान्यवचनस्य कथ्यते । उपमानोपहितभेदश्यामादि-
गुणविशिष्टे तूपमेये निरंगं समासपदं वाक्यादन्यदेवोच्चार्यते । तदन्वाख्यानो-
पायापरिक्ल्पना तु प्रक्रियानुसंधाद् यथान्यद् टोपजातं नापतति, तथा कर्त-
व्येति, सम्प्रत्युपमेयवृत्ति सामान्यवचनं न्धितम् । एवं हि शस्त्रीश्यामो देवदत्त
इति सिध्यति । तिचिरिकल्माषीति चेष्टः स्त्रीप्रत्ययो भवति ॥ ४१६ ॥

अत्रापि पक्षे चोद्यमाप्यम् — 'एवमपि समानाधिकरणेनेति वर्तते ।
व्यधिकरणानां समासो न प्राप्नोती'ति । उपमेयवृत्तित्वे श्यामाशब्दस्य शस्त्री-
शब्देन सामानाधिकरण्याभावात् समानाधिकरणप्रकरणं नानुगृह्येतेत्यर्थः । अत्र
परिहागेऽभिहितः— 'किं हि वचनात् न भवती'ति । अन्यत्र कृतार्थत्वाद्
दुर्बलमत्र प्रकरणमवृत्तार्थतया श्रुत्या बाध्यत इत्याशयो भाष्यकारस्य ।
ननु चोपमानवृत्तित्वे सामान्यवचनम्यास्ति वचनस्यावकाशः । तथाच
प्रकरणानुग्रहोऽपि कृतो भवति । नैतदस्ति । विशिष्टार्थवृत्ते, पदस्या-
न्वाख्याने शाब्दप्रक्रियाभङ्गाय यः प्रभवति, अमावषोद्धारपदार्थो नाश्र-
यणीयः । उपमानविषये च सामान्यवचने द्वयोरपि पदयोरुपमेयं प्रति गुणत्वात्
मांशस्तेऽप्याभ्यर्थाद् वृत्तिर्न म्यात् । उपमेयवृत्तित्वे तु संनिहितोभयाधिकरण
सम्बन्धो निराकाङ्क्षो वर्तते । तथाच सामर्थ्यमिति व्यधिकरणयोरपि गमक-
त्वाद् वचनं विभक्ते वृत्तिम् । अतोऽनन्तरं भाष्यं — 'यद्यपि तावद्वचनात्
मगाम' म्यात् । इह तु ननु मृगीव चपला मृगचपला । समानाधिकरण-
स्य। पुंशो न प्राप्नोति' इति ॥

१. 'मद' स. पाठ. २. 'वा' च. पाठ. ३. 'शं ना' च. उ. पाठ.

४. 'भेदस्यान्यवचन' इति श्यामाशब्दस्य मतः पाठ.

तदेव विवृणोति —

यदि भिन्नाधिकरणा वचनादनुगम्यते ।

मृगीव चपलेत्यत्र पुंवद्भावो न सिध्यति ॥ ४१७ ॥

यदि वचनसामर्थ्यात् प्राक्कणिकं मामानाधिकरण्यमनाहत्य व्यधिकरणयोरप्ययं समामोऽनुविधीयते, तदा मृगचपलेत्यत्र कर्मधारयाश्रयोऽप्यत्र समा-
नाधिकरणपदे चरितार्थः पुंवद्भावो न स्यात् ॥ ४१७ ॥

अत्र परिहारं प्रदेशान्तर्गतत्वाद् भावेऽनुसमन्वयाद्वा —

अस्त्रीपूर्वपदत्वात् तु पुंवद्भावो भविष्यति ।

यथैव मृगदुग्धादौ न चेत् ह्यर्थो विवक्ष्यते ॥ ४१८ ॥

जात्यन्तरनिवृत्तिपगायां चोदनायां मृगर्क्षागदौ पुंवद्भावः, तत्फलं
पुमर्थशब्दप्रयोगः मिद्ध इति प्रत्याख्यात पुंवद्भावः 'न वा अस्त्रीपूर्वपदविव-
क्षितत्वादि'ति । एवमिहापि मृगचपलादौ मृगजातीयस्य चापस्य विवक्षित-
त्वान्मृग इव चपलेत्येव विग्रह इति स्त्रीत्वविवक्षायां मिद्धमिष्टम् । तथाहि
कृतेऽपि पुंवद्भावे शब्दात् स्त्रीत्वस्यागतेरविवक्षैव समर्थनीया । स हि विर-
क्षितोऽर्थः, यः शब्दाद् गम्यते । यदा तु विविष्टस्य स्त्रीचापस्य स्त्रियैवोपयो-
पपत्तेः स्त्रीत्वविवक्षा, तदारम्भणीय एवात्र पुंवद्भावः । कृते च तस्मिन् वृत्तौ
स्त्रीत्वस्यान्वर्भावो वक्तव्यः । अत एव न चेत् ह्यर्थो विवक्ष्यत इति पाक्षि-
कत्वेनायं परिहारः शङ्कितः । अनेनैव चाशयेन भाष्ये नोपन्यस्तमिदम् ॥४१८॥

अत्र एतातोऽनन्तरं निर्दोषभाष्येण भाष्यम् — 'एवं, तर्हि, तस्मामेवोभयं वर्तत'
इति । एतद् व्याख्ये —

शस्त्रीव शस्त्रीश्यामेति देवदत्तैव कथ्यते ।

तस्यामेवोभयं तस्मादुच्यते शास्त्रविग्रहे ॥ ४१९ ॥

इहोपमानवृत्तित्वे सामान्यवचनरूपमेवः समासवाच्योऽभिहितः ।
एवञ्चात्र वाक्ये वर्तिपदयोरुपोमेयवृत्तिवस्तु । तथाहि — उपचाराच्छस्त्रीव
शस्त्रीति देवदत्ता कथ्यते । अतस्तस्या देवदत्तायामुपोमेवभूतायामेवोभयनुपमान-
वचनं सामान्यवचनं च वर्तत इति मामानाधिकरण्योपपत्तौ पुंवद्भावंमिद्धिः ।
प्रकरणं च न बाधिनं भवति । उपमानसम्बन्धमन्तेर्भाव्य च देवदत्तायां शस्त्री-
शब्दः प्रवर्तत इत्यभेदाध्यासाद् गम्यते । परार्थे शब्दप्रयोगो गर्भाकृतेवाच्यो

युज्यते नान्यथा । तथा—सिंहो माणवरु इत्यादिः । सिंहमध्यापयेति चोप-
चरितेन शब्देन व्यवहारो दृश्यते । एवमिह शस्त्रीशब्देन देवदत्तेव व्यवहियते ।
एतच्च तस्यामेवोभय वर्तन इति शास्त्रविग्रहे शास्त्रप्रक्रियागतं वाक्ये कथ्यते ।
वाक्यावस्थाया हि समानाधिकरणतासमर्थनार्थमिदमभिधीयते । तत्र च शास्त्र-
प्रक्रियायां त्रिविधनानामभूतमपोद्धारपर्यायानां ग्रहणम् । लौकिके तु पदे विशिष्टा-
र्थवाचके निश्चे विभागाभावात्तान्म्योपन्यासम्यावमरः । तत्र हि वर्णवत् पद-
विभागस्यामत्यत्वात् कश्चिच्छ्लोशब्दन्तर्धो वा, यन्म्योपचरितार्थत्वं वर्ण्येते-
त्यभिप्रायः ॥ ४१९ ॥

एव एव पक्ष सिद्धान्ततया भाष्येऽवस्थापित । तथाचानन्तरं भाष्यम्— 'एतच्चात्र
युक्तं, यत्तन्म्यामेवोभय वर्तते । इतरेषा वदपेक्ष्य म्यादि'ति । एतद् व्याचष्टे—

पुंवद्भावस्य सिद्धयर्थं पक्षे स्त्रीप्रत्ययस्य च ।

बह्वेष्यमतस्तस्यामुभयप्रतिपादनम् ॥ ४२० ॥

यत्र श्यामाशब्द उपमेये वर्तते इति पक्षस्तत्र पक्षे वैयधिकरण्याद्
वचनमामर्थात् गमासेऽपि पुंवद्भावस्य सिद्धयर्थमस्त्रीपूर्वपदविवक्षानियमोऽपेक्ष्यः ।
मृगक्षीरादिवदत्र मृगचपलादौ मामान्यस्यैव विवक्षा, न विशेषम्येत्येदतनुसरणी-
यम् । एष विवक्षानियमोऽशब्दकोऽत्रानुसियमाणो गौरवं प्रतिपत्तावापादयतीति
बह्वेष्यत्वमत्र । यदा तु शस्यामुपमाने श्यामाशब्द इति पक्षस्तत्र पक्षे शस्त्री-
श्यामो देवदत्त इत्युपसर्जनद्वस्वत्वेन सिद्धौ तिचिरिकल्माषीत्यादावनुपसर्जनाधि-
कारादिष्टस्य स्त्रीप्रत्ययस्य सिद्धयर्थं समुदाया एवैते वर्णविशेषवाचिनो नैव-
ज्ञातीयक वोपसर्जनमिति प्रधानेन तदन्तविधेः समासाद् बाह्यो ङीपिति वाच्यम् ।
तथाच स्वरे दोष इत्येतदत्र बह्वेष्यम् । यत एवमनयोः पक्षयोर्बह्वेष्यम्,
अतस्तन्म्यामेवोभयस्योपमानोपमेयवचनस्य भाष्येऽभ्युपगम इत्यर्थः ॥ ४२० ॥

प्राक् स्मानादुपमेयवृत्ते क्त्वापादे स्त्रीप्रत्ययस्येष्टस्य सिद्धेर्व्यापधनुपमेयगतलिङ्ग-
सिद्धेः प्रकारान्तरिणात्र बह्वेष्यत्वं व्याचष्टे—

श्यामा शस्त्री यथा श्यामा शस्त्रीकल्पेति चोच्यते ।

तत्रोपमानेतरयोः श्यामेत्येतदपेक्ष्यते ॥ ४२१ ॥

श्यामा शस्त्री यथेत्युपमेयवृत्तौ श्यामाशब्दस्य विग्रहवाक्यं प्रदर्शितम् ।
श्यामा शस्त्रीकल्पेत्युपमानवृत्तौ श्यामाशब्दस्य विग्रहवाक्यम् । तदत्रैकनिष्ठम्

गुणस्याभिधाने तदितरगतत्वेन सामर्थ्यात् कल्पनं धर्मसामान्यप्रयुक्तत्वादुपमानो-
पमेयस्य सन्निधानादेकत्र श्रुतोऽपि साधारणो धर्मोऽपरत्रानुमीयत इति बहु-
पेक्षत्वं केचिदाहुः । तदेतदुक्तं भाष्ये— 'यदि तावदेवं विग्रहः क्रियते शस्त्रीव
श्यामा देवदत्तेति, शस्त्र्यां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात् । 'अधाप्येने' विग्रहः क्रियते,
यथा शस्त्री श्यामा तद्वदियं देवदत्तेति । एवमपि देवदत्तायां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं
स्यादिति ॥ ४२१ ॥

ननु विग्रहवाक्यं लौकिकार्थोद्गुणं प्रदर्शयामित्युभयत्रापि श्यामाशब्दो वाक्ये
प्रयोज्यः । 'वृत्तौ तु द्वितीयस्य श्यामाशब्दस्यान्तर्भूतत्वात्प्रयोग इति क्वं बहुपेक्ष्यमि-
त्यत आह—

अथ श्यामेव शस्त्रीयं श्यामेत्येवं प्रयुज्यते ।

शस्त्री यथेयं श्यामेति तावदेव प्रतीयते ॥ ४२२ ॥

श्यामा शस्त्री यथा तथा इयं देवदत्ता श्यामा इत्येवं द्वयोः श्यामा-
शब्दयोरुपमानोपमेयगतयोः प्रयोगे शस्त्री यथेयं श्यामेति सकृच्छ्यामाशब्द-
प्रयोगे यत्परिमाणं बन्तु तावत् तत्परिमाणमेवावगम्यते ॥ ४२२ ॥

तथाहि—

उपलक्षणमात्रार्था गुणस्यास्य यदि श्रुतिः ।

पृथग् द्वयोः श्रुतोऽप्येव नेष्टस्यार्थस्य वाचकः ॥ ४२३ ॥

वस्तुमात्रोपलक्षणाद्य गुणशब्दस्योपादानेऽनद्वययोर्गोऽपि नेष्टस्यौपम्यस्य
प्रतिपादनं स्यात् । या श्यामगुणोपलक्षिता शस्त्री, सा धर्मान्तरेणापि तथाभूताया
देवदत्तायाः 'परिच्छेदिकेत्यपि प्रतीतेरौपम्यनिबन्धनत्वं नियोगतः श्रुतस्यासकृद्-
प्रयोगेऽपि न गम्येत ॥ ४२३ ॥

अथोपमाया सव्यापारत्वमत्र ध्रुतस्य, तदा—

उपमेयं तु यद् वाच्यं तस्य चेत् प्रतिपादने ।

सव्यापारा गुणास्तत्र सर्वस्योक्तिः सकृच्छ्रुता ॥ ४२४ ॥

उपमानसम्वन्धेन परिच्छेदवस्तुपमेयं यत् प्रधानं वाच्यमभिधेयं, तस्य
रूपविशेषप्रज्ञापने यदि व्यापृता गुणा नोपलक्षणमात्रार्थाः, तर्हिःकगुणप्रयोगेऽपि
सर्वस्योपमानस्यापि गुणप्रतिपादनं सामर्थ्यादिति द्विरभिधानं नोपयुज्यते ।

सादृश्यावच्छेदेन हि सम्बन्धं नियन्तुं गुणस्योपादानमिति यथाविवक्षितार्थप्रति-
पत्तिर्भवति । तदेवमुपमाने उपमेये वा वृत्तौ सामान्यवचनस्य इतरगतत्वेना-
पेक्षणाद् बहुपेक्ष्यमिति 'तस्यामेवोभयं वर्तत' इत्येव एव सिद्धान्तो भाष्यकारे-
णावस्थापितः ॥ ४२४ ॥

अतः परं वाक्यकार पपाऽ — 'उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वाद्
सामान्यवचनाप्राप्तिरिति । तदेतद् व्याचष्टे—

प्रकाराधारभेदेन विशेषे समवस्थितः ।

शब्दान्तराभिसम्बन्धे सामान्यवचनः कथम् ॥ ४२५ ॥

पूर्वं 'साधारणं ध्रुवं धर्ममि'त्यादिना सामान्यवचनत्वे प्रतिपादितेऽप्युप-
मेयगतत्वेनोपमानगतत्वेन वा गुणस्येहोक्तत्वादेकतरोपक्षये कथं साधारण्यमित्या-
क्षेपोऽयमुपपद्यते । तथाह्यधारनिष्कर्षेण गुणमात्राभिधानेऽनियतेनाधारेणावच्छे-
दाद् भवेत् सामान्यवचनत्वम् । तदा चायं गुणः स्वप्राधान्येनाभिधीयमानो
नोपमायां सव्यापारः, अपितु धर्मान्तरेणोपमानिमित्तेन सम्बध्यते । यथोक्तं—
'धर्मः समान, श्यामादिरि'त्यादि । यदापि साधारणगुणनिमित्तस्तत्त्वाध्यारोप-
स्तदा सामान्यवचनस्य प्रयोग एव नास्ति । यदा पुनरभेदोपचारात्मतुल्योपाद्
वा द्रव्यसमानाधिकरणो गुणवचनस्तदायं समानाधिकरणः समासः । सामान्यं
साधारणो धर्मो गुणः, तमुक्त्वा तद्वति यो वर्तते, स सामान्यवचन इत्युक्तः ।
तत्र चाधारेण नियतेन योगात् तद्धेदेन विशिष्ट एव गुणः संसर्गिधर्मान्तरादि-
भेदाद् वा । यथोक्तं— 'गुणानामाश्रयाद् भेदः स्वतो वे'त्यादि । यद्यपि
चैकत्र श्रुतोऽन्यत्र सामर्थ्यात् प्रतीयत इत्युक्तं, तथापि वचनग्रहणादिहाभिधा-
व्यापारेण साधारण्यं विवक्षितं, न श्रुत्यर्थाभ्याम् । श्यामाशब्दश्च गुणमात्र-
स्यापि प्रतीतौ शब्दान्तरेणोपमानवाचिनोपमेयवाचिना वा योगात् तन्नियतत्वेन
विशेषप्रवृत्तिरेव । ननु चासौ वाक्यार्थो न पदसंस्कारं प्रतिबध्नाति । नैतदस्ति ।
निरस्तावयवभेदस्य वृत्तिपदस्यान्वाख्येयत्वात् पूर्वपदोत्तरपदप्रविभागे क्रियमाणे
तदर्थानुसारेणैवापोद्धारपदार्थः प्रविभजनीयः । तत्र च विशिष्टार्थवचन एव
श्यामाशब्दः प्रविभक्तुं न्याय्य इति कथं सामान्यवचनता ॥ ४२५ ॥

अत्र परिहारः —

सादृश्यमात्रं सामान्यं द्विष्टं कैश्चित् प्रतीयते ।

गुणो भेदेऽप्यभेदेन द्विवृत्तिर्वा विवक्षितः ॥ ४२६ ॥

व्यापारो जातिभागस्य द्रव्ययोर्वाभिधित्सितः ।

रूपात् सामान्यवाचित्वं प्राग्वा वृत्तेरुदाहृतम् ॥ ४२७ ॥

उभयगतं सादृश्यमात्रं सामान्यशब्देनात्र विवक्षितम् । सादृश्यं च भेदा-
भेदाभ्यामेव भवति । तथाचैकगतत्वेनाप्यभिधाने तस्यान्यापेक्षत्वादभिधान्यापा-
रादेवोभयनिष्ठतावगम्यत इत्युपपद्यते । सामान्यवचनत्वम् । गुण एवात्र प्रकारा-
धारविशिष्टोऽप्युपमायां व्यावृत्तोऽविशेषेणोपमानोपमेयगतो विवक्षितः । सामान्य-
वचनशब्दस्य प्रत्याययितुमिष्ट इत्यर्थः । तथाचान्वयिना रूपेणोच्यमानो गुण,
एव सादृश्यं, न ततोऽर्थान्तरम् । तद्वैतदुक्तं भाष्ये — 'न चावश्यं स एव
सामान्यवचनो यो बहूनां सामान्यमाह । द्वयोरपि यः सामान्यमाह, सोऽपि
सामान्यवचन' इति । यत्तु वाक्यकारेणोक्तं — 'न वा श्यामत्वस्योभयत्र भावात्
तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनप्रसिद्धिरे'ति । तद् व्याचष्टे — व्यापारो
जातिभागस्येत्यादिना । द्रव्ययोरुपमानोपमेयलक्षणयोर्गुणजातेर्व्यापारो गुणभेद-
प्रत्ययकारणद्वारेणोपमेयसम्बन्धप्रत्यायनं सामान्यवचनेन विवक्षितम् । यद्यपि गुण-
जातिः सकलाश्रयतामचेतामिन्नत्वान्नोपमायामुपयोगिनीत्युक्तं, तथापि स्वाधारगत-
रूपविशेषोपरंसागादवान्तरसामान्यरूपतामापन्ना सादृश्यशब्दवाच्यौपम्योपयोगिनी
भवति । तथाच जात्यापादिताभेदस्य श्यामत्वगुणस्योभयत्रोपमानोपमेययोः सम-
तित्याभिधायकः सामान्यवचनशब्दः । तदाह — रूपात् सामान्यवाचित्वमिति ।
उपमानोपमेयगतस्य गुणस्य रूपसामान्यावेशादभिन्नस्य प्रत्यायने सामान्यवचनता
यामादेः शब्दस्य सिध्यतीत्यर्थः । अभेदोपचाराद् द्रव्यवृत्तिता चात्र शब्दस्येति
व्ययोरित्याह । परिहारान्तरं स्पष्टमिदं भाष्येऽभिहितम् । 'अथवा सामान्य-
वचनैरित्युच्यते । सर्वैः शब्दोऽन्येन शब्देर्नोभिसम्बन्धमानो विशेषवचनः सं-
घतेऽत एव जिज्ञास्यामः प्रागभिसम्बन्धाद् यः सामान्यवचन' इति । तदेवा-
ः — प्राग् वा वृत्तेरुदाहृतमिति । आभिमुख्येनान्योन्यरूपसम्बन्धेन सम्ब-
न्धेन यस्मिन्नर्था इति । समासोऽभिसम्बन्धेशब्देन विवक्षितः, तत्रार्थानां निर्वि-
पागत्वात् । यथा 'विशेषणं विशेष्येण' 'द्वितीया श्रितादिभिः समानाधिकरणेन'
अर्थं नपुंसकम्' (२-२-२) इत्यादिव्यवहारो वाक्यगतभेदभावनावशादाश्री-
ते, तथा सामान्यव्यवहारोऽपि । तथाहि — वृत्तिवाक्ययोः संसृष्टासंसृष्टार्थ-

तथा सत्यपि भेदे रूपसामान्यादभेदाभिधानोपपत्तेर्वैक्यगतैर्धर्मैर्वृत्त्यन्वाख्यानप्रपो-
द्धारपदार्थकल्पनयोपपद्यत एव । ततश्च समाप्ते सामान्यस्योपमेयावरुद्धत्वेऽपि
ततः पूर्वं वाक्ये विच्छिन्नार्थप्रत्यायकपदप्रयोगे विशेषावरोधाभावात् सामान्य-
वचनतोपपत्तिः । यद्वा सामान्यमुक्तवान् सामान्यवचन इति वाक्यावस्थापरिहृष्टं
सामान्यवचनत्वं भूतपूर्वगत्याश्रीयते । यथा शस्त्रीशब्दस्य वृत्तानुपमेयवृत्तित्वेऽपि
भूतपूर्वगत्योपमानवाचित्वमिति सर्वेष्टासिद्धिः ॥ ४२६, ४२७ ॥

इदानीं 'उपमितं व्याघ्रादिभि' (२-१-५६) इत्यत्र भाष्यं विचार्यते । तथाहि -
तत्र सामान्यवचनस्य प्रयोगे शूरशब्दस्य पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूर इति समातो मा
भूदिति सामान्याप्रयोग इत्युच्यते । अत्र च पूर्वोत्तरपदयोरुपमानोपमेयार्थभेदाद् वैयधि-
करण्यादेव समासस्याप्रशङ्गः । यद्येवं मूलीदाहरणेऽपि पुरपव्याघ्र इति कथं सामान्याभि-
करण्यमित्यत आह —

व्याघ्रशब्दो यदा शौर्यात् पुरुषार्थोऽवतिष्ठते ।

तदाधिकरणाभेदात् समासस्यास्ति सम्भवः ॥ ४२८ ॥

शौर्यादिसमानगुणान्तर्भावनेनोपमानवचना अपि व्याघ्रादयो यदा तत्त्वै-
र्ध्यारोपादुपमेयवृत्तयो भवन्ति, तदा समानाभिधेयत्वात् समानाधिकरणाधिकार-
विहिता वृत्तिरुपपद्यते, पुरयव्याघ्रः पुरुषसिंह इति । अत्र च सामान्यधर्मस्यान्त-
र्भावादप्रयोगः ॥ ४२८ ॥

यदा तु स प्रयुज्यते, तदा—

शूरशब्दप्रयोगे तु व्याघ्रशब्दो मृगे स्थितः ।

भिन्नेऽधिकरणे षृत्तेस्तत्र नैवास्ति सम्भवः ॥ ४२९ ॥

स्वशब्देनैव सामान्यधर्मस्योपमेयगतस्थाभिधाने मृगजातीये स्वार्थे
उपमानलक्षण एव व्याघ्रशब्दो वाचकत्वेन वर्तते, नोपमेये पुरुषे; भेदसम्बन्ध-
स्योद्भूतस्त्वेवादिना द्योतितत्वादभेदेनायोगात् । एवञ्च भिन्नाधिकरणत्वात् प्राकर-
णिकः समासो न प्राप्नोतीति किं प्रतिषेधेनेत्यर्थः ॥ ४२९ ॥

एतत् समर्थयते—

सामानाधिकरण्येऽपि गुणभेदस्य सम्भवात् ।

प्रयोगः शूरशब्दस्य समाप्तेऽप्यनुपज्यते ॥ ४३० ॥

यदापि समानगुणान्तर्भावनेन व्याघ्रशब्दः पुरुषे वर्तते, तदापि शूर-
शब्दस्य प्रयोगः स्यात्, समानस्य धर्मस्य नियमरूपान्नाय । अन्यथा सामा-
नाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्याध्यारोपहेतुरनियतो गुणः प्रतीयेत । तथाहि गुण-
भेदस्यास्ति सम्भवो व्याघ्रे, शौर्यैर्हस्तत्वबलदत्त्वादिरपि गुणः सम्भवादन्तर्भूत
इत्यवधार्यते । तथाच नियमाम् शूरशब्दप्रयोगेऽपि समासः स्यादित्यर्थवान्
प्रतिषेधः ॥ ४३० ॥

ननु गिहो व्याघ्र इति पूजाया, धा कार इति उल्गायामित्युक्तोच्यते । तथाच पुरुष-
व्याघ्रः पुरुषातिह इति शौर्यमेव पूजार्थमन्तर्भूतो गुण इति कथमनियम इत्याशङ्क्या-
ह —

पूजोपाधिश्च यो दृष्टः कुत्सनोपाधयश्च ये ।

तेषां भिन्ननिमित्तत्वान्नियमार्था पुनःश्रुतिः ॥ ४३१ ॥

पूजाप्रतिपादनपरतया ये गुणा उपमेयोपकारिणोऽन्तर्भाव्यन्ते उपमानेन,
ते बहवो व्याघ्रादेः प्रकरणभेदगताः । ततश्च सामान्यशब्दादस्मान्नियमेन नाव-
गम्यन्त इति पुनःश्रुतिः । शूरादिशब्दोऽवधारणार्थः प्रयोक्तव्य एव । तद्यथा --
अग्निमनायते सुमनायते दुर्मनायते इत्यत्र सुदुरग्निनां प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे गतार्था-
नामपि प्रत्ययप्रयोगाद्रूपसामान्यात् प्रत्ययान्तस्य मनायत इति सर्वसाधारण्याद्
विशेषानभिहित्यक्तौ प्रयोगस्तादर्थ्येनोपपद्यते, तथात्र । एवं पुरुषकाक इति निन्दा-
प्रतिपादनपरतयापि प्रयोगे काकगताशुचिभक्षणानवस्थायितादयो निन्दाहेतवो
मह्य इति नियमाय पुनः श्रुतिः साधारणवचनस्येति समासप्राप्तौ युक्तः प्रति-
षेधः । चन्द्रसुखादौ तु प्रसिद्धिवशात् विशिष्टधर्मप्रतिपत्तिरुक्ता । इहापि प्रक-
रणादिवशाद् विशेषप्रतिपत्तावपि यदा प्रकरणत्वभावस्तदा प्रयोगे साधारण-
वचनस्य समासनिषेध उपपद्यत एव । किं वात्र सामानाधिकरण्यसमर्थनेन ।
तथाहि सामान्यप्रयोगेऽपि सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् समासाप्राप्तौ प्रधानस्य
सापेक्षस्यापि भवति समास इति ज्ञापकार्थमेतदुक्तम् ॥ ४३१ ॥

एवञ्च धैर्यधिकरण्येन समासप्राप्तावपि भवत्येवैतज्ज्ञापकमित्याह --

असम्भवेऽपि वा वृत्तेः स्यादेतल्लिङ्गदर्शनम् ।

अच्येरिति यथा लिङ्गमभावेऽपि भृश्यादिषु ॥ ४३२ ॥

वैयधिकरण्यादसम्भवेऽप्राप्तौ वृत्तेः समासस्य तत्सम्भावनया यदेतत् सामान्याप्रयोग इति वचनं, तत् सुतरामेव लिङ्गदर्शनं ज्ञापकं भवेत् । न केवलं सापेक्षत्वादसामर्थ्यं, यावद् वैयधिकरण्यादपि । प्रधानस्य च स्वातन्त्र्यादनेकविशेषणयोगोपपत्तिर्न्यायसिद्धा । गुणो ह्येकेन वशीकृतो नान्येन सम्बन्धेत् । गुणत्वमेव हि तदा जडात् । प्रधानस्य युगपदनेकेनोपकारिणा सम्बन्धो भूषणमेव, प्राधान्यस्य परिपोषणादिति न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गदर्शनमिदम् । हटं चासम्भवेऽपि सम्भावनामात्रेणोपादीयमानं लिङ्गम् । तथा — 'भृशादिभ्यो भुव्यच्चेः' (३-१-१२) इत्यत्र भवत्यर्थे क्यङो विधाने, तत्रैव भवतियोगे च्विप्रत्ययस्यापीति च्वावुत्पत्ते तेनैव भवत्यर्थस्योक्तत्वात् तदन्तेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङोऽनुत्पत्तौ सिद्धायामपि प्राप्तिं सम्भाव्याच्चेरिति प्रतिषेधः क्रियमाणो लिङ्गं यत्रार्थे च्विस्तत्रैव क्यङित्यस्यार्थम्येत्यभूततद्भावे क्यङ् सिद्धो भवति, अभृशो भृशो भवति भृशायत इति । एवमिहापि वैयधिकरण्यादेव समासाप्राप्तौ प्राप्तिं सम्भावयन्त्या सामान्याप्रयोग इति प्रतिषेधः प्रधानस्य सापेक्षस्यापि भवति समास इत्यस्यार्थस्य लिङ्गं जायते । तेन राजपुरुषः शोभन इत्यादि सिद्धम् । उपमेयगतत्वे चात्र सामान्यवचनस्य प्रधानगामिता भवति नान्यथेति प्रागेव निर्णीतम् ॥ ४३२ ॥

इदानीमुपमानप्रसङ्गेनेदमपरं विचार्यते इत्याह -

वत्यन्तावयवे वाक्ये यदौपम्यं प्रतीयते ।

तत्प्रत्ययविधौ सूत्रे निर्देशोऽयं विचार्यते ॥ ४३३ ॥

ब्राह्मणवदधीति, क्षत्रियवद् युध्यते, वैश्यवदार्यतीति वत्यन्तपदैकदेशकं यद् वाक्यं, तत्रोपमानोपमेयभावलक्षणः सम्बन्धोऽवधार्यते । तथाह्यध्ययनादिक्रियालक्षणोऽत्र समानो धर्म उपमेयगतत्वेन श्रूयते । अर्थादुपमानगतत्वेन प्रतिपत्तिरिति भवत्वौपम्यस्यावगमः । तस्यौपम्यस्य प्रतिपादको योऽत्र प्रत्ययो वृत्तिः तद्विधायके सूत्रे 'तेन तुल्यं क्रिया चेद् वति' (५-१-१५) इत्यत्र योऽयं निर्देशः, स परीक्ष्यते । तथाहि — प्रकृत्यर्थत्वेन वात्र क्रिया निर्दिश्येत, प्रत्ययार्थत्वेन वा । यद्यपि प्रकृत्यर्थत्वेन व्याप्रियमाणा क्रिया प्रत्ययार्थत्वेन प्रत्येया, प्रत्ययार्थत्वेन चोपादीयमाना प्रकृत्यर्थत्वेन प्रत्येया, धर्मसाधारण्यप्रयुक्तत्वादुपमानोपमेयभावस्येति फलाभेदः, तथापि कः सम्बन्धी क्रियायां न्याय्यो, लक्ष्यव्यवस्था च कथं न भिद्यत इत्यस्ति विचारम्य प्रयोजनम् ॥ ४३३ ॥

तेनेदं भाष्यम् — 'इदमप्युक्तं वर्तते । किमशानुक्तम् । परं कृतीयासमर्थं क्रिया चेत् सा भवतीत्युच्यते । कथं च तृतीयासमर्थं नाम क्रिया स्यादिति । तत्र कोऽभिप्रायी भाष्यकारस्य । देन तृतीयासमर्थं क्रियेति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षमभ्युपगम्याधिपतीत्यत आह—

क्रियेत्युपाधिः प्राथम्यात् प्रकृत्यर्थस्य यद्यपि ।

न प्रातिपदिकं तत्र क्रियावाच्युपपद्यते ॥ ४३४ ॥

तेनेति - समर्थविभक्तिरर्थविशेषनिम्नधना । तथाह्युपमेयापेक्षया तदुप-
फारायोपसर्जनीभूतः परिगृहीतव्यतिरेकः प्रकृत्यर्थे उपमानलक्षणः प्रत्ययार्थत्वेन
समन्वययोम्योऽन्या व्यतिरेकविभक्त्या ज्ञाप्यत इति समर्थविभक्तिरियमुच्यते ।
सामर्थ्यं च प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेनेति प्रकृतेरियं विभक्तिः । तुल्यमिति प्रत्ययार्थः ।
प्रत्ययसन्निर्यो तस्यैवनिधिगतस्यावसायात् तत्र क्रियेति विशेषणमुपादीयमानं
सन्निहितत्वात् प्रकृत्यर्थेन वा सम्बन्धेत् प्रत्ययार्थेन वा । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरण-
स्थानसमाख्याभिश्च पदार्थानां गुणविनियोगादिश्च स्थानाश्रयः । तथाहि
प्रथमस्थानपतितं तेनेत्येतदिति तस्यैव क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावाद् युक्तं
क्रियेति विशेषणम् । तथा — 'सास्य देवता' (४-२-२४) इति
सेत्यस्योपाधिर्देवता । 'तेन रक्तं रागाद्' (४-२-१) इति च तेनेत्यस्य रागा-
दिति विशेषणम् । पञ्चमीनिर्देशादेव प्रकृत्यर्थविशेषणतात्र, न स्थानुक्त्वात् ।
तदेवं यद्यपि तृतीयासमर्थं क्रियेति न केनचिदत्र प्रथममुक्तं, तथापि न्याय-
बलात् क्रियेत्युपाधिः प्राथम्यात् प्रकृत्यर्थस्येति युक्तं 'यत् तृतीयासमर्थं क्रिया
चेत् सा भवतीत्युच्यते' इति भाष्यम् । न्यायायातोऽयमर्थोऽवश्याभ्युपगमनीय
इत्युक्तकल्पत्वादुच्यत इति भाष्ये व्यपदिष्टः । तत्र तृतीया सत्त्ववाचिनः प्राति-
पदिकाद् विधीयते । न च तत् क्रियावाचि, साध्यमानरूपायाः क्रियायास्तिष्ठ-
न्तीकगोचरत्वादिति कथं तृतीयासमर्थस्य क्रियेत्यनेन विशेषणम्, असम्भवादित्या-
क्षेपः ॥ ४३४ ॥

विशेषणसामर्थ्यात् क्रियावाचि तदि तृतीयासमर्थं भवित्तीत्याह—

सत्त्ववृत्तस्य शेषे वा तृतीयासाधनेऽपि वा ।

तिङ्मसत्त्ववाचित्वाद्भयं तत्र विद्यते ॥ ४३५ ॥

१. 'नि विभक्तिर्यस्यार्थविशेषे' घ. पाठः. २. 'देन' घ. पाठः. ३. 'स्य प्रकृते-
र्य' घ. पाठः. ४. 'विशेषे' घ. पाठः. ५. 'पञ्च प.' पाठः.

तत्त्वं सीदन्त्यसिन् 'जातिगुणक्रिया' इति इदं तदिति व्यपदेशयोग्यं
 द्रव्यमुच्यते । तत्र वृत्तस्य प्रातिपदिकस्य तृतीयया योगः । तथाहि — स
 प्रातिपदिकार्थः परोपकाराधानयोग्यत्वात् तदुपकारोपजनितव्यतिरेकस्तद्वाचिकां
 विभक्तिमाश्रयते । स च व्यतिरेकः क्रियाकारकसम्बन्धनिमित्तः कश्चिच्छेष-
 सम्बन्धः । तथा— अध्ययनेन वसति । दद्या जडः । तपसा कृशः ।
 धनेन कुलमिति हेतुहेतुमद्भावोऽयं शेषसम्बन्धः । कश्चित् पुनः क्रियाकारक-
 सम्बन्ध एव व्यतिरेकः, तत्रापि तृतीया । तथा— दात्रेण लुनाति । परशुना
 छिनत्तीत्यादि । तदेतद् द्वयमपि तृतीयानिमित्तं क्रियावाचिनां तिष्ठामसम्भवि ।
 आख्यातस्य क्रियावाचिता । क्रिया च साधनव्यापारस्वभावा प्रसूतावयवा साध्या
 सिद्धस्वभावद्रव्यविलक्षणेति साध्योपयोगिनीनां शक्तीनामनाश्रयः । सिद्ध-
 स्वभावानां चार्थानामन्योन्योपकारे साधनशक्तिप्रभावितः शेषसम्बन्धो न तु
 साध्यस्वरूपायाः क्रियाया इति नास्ति क्रियावाचिन आख्यातात् तृतीया ।
 क्रियावाचिनस्तृतीयासमर्थताविरोधप्रतिपादनतात्पर्याच्चाप्रातिपदिकत्वं तिष्ठन्तस्या-
 नुपात्तम्, अर्थविरोधादेव तृतीयानुपपत्तेः सिद्धत्वात् । यद्यपि च तुल्यार्थे
 वतिविधानात् तन्निमित्ता शेषविपर्ययेवैह तृतीया सम्भाव्यते, तथापि सर्वथासम्भव-
 माख्यातुं साधनेऽपि तृतीयोपन्यस्ता । ननु च 'करणे च स्तोकारूपकृच्छ्रकृतिपय-
 स्यासत्त्ववचनस्ये' (२-३-३३) त्यसत्त्वमूतार्थाभिधायिनोऽपि करणभाव उक्तः ।
 सर्वथासत्त्वमूतत्वे क्रियां प्रति साधनत्वायोगत्त्वं करणभावोऽघटमान. स्यादिति
 धर्ममात्रवचनोऽत्र विवक्षितः । धर्ममात्रस्य हि द्रव्यायनायास्य स्वनात्मना सिद्ध-
 त्वात् करणभावोपपत्तिः । क्रिया तु साध्यत्वेनालम्ब्यस्वभावा सर्वथा नान्यत्रोप-
 काराय प्रभवति ॥ ४३५ ॥

पाशादयस्त्वाहि क्रियावचनास्तृतीयासमर्थो भविष्यन्तीत्यत आह—

पाकादयस्तृतीयान्ताः सत्त्वधर्मसमन्वयात् ।

न क्रियेत्यपदिदपन्ते कृत्योर्थप्रत्यये यथा ॥ ४३६ ॥

धात्वर्थसिद्धतायां पञ्जादीनां विधानाद् द्रव्यधर्मेण सिद्धत्वेन योगात्
 तदन्ताः क्रियाभिधायिन इत्याख्यायन्ते । अत एवैवामक्रियावचनत्वाच्छ्रिसङ्ख्या-
 समन्वयोपपत्तौ हृदमिहितो भावो द्रव्यवदित्युच्यते । सिद्धता च क्रियाधर्मो

न द्रव्यं भवतीति द्रव्यवदिति वतिनिर्देशः । उपसंहृतसाधनव्यापारत्वात् सिद्धा-
वस्था साध्यत्वाभावाच्च क्रिया, अपितु भूतपूर्वया क्रियया व्यपदिश्यते तद्धर्म
इति । न तु सिद्धतायामेव साध्यतास्ति विरोधाद् यौगपद्यासम्भवात् । एवञ्च
कृत्वा घनाद्यन्तप्रयोगे क्रियाम्यावृत्तिगणने वाच्ये ये प्रत्ययास्ते न भवन्ति ।
पञ्चकृत्वः पाप्नो, द्विः पाक इति । अतश्चाभ्यावृत्तिग्रहणं पञ्च पाका इत्येतद्यम-
च्छेदार्थम् । अन्यथा धर्मधर्मिणोरभेदप्रतिपत्त्या स्यादत्र क्रियागणनात् प्राप्तिः ।
साध्यस्य त्वर्थस्याभ्यावृत्त्या पुनः पुनः प्रवृत्तिरूपया योगः । यदि च घनादि-
वाच्यः साध्यः स्यात्, सोऽप्यभ्यावृत्तिविषयैः प्रत्ययैर्युज्येत । न च युज्यते ।
तस्मादत्र कृत्वोर्थप्रत्ययविषये तदनुत्पत्त्यैव यथा पाकादर्थो न क्रियावचना इति
निश्चीयन्ते, तथा सर्वत्रैषां क्रियाभिधायिताभावो न्यायसिद्ध इत्यर्थः ॥ ४३६ ॥

एवं तर्हि तुमुनः स्वार्थे विधानात् क्रियावाचि तदन्तं प्रातिपदिकमस्ति । तथाच
पञ्चकृत्वो गन्तुमिति कृत्वोर्थप्रत्यययोगस्तुमुनन्तस्य । ये च तुमुनर्थे विधीयन्ते क्त्वाप्रसृतयः
तेऽपि साध्यार्थवाचिनो युज्यन्ते च कृत्वोर्थैर्द्विभुक्तवेत्याशाद्वाह—

ये चाव्ययाः कृतः केचित् क्रियाधर्मसमन्विताः ।

तेषामसत्त्ववाचित्वं तिङन्तैर्न विशिष्यते ॥ ४३७ ॥

यान्येतान्यव्ययानि कृदन्तानि, तेषां भाव्यमानरूपोऽर्थो वाच्य इत्याख्या-
ततुल्यास्ते तद्धदेव तृतीयया न युज्यन्त इत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थमात्रे तु प्रथ-
मात्र न विरुध्यते ॥ ४३७ ॥

कृत्वादिवाच्या तर्हि क्रिया स्वेन रूपेण सती त्रिवान्तरसाधनं स्यादिति युज्यन्ते तृता-
यवेत्यत आह—

कृत्यसुञ्जिपया यापि शयितव्यादिषु क्रिया ।

उपमानोपमेयत्वं तत्रात्यन्तमसम्भवि ॥ ४३८ ॥

पञ्चकृत्वः शयितव्यमिति कृत्वोर्थप्रत्ययदर्शनाद् यद्यपि शयितव्यादयः
साध्यस्वभावक्रियावचनास्तथाप्यत्र विषये उपमानोपमेयभावासम्भवात्तेते क्रिया-
वाचिनस्तृतीयान्ताः प्रकृतित्वेनात्रामीष्टा इत्यर्थः । ननु च घातुनैव साध्या
क्रियोपावेति शयितव्यादौ कान्या व्यतिरिक्ता क्रिया प्रत्ययार्थः स्यात् । न चैते
प्रत्ययाः स्वार्थिकाः । 'तयोरेव कृत्यकस्यलर्थाः' (३-४-७०) इति भावकर्मणो-

१. 'याम्भावा' उ. पाठः. २. 'तस्या स्या' उ. पाठ. ३. 'यांभिधायिनो न'
घ. पाठः. ४. 'यङ्' उ. पाठ.

विधानात् । अत्र प्रतिपाद्यते— इह धातुः कृद्विषयां साधनमवच्छिन्दन्तीं क्रियामवस्थान्तरपरिदृष्टेन भाव्यत्वेनोपलक्षितामाह, 'न वर्तमानेन भाव्यत्वेनोपलक्षिताम् । ततश्च प्रत्ययोपात्तसव्यापारसाधनसम्बन्धादभिव्यज्यते भाव्यता वर्तमानाक्रियायाः । तद्यथा—पचति देवदत्त इत्यत्र लकारवाच्यकर्तृसम्बन्धाद् धात्वर्थो भाव्यता भजते, एवं पाचक इत्यादौ । इत्थंचास्यते देवदत्तेनेत्यत्रापि लकारवाच्यभावनासम्बन्धाद् धात्वर्थो भाव्यतामनुभवतीति व्यनिरिक्तो भावो लकारवाच्यः स एव कृत्यादिष्वनुवर्तते । कृत्वा शयितव्यमित्यादावपि भावे प्रत्ययविधिरिति बाह्योऽयं प्रत्ययवाच्यो भावः ॥ ४३८ ॥

कथमत्रायन्तमुपमानोपमेयभावासम्भव इत्याह—

न केवलौ द्रव्यगुणौ तद्वान् वाप्युपमीयते ।

शयितव्यादिभिस्तेषु नोपमार्थोऽस्ति कश्चन ॥ ४३९ ॥

शयितव्यादिवाच्यया क्रियया द्रव्यं वोपमीयेत, गुणो वा शुद्धः, तद्वान् द्रव्यवान् गुणी वेति पक्षभेदाः । तत्र स्वेनात्मना सिद्धत्वान्न द्रव्यगुंपमेयं, नहि शयितव्येन तुल्यो देवदत्त इति क्रियाद्रव्ययोः कश्चिदन्वयी धर्मः सादृश्यनिमित्तमस्ति । नापि शयितव्येन तुल्यं देवदत्तस्य स्वमिति द्रव्यवतः कश्चिदुपमार्थः । नापि शयितव्येन तुल्यः स्थूलः, शयितव्येन तुल्यं स्थौल्यमिति गुणगुणिनोरौपम्यं विद्यते, क्रियया सादृश्यहेतुधर्माभावात् प्रसिद्धगुणक्रियाहेतुको ह्युपमानोपमेयभावश्चन्द्रमुखादौ दृष्टः । नचेह तथा प्रसिद्धिः ॥ ४३९ ॥

तत्रैतन् स्थाह—सचपि क्रियाद्रव्यगुणादे समानो धर्मोऽत्र न प्रयुज्यत इति सदृशपरान्तराभिधायिन शब्दत्वाप्रयोगादुपमानोपमेयभावानवगम इति । नैतद् युक्तमित्याह—

उपमानोपमेयत्वे द्रव्ये चानुक्तधर्मिणि ।

एव तर्हि क्रियाया प्रत्यगद्य क्रियावानुपमायत इत्यत आह—

होतव्यसदृशो होतेत्यत्राप्यर्थो न विद्यते ।

निरोधात् क्रियाया तस्मात् क्रियावान् नोपमीयते ॥ ४४१ ॥

शयितव्येन तुल्य शायको, होतव्येन तुल्यो होतेति कृत्यान्तेन क्रिया-
वचनेन स्वाश्रय क्रियावानुपमेयो न युज्यते । क्रिया हि साध्यस्वभावा सिद्ध-
स्वभावेन सह विरुद्धत्वान्न सम्बन्धवता । साध्यत्वेन चाप्राप्तस्वरूपा क्रिया पर
कथ प्रज्ञापयेत् समानगुणयोगाच्चोपम्यम् । अत्यन्तमेतदथ क्रियाद्रव्ययोरित्यत्राप्यर्थ
उपमाया प्रयोजन नास्ति ॥ ४४१ ॥

एव तर्हि रामानुजान् क्रियोरव साधादुपमानोपमेयताया भवत्वित्याश-
ङ्क्याह —

क्रिया समानजातीया तद्भारान्नोपमीयते ।

जातिभेदेऽपि पाकेन भिन्नाः पात्रादयः क्रियाः ॥ ४४२ ॥

तुल्यजातीया क्रियान्तरस्योपमान म्यान्, भिन्नजातीया वा । पूर्वत्र
पक्षे तद्भावादेकाल्पान्नोपमेयो क्रिया । तथाहि — शयितव्येन तुल्य शयित
त्रमध्येतव्येन तुल्यमध्येतव्यमित्यत्यन्ताभेदे गौरिव गोरितिवन्नोपमार्थं कथित् ।
तथाच भाष्यकार — 'यदि यदेयोपमान तदेयोपमेय, क इहोपमार्थं गौरिव
गौरि'ति । भिन्ना अपि द्वयार्थं एकचाल्यापेगेनापमार्थमाणा नोपमान' भेदाश्रय-
त्वात् तस्येत्याशय । द्वितीये तु पक्षेऽत्यन्तभेदाच्चोपमार्थो, तर्हि भवति वक्तव्येन
तुल्य पठितव्यमिति । जातिभेदादेव ज्ञाते हि भेदे भिन्ना इति पुनर्वचनमुप
मानहेतो समानधर्मन्यासम्भवसूत्रनार्थम् । भिन्नजातीये हि समानधर्माभावाच्चो
पमार्थं । तथाच भाष्यम् — 'अथान्यदुपमानमन्यदुपमेयम् । क इहोप
मार्थो गौरि'ति' इति । एव न केनचित् प्रकरोणोपमानोपमेयत्वमत्रेत्यत्यन्ता-
सम्भरीत्युक्तम् । 'गुणलयेनापि यदपि साम्यं, तदपीह न सम्भवतीत्यत्यन्तग्रह
णेनाचष्टे । नापि भिन्नजातीयत्वेऽपि त्रियया द्रव्यगुणादीना रत्नत्रयेत्यादिभिर्धर्म
सादृश्यमाश्रित्योपमा कल्पत इति चान्य, सत्त्वादिधर्माणा सर्वाधर्माधारण्यात्न
निमित्तत्तमुपमायागत्र प्रत्यये सम्भरतीति पूर्वपक्षभाष्य व्याख्यातम् ॥ ४४२ ॥

विधानात् । अत्र प्रतिपाद्यते — इह धातुः कृद्धिपयां साधनमवच्छिन्दन्ती क्रियामवस्थान्तरपरिदृष्टेन भाव्यत्वेनोपलक्षितामाह, 'न वर्तमानेन भाव्यत्वेनोपलक्षिताम् । तत्तश्च प्रत्ययोपात्तसव्यापारसाधनसम्बन्धाद्भिव्यज्यते भाव्यता वर्तमानाक्रियायाः । तद्यथा—पचति देवदत्त इत्यत्र लकारवाच्यकर्तृसम्बन्धाद् धात्वर्थो भाव्यतां भजते, एवं पाचक इत्यादौ । इत्थंचास्यते देवदत्तेनेत्यत्रापि लकारवाच्यभावनासम्बन्धाद् धात्वर्थो भाव्यतामनुभवतीति व्यतिरिक्तो भावो लकारवाच्यः स एव कृत्यादिष्वनुवर्तते । कृत्वा शयितव्यमित्यादावपि भावे प्रत्ययविधिरिति बाह्योऽयं प्रत्ययवाच्यो भावः ॥ ४३८ ॥

कथमत्रारवन्तमुपमानोपमेयभावासम्भव इत्याह—

न केवलौ द्रव्यगुणौ तद्वान् वाप्युपमीयते ।

शयितव्यादिभिस्तेषु नोपमार्थोऽस्ति कश्चन ॥ ४३९ ॥

शयितव्यादिवाच्यया क्रियया द्रव्यं वोपमीयेत, गुणो वा शुद्धः, तद्वान् द्रव्यवान् गुणी वेति पक्षभेदाः । तत्र स्वेनात्मना सिद्धत्वान्न द्रव्यमुपमेयं, नहि शयितव्येन तुल्यो देवदत्त इति क्रियाद्रव्ययोः कश्चिदन्वयी धर्मः सादृश्यनिमित्तमस्ति । नापि शयितव्येन तुल्यं देवदत्तस्य स्वमिति द्रव्यवतः कश्चिदुपमार्थः । नापि शयितव्येन तुल्यं स्थूलं, शयितव्येन तुल्यं स्थौल्यमिति गुणगुणिनोरौपम्यं विद्यते, क्रियया सादृश्यहेतुधर्माभावात् प्रसिद्धगुणक्रियाहेतुको षुपमानोपमेयभावश्चन्द्रमुखादौ दृष्टः । नचेह तथा प्रसिद्धिः ॥ ४३९ ॥

तत्रैतन् स्यात् — स अपि क्रियाद्रव्यगुणादे समानो धर्मोऽत्र न प्रयुज्यत इति सदसध-
र्मान्तराभिधापिन शब्दस्याप्रयोगादुपमानोपमेयभावानवगम इति । नैतद् युक्तमित्याह —

उपमानोपमेयत्वे द्रव्ये चानुक्तधर्मिणि ।

निमित्तत्वेन गम्यन्ते रूढयोगाः क्रियागुणाः ॥ ४४० ॥

जननिहितेऽपि सदृशे धर्मे प्रसिद्धिवशादुपमानोपमेयभावनिमित्तत्वेन गुणक्रियानिरूढसम्बन्धाः पदार्थैकदेशभावापन्ना इवादिनाभाविनः प्रतीयन्त एवेति न ते नियमेन श्रुतिमपेक्षन्ते । तथाहि — चन्द्रवन्मुखमस्या इत्युक्ते प्रियदर्शनत्वं कान्तिमत्त्वं चाश्रुतमपि प्रतीयत इत्युक्तमेव । एवमिहापि शयितव्येन तुल्य इत्युक्ते प्रतीयेत कश्चिद्धर्मो यद्युपमा युज्येत ॥ ४४० ॥

१. 'नी' क. पाठ. २. 'व्यमस्येति' घ. पाठ. ३. 'क्रिया' घ. पाठः.
४. 'प्रमेय' क. पाठ. ५. 'पूर्वमि' क. पाठ.

एवं तर्हि क्रियाया प्रथमस्य क्रियावानुपनायत इत्यन आह—

होतव्यसदृशो, होतैत्यत्राप्यर्थो न विद्यते ।

विरोधात् क्रियाया तस्मात् क्रियायान् नोपमीयते ॥ ४४१ ॥

शयितव्येन तुल्यः शायतो, होतव्येन तुल्यो होतेति कृत्यान्तेन क्रिया-
वचनेन स्वाश्रयः क्रियावानुपमेयो न युज्यते । क्रिया हि साध्यस्वभावा, सिद्ध-
स्वभावेन सह विरुद्धत्वात् सन्बन्धक्षमा । माध्यन्तेन, चामासस्वरूपा क्रिया परं
कथं प्रज्ञापयेत् समानगुणयोगाच्चोपमेयम् । अत्यन्तमेदञ्च क्रियाद्वययोरित्यत्राप्यर्थ
उपमार्या प्रयोजनं नास्ति ॥ ४४१ ॥

एवं तर्हि समानपान् क्रियोरैव नाहानुपनातोपमेयभावो भवतित्याशं-
क्याह —

क्रिया समानजातीया तद्भावाच्चोपमीयते ।

जातिभेदेऽपि पाकेन भिन्नाः पाकादयः क्रियाः ॥ ४४२ ॥

तुल्यजातीया क्रियान्तरस्योपमानं भ्याद्, भिन्नजातीया वा । पूर्वत्र
पक्षे तद्भावादिकास्त्वाच्चोपमेयाः क्रियाः । तथाहि — शयितव्येन तुल्य शयित-
व्यमध्येतव्येन तुल्यमध्येतव्यमित्यत्यन्तभेदे गौरिव गोरितिचोपमार्थः कश्चित् ।
तथाच भाष्यकारः — 'यदि यदेवोपमानं तदेवोपमेयं, क इहोपमार्थो गौरिव
गौरि'ति । भिन्ना अपि ह्यर्था एकजात्यापेक्षेनावधार्यमाणा नोपमान' भेदाध्य-
त्वात् तस्येत्याशयः । द्वितीये तु पक्षेऽत्यन्तभेदाच्चोपमार्थो, नहि भवति वक्तव्येन
तुल्यं पाठिनव्यमिति । जातिभेदादेव जाते हि भेदे भिन्ना इति पुनर्वचनमुप-
मानहेतोः समानधर्मव्यासम्भ्रसूचनार्थम् । भिन्नजातीये हि समानधर्माभावाच्चो-
पमार्थः । तथाच भाष्यम् — 'अथान्यदुपमानमन्यदुपमेयम् । क इहोप-
मार्थो गौरिवाश्र' इति । एवं न केनचित् प्रकारेणोपमानोपमेयत्वमत्रत्यत्यन्ता-
सम्भवीत्युक्तम् । गुणल्लेजेनापि यदपि साम्यं, तदपीह न सम्भवतीत्यत्यन्तग्रह-
णेनाचष्टे । नापि भिन्नजातीयत्वेऽपि क्रियाया द्रव्यगुणादीनां सत्त्वज्ञेयत्वादिभिर्भिर्भे-
सादृश्यमाश्रित्योपमा कल्पन इति वान्यं, सत्त्वादिधर्माणां सार्थिनाधारव्याह-
निमित्तत्वंमुपमायासत्र प्रत्ययै सम्भवतीति पूर्वपक्षभाष्यं व्याख्यातम् ॥ ४४२ ॥

अत्रेदानीं शयितव्यादिगतानां सजातीयानां क्रियाणामुपमानोपमेयभावनिमित्तभूतं भेदमुपपादयितुमाह —

आधारभेदाद् भिन्नायामुपमानस्य सम्भवः ।

अध्येतव्येन विप्राणां तुल्यमध्ययनं विशाम् ॥ ४४३ ॥

तुल्यजातीयायाः क्रियाया आश्रयभूतद्रव्यभेदाद् विशेषजात्यनुगमाच्च साम्ये भेदाभेदप्रयुक्तस्योपमानत्वस्यास्ति सम्भवः । तथाहि ब्राह्मणानामध्येतव्येन सदृशमिदं क्षत्रियादीनामध्ययनं, राज्ञः शयितव्येन तुल्यं देवदत्तस्य शयितव्यमिति प्रयोगो दृष्टः ॥ ४४३ ॥

ननु चात्र क्रियावचन शब्दो भेदप्रतिपक्षये अधिकरणमपेक्षमाणः सापेक्षत्वादसमर्थो भवजानुभवति तद्वितृप्तिमित्याशङ्क्याह—

अर्थात् प्रकरणाद् वापि यत्रापेक्ष्यं प्रतीयते ।

सामर्थ्यादनपेक्षस्य तस्य वृत्तिः प्रसज्यते ॥ ४४४ ॥

यस्मिन् विषये सामर्थ्यात् कुतश्चित् प्रस्तावाद् वा यदापेक्षणीय आधारे निर्जातो भवति, तदाध्येतव्यादेरेव शब्दादाश्रयविशेषावच्छेदस्यावगमात् तद्वाचकपदप्रयोगमन्तरेणानपेक्षोऽसावनुभवेत् सामर्थ्यनिबन्धनां वृत्तिम् । ब्राह्मणाध्येतव्येन तुल्यं क्षत्रियाध्येतव्यं, राज्ञः शयितव्येन तुल्यं देवदत्तशयितव्यमित्यत्र च समासे कृते भेदाभावादेकार्थीभावे सति सापेक्षत्वाभावः । तथा स्थातव्येन तुल्य गमनं मन्दत्वात्, नृत्तेन तुल्यं गमनं बहुविकारत्वादिति भिन्नजातीयानामपि क्रियाणामस्त्येवोपमानोपमेयभावः । कृदभिहितस्य च भावस्य न केवलं द्रव्यवद्भावः, क्रियावद्भावोऽपि दृश्यते । तथाहि—भोक्तुं पाको, चोदधुं पाठः, कारकस्य गतिरिति क्रियायामुपपदभूताया विधीयमानौ तुमुन्प्सुलौ दृश्येते घञाद्यन्तेष्वप्युपपदेष्विति तेषां क्रियाधर्मत्वनिश्चयः ॥ ४४४ ॥

ननु चात्र धातुभागवाच्यक्रियाश्रयेण तुमुन्प्सुलौ भविष्यतः । नैतदस्ति । प्रत्ययवाच्यायाः क्रियागताया निर्वृत्तेरेव सुतरां भोजनाद्यर्थत्वात् । यद्येवं क्रियाशब्देनोपपदस्य निर्देशे कथं सिद्धरूपता, तद्धर्मोऽप्युपपदत्वेन गृह्यते । धर्मधर्मिणोरेभदाश्रयेण क्रियाशब्देन धर्मस्यापि प्रत्यायनमविरुद्धमित्यदोषः । एवं तर्हि कृत्योर्धप्रत्यया अपि कथं न भवन्ति घञाद्यन्तप्रयोगात् । उच्यते । अभ्यावृत्तिप्रहणात् तत्र क्रिया कर्तव्यतात्मकेन स्वेनैव रूपेणोपयुज्यते, न सिद्धतया, निर्वृत्त-

म्यानिर्वर्त्यतया पुनः प्रवृत्त्ययोगात् । ततश्चाख्यातप्रयोगमन्तरेण तत्र क्रियायाः कर्तव्यतानवगमादभ्यावृत्त्यभावात् प्रत्ययाभावः । आख्यातप्रयोगे तु वाक्यपरि- समाप्तिस्तत्राख्यातस्य साध्यस्वभावक्रियाभिधायित्वादिति तद्राश्रयः कृत्वोर्थप्र- त्ययो भवति पञ्चहृत्यः पाको वर्तते इति । ननु च धर्मयामिणोरभेदाश्रयेण भोक्तुं पाक इति क्रियोपपदनिमित्तः प्रत्ययो भवतु , निर्वृत्तेर्भोजनार्थत्वोपपत्तेः । तथाच समन्वयः पद्रावाम् । ओदनस्य पाक इत्यादौ तु कथं कर्मणा समन्वयः, प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानभूतस्य सिद्धताख्यस्य साधनसंबन्धानुपपत्तेः । साध्यस्यैव हि कारकैर्योगः । सत्यम् । उपसर्जनभूतधात्वर्थद्वारकस्तु कर्मयोगः । यद्येवमभ्यावृत्त्या- प्युपसर्जनभूतसाध्यस्वभावधात्वर्थद्वारेणास्तु योगः । न भवति, विरोधात् । तथाहि प्रधानस्वार्थान्तरैः संबन्धो गुणधर्मेण स्वभावविरोधिना न भवति । अभ्या- वृत्तिर्हि सिद्धताविरोधिनी, निर्वृत्तस्य पुनःप्रवृत्त्ययोगात् । साधनसंबन्धमनु गुण- द्वारको न विरुध्यते ।

तदेतं यथायन्तविद्येऽपि क्रियाश्रयविधेस्तुमुनादेर्दर्शनत्वात् तद्व्यापि क्रिया तृतीया- न्ता संबन्धत्वोपमानभूता प्रत्ययार्थ इत्याह—

तैलपाकेन तुल्ये च घृतपाके विवक्षिते ।

क्रियावदपि कार्याणां दर्शनात् प्रत्ययो भवेत् ॥ ४४५ ॥

न केवलं कृदभिहितस्य भावस्य द्रव्यन्त कार्याणि लिङ्गसंख्यायोगलक्ष- णानि दृश्यन्ते; यावत् तुमुनादीनीति प्रदर्शितम् । एवञ्च तैलपाकेन तुल्यो घृतपाक इति तृतीयासमर्थात् क्रियावाचिनो वतिर्भवेत् । सापेक्षत्वं चात्र नास्ति एकपदोपात्तत्वादाधारस्य ॥ ४४५ ॥

यथायन्त उपपदे क्रियावत् नार्थयोस्तुमुंण्णुलोभादे कार्तिककारमतं संवादकमाह—

अतिद्वन्द्वहणमेवं तु समासस्य निवर्तकम् ।

गमनं कारकस्येति ण्वुल्यन्यास्मिन्न संभवेत् ॥ ४४६ ॥

‘उपपदमतिङ्’ (२-२-१९) इत्यत्र सुपसुपेत्यधिकारस्तु तिङन्तस्योपप- दस्य कारको प्रजतीत्यादौ समासप्राप्तिरेव नास्तीति किमतिङिति प्रतिषेधेनेति चोदिते सति वाक्यकारः पपाठ—‘उपपदमतिङिति तदर्थप्रतिषेध’ इति । तच्छब्देन तिङः परामर्शः । तस्यार्थो यस्य तस्यार्थं सुबन्तस्य प्रतिषेधो द्रष्टव्य इत्यर्थः । न च अस्तिदोऽर्थः स सुबन्तस्य संभवतीति सामर्थ्यादुपपदमुपपत्तौ नगर्भः समासः । तस्येवार्थो यस्येति क्रियार्थस्येत्युक्तं भवति । अतिद्वन्द्वस्येवमा-

नो निर्देश इत्यर्थः । अत एव स्पष्टमिदं पठितव्यमित्याह— 'क्रियाप्रतिषेधो वे-
ति । उपपदमक्रियेत्येव विवक्षितार्थप्रतिपादकः स्पष्टः सूत्रन्यासः कर्तव्य इत्यर्थः ।
एवञ्च यत् क्रियाप्रधानं सुबन्तमुपपदं, तस्य समासप्राप्तौ प्रतिषेधोऽयं संपद्यते ।
तद्यथा— कारकस्य गतिः, कारकस्य गमनं, कारकस्य व्रज्येत्युदाहृतम् । एतच्च
कथमुपपद्यते यदि गत्याद्युपपदेषु तुमुन्प्बुलौ भवत । अन्यथा सिद्धतावचनत्वात्
तदभावे कथमिदं समासप्रतिषेधस्य प्रयोजनं स्यात् । न चान्यस्मिन् 'प्बुल्लुचौ'
'३-१-१३३' इति सामान्यलक्षणेन यो विहितस्तत्र ष्वुलि तदन्तेन क्रियावचनस्य-
समासनिषेधोऽयमुपपद्यते, तत्रोपपदस्याभावात् । क्रियावचनस्य समासप्राप्ताव-
सत्यां प्रतिषेधस्यानर्थकत्वात् । तदेवं कारकगतिरित्यादौ गत्यादेः सुबन्तत्वादुप-
पदसमासस्य प्रसङ्गादुपपद्यमानः प्रतिषेधो घञाद्यन्तेषूपपदेषु क्रियाकार्यं तुमुन्प्बु-
लादि ज्ञापयति, न तु गत्याद्यर्थनिबन्धनस्य सिद्धरूपस्यार्थस्य क्रियात्वमवगम-
यति, वस्तुस्वभावविपर्ययल्यापनस्याशक्यत्वात् ॥ ४४६ ॥

तद्विधे द्यवितन्वादीनां पाकादीनां च क्रियावचननामत्र तृतीयासमर्थतोपपत्तापि
वेनाशयेन 'नैष दोषः । सर्व एते गुणशब्दाः समुदायेषु वर्तन्ते' इत्याद्युपक्रम्य, 'समुदायेषु
वृत्ता शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त', इति ब्राह्मणादीनां शब्दानामवयवनादिलक्षणक्रियामानवृत्ति
त्याश्रयेण 'यत् तृतीयासमर्थं क्रिया वेत्सा भवतांति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षो भाष्यकारेण
समाधित इत्याशङ्क्याह—

सर्वस्य परिहारार्थं समुदायत्वमाश्रितम् ।

शुद्धायाः संभवाच्च स्यात् क्रियाया ब्राह्मणादिषु ॥ ४४७ ॥

संभवत्यपि होतव्यादौ क्रियावाचिनि तृतीयासमर्थे यदर्थस्य समुदाय-
त्वं 'सर्व एते शब्दाः गुणसमुदाये वर्तन्त' इत्याश्रितं भाष्यकारेण सिद्धान्ततया
तत्रायमाशयश्चूर्णीकृतः सर्वसाधारणः परिहारो यथा म्यादिति ! अन्यथा
शुद्धायाः केवलायाः श्रयितव्यादिपदोपादानायां क्रियायाः प्रत्ययप्रकृतित्वेन
तृतीयासमर्थतायाः संभवाद् ब्राह्मणादिशब्दविषये वृत्तिप्रत्ययो न स्याद् ब्राह्मणवद-
धीते क्षत्रिय इत्यादौ । ब्राह्मणादिशब्दो ह्युपचारादेकदेशवृत्त्या क्रियावाची । हो-
तव्यपाकादिशब्दस्तु मुख्यया वृत्त्या क्रियामिधायीति सति मुख्ये विषये कुतो
गौणपरिग्रहः स्यात् । नन्वेवं समुदायेकदेशभावकल्पनस्यापि क्रियावचनसमर्थने
संभवति मुख्ये विषये कथं गौणपरिग्रह इति कथं न चोचते । व्याप्तेर्न्यायात्
सर्वस्य परिग्रह इत्यदोषः । यद्वा, क्रियायास्तृतीयासमर्थतामनुपपत्तामभ्युपगम्य

प्रकारान्तरेण प्रतिसमादधतश्चूर्णाकारस्यासभवं एव शुद्धन्रियावचनस्य तृतीयासमर्थस्येत्याशय ॥ ४४७ ॥

तथा—

उपमानविरक्षायां स्वधर्मश्च निवर्तते ।

क्रियाया न श्रुताद् यस्मादुपमानं समाप्यते ॥ ४४८ ॥

पानादिपदोपादानाया न्रियाया उपमानत्वेनापेक्षाया स्वो धर्मः श्रमादे-
ऽन्यत्रभूतलक्षणो निवर्तते । यतो नोपमानस्य श्रणमात्रात् तत्र परिपूर्णं भवं-
ति ॥ ४४८ ॥

अन्यविधर्मापेक्षाया तत्त्वाद् अपेक्ष्यता तर्ह्यन्वयिधर्मः । निरन्तरता उपमानभूताया
स्वधर्मोऽपेक्षीयत गाह—

तृतीयोऽप्याश्रितो भेदो धर्मः साधारणो द्वयोः ।

व्यापारवान् न कृत्स्नस्य साम्यं कृत्स्नेन रिद्यते ॥ ४४९ ॥

तृतीय स्वभावव्यवस्थार्थमुपमानोपमेयाभ्यामपेक्षितो यो विशेषोऽपरस्माद्
व्यावृत्तस्तयोर्द्वयो समान सोऽपि नोदासीन एवापेक्ष्यते, येनातिश्चित्स्वत्वात्
तस्य स्वधर्मान्न न्रियापेयात् । किंतु व्यापारवान्, द्वयो समवायात् । तथाच
क्रियायामाश्रितवाहुपमानत्वस्य सपादने व्यग्रो व्यापृत इति समानधर्माधारत्वेन
क्रियाः विप्रतीर्यमाणत्वात् साध्यस्यभावादपैति । स्वातन्त्र्येण द्रव्यायमाणा हि स्वा-
श्रितधर्मरशाहुपमेषपरिच्छेदसपादनाङ्गमावगमनात् सिद्धतयात्मानमुद्दर्शयैत् । न-
हि स्वभावे एव रूपेऽवस्थिताया क्रियाया प्रज्ञापनहेतुत्वमुपमेय मति युज्यते,
अनिष्पन्नस्य पर प्रत्यङ्गभावायोगात् । इत्यद्य तेलपाकादिरिदं तदिति प्रत्यवसृष्ट
समानधर्माधारता प्रतिपद्यत इति द्रव्यमसौ । होतव्यादिश्च सौष्टवादितुल्य-
धर्माश्रयोऽपि तथेवेति न क्रियावाचि एतत्तृतीयान्तमस्यामवस्थायान् । नहीह
वास्तनेन रूपेण क्रियाद्रव्यादिः पदार्थो वर्ण्यते । अपितु सिद्धसाध्यतादिरूपेण
शब्दवाच्येन । तथाह्येकोऽपि ध्वनि क्रियागुणद्रव्यरूपतयानिधीयते । भवन्ति
घण्टेति क्रमोपजातानयव शब्दसन्तान पूर्वापरामूल साधनप्रतिपक्षोत्पादो
यदा विचक्ष्यते, तत्रैयं न्रियापि प्रसृतावयवा ध्वनतीत्याख्यातेनाभिधीयते । यदा
तु धारणान्तरनिरासार्थं सन्नन्धिन्या घण्टया विशेष्यते घण्टाया भवन्निरिति, तदा
निष्पन्नरूपोऽसौ गुण सुबन्तेन शब्देनोच्यते । ध्वनित्वमित्यत्र तु भावप्रत्यया-

१ 'बह' घ, पाठ २ 'वा' घ पाठ ३ 'ति नि घ पाठ ४ 'व्या'

७१ पाठ ५ 'घ घ पाठ .

न्तेन शब्देन द्रव्यभावापन्नो जातेर्गुणीभूतः प्रातिपदिकार्थः कथ्यते । ध्वनति शब्द इति च कारकशक्तिव्युक्तः स एवार्थोऽभिधीयते । व्यक्तवर्णस्य चात्र कर्तृत्वमव्यक्तस्य साध्यत्वमित्यनवास्थिता व्याकरणे पदार्थाः । तस्मात् क्रियापदादपि न साक्षात्क्रिया साध्यत्वमावात्र प्रतीयते, अपितु सिद्धस्वभावेति द्रव्यमेवैतदिति युवन्तं न क्रियावाच्यस्ति । आख्यातमेव तथा । ततश्चाप्रातिपदिकत्वात् तृतीया नास्ति । अत एव च नामाख्यातभेदेन सिद्धसाध्यार्थभेदाद् द्विधा पदं संक्षेपेणोक्तम् । तत्रैतत् स्यात् । कस्मात् समानोऽत्र धर्मो व्यापारवानित्यत उक्तं न कृत्स्नास्येत्यादि । सकलस्वार्थस्य सकलेन सर्वधर्माणां साम्ये भेदाभावात् साम्यं सादृश्यमुपमानोपमेयभावाधायि संभवति, भेदाभेदाभ्यां तदुपपत्तेरुक्तत्वादिति ॥

[॥ ४४९ ॥

साधारणो धर्मो भेदाभेदाभ्यामत्र सव्यापार एव भवतु । द्रव्येण सिद्धरूपेणासावपेक्ष्यते, न साध्यत्वमापया क्रियया उपमानभूतयेत्याशङ्क्याह—

द्रव्ये वापि क्रियायां वा निमित्तात् तत् प्रकल्पते ।

क्रियाणां विद्यमानत्वाद् वृत्तिर्न स्याद् गवादिषु ॥ ४५० ॥

तदिति पूर्वप्रक्रान्तं साम्यं निर्दिश्यते । द्रव्यं वा भवतु क्रिया वार्थान्तरप्रज्ञापनेनोपमानं, सर्वथा सादृश्यनिबन्धनत्वादर्थानां साम्यस्य तद्वेतुर्निमित्तं साधारणो धर्मोऽन्वेष्यः । तथाहि शुद्धं स्वात्मावस्थं द्रव्यमर्थान्तरस्योपमेयस्य परिच्छेदकं न संभवतीति तदर्थं समानं गुणमाकाङ्क्षति । ततो हि निमित्तात् साम्येन परिच्छेदः संभवति । एवं क्रियाप्यनपेक्षितसमानधर्मा नोपकारायार्थान्तरस्य प्रज्ञापनीयस्य प्रभवतीत्यवश्यमपेक्षणीयं निमित्तमनयापि । तथाच द्रव्याद्यमाण्यं क्रियात्वं जहाति । साधनव्यापारावस्थाप्रतिपत्तये हि निर्वर्त्यमाना प्राधान्येनोपवीयमाना क्रिया भवति । यदा तु साधनव्यापारावस्था कथयितुं न प्रकृता नापि क्रिया प्रतिलब्धप्राधान्येनोपादीयते, किन्तु धर्मान्तरं प्रत्याश्रयभूता साधनव्यापारनिरपेक्षोपादीयते, तदा व्यापारानपेक्षया धर्मान्तराणामाश्रयभूतत्वेन चेदं तदिति व्यपदेश्यं द्रव्यमेवोच्यते; न क्रियासौ । यदि पुनरनपेक्षितनिमित्तानां स्वरूपादेव क्रियाणामुपमानत्वं युज्यते, तदासां शुद्धानामुपमानमूतानां संभवात्

किमर्थं गौणक्रियावचनगवादेशब्दविषये वतिप्रत्ययो भवेत् । सम्भवति मुख्ये विषये गौणपरिग्रहस्यान्याव्यवहारादिति गोरद् ब्राह्मण्यदिति प्रयोगो न स्यात् ॥ ४५० ॥

यदा तु साधारणधर्माश्रयेणैव भवति, तदा क्रियामित्थं धर्मान्तराणान्पक्षणा-
इवतन्वेन स्वल्पहानान्मुख्ये विषयेऽसम्भवति गौणश्रवणं युक्तमित्याह —

अभावात् केवलायास्तु तद्वानर्थः प्रतीयते ।

प्रधानासम्भवे युक्ता लक्षणार्था क्रियाश्रुतिः ॥ ४५१ ॥

अत्रयतिस्मिन् प्रयोजनाभावात् प्रथमश्रुतं तेनेत्येत्त्वं क्रियोपाधिना यदा
सम्बध्यते, तदा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेऽपि यथोदितनयेन शुद्धायाः क्रियायाः
सम्भवो नास्तीति श्रौतार्थपरित्यागे लक्षणिकोऽर्थः समाश्रियते । स्वाधारेण
नित्यमवियोगाच्च क्रियायाः स एवाविनाभावितया रक्ष्यत इति तृतीयासमर्थं
क्रियाविष्टद्रव्यवचनमाश्रियते । ततश्चैकदेशवृत्त्या ब्राह्मणादयः क्रियावचनाः
प्रकृतिः । तद्वदेव श्रयितव्यादयोऽपि ॥ ४५१ ॥

तेषामपि ह्यन्योपमानत्वे साक्षादिभिः सर्वथा साम्बमित्याह —

क्रियान्तरेषु सापेक्षाः क्रियाशब्दाः क्रियान्तरे ।

उपकाराय गृह्यन्ते यथैव ब्राह्मणादयः ॥ ४५२ ॥

क्रियान्तरेऽन्यस्या क्रियायाः क्षत्रियाद्येतज्यादिलक्षणायामुपकाराय सादृश्येन
परिच्छेदात् क्रियाशब्दा उपमानवचना ब्राह्मणाद्येतज्यादयः क्रियान्तरेषूपमान-
हेतुमौष्ठनादिषु साक्षाद्भावात् प्रयुज्यन्ते । अतश्च यथाव्ययनादिसादृश्यहेतुक्रियापेक्षा
ब्राह्मणादयः शब्दाः क्षत्रियादिपरिच्छेदायोपादीयन्ते, तथैव इति सर्वप्रकारं क्रिया-
शब्दानां द्रव्यवचनरूपमानत्वे साम्बमित्युभयेऽपि वृत्तिमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ ४५२ ॥

तत्रैतन् स्यात् — क्रियाप्युपमानत्वेनोपादीयमाना यदि धर्मान्तरापेक्षिणी, तदान-
वस्थापित्यासात्प निदर्शनपूर्वकं तामभ्युपगमन्दुमाह —

यथा प्रकर्षः सर्वात्र निमित्तान्तरहेतुकः ।

द्रव्यवद् गुणशब्देऽपि न निमित्तमपेक्षते ॥ ४५३ ॥

'न वै द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षोपकर्षो स्त' इति निरपाधेरतिशयाभावात्
संसर्गिधर्मान्तरनिमित्तः प्रकर्षोऽस्य व्यवस्थापितः । शुकुत्तर. प२ इति स्वसन-
यायिशुक्रगुणहेतुकोऽतिशयः । एव यदासौ शुकुो गुणोऽतिशयवत्त्वेन विनश्यते,
तदा द्रव्यायमाणः स्वशब्देनाभिहितो भास्वरतादिस्वगतनिमित्तापेक्षस्तथोच्यते
शुकुत्तरमस्य रूपमिति ॥ ४५३ ॥

अत्रैवाधे निदर्शान्तरमाह —

यो य उच्चार्यते शब्दः स स्वरूपनिबन्धनः ।

यथा तथोपमानेषु व्यपेक्षा न निवर्तते ॥ ४५४ ॥

इह करणसन्निवेशी परिगृहीतरुमः शब्दो वाचकोऽभिमतोदात्तमधी-
प्ते'ति । तस्य च निरुपाधेर्वाचकतायोग इति स्वरूपक्रममुपाधित्वेनासावाश्रयति ।
तथाच यदधिष्ठानाः श्रुतयः प्रत्याख्यमर्थमभिनिविशन्त इति ब्रह्मकाण्डेऽभि-
हितम् । तदेव च संहृतक्रमं स्वरूपमस्याभिधेयमत्रार्थमपि स्वरूपाच्छुरितं शब्दो
वर्त्ततीति निर्णीतचरम् । तत्र करणसंनिवेशिनः स्वरूपाच्छुरितस्य वाचकत्वे
प्रयोगस्थं वाच्यं स्वरूपम् । तदपि यदा करणोपांरोहि, तदाप्यपरं वाच्यं संहृत-
क्रमं कल्पयितव्यमिति सर्वत्र त्रितयमन्वयि, निमित्तं तद्धानभिधेयं चेति । तदेव
धीप्सया सार्धत्रिकृत्येन दर्शयति — यो य इति । यदपि हि प्रवृत्तिनिमित्तं
स्वरूपं, तदपि यदा करणसन्निवेशि भवति तदापरं प्रवृत्तिनिमित्तमवद्यापेक्ष्यं,
निरुपाधेर्वाचकत्वाभावादिति कृतनिर्णयमेतत् काण्डान्तरे पूर्वमिहापीति पुनरिह
न वितन्त्यते । एवं यथा प्रकर्षे धर्मान्तरस्य यावत् सम्भवो वचसस्तावत् परि-
कल्पनं स्वरूपे च स्वरूपान्तरस्य, तथौपम्येऽपि तन्निमित्तस्य प्रकल्पनादुपमान-
मुपमेयं तयोश्च साधारणो धर्म इति सर्वत्र त्रितयमपरिहार्यम् । अतश्च ब्राह्मणवत्
क्षत्रियोऽधीत इत्यध्ययनं साधारणो धर्मः । तस्याप्युपमानत्वे ब्राह्मणाध्ययनेन
क्षत्रियाध्ययनं तुल्यमिति सौष्ठवादिधर्मान्तरं साधारणं कल्प्यम् । तस्याप्युप-
मानत्वेऽन्यदिति शब्दव्यापारोपरमान्निवृत्तेर्नान्यस्थेयं मूलक्षतिकरी पर्यवसानं
सम्भवात् ॥ ४५४ ॥

तदेवं बुद्ध्याः क्रियायास्तृतीयासमर्थाया असम्भव इति पूर्वपक्षभाष्यं समर्पितम् ।
इदानीम् 'अत्रैवेदमयुक्तं वर्तत' इति यद् भाष्यं, तत्पूर्वपक्षसमर्थनानुवादेन गमयति —

क्रियावृत्तेस्तृतीयान्तस्यैवञ्चासम्भवे सति ।

प्रसिद्धन्यायकरणो भाष्ये युजिरुदाहृतः ॥ ४५५ ॥

इदमयुक्तं वर्तत इति युजिक्रियायाः करणं किमिति नोपात्तमिति चोबे,
कथ्यते — प्रसिद्धत्वात् करणस्य भाष्यकारेणानुपादानं वचनेनेत्यर्थः । तथाहि —
तृतीयान्तस्य क्रियावचनस्योक्तेन न्यायेनासम्भवः प्रतिपादित इति न्यायलक्षणमत्र
करणं प्रसिद्धेः साक्षात् निर्दिष्टं, तेन न्यायेनायुक्तमित्यर्थः । यत् किल क्रिया-
स्वरूपसामर्थ्यपर्यालोचनेया साधनमवगम्यते, तस्य स्वशब्देनोपादानमनाहृतम् ।

तद्यथा — अहंमिति विशिष्टमेव कर्म सत्कारादि प्रतीयत इति न स्वगच्छेनो-
पादीयते । वर्पनीति च प्रसिद्धेः कर्मणोऽनर्निष्ठत्वं त्रियोक्ता, कर्तापि चात्र प्रसिद्ध
इति न स्वगच्छेनावदमं कथ्यते देव इति ॥ ४५५ ॥

यस्य मन्वते — अन्तर्भूतमत्र क्रियास्वरूप एव न्यायलक्षणं करणमिति न प्रयोग-
मर्दनीति, तन्मतं निरस्यति —

अन्तर्भूते तु करणे प्रयोगो न पुनर्भवेत् ।

न्यायेनायुक्तमित्यत्र जीरती प्राणकर्मवत् ॥ ४५६ ॥

यथा जीवति प्राणान् धारयति, जायतेऽस्त्यात्मानं विभर्तीति प्राणादि-
लक्षणस्य कर्मणः क्रियास्वरूपेऽन्तर्भावो जीवति प्राणान्, अस्त्यात्मानमिति मयोगो
न भवति, एवं न्यायलक्षणस्य करणस्य युजावन्तमीवे न्यायेनायुक्तमुपपत्त्यायुक्त-
मिति न कदाचित् प्रयोगो भवेत् । महिर्गूतं हि साधनं क्रियायाः पृथक् प्रयोग-
मर्दति, नान्तर्भूतम् । तस्मात् प्रसिद्धिरेवात्र करणस्याप्रयोगेऽनुमरणीया । एतद्या-
न्वाख्यानसमयपालनाय कथ्यते, आयुक्तमित्यस्य शब्दस्यान्वाख्याने युजिक्रिया
प्रकृत्यर्थः, करणं न्याय इति ॥ ४५६ ॥

परमार्थतः पुनर्निरस्तावयविभागोऽयं शब्दो नात्र काचिद् युजिक्रिया, यस्या
करणमुच्येत, व्युत्पत्तिकर्मणि केवलं क्रियेयं परिकल्प्यत इत्याह —

द्राह्वाभ्यासाय भेदोऽयमयुक्तमिति वर्ण्यते ।

अशोभनमसम्बद्धमिति रूढिर्व्यनयिता ॥ ४५७ ॥

अन्वाख्याने व्युत्पत्तिनिमित्तमनुगुणाया युजिक्रियाया उपदानादस्त्रणि-
काया अस्या अरम्भत्वात् प्रसिद्धो न्यायः करणं साक्षात्तौपात्तमिति भाष्यकारा-
भिप्रायोऽयमस्माभिर्व्याख्यायते । प्रयोगे तु लौकिके निरस्तावयविभागोऽशो-
भनमसम्बद्धमन्यायमस्तिष्टमर्थमयुक्तशब्दः प्रतिपादयतीति नात्र युजिक्रिया
काचिदित्यनेनैनाशयेन भाष्यकारः करणं नात्र निरदिक्षत् ॥ ४५७ ॥

तदेव क्रियाकाचिनस्त्वतीयान्तस्याभावात् प्रकृत्यर्थविशेषणप्राक्षेपः । अन्मन् एव
त्वस्य पक्षस्येति प्रतिपादयितुमाह —

विभक्तिः प्रकृत्यर्थं प्रत्युपाधिः कथं भवेत् ।

विभक्तिपरिणामे च प्रकृत्यर्थं विषयान्तरम् ॥ ४५८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्था प्रकृतिरत्र प्रधानं विशेष्यत्वात् । तदर्थमुद्दिश्य क्रियेत्ययमुपाधिः प्रथमान्तत्वेन भिन्नविभक्तिः कथमुपपद्यते सामानाधिकरण्याभावात् । 'अर्थविशेष उपाधिस्तदन्तवाच्यः समानशब्दो य' इति हि सामानाधिकरणोऽर्थ उपाधित्वेन लक्षितः । तद्यथा — इतिहरिः पशुः । दण्डः प्रहरणमस्यां दाण्डा । 'सास्य देवता' (४-२-२४) इति प्राजापत्य इत्यादि । विशेषणं त्ववच्छेदकमात्रलक्षणं विविभक्त्यापि भवति । यथा गार्गिक्या श्लाघत इति श्लाघा । तत्रैतत् स्यात् । सम्बन्धान्यथानुपपत्त्या विभक्तिपरिणामः कल्प्यत इति । तच्च न । श्रुतस्य प्रथमान्तत्वस्येदमेवोत्पत्तिवाक्यमित्यन्यत्र कृतार्थत्वाभावात् कथं विपरिणामः । परिणामे हि विपर्यान्तरं प्रकल्प्यं, यत्र कृतार्थत्वं स्यात् । अन्यथा प्रथमान्तश्रुतेर्निष्फला स्यात् । ऊहन्यायो हि परिणामः । तत्र च प्रकृतौ श्रुतस्य विकृतावन्यथात्वं न्याय्यम् ॥ ४५८ ॥

एतदेवोपपादयति —

विभक्त्यन्तरयोगो हि यस्य तद्विपर्यान्तरं ।

विभक्त्यन्तरसम्बन्धः सामर्थ्यादनुमीयते ॥ ४५९ ॥

सारूप्यात् तु तदेवेदमिति तत्रोपचर्यते ।

शब्दान्तरे विभक्त्या तु युक्तं शास्त्रे तदश्रुतम् ॥ ४६० ॥

यस्य शब्दस्य श्रुता विभक्तिः क्वचिद् विषये केनचिदुपकारेण समन्वयमेति, तस्यान्यस्मिन् योगे साक्षादनिर्दिष्टसम्बन्धिनि प्रकृतत्वात् स्वरितलिङ्गादपेक्षणीयत्वे श्रुतयैव विभक्त्या समन्वयायोगे तदन्यथानुपपत्त्या तदन्वययोग्यविभक्त्यन्तरसम्बन्धोऽनुगम्यते । तत्र च नित्यत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य नोपात्तस्य शब्दस्य तदर्थस्य बान्यथाभावो युज्यत इति शब्दान्तरमेव योग्यविभक्तियुक्तं साक्षादनुचारितमप्युल्लेक्ष्यते । प्रकृतिभागेन तु पूर्वेषु सादृश्यादगेदाध्यवसाये स एव शब्दो विभक्त्यन्तरेण परिणमत इति परिणामव्यवहारः । तद्यथा — तदेव क्षीरं दधि जातमिति परिणामः । अत्रापि हि क्षीरधर्माणां केषाञ्चिदन्वयाद्भेदेऽपि क्षीरोद् दध्नः परिदृश्यमाने परिणामव्यवहारस्तदेवेदमिति च प्रत्यभिज्ञानम् । एवमिहापि प्रत्यवभागाभेदेऽपि प्रकृतिभागान्वयाद्भेदाध्यवसायः । इत्थं च विभक्तिविपरिणामो भावतोऽन्यस्यैव कल्पनमूह इति कथमुत्पत्तिवाक्य एव

श्रुतस्य युज्यते । प्रकृता ह्युपयुक्तस्य विह्वानुहो न्याय्य । तथाहि 'श्रुवाद्बो
 घात' (१-३-१) इति सजासन्धे घात इति प्रथमाया श्रुतायाश्चरितार्थत्वे
 'अनुदात्तञ्जित —' (१-३-१२) इत्यादी समन्वयानुपपत्त्या पञ्चम्यन्त
 घातोरिति शब्दान्तरमनुमीयते । तस्मादुच्चार्यमाणा विभक्तिरुपयोगवती कस्मिंश्चिद्
 वाक्यार्थे प्रदर्शनीया । ततो विभक्तिपरिणामं कल्प्यते । अन्यथा यद्विभक्ति-
 रवयव उच्चारितमन्तद्विभक्त्यर्थोपेक्षा वाक्यार्थो यदि नाभिप्रेतस्तदा तद्विभक्त्युच्चा-
 रणमन्तर्कमेव स्यात् । न ह्यन्यथोच्चारयितव्येऽन्यथोच्चारयतो वक्तु कश्चिद्
 गुणो लक्ष्यते । असम्बन्धाभिघातित्वमेव हि परं स्यात् । कैचित् पुनरनेकविभ-
 क्त्यर्थान्तर्भावनतास्पर्शेण निर्देशाद् यथायथ तदुपयोगो युज्यत एव । तद्यथानल-
 विधाविति सर्वविभक्त्यन्त समस । नान्नाविगन्त्यर्थयोपी हि प्रातिपदिक्यर्थ
 सकृन्निर्देशेऽप्यत्राभिप्रेत । तथाचार्थतन्त्रे तत्र निर्देशे श्रुताया विभक्तेर्नान्तरी-
 यकत्वमवस्थाप्य त्रिषिदशब्दगन्तरेणापि निवृत्तितार्थलाभो वर्णित । इह तु
 कियेति नियतत्वाद् विभक्त्यर्थमन्ये तद् युज्यते वर्णयितु, तृतीयार्थेनैव समन्वय-
 स्पष्टे ॥ ४६६, ४६७ ॥

तत्र च तेनेत्यस्मात् प्रथमं प्रथमप्रकृतिस्वृतायास्तावगतेति तत्रुचोऽन्त नियमेत्यपि
 तृतीया निर्दिश्यत । अन्वया प्रथमानिर्देशे प्रथमानस्य तृतीयातस्य तदनुसारेण परिणामा
 भावात् कथं समन्वय इत्याह —

प्रकृतिर्थात् तृतीयान्ता तेनेत्यस्मात् प्रतीयते ।

क्रियेति प्रथमान्ता सा कथं भवितुमर्हति ॥ ४६१ ॥

परिणामायोगस्योपपादितत्वाद् विविभक्तिने कथं सम्बन्ध इत्युक्तमेतत्

॥ ४६१ ॥

नचपि वा विभक्तिपरिणामे तेनेत्यनेन क्रियेत्यस्यात्तमवयव एवेत्याह —

क्रियेति तृतीया च प्रयोगे कस्य कल्प्यताम् ।

तेनेत्यस्य हि सम्बन्धः ह्यस्येन न विद्यते ॥ ४६२ ॥

सूत्रे श्रुतेन तेनेत्यनेन क्रियेत्यस्य लिङ्गभेदात् सम्बन्धो न विद्यत इति
 कस्य प्रयोगे निययेति तृतीयोपाधि कल्प्यता, न कस्यचिदित्यर्थ । समान-
 लिङ्गस्य सम्बन्धिन प्रयुज्यमानस्यासम्भवात् । क्रियया तुल्यमित्येव प्रत्ययार्थेन सम-
 न्वये तु प्रकृतेरुपपाधिर्न स्यात् ॥ ४६२ ॥

तदेवं सम्बन्धमाक्षिप्य समर्थयितुमाह—

सोपस्कारेषु द्वेषु वाक्ये शेषः समर्थ्यते ।

तेन यत् तत् तृतीयान्तं क्रिया चेत् सेति गम्यते ॥ ४६३ ॥

इह सूत्रवाक्यानां क्रियापदाश्रवणात् साध्याहारस्त्वमवसीयते । लक्ष्यानु-
गुण्येन च लक्षणप्रणयनाद् यथायथं लक्ष्यभेदानुसारेण क्रियापदमध्याहर्तव्यम् ।
ततश्चात्र चेच्छब्देन सम्बन्धभेदस्यावेदनाद् यत्तत् तृतीयासमर्थं क्रिया चेत् सा
भवतीत्येव वाक्यशेषसमर्थनादुपपन्नः सम्बन्धः । अयमत्राशयः—मा सूत् सूत्र
एव विपरिणामः । तस्य तु यत् समन्वयवाक्यं व्याख्यानरूपं, तत्र परिणामो-
पपत्तिः । तत्र च तेनेति तृतीयानिर्देशः प्रकृतेस्तृतीयान्तताप्रज्ञापने चरितार्थं इति
चेच्छब्देन पुनः प्रत्यवमृश्योपाधिसम्बन्धमनुभवितुं स्वातन्त्र्यमापादितस्य तस्य
शुज्यते यथोपाधिपरिणामः । तथा—‘ह्रस्वो गुणवृद्धी’ (१-१-३) इत्यस्याः
परिभाषायाः समग्रप्रधानविषयोपकारकत्वम् । यत्र तु गुणवृद्धी इति ज्ञ्यात्,
तत्रैक इत्युपस्थितं द्रष्टव्यमिति वाक्याध्याहारेण समर्थ्यते ॥ ४६३ ॥

तदेवमत्र क्रियेत्युपाधेस्तेनेत्युपाधिमता समन्वयो वाक्याध्याहारेण । न चावश्यं समा-
नशब्द एवोपाधिरन्यथापि सम्भवादित्युपाधिवैलक्षण्यं प्रतिपादयितुमाह—

उपाधेः कस्यचिद् वाक्ये प्रयोग उपलभ्यते ।

प्रतीयमानधर्मान्यो न कदाचिद् प्रयुज्यते ॥ ४६४ ॥

‘तदस्यां प्रहरणम्’ (४-२-५७) इति नेदमेव साक्षात्प्रत्ययविधानवाक्यं,
पञ्चम्या अश्रवणात् । अपितु प्रयोगे दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां, मुष्टिः प्रह-
रणमस्यां क्रीडायामिति भिन्नानां वाक्यानां सामान्येनानुकरणम् । प्रयोगवाक्ये च
दण्डादेर्व्यभिचारिणी प्रहरणरूपता सामानाधिकरण्यानोपादीयत इति तथैव सूत्रे-
ऽप्यनुकारः । तदयमुपाधिः समागशब्दो यस्य लोके भेदविषये व्यभिचारात्
प्रयोगः । अपरः पुनरुपाधिः सामर्थ्यगम्यस्वभावत्वात् प्रयोगे नैव श्रूयते । ततश्च
तस्य प्रयोगेऽश्रवणात् सूत्रेऽपि तथैवानुकरणं नास्ति । केवलं यथाकथञ्चित् सूत्रे-
ऽस्युपपक्षेऽप्यः । तथाचायमिह क्रियालक्षण उपाधिः । नहि ब्राह्मणेन तुल्य-
मर्थते क्षमिय इत्यत्र ब्राह्मणगतत्वेन क्रिया साक्षात् प्रयुज्यते । अपितु साम-
र्थ्यात् प्रतीयत इति तस्यास्योपाधेः प्रथमान्तस्यापि सूत्रे निर्देशे न कश्चित् पर्य-
नुयोगो वाक्याध्याहारेण समन्वयोपपत्तेः ॥ ४६४ ॥

तत्र प्रतीयमानोपाधेरुदाहरणमाह—

नीलमुत्पलमित्यत्र न विशेष्ये न भेदके ।

कश्चित् तद्वर्त्मन्यनौ वाक्ये शब्दः प्रयुज्यते ॥ ४६५ ॥

नीलमुत्पलमित्यत्र वाक्ये सामानाधिकरण्यादेव गम्यमानत्वात् तद्वर्त्मस्य विशेषणविशेष्यत्वस्य तदभिधायां नीलं विशेषणमुत्पलं विशेष्यमिति न प्रयुज्यते शब्दः । केवलं सूत्र एव विशेषणं विशेष्येणेति पदयोरवच्छेदार्थं प्रयोगः ॥ ४६५ ॥

अथ,

अत्यन्तानुगमात् तत्र न सूत्रे न च विग्रहे ।

विभक्तिपरिणामेन किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् ॥ ४६६ ॥

अवच्छेदावच्छेदकत्वस्यात्यर्थनान्तर्भावार्थं च तदुत्तरं चेत्यत्र वाक्ये विशेष्यशब्दस्य सूत्रे तृतीयान्तस्य विशेष्यमुत्पलमिति नास्ति परिणामफलं, सामानाधिकरण्यादेव विशेष्यत्वस्यावगमत्वात् । इत्यत्र वाक्ये प्रयोगाभावाद् विशेष्यादेः शब्दस्य सूत्रेऽपि कस्यानुकरणमिदं स्यात्, यदनुरोवाद् विशेष्येणेति तृतीयान्तं प्रथमान्ततया विपरिणम्येत । एवञ्जातीयके विषये विभक्तिपरिणामस्याप्रसक्तिः प्रहृष्टोपपादनपरतयोच्यते । नतु विशेष्येणेत्यत्र विभक्तिपरिणामः समन्वयार्थः सम्भाव्यते, श्रुतेर्नैव समन्वयोपपत्तेः ॥ ४६६ ॥

अत एवैतद्विदानीकृत्य प्रकृते योजयितुमाह—

तृतीयान्तं क्रियेत्येतद् विग्रहे न प्रयुज्यते ।

यथा दण्डः प्रहरणं क्रीडायामिति दृश्यते ॥ ४६७ ॥

ब्राह्मणेन तुल्यमधीते क्षत्रिय इत्यत्र विग्रहवाक्ये क्रियेति तृतीयान्तस्य प्रयोगो नास्ति । यस्मादुपमेये श्रुता क्रियेति सामर्थ्यादुपमानेऽपि प्रतीयते । अन्यथोपमानोपमेयभाव एव न स्यादिति वाक्येऽप्रयुज्यमानायाः क्रियायाः किमनुरोपाद् विपरिणामः सूत्रे स्यादिति यथाकश्चिद्रूप्युपश्लेषेऽस्योपाधेर्न दोषः । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायामित्यत्र तु वाक्ये प्रहरणस्योपाधेः प्रयोगो दृश्यते । प्रहरणक्रियामाद्यकृतमन्वं हि दण्डस्य न दण्डपदप्रयोगादेव गम्यते स्वार्थमात्रस्य ततः प्रतिपत्तिरिति स्वशब्देन प्रहरणमित्यनेन तस्य तत्त्वमावेद्यते । तथाच तथैव सूत्रेऽनुकारः ॥ ४६७ ॥

तत्रैतत् स्यात् । नाल विशेषण एवाम्यमुपलभियपि प्रयोगो दृश्यत इति कथमिदं
मन्तर्भूतधर्मण उपाधोर्निर्दर्शनं स्याद्विद्यायाश्चापरर निविवादमनोदाहरणमाह—

घनिधौ घञ् सज्ञायामिति सूत्र उदाहृतम् ।

उपादानं प्रयोगेषु तस्यात्यन्तं न निद्यते ॥ ४६८ ॥

‘युसि सज्ञाया घ प्रायेण’ (३-३-११८) इत्यत्र घप्रत्ययविधो सज्ञायामिति
प्रयुक्तो य उपाधि, तस्य प्रयोगेष्वत्यन्तमुच्चारण प्रवृत्तिप्रत्ययसमुदायस्य सज्ञा-
त्वात् समानशब्दोऽयमुपाधिर्गतार्थत्वात्प्रोपादीयते । एव क्रियेत्यपि ॥ ४६८ ॥
तत्रैतत् स्यात्—प्रधानानुविधायित्वाद् गुणाना तैनेत्वभिसम्बन्धे क्रियेत्यवयव
विपरिणामनीयमि याशब्दमाह—

यैरप्रयुक्तैः संस्कारः प्रधानेषु प्रतीयते ।

ते भेदेऽपि विभक्तीना निर्दिश्यन्त उपाधयः ॥ ४६९ ॥

प्रयोगे प्रयोगमन्तरेणापि क्रियेत्ययमुपाधि- प्रधानातिशयाय प्रभवतीति
किं प्रधानानुवृत्त्या । तथाहि भिन्नविभक्तित्वेऽपि यदि प्रधानोपकारो विषटते,
तदा प्रधानविभक्तिराश्रीयेत । यावदान्यविभक्तित्वेऽपि व्यवच्छेदमात्रफलत्वादुपा-
धेर्लभ्यते प्रधानोपकार इति न तद्विभक्तावत्रादर । तथाहि क्रियेत्यपि विभ-
क्त्युपादाने भिन्नलिङ्गत्वादसामानाधिकरण्य तदवस्थमिति यथाकथञ्चिदप्युपशेषे
गुणाना लभ्यते प्रधानोपकारमम्पादनायोपादानतात्पर्यादभिसम्बन्ध इति स्थितम्
॥ ४६९ ॥

एव प्रवृत्तधर्मविशेषणपक्ष क्रियागणनस्य वृत्तीयान्तस्यामम्भयात् ‘सर्व एते शब्दा गुण
समुदायेषु वर्तन्त इति भिन्नात्राचिनस्वृतीयान्ततामन्धर्मकार्थं यद् भाव्य, तदिदानीं व्या
पद्ये—

समुदायेषु वर्तन्ते भावानां महचारिणाम् ।

शब्दास्तरविश्रयाया समुच्चयिस्वरूपयोः ॥ ४७० ॥

गौरत्वशुच्याचारत्वपिङ्गलभेदात्वादीना नियतजात्योच्युरिताना सह
विना धर्माणा य समुदाय, तत्र वाचक्येन प्राक्षणादिशब्दा वर्तन्ते । य
चैते धर्मा यदाचिद् व्यभिचारात् निरोगत सहभाविन, तथापि ये यज्जा
सहचरा धर्मास्तो तज्जातिनिमित्तेऽशब्देभ्यो यन्त इति प्राक्षणात्वादिजात्या स
भावोऽव्यभिचारो विरक्षित । अत एव च शब्दार्थसङ्गरो न भवति । सं

मात्राकलापवचनत्वेऽपि नियतजातिसाहचर्योपलक्षिताः प्रतिनियता एव शब्दानामर्था यतः । तदेतत् पुनः समुच्चयस्य विकल्पस्य चाविवक्षायां समुदायवचनत्वमुच्यते शब्दानाम् । अविद्यमानो विकल्पोऽयं चायं वेत्येवंरूपोऽविद्यमानश्च समुच्चयोऽयं चायं चेत्येवंरूपो यस्य तस्य समुदायस्य विवक्षायाम् ॥ ४७० ॥

ननु मा भूद् विकल्पः समुदायार्थनिरोपित्वादन, समुच्चयस्तु शुभपदनेकार्थरूपः कथं समुदायार्थां विवक्षयित्वाद्यथाह—

समुच्चयस्तु क्रियते येषु प्रत्यर्थवृत्तिषु ।

भेदाधिष्ठानया योगस्तेषां भवति सहस्रया ॥ ४७१ ॥

प्रत्यर्थवृत्तित्वे वाचकस्य समुदायः समुच्चयरूपेण वाच्यः स्यात् । तथाहि—समकक्ष्यतया समुदायान्तर्गतानामवयवानामभिधाने सर्वे प्राधान्येन समुच्चिता अभिहिता भवन्ति । एवञ्च भेदस्योद्भूतत्वाद् प्रधानार्थप्रयुक्तं बहुवचनं स्यात् । तद्यथा—वृक्षा इति भेदप्राधान्येनाभिधीयमाना बहुत्वयोगिनः । यदा तु धनमिति वद्विगलितभेदः समुदायोऽभिधीयते, तदैकवचनमेवार्थैकत्वाच्चाप्यम् । तदा च भेदाधिष्ठानस्य समुच्चयस्याभावः । एवमिह समुदायार्थत्वे प्रत्यर्थवृत्तित्वायोगात् समुच्चयाभावः ॥ ४७१ ॥

यदि तर्हि न तुल्यकक्ष्यतया मात्राकलापोऽभिधीयते, तदा जातिविशिष्टद्रव्याभिधानपक्षस्य पक्षस्य को भेद इत्याह—

सर्वविशिष्टास्तैरर्थैर्जन्यन्ते सहचारिभिः ।

बुद्ध्यः प्रतिपत्तृणां शब्दार्थास्तानतो विदुः ॥ ४७२ ॥

जातिगुणक्रियाभिः सहभाविभिरर्थैः प्रतिपत्तृणां यतो विशिष्टास्तदाच्छ्रु-
रिता जात्यवच्छिन्नार्थमाहिष्यो बुद्ध्यो जन्यन्ते, अतो बुद्ध्यनुसारेण निरूपिते-
ऽर्थे शब्दप्रयोगात् ततोऽपि तथैव प्रतिपत्तेर्गुणसमुदाय एव प्रतीयमानः शब्दार्थ
इति व्यवस्थाप्यते । द्रव्यस्य चार्थत्रियोपयोगात् तदेव प्रधानं जातिगुणक्रियादि-
धर्मसंसृष्टमभिधानगोचर इत्यर्थैक्याद्द्रव्याप्येकवचनमेव । आत्वाविष्टं तु द्रव्यमेवो-
च्यते द्रव्याभिधानपक्षे । क्रियागुणान्तु द्रव्यस्य निन्दकस्य निर्गुणस्य चानुप-
पत्तेः सामर्थ्यादिवगम्यन्त इति पक्षान्तरादस्य विशेषः पक्षस्य, सर्वस्याप्यभिधा-
नगोचरत्वादत्र ॥ ४७२ ॥

तदेतदाह—

संसृष्टाः प्रत्ययेष्वर्थाः सर्वे एवोपकारिणः ।

तेषां प्रत्ययरूपेण सर्वेषां शब्दवाच्यता ॥ ४७३ ॥

बाह्यं वस्तु स्वभावत एव निरंशत्वाद् विशिष्टम् । न तत्र भेदपूर्वकं संसर्गव्यवहारः । कश्चित् पुनर्वुद्धौ विपरिवर्तमानमनादिबासनाविभ्रमजुषां मत्प्रयानामविकल्मविषय इति परिकल्पितभागविभागेनावसीयते । अवसाय च पृथक् प्रत्ययैरनुसन्धीयते । तथाच प्रत्ययेष्वेवार्था जातिगुणक्रियाद्रव्यलक्षणाभेदपूर्वकं संसर्गं भजन्त इति तदभिप्रायेण समुदायवाचोयुक्तिः । तथाहि—प्रत्ययोपाखण्डाकाराभिधायिनः शब्दा बाह्यमग्निविशन्तेऽभेदाध्यवसायादिति मात्राकलापात्मनोऽर्थस्य सर्वस्यैव बुद्धिविपरिवर्त्याकारानुविधानेन वाचकाः शब्दा व्यवस्थाप्यन्ते । बुद्ध्वावपि च यथावाह्यं गुणप्रधानभावेनार्थानामुपररोहाज्जातिगुणक्रियासंसृष्टस्य द्रव्यस्यैव प्राधान्येनाभिधानादैकार्थ्यं भवति ॥ ४७३ ॥

यद्येवं द्रव्यस्यैवाभिधानमरतु, कोऽतुरोधो गुणसमुदायमव इत्यादिवाह—

केवलानां तु भावानां न रूपमवधार्यते ।

अनिरूपितरूपेषु तेषु शब्दो न वर्तते ॥ ४७४ ॥

निरूपणपूर्वकत्वादभिधानस्योपाधिविविक्तस्य च द्रव्यमात्रस्य रूपमगोचरो निरूपणाया इति संसृष्टोपाधि द्रव्यं गुणसमुदायदर्शने शब्दवाच्यम् । तत्र समुदाये वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा— पूर्वं पञ्चाल इत्युक्तम् । जनपदवचनस्य च पञ्चालशब्दस्य प्रसिद्धस्यैकत्वाज्जनपदस्य पूर्वशब्देन विशेषणानुपपत्तावयवे वृत्तिः समुदायशब्दस्य ॥ ४७४ ॥

तदथ समुदायान् प्रशुत्यावयवे वर्तमानः शब्दोऽनित्यमर्थसम्बन्धमाक्षिपेदित्यागद्वय समर्पयितुमाह—

पूर्वशब्दप्रयोगाच्च समूहान्न निवर्तते ।

वर्ततेऽवयवे नापि नोपाचं त्यजति क्वचित् ॥ ४७५ ॥

शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वानेह समुदायाद् वाच्याद् विचलति पञ्चालशब्दः, पूर्वशब्दप्रयोगाद्धेतोः । नाप्यपूर्वमवयवे वाचकत्वमासादयति । निरुदस्य त्यागोऽपूर्वस्य चोपादानं न क्वचिद् विषये ग्रन्थानामिष्टम् ॥ ४७५ ॥

यदि तर्ह्येतास्य समुदायस्य न त्याग, तदा कथं सम्बन्धः । तस्मात् समुदायेन सम्बन्धव्याप्यधाराप्रपत्तया समुदायशब्दोऽवयवमवयवसमुदायस्येन इत्यादिवाह—

समुदायाभिधायी च यदि भेदं विशेषयेत् ।

तत्रातुल्यविभक्तिन्वं पूर्वाकारादिबद् भवेत् ॥ ४७६ ॥

एकन्वाजानपदस्य पूरशब्देन व्यञ्जयेत्तन्मावान् समुदायाभिधायी पञ्चाल-
शब्दोऽत्र पूरशब्देन सम्यन्वानुरोधाद् भेदमेकदेशे यदि व्यञ्जित्वात्, तदाव-
यवोपजनिते व्यतिरेके समुदायस्य पष्ठ्या भाज्यमिति समानविभक्तिन्व न म्यात् ।
यथा कायस्य पूर्वं परो वा भाग इति, एव पञ्चालानां पूर्वं इति म्यात् ।
तथाच सामानाधिकरण्यात् । न चावाधितेऽपि सामानाधिकरण्ये मुख्यार्थत्या-
गेनानयवार्थोपादानं युक्तं, नित्यत्वात् सम्यन्धस्य । तस्मादत्यजत एव मुख्यमर्थ-
मवयवोपादानं वेदधिकरण्येन म्यादत्र, न सामानाधिकरण्येनेत्यर्थं ॥ ४७६ ॥

इदानीमवयवे वृत्ति समर्पणत—

समूहे च प्रदेशे च पञ्चाला इति दृश्यते ।

तथा विशेषणं सर्वं इत्येतदुपपद्यते ॥ ४७७ ॥

इदंमे पञ्चालादयः शब्दा निवासाधिकरणभावानुगमनेन वा व्युत्पा-
धेरन् व्युत्पत्तिप्रत्यागम्याने वा स्वाभाविकार्थविशेषसम्बन्धा समनुजायेरन् । पूर्वत्र
पक्षे यथा सप्त्यर्थविशेष समस्तो जनपदाभिधेय स्वामिशेषोपाणामाधारभाव-
मनुभवति तथा तत्रेदेशोऽपि, नद्वयमवयवी कायादिवद्, अपितु वनम्यानीय ।
तथाच मङ्गलानयस्य समूहस्यादर्शनात् प्रत्ययवपरिसमाप्तेश्च भागश एवा-
धारता प्रतिपद्यते । ततश्च निमित्तस्वरूपानुसंधानेन निमित्तिनमभिदधदयः शब्द
समुदायैरुद्देशयोस्तुल्यप्रवृत्ति, उभयत्रापि निमित्तस्वरूपस्य निवासाधिकरणभावस्य
समानत्वात् समुदायोऽपि क्षेत्रदेशद्वारेणैव नयिषुपादीयते । तद्वया —
पञ्चालान् प्रतिष्ठ, पञ्चाला दृश्यन्ता पञ्चालेषु वृत्तमिति । म्याभाविकदर्शनेऽपि
शब्दानामनेकार्थत्वात् समूहैरुद्देशयोर्नर्तमानन्वमुपपद्यत एवेति न त्यागोपा-
दानार्थं कश्चिदत्र । अतश्चोभयथा पञ्चालशब्दस्य क्षेत्रैरभिचारसम्भवे सर्वे
पञ्चाला लब्धा हन्ता आच्छिन्ना इति समुदायप्रतिषिद्धादयिपाया विशेषण सर्व-
शब्द कथ्यते । अन्यथा समूहस्यैकत्वात् वृत्तन्त्वेन विशेषणं न सम्भवेत् ।
तदेव समुदायशब्दस्यापि प्रसिद्धस्यानयवे वृत्तिमुन्वयतयरेण्युक्तम् ॥ ४७७ ॥

अत्रैव भाष्यकारेण मयादकमाद—

तथार्थपिप्पलीन्धत्र जात्यन्तानिवृत्तये ।

अर्थं च पिप्पली चेति शृण्डे शब्दः प्रयुज्यते ॥ ४७८ ॥

समानाधिकरणसमासाभ्युपगमेनैकदेशिसमासाः प्रत्याख्यातो भाव्ये ।
 तथाचार्धं च पिप्पली चेत्यर्धपिप्पलीति सामानाधिकरण्यं कथमुपपद्येत, यदि
 खण्डेऽवयवेऽत्रावयववाची पिप्पलीशब्दो नाभ्युपगम्येत । युक्तं चैतत् । यदयं
 जातिशब्दो व्यक्तौ प्रचयापचयानपेक्षोऽत्र वर्तते । तथाद्येकदेशिसमासेऽप्यर्धं
 पिप्पल्या इति जात्यन्तरापेक्षार्थमर्धं पिप्पल्यावच्छिद्यते । तथाच सामानाधिकरणसमा-
 सेऽपि जात्यन्तरनिवृत्त्यर्थमेवार्धशब्दस्य पिप्पली विशेष्येति फलतः । प्रतीतेरभेदः ।
 प्रक्रियाभेदस्तु पूर्वपदार्थप्रधानतैकदेशिसमासे । तत्र च परवल्लिप्तारम्भः ।
 एकदेशिसमासस्यैव तत्पुरुषस्य तदिष्टेः । समानाधिकरणसमासे तूत्तरपदार्थप्रा-
 धान्यादेव तत्सिद्धिरिति तत् प्रत्याख्यातम् ॥ ४७८ ॥

एवं यथात्र जात्यभिव्यक्तिसमर्थावयवविवचनोऽपि पिप्पलीशब्दस्तदेकदेशे जात्यन्तर-
 निवृत्तिपरायां चोदनाया वर्तते, तथेहापि पञ्चालशब्द इत्याह—

पञ्चालानां प्रदेशोऽपि भिन्नो जनपदान्तरात् ।

तत्रान्यस्य निवृत्त्यर्थं शब्दे भेदो न गम्यते ॥ ४७९ ॥

यथा समन्तो जनपदः पञ्चाला मगधादिजनपदान्तराद् विलक्षणस्तथा
 तदवयवोऽपि ग्रामादिरिति जनपदान्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां पञ्चालशब्दे
 प्रयुक्ते समुदायावयवविभागस्याविवक्षितत्वात्सौ भेदः समुदायावयवदक्षणे
 विशेषो नावसीयत इत्यनाहृत्य तं तन्निहितेऽर्थे मुख्यत्वैव शब्दस्यात्र वृत्तिरि-
 त्यर्थः । इत्यञ्चावयवेन सामानाधिकरण्यादतुल्यविभक्तित्वमत्र नास्ति, जात्यन्त-
 रनिवृत्तिविपक्ष्यायां प्रयोगस्याविक्षेपात् समुदायावयवयोः ॥ ४७९ ॥

यथैवं तयोस्तुल्येऽभिधेयत्वं कथमुच्यते 'समुदायेषु हि नृत्ताः शब्दा' इत्यत आह—

प्रसिद्धास्तु विशेषेण समुदाये व्यवस्थिताः ।

प्रदेशे दर्शनं तेषामर्थप्रकरणादिभिः ॥ ४८० ॥

पञ्चालादगम शब्दाः समूहे यथा प्रसिद्धाः, न तथावयवे, सामर्थ्यं
 प्रकरणादिवशेनावयववृत्तित्वस्य निश्चयादिति समुदायेषु मुख्यत्वमेवा कथ्यते प्रसि-
 द्धतरत्वादित्यर्थः ॥ ४८० ॥

एवं आग्नादिशब्दानामपि समुदाये मुख्यवृत्तिरवयवेषुऽपीत्याह—

यदुपज्यञ्जनं जातेः सहचारि च कर्मसु ।

तत्र वा रुडसम्बन्धं यत् प्रायेणोपलक्षितम् ॥ ४८१ ॥

समुदायः प्रदेशो वेत्येवं तस्मिन्ननाश्रिते ।

अर्थात्मन्यविशेषेण वर्तन्ते ब्राह्मणादयः ॥ ४८२ ॥

जातेरभिव्यञ्जकमुपनयनादिसंस्कारविशेषोपगृहितमुपदेशसहाय्यं द्रव्यं कर्मसु यजनयाजनादिकासु क्रियासु सहचार्यव्यभिचारि गौचश्रद्धाविद्वज्जादि, तत्र तस्यां जातौ रूढसम्बन्धं प्रसिद्धयोगं मृदुचितता सत्यवादित्वमैरानुदाय इत्येवमादि बाहुल्येनानुमितं, तदाश्रित्य शब्दः प्रवर्तमानः समुदायाभिधायीति व्यवस्थाप्यते, प्रसिद्धेः । तत्र न जात्यन्तरनिगृहीतप्रायां चोदनायां जातिनिमित्तस्यास्य शब्दस्य समुदायावयवविभागान्नाश्रयेण प्रवृत्तेरवयवेऽपि वृत्तिरविरुद्धा । अर्थ-प्रकरणादिवशात् पुनस्तथावसाय इत्यमुम्यत्वमेव ॥ ४८१, ४८२ ॥

एवं तर्हि समुदायाधीऽन्य एव, अन्य एव चाप्यर्थः, एतदर्थं भेदाभेदादि भेदाभेदभेदिति कथमभेदेन 'समुदायेषु वृत्ताः शब्दा अत्रयोषु' इति व्यपदेश इत्यत आह—

यत्र तुल्यश्रुतिर्दृष्टः समुदाये व्यवस्थितः ।

तेनोपचरितं कर्त्वं प्रदेशेऽत्युपलभ्यते ॥ ४८३ ॥

तुल्यश्रुतिवाद् रूपसाम्यादिकन्यमरमाय समुदाये वाचरन्त्येन व्यवस्थितोऽवयवेऽपि वर्तत इत्युक्तम् । नहि समुदायात् प्रत्युत्पावयवं तस्यैव शब्दस्य वृत्तिरस्ति, सम्बन्धानित्यवयवमप्रादित्युक्तमेव ॥ ४८३ ॥

एवं सामान्यत्वं तदर्थेऽस्ति तुल्यव्यपदेशेन समुदायात् तस्य वृत्तिः, 'पूर्वप्राया' इत्येवं निर्दिष्टं व्याख्यातम् । अपरमर्ति 'तदे भुजं पुनं भुजनि' इत्युक्तम् । तद् व्याचष्टे—

संस्कारादुपधानाद् वा वृत्ताऽक्तपरिमाणकं ।

तेलादां जातिशब्दाऽत्र गामर्थ्यादवर्गीयते ॥ ४८४ ॥

"नेक्षिता जनिशब्दानां समुदायानुवृत्तिना ।

जातिमाचक्षते ने हि व्यक्तिर्नानिर्गन्नाश्रया ॥"

शब्दे जातिसमवायाविशेषात् समुदायेऽत्रयवे वा वृत्तिरित्येतन्नोपपद्यते । अक्तपरि-
माणे तु वृत्तौ यदेतन्न सम्कृतं घृतं तल वा, तस्य प्रतिदिग्नेरुद्देशाभ्यवहारेऽपि
तदेवेदं भुक्तमिति समुदायभेदाभ्यारोपेणावयवे वृत्तिरुपपद्यते । एव श्वादिसम्प-
र्कदूषितेऽपि तद्विदं श्ववृत्तं तलं वेत्यत्रयत्रे समुदायारोपाद् वृत्तिः ॥ ४८४ ॥

रुधनयमात्रायो भाष्यकारस्यावयवगत इति चेदाह—

न जातिगुणशब्देषु मृत्तिभेदो निरक्षितः ।

ते जातिगुणसम्बन्धभेदमात्रनिरन्धनाः ॥ ४८५ ॥

जातिगुणनिमित्ता शब्दा मूर्तिभेदमसर्वगतद्रव्यपरिमाणविशेषमनाश्रित्य
तद्वन्मात्रे वर्तन्ते । उपचयापचयानपेक्षा हि तेषां विशिष्टजातिगुणयोगावधारणाय
प्रवृत्तिः । तथाहि— जातिगुणसम्बन्ध एतन्न्यस्माद् भिद्यत इति भेदो विशेष-
स्तन्मात्रं मूर्तिभेदानपेक्षं निबन्धनं निमित्तमेवामिति । ये तु परिमाणशब्दा द्रोणा-
दयमन्तेऽक्तपरिमाणमर्थमभिदधति । तथाचैरुद्देशापायेन वर्तन्ते । ततश्च जाति
निमित्ताया वृत्तौ तलादिशब्दानां समुदायावयवयोरविवेप म्यादिति सम्कारोप-
पात्तविशिष्टेषुऽत्र भाष्यकारस्य तलादिशब्दोऽभिमत इत्युक्तीयते । प्रदेशान्तरे
हि चूर्णीकार परिमाणशब्देभ्यो जातिगुणशब्दानां द्रोण प्रस्थ इति मिति भेद-
मुपागमत् ॥ ४८५ ॥

इदानीं गुणानां कृष्ण इत्युद्देशान्तरसंज्ञं व्याख्यातुमाह

कृष्णादिव्यपदेशश्च सर्ववयववृत्तिभिः ।

गुणैस्तेऽप्येकदेशस्थाः पटादीनां विशेषकाः ॥ ४८६ ॥

गुणनिमित्तानां शब्दानां मूर्तिभेदानपेक्षा इदानीमेवोक्ता । तथापि लोके
समस्तावयवव्याप्त्या यो गुणो वर्तते, तत्र तद्व्यपदेशः सिद्धः । कृष्णं पटं शुक्लं
पट इति । तथान् समुदायशब्दा एते गुणवया वृत्त्या कथ्यन्ते । यत्र त्वव-
यव कश्चिच्छुद्धोऽपरं कृष्णं, तत्रापि समुदायारोपाच्छुद्धादिशब्दप्रवृत्तिः ।
यस्य हि पटस्यावयवोऽपि नांशुक्लमिति वृत्तिपराया चोदनाया समुदायावयवयोरभेद-
विवक्षायामयं प्रयोगः । तथाहि सद्यः प्रक्षालितापटावयवमलिनीकरणे साभ्यस्तथा
वक्तारो भवन्ति कृष्णं पटं वृत इति ॥ ४८६ ॥

तथैव प्रकारान्तरमाह—

पटानयनरूपास्तु यदा तत्र पटादयः ।

तदा तलादिवत् तेषां जातिशब्दन्यमुच्यते ॥ ४८७ ॥

एकदेशकृष्णे पटे पटः कृष्ण इत्यभिधाने द्वया गतिः । समन्तावयव-
 कृष्णस्याव्यारोपादवयवे कृष्णशब्दो यथा प्राग् व्याख्यातम् । यदा तु पट-
 शब्दोऽत्रैकदेशे प्रवृत्तः, तदा सन्निरहितः कृष्णोऽवयवः कृष्णशब्देन कृष्णावयव-
 व्यापिकृत्यागुणनिमित्तेन मुख्यतयाभिधीयते । पटस्तु समुदायवचनोऽवयवे प्रवृत्तो-
 ऽत्रोदाहरणम् । तस्य च तदानीं तैलादिशब्दवज्जानिवाचित्वं बोद्धव्यम् । यथा-
 हि जातिशब्दा अपि तैलादयः संस्कारोपघातप्रापितिशये द्रव्ये समुदाय-
 शब्दतां प्रतिलम्ब्य तदन्यत्र्याश्रुतिपरेऽभिधानेऽवयवे तद्रूपारोपादामादयन्ति प्रत्या-
 यस्त्वं, तथेतेऽपि पटादयोऽवयविति समन्तावयवमहाहागन्तके प्रसिद्धा जात्यन्तर-
 निवृत्तिपरायां चोदनायामवयवेऽपि प्रवर्तन्त इत्यर्थः । अन्वये च दिशा श्रुतादि-
 शब्दो मुंस्वार्थः । भुक्तशब्दस्तु समुदायेऽवयवत्वाध्यायान्न प्रयुक्तो मन्तव्यः,
 यदि क्रियाशब्दस्यापि भुक्तशब्दस्मात्कपरिमाणं कर्मणि प्रसिद्धिरनुगन्तुं पायते ।
 तथाहि— यदा भुक्तत्वमुपहृतस्य गम्कृतस्य वा तैलादेः सन्दिग्धं, तदाभुक्तव्य-
 व्यावृत्तये तैलं भुक्तमित्युच्यमाने समुदायावयवयोर्भेदेऽनिवशा नाम्तीति युज्यते
 समुदायशब्देनावयवस्याभिधानम् । तदयमत्र परमार्थः— यदा पटः प्राधान्येन
 विवक्षितस्तदा शुभ्रशब्दोऽवयवे वर्तते । यदा तु शुभ्रोऽवयवः प्राधान्येन वि-
 क्षितस्तदा पटशब्दोऽवयवे वर्तते । एवं तैलं भुक्तमित्यत्रापि वाच्यम् । तथाच
 जनपदान्तगतिवृत्तिपरायां चोदनायां पञ्चालशब्दोऽवयवेऽपि मुख्यः । विष्णो-
 शब्दश्च तदितरव्ययच्छेदविपश्चामेकदेशेऽपि मुख्यतया तैलादिशब्दोऽवयव-
 व्यावृत्तिपरेऽभिधान इति ॥ ४८७ ॥

निगमादिनाह—

निवृत्तयथा श्रुतिर्पेषां भेदमेध्वनपेक्षितः ।

प्रदेशे समुदाये वा गुणोऽन्येषां निवर्तकः ॥ ४८८ ॥

अन्वतिवृत्तिपरेऽभिधाने समुदायावयवभेदमनाह्वय प्रदेशे वा समुदाये वा
 वर्तमानः शब्दो गुणादिभिधायी कृष्णादिगन्धरसच्छेदं करोत्येति मुख्यपरेवे
 शब्दमवृत्तिः ॥ ४८८ ॥

केचिद् तावदाहुः — ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इत्युपमेयेऽध्ययनस्य श्रुते-
स्तद्वेतुकमेवात्र साम्यमुपलक्षितम् । तथाच ब्राह्मणशब्दोऽध्ययनमात्रेऽवयवे
वर्तते । तपः श्रुतमध्ययनमित्यादौ हि समुदाये मुख्यो ब्राह्मणशब्दः प्रसिद्ध इति
तदेकदेशेऽध्ययनमात्रे समुपचरितः । ततश्चाध्ययनक्रियावाचिनस्तृतीयासमर्थार्थद्
वतिरित्येकीयं मतम् ॥ ४८९ ॥

एतदनुपपन्नमिदमाह —

ब्राह्मणाध्ययने घृत्तिर्यदि स्याद् ब्राह्मणश्रुतेः ।

वक्तव्यं केन धर्मेण तुल्यत्वं क्रिययोरिति ॥ ४९० ॥

अध्ययनमात्रवाचित्वे ब्राह्मणशब्दस्याध्ययनयोरेवोपमानोपमेयभावोऽवग-
म्येत, नाध्यायकत्वो । तन्निमित्तः अध्ययनयोश्चौपम्यनिमित्तैर्धर्मः सौष्ठवादिर्वाच्यः
स्यात् । तथाच तदधिकरणभाषापञ्चमध्ययनमिदं तदिति व्यपदेश्यत्वात् क्रियात्वं
जहादिति न क्रियावाचिनस्तृतीयासमर्थता समर्थिता स्वादित्याभिप्रायः ॥४९०॥

तस्मादिदमत्र श्रुतिमिति स्वमतेन सिद्धान्तामुपन्यस्यति —

अध्येतरि यदा घृत्तिरुच्यते ब्राह्मणश्रुतेः ।

निमित्तत्वं तदोपैति क्रियैर्नाध्येतरि स्थिता ॥ ४९१ ॥

शुद्धक्रियावाचिनस्तृतीयान्तम्यासम्भवात् क्रियाविशिष्टद्रव्यवचनो गृह्यते ।
तत्र ब्राह्मणशब्दस्य समुदायवाचकत्वेऽप्यध्ययनप्रधाने द्रव्ये गुणसमुदायावयवे
घृत्तिः कल्प्यते । तथाचाध्ययनक्रियान्यापारप्रधानाद् ब्राह्मणशब्दात् तृतीयान्तात्
ब्राह्मणेन तुल्यमधीते क्षत्रिय इति ब्राह्मणवदिति वतिप्रत्यये कृते शब्दोपात्ताध्यय-
नहेतुको ब्राह्मणक्षत्रिययोरुपमानोपमेयभावोऽवगम्यत इतीष्टसिद्धिः ॥ ४९१ ॥

एतन्मते तु शैर्यान्तरमाह —

सिंहशब्देन संबन्धे शौर्यमात्राभिधायिनः ।

चैत्रात् पृष्ठी प्रमज्येत योगे शौर्यादिभिर्यथा ॥ ४९२ ॥

यः किल ब्राह्मणवदित्यत्र ब्राह्मणशब्दस्याध्ययनमात्राभिधायितामाह,
तस्य शौर्यमात्राभिधायिना सिंहशब्देन चैत्रस्याभिसम्बन्धे चैत्रस्य सिंह इति
व्यतिरेकिन्यन्धना विभक्तिः प्रसज्येत, यथा चैत्रस्य शौर्यमिति । अस्मत्पक्षे तु
तद्वति सिंहशब्दस्य प्रवृत्तस्त्वमानोपमेययोस्तत्त्रासङ्गे मामानाधिकरण्यमुपपद्यते
॥ ४९२ ॥

उपलम्भान्तरमप्येकीयमतम्याह —

ब्राह्मणायेव दातव्यं वैश्यायेत्येवमादिषु ।

सम्प्रदानादियोगश्च क्रियामात्रे न कल्पते ॥ ४९३ ॥

अध्ययनक्रियामात्रे ब्राह्मणशब्दे वतिविषयेऽभिधीयमानो ब्राह्मणपदु वैश्याय दातव्यं, ब्राह्मणपदु वैश्यादध्येतव्यं, ब्राह्मणपदु वैश्ये वर्तितव्यमिति सम्प्रदानापादानाधिकरणादिसम्बन्धो न स्यात्, क्रियामात्रस्य तदनुपपत्तेः । नहि ब्राह्मणाध्ययनादध्येतुं शक्यते । असत्पक्षे तु तद्वतोऽभिधाने सर्वमेतद् युज्यते

[॥ ४९३ ॥

किञ्च भाव्यविरोधोऽप्येकीयमत इत्याह —

क्रियामात्राभिधायित्वाद्भव्येषु वतेर्न च ।

पाठः कदाचित् कर्तव्यस्तुल्यौ पक्षात्तुभौ यतः ॥ ४९४ ॥

प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेऽत्रैव भाष्यकारः प्राह — 'अपि चाव्ययेषु वतेः पाठो न कर्तव्यो, भवति । क्रियायामयं भवच्छिद्मसङ्ख्याभ्यां न योक्ष्यत' इति । यदि च प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेऽप्युपमानशब्दानां क्रियामात्रवचनत्वं, तदा क्रियायास्तुल्या क्रियैव प्रत्ययार्थो न्याय्य इत्यसत्त्वभूतत्वात् तस्याः सिद्धेऽलिङ्गसङ्ख्यत्वे म्वरादिषु सत्त्ववचनेषु मध्येऽव्ययसंज्ञार्थं वतेः पाठोऽत्रापि प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे न कार्यः स्यादिति प्रत्ययार्थविशेषणपक्षमुत्कर्षयितुं 'रुधमेवं तत्रैव पाठो कर्तव्यः स्यात्' इति भाष्यकारः प्राह । क्रियामात्रवचनत्वे हि ब्राह्मणादिशब्दानां द्वावपि प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थविशेषणपक्षौ, समानानुभयत्रापि क्रियायाः प्रत्ययार्थत्वात् । यदा त्वस्मत्पक्षे क्रियानां ब्राह्मणशब्देऽव्ययः, ततोपमेयोऽपि तेन तुल्यः क्रियावानेव न्याय्य इति तस्यासत्त्वभूतत्वाद्धिङ्गमङ्ग्याप्राप्तावव्ययेषु वतेः पाठोऽस्मिन्नेव पक्षे कर्तव्यः स्यादिति युक्तं प्रत्ययार्थविशेषणपक्षस्य तदा पाठेनोत्कर्ष आख्यातुम् ॥ ४९४ ॥

तदेकैकीयमनं शाक्यमुद्गाव्य म्मतं निरव्ययनयां निगमयितुमाह —

जहाति जातिं द्रव्यं वा तन्मात्मानपने स्थितः ।

क्रियायास्तु श्रुतिर्पन्मात् तद्व्यर्थेऽवतिष्ठते ॥ ४९५ ॥

यत एवं क्रियामात्राभिधाने दोषः, तन्मात्रेकदेशेऽपि वर्तमानो ब्राह्मणशब्दो जातिं द्रव्यं वा न परित्यजति । जातिरत्रोपमानत्वेनोपात्ता द्रष्टव्या । यथा साहचर्यपरिहारार्थं गुणमनुदायेऽपि वर्तमानः शब्दो जातिनिमित्तं न

त्यजति , तथावयवेऽपि वर्तमानो द्रव्यं वाच्यं न जहाति । यस्माच्च सूत्रे क्रियायाः प्रकृत्यर्थोपाधित्वेन श्रवणं, तस्मात् तद्वति क्रियावति द्रव्ये ब्राह्मणादि-
शब्दोऽत्र वर्तमानो गृह्यते, अन्ये तु सहचारिणो धर्मास्त्यज्यन्त इत्यवयववृत्ति-
ताप्युपपद्यते ॥ ४९५ ॥

यदि तर्हि क्रियायानभिधेयः, तदा क्रियायास्तृतीयासमर्थत्वं कथमित्यत आह—

अक्रियाणां निवृत्त्यर्था यतथात्र क्रियाश्रुतिः ।

क्रियोपलक्षिते तस्मात् क्रियाशब्दः प्रतीयते ॥ ४९६ ॥

मुख्यस्य क्रियामात्राभिधायिनस्तृतीयान्तस्यासम्भवादक्रियाणां द्रव्यगुण-
तद्गतां निवृत्तित्वात्पर्येण क्रियाशब्दोऽत्र कथ्यमानः क्रियावन्तमुपलक्षयति
मुख्यार्थासम्भवे लक्षणाया गङ्गादिषु दृष्टत्वात् ॥ ४९६ ॥

कथमेतत् । यावता होतव्यादयः क्रियामात्रवचनाः सन्तीति । तदाह —

होतव्यादिषु यस्माच्च क्रियान्या ब्राह्मणादिवत् ।

अपेक्षणीया शुद्धेऽर्थे तस्माद् वृत्तिर्न कस्यचित् ॥ ४९७ ॥

ब्राह्मणवदित्युक्ते यथाध्ययनमुपमाननिमित्तत्वेऽपेक्षणीयं साधारणो धर्मः,
तथा ब्राह्मणहोतव्येन तुल्यं क्षत्रियस्य होतव्यमित्यत्राप्यन्या क्रिया साधारण-
धर्मभूतापेक्षणीया स्यात् । अन्यथा समन्वयानुपपत्तिः । तथाच सत्त्वंवचनैर्ब्राह्म-
णादिशब्दैस्तुल्या होतव्यादयः । तत्रापि धर्मान्तराधारभावमनुभवन्ती क्रिया
स्वरूपार्थपति , सत्त्वभावापत्तेरिति केवलक्रियावचनाभावान्मुख्यार्थासम्भवे क्रिया-
शब्देन तद्वदुपलक्षणं न्याय्यमेवे ॥ ४९७ ॥

तत्रैतत् स्यात् । यद्युपमेये क्रियाश्रुतेः संशोपमानेऽप्याश्रीयते साधारणो धर्मः, तदा
विभक्तव्यवृत्तिपरिष्पन्नाप्रमातेन । अस्तु समुदाय एव वाच्यः । तथापि हि तत्त्वां क्रिया-
मेवोपरारिणांमपेक्षितमह इत्याशङ्क्याह —

सर्वं वाप्येकदेशो वा-यस्मिन्नाश्रीयते क्वचित् ।

विशेषवृत्तिं तं सर्वमाहुर्भेदे व्यवस्थितम् ॥ ४९८ ॥

समुदायवचनोऽवयववचनश्च यः शब्दस्तं सर्वं शब्दं विशेषवृत्तिं विशि-
ष्टार्थवाचकमाचक्षते , यतो भेदे विशेषे सर्वस्य शब्दस्यावस्थानम् । तथाहि—
यदावयवे प्रयोगः, तदा सर्वं समुदायरूपं नापेक्ष्यत इति तन्निरृत्त्या विशेष एव
शब्दार्थः । यदापि समुदाये प्रयोगः, तदैकदेशो नापेक्ष्यत इति तन्निरृत्त्या वि-

शेषवचन एव शब्द । यथा हि प्रदेश प्रदेशान्तरस्य च्छिन्दन् विशेष इत्यु-
च्यते, तथा समुदायोऽप्ययत्र निर्वर्त्यन् विशेष इत्युभयवृत्तिरपि शब्दो विशेष-
विषय । ततश्च समस्तधर्माच्छ्रुतितस्यार्थस्य निरूपणात् तथेव शब्देनाभिधाने
गुणसमुदायविषयत्वे शब्दाना समर्थिते ब्राह्मणशब्देन यदा समुदायाभिधान
तदावयवस्यापच्छेदान्निवारणात् कथं प्रतीयते, येन समुदायवचनत्वेऽपि तत्तिमित्त
उपमानोपमेयभावोऽप्रगम्यते । समुदायाभिधाने हि तन्मैव प्राधान्य विकल्पसमु-
च्यव्युदासेनोक्तम् । समृद्धिरूपो हि समुदायोऽभिधीयते । न स्वत्रावयवा भे-
दवन्त कथ्यन्ते । विकल्पेन समुच्चयेन वा रोदविपक्षया हि विकल्पो वा स्यात्
समुच्चयो वा । अमेदप्राप्तान्नु समुद्धिता यदा अभिधीयन्ते, तदा न विकल्पो न
समुच्चय । अत एव बृहदशब्देन मूलादीना भेदेनानभिधाताद् बहुवचन न
भरति । तस्मात् समुदायाभिधानेनाभिधीयमानोऽवयव इति तेन निष्कृष्टरूपेणान-
भिधीयमानेन न कश्चिदुपकार इति समुदायवपेन्मूढतोऽप्रयव समाविष्टव्यापार-
द्रव्यलक्षणोऽत्र ब्राह्मणशब्दस्यार्थो वाच्य । केरलाया क्रियाया वाच्यत्वे दोषाभि-
धानात् क्रियोन्मुख द्रव्यमभिधेयमिति क्रियामुत्वेन तुल्यतोपपत्तिस्तस्य ॥४९८॥

ययत्रयवे समुदाये च शब्दस्य उक्तौ विगेपवचनव किमिदानीं सामान्यवचन स्या
दित्यत आह—

समुच्चयो विकल्पो वा प्रकाराः सर्व एव वा ।

विशेषा इति वर्णयन्ते सामान्यं चाविकल्पितम् ॥ ४९९ ॥

यदि समुच्चिता सर्वे भेदा शब्देनाभिधीयन्ते, अथ विकल्पिता । सर्व-
था विशेषवचनत्वमेव शब्दानाम् । तत्राक्षनेसार्थो भिन्नरूप समरुद्धयतयाभिधीय-
मान समुच्चितोऽभिहितो भवति चातिगुणक्रियादिरूप । तत्र चैकदेशभात्रस्य
विकल्पमथ च निवृत्तिरिति विशेष एवायम् । एव पर्यायेणाभिधीयमानास्त एवार्थो
विकल्पिता भवन्ति । तत्रापि च समुच्चयस्य व्युदासाद् विशेषमप्यर्थव । यद्यपि च
समुदायोऽविकल्पसमुच्चयो वाच्य इत्युक्तं, तथाप्यनेकार्थताप्रकारपरिसस्याप्रसङ्गे-
नात्र विकल्पसमुच्चयापुपात्ता । समुच्चयाद् भेदेनोपादानाच्च प्रकार इति द्रव्य
प्रति गुणभूता धर्मा निर्दिष्टा । तथाच सामान्यादेशप्राप्ता गुणप्रधानभावे
नात्र धर्मा निरक्षिना इति तृतीयोऽय पक्ष । समप्राधान्य पर्यायो गुणप्रधानभावर-
क्षेति पलावानत्र प्रकार समसी कमेणोपन्यस्त । त एते सर्व एवाभिधीयमाना-

प्रकाराः प्रतिनियतभेदापोहहेतुत्वाद् विशेषा एवावगन्तव्याः । सामान्यमप्यवि-
कल्पितं प्राधान्येनाभिधीयमानं विशेष एव प्रतिनियतविशेषापावर्तनात् । तथा-
हि सामान्यरूपोपरगेण युगापदेव बहवो विशेषाः कथ्यमानाः प्रतिनियतमपावर्त-
यन्त्येव विशेषं, सर्वेषामभिन्नसामान्यानुबेधेन क्रियायोगात् । अत एव भाष्यं—
'सामान्यमपि यथा विदोषस्तद्भदि'ति ॥ ४९९ ॥

एवं विशेषवचनत्वे शब्दानां व्याप्तिर्यददर्शिता । तथाच, समुदायवचनत्वेऽपि सति हि ।
इदं तु नक्तव्यम्—उपमाने क्रियागुणवारेषोपकारात् तद्विषय शब्दानां समुदायवचनत्वे
षीद्वामिलाह—

न हि ब्राह्मण इत्यत्र भेदः कश्चिदपाश्रितः ।

अपाकृतो वा तेनार्यं समुदाये व्यवस्थितः ॥ ५०० ॥

नियतस्य भेदस्य प्रतिपादने तदपरस्य निवारणात् समुदायवचनत्वं न
स्यात् । न चात्र कश्चिदङ्गीकृतोऽपरश्च निवारितो विशेष इति युक्तं समुदायवच-
नत्वम् । प्रकरणादिनिरपेक्षो हि ब्राह्मणशब्दः समूहमेवाचष्टे । इत्थंच समुदाय-
वचनत्वे क्रियागुणयोः शब्दार्थत्वादुपमाहेतुत्वमित्युपमानविषये समुदायवचनत्व-
स्यास्त्युपयोगः ॥ ५०० ॥

तथाप्यवयववृत्तित्वं तत्र यन्नादिसाह—

क्रिया त्वाश्रीयते यस्मिन् स भेदोऽध्यवसीयते ।

तथान्यथा सर्वथा चेत्यप्रयोगे न विद्यते ॥ ५०१ ॥

यस्मिन्नुपमाने क्रियाश्रीयते साधारणधर्मत्वेनापेक्ष्यते, तत्र स क्रियाख्यो
धर्मः समुदायरूपस्य शब्दस्य वाच्यो निश्चीयते । ब्राह्मणेन तुल्यमधीत इत्यत्र
अध्ययनस्य साधारणस्य धर्मस्याश्रयणमिति शब्दान्तरसंनिधानात् तत्रैवावयवे
ब्राह्मणश्रुतिः समर्थ्यते । यतः शब्दान्तरस्याप्रयोगे स नियतोऽभिमतः प्रकारोऽन्यः
सर्वो वा न संभवति । अनपेक्षितशब्दान्तरप्रयोगादिः शब्दो ज्ञातिरिति स्वार्थे प्रसिद्धं
समुदायरूपमेवाह यतः, तस्मादुपमावैपर्यं यत्नात् समुदायशब्दस्यावयवे श्रुतिरि-
त्यर्थः ॥ ५०१ ॥

तमेव यन्नाह—

उपमाने क्रियावृत्तिमुपमेये क्रियाश्रुतिः ।

प्रत्यापयन्ती भेदस्य करोतीत्यपदार्थताम् ॥ ५०२ ॥

ब्राह्मणवदर्थते क्षत्रिय इत्युपमेये क्षत्रिये क्रिया श्रयमाणा उपमानेऽपि
ब्राह्मणशब्दे क्रियार्थत्वं सूचयति । समानधर्मप्रयुक्तो ह्युपमानोपमेयभाव इत्युच्यते

यत्र क्रियासाधारणत्वम् । ततश्च भेदस्य प्रदेगसात्रोपमानपदेनाभिधानं निश्ची-
यते । उपमेयगता क्रियाश्रुतिरुपमानगतां क्रियां नाभिदधाति । किन्तु ततोऽव्यं-
सीयते क्रियावचनत्वमुपमानशब्दस्येतीवमञ्जः ॥ ५०२ ॥

न च शुद्धायाः क्रियाया वचनं संभवतीति क्रिययोरप्युपमानोपमेयभावेऽभिधेदिते
व्यापाराविष्टद्रव्यवचनादेव तृतीयासमर्थाद् वतिरित्याह—

व्यापारेणैव सादृश्ये व्यापारस्य विवक्षिते ।

क्रियावद्वचनाच्छब्दात् प्रत्ययः प्रतिपाद्यते ॥ ५०३ ॥

ब्राह्मणाव्ययनेन तुल्यं क्षत्रियव्ययनमित्यपि क्रिययोः साम्येऽव्ययनवदि-
ति सौष्ठवादिधर्मान्तराधारभावं प्रतिपद्यमाना क्रिया प्रातिपदिकार्थो द्रव्यायमाणै-
वेत्यत्रापि पूर्ववत् क्रियाश्रुतेरुपलक्षणत्वात् क्रियाविष्टद्रव्यवचनादेव तृतीयासमर्थाद्
वतिरिति समानं पूर्वेण ॥ ५०३ ॥

यदि द्रव्यवचनादपि समाश्रितक्रियाप्रधानान् प्रत्ययोऽव्ययनम्व्यते, तथा क्रियाया अम-
स्वभूतात्वादादिङ्गसंख्यत्वे मिद्रे स्वरादिषु षतेः किमर्थं पाठश्रोगत इत्याद्यदपाह—

क्रियावतोऽपि सादृश्ये वक्तुमिष्टे क्रियावता ।

अध्येता ब्राह्मण इव प्रत्ययो न निवर्तते ॥ ५०४ ॥

क्रियावतोर्द्रव्ययोरप्युपमानोपमेययोरेषाचक्रियाद्वारकं सादृश्यमाश्रित्य
ब्राह्मण इवायं क्षत्रियोऽध्येता ब्राह्मणेन तुल्योऽध्येता ब्राह्मणवदिति स्वादानिष्टः
प्रत्ययो वतिः । तथाच सत्त्ववचनत्वाद्रव्येषु वनेः पाठः कर्तव्य इत्युक्तम् ।
द्रव्येप्राधान्ये हि सत्त्वं वच्यन्तस्येति लिङ्गसंख्यायोगः स्यात् । अतः स्वरादिषा-
ठेनाव्ययत्वमारभ्यते ॥ ५०४ ॥

ननु च क्रियावनोरपि क्रियाद्वारक एवोपमानोपमेयभावाः, तत्र चेयत् एव वतिरिति,
कथमनिष्टोऽनेन प्रत्ययो न निवर्तते इत्युच्यते—

अधीते तुल्य इत्येवं पुंलिङ्गेन विशेषणम् ।

क्रियान्वतिः क्रियायां तु तुल्यशब्दे नपुंसकम् ॥ ५०५ ॥

क्रियावतोः सादृश्ये वतिर्विधीयमानः सत्त्वरूपत्वात् तयोस्तुल्यशब्दस्त-
लिङ्ग एव प्रयुज्यते, ब्राह्मणेन तुल्योऽधीते क्षत्रिय इति । तथाच क्रियानिमित्तं
तुल्यत्वं नियमेन न प्रतीयते । अन्येन केनचिद् धर्मेण तुल्योऽधीत इत्यप्यवग-
मात् क्रियातुल्यत्वस्यासंप्रत्ययादत्र प्रत्ययो नेप्यते । क्रियानिमित्ते तु सादृश्ये
प्रत्यय इति तत्र तुल्यशब्दः क्रियायां निपतन्नसत्त्वभूतत्वात् तस्याः शब्दसंस्का-

सार्थं लिङ्गसर्वनाम नपुंसकमेवाश्रयते । तथाच क्रियानिमित्तं तुल्यत्वं ब्राह्मणेन तु-
ल्यमधीत इति नियोगतः प्रतीयत इति तत्रैवेप्यते वतिः । अत्र च पक्षे सत्त्व-
भूतस्यापि क्रियाविशेषणस्य विशेष्यधर्मानुवृत्तेर्लिङ्गविशेषायोगादव्ययेषु पाठो न
कार्यो वतेः ॥ ५०५ ॥

इदानीमत्रैव प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे “यदि तर्हि तृतीयासमर्थे विशेष्यते, प्रत्ययार्थोऽवि-
शेषितो भवति । तत्र को दोषः । तृतीयासमर्थात् क्रियावाचिनो गुणतुल्यत्वेऽपि प्रत्ययः
प्राप्नोति । पुत्रेण सह तुल्यः स्थलः, पुत्रेण सहतुल्यः पित्रलः” इति यो भाष्ये गुणतुल्य-
ऽपि प्रत्ययः प्रसञ्जितः, स कथमुपपद्यते । यावता न पुत्रशब्दः क्रियावाचीत्याशाद्वा भाष्यं
समर्थयितुमापातयति —

प्रकृत्यर्थे विशिष्टेऽपि प्रत्ययार्थाविशेषणात् ।

पुत्रेण तुल्यः कपिल इति वृत्तिः प्रसज्यते ॥ ५०६ ॥

एकत्वात् क्रियाशब्दस्य प्रकृत्यर्थविशेषणोपक्षये प्रत्ययार्थस्य तुल्यत्वस्या-
विशेषितत्वाद् गुणेनापि कपिलत्वेन तुल्ये पुत्रशब्दात् तृतीयासमर्थाद् वति-
स्यादिति चोच्यमाणं विवृतम् ॥ ५०६ ॥

पुत्रशब्दस्य क्रियावाचित्व समर्थयितुमाह —

याः पुत्रे रूढसम्बन्धाः क्रिया लोके विवक्षिताः ।

ताभिः क्रियावतः पुत्राद् गुणतुल्ये वतिर्भवेत् ॥ ५०७ ॥

पितुर्निदेशे यो वततेऽधीते, सन्तानमनुवर्तते च, स पुत्रः सदाचारानु-
पालनात् कथ्यते । यस्तु न नियोगकारी, नाध्येता, न सदाचारः, तमपुत्रोऽय-
मिति व्यवहरन्तीति निदेशस्थानादिक्रिया पुत्रशब्दार्थे निरूढयोगाः पुत्रशब्दो-
ऽन्तर्भावयति, यथा ब्राह्मणादयोऽध्ययनादिकान् धर्मानिति । तद्वदयमपि समुदाय-
वचन इत्यत्रोपाचक्रियामि क्रियावतः पुत्रादवयववचनात् तृतीयासमर्थाद् गुणे-
नापि तुल्ये विवक्षिते वतिर्भवेत् ॥ ५०७ ॥

तत्रैतत् स्यात् । ‘पुन्नाम्नो नरकाद् यस्मात् प्रावते पुत्र इत्यतः’ इति पुत्रशब्दप्रवृत्ति-
निमित्तं परनादिक्रियामवर्धयति को निदेशस्थानादिषु वाक्यासु पुत्रार्थसहचारिणोषु क्रियास्तदाह
इत्यत आह —

अन्तर्भूतं निमित्तं च रूढिशब्देषु यद्यपि ।

क्रियास्तु सहचारिण्यो रूढाः सन्ति पदार्थवत् ॥ ५०८ ॥

इह रूढिषु नावयवार्थानुगम इति प्रवृत्तिनिमित्तभूतामन्तरङ्गामपि क्रिया-
मनादृत्य पदवाच्यद्रव्यतुल्याः साहचर्येणाव्यभिचारात् प्रतीयमानाः प्रसिद्ध-
निदेशस्थानादयः क्रियाः समाश्रीयन्ते । प्रवृत्तिनिमित्तभूता हि क्रिया व्युत्पत्ति-
निबन्धनत्वेन परमार्थीयते । नार्थक्रियामु तस्या व्यापारः । निरूढयोगानां तु
प्रसिद्धिबन्धाच्छब्दार्थत्वमेवेति ताभिरेव तद्वृत्तश्रीयते । तदेवमेकेन विशेषणेनो-
भयविशेषणायोगात् क्रियाग्रहणेन प्रकृत्यर्थे विशेषिते क्रियावदुपलक्षणार्थत्वात्
क्रियाश्रुतेर्वाङ्मनादिशब्देभ्यः क्रियावद्वचनेभ्यः प्रत्यये समर्थितेऽपि प्रत्ययार्थस्या-
विशेषितत्वाद्गुणतुल्येऽपि प्रत्ययप्रसङ्ग इति ॥ ५०८ ॥

अस्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणं यत्नं तुल्यं क्रिया चेत् सा भवतीति' पदान्तरमुपन्यतां
माथ्ये व्याख्यातुमाह -

क्रमं तु यदि वाधित्वा प्रत्ययार्थविशेषणम् ।

प्रधानानुग्रहात् साम्याद् विभक्तेश्चावतिष्ठते ॥ ५०९ ॥

स्थाननिमित्तः क्रम उक्तः । प्राथम्यात् तेनेत्येवत् क्रियाशब्देन विशेष्यत
'इति । तस्य स्वत्र वाधः । समानविभक्तित्वात् प्रधानत्वाच्च प्रत्ययार्थस्य तुल्य-
मित्यस्य क्रियेति विशेषणं न्याय्यमित्येवं कल्प्यते । तथाहि प्रधानस्य प्रत्ययार्थस्य
विशेषणयोगे कल्प्यमाने गुणस्य प्रकृत्यर्थस्य तदनुपपत्तिः । सामानाधिकरूप्येन च
सञ्चन्धसम्भवेऽध्याहारेण तेनेत्यस्य क्रियेति सम्यन्धो न न्याय्यः । विभक्तिसाम्यं
हि शब्दप्रत् । अशब्दस्तु क्रमः ॥ ५०९ ॥

एवं प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षं वर्तमान्त्वा यदि प्रत्ययार्थविशेषणपक्षं कल्पने, तदाप्यापि
पूर्वशेषणमित्याह -

प्रकृतेरविशिष्टत्वात् क्रियानुल्ये प्रसज्यते ।

पुत्रादौ गुणशब्देभ्यः पूर्वोक्तस्य विपर्यये ॥ ५१० ॥

एकेन विशेषणेन द्वयोरयोगान् क्रियाग्रहणेन प्रकृतिरविशेषितात्र स्यात् ।
नतश्च गुणवचनेभ्यः स्थूलादिभ्यः पूर्वोक्तनिदेशस्थानादिक्रिया क्रियया तुल्ये पुत्रे
वाच्ये वतिर्भवेत् । तथाहि - प्रकृत्यर्थविशेषणे यदुदाहरणं, तदेवान्न विपर्ययेणो-
दाहर्तव्यं, स्थूलेन तुल्यः पुत्र इति । तदुक्तं भाष्ये - 'एवमपि तृतीयासमर्थ-
यविशेषितं भवति । तत्र को दोषः । तृतीयासमर्थदिक्रियावाचिनः क्रियानुल्येऽपि
प्रत्ययः मामोती'ति ॥ ५१० ॥

केचिन् पुनरत्र साक्षाद् भाष्येऽनुदाहृतान्नात् स्थूलेन तुल्यो यातीत्येवमुदाहरन्ति तथाहाष्यातादुपमेयस्य क्रियाविशिष्टस्य प्रतीतिरितीदनेव युक्तमिति मन्वन्ते । तत्र न । यत् —

स्थूलेन तुल्यो यातीति बहिरङ्गा क्रियाश्रुतिः ।

अनिमित्तं वतेस्तुल्यं यातीत्यत्रेष्यते वतिः ॥ ५११ ॥

तुल्यो यातीति पुंलिङ्गेन सामानाधिकरण्यान्नियोगात् क्रियातुल्यत्वं नाव-
गम्यते । यः केनचिद्वन्द्येन धर्मेण स्थूलेन तुल्यो देवदत्तः, स यातीत्येवमपि
प्रतीतेः । तथाच देवदत्ते निरूढेन धर्मान्तरेण तुल्यतया निर्जाते तस्य पश्चात्
सन्निपतन्ती क्रियाश्रुतिर्वतेः प्रत्ययस्योत्पत्तौ निमित्तं हेतुर्न भवति । शाब्दी हि
क्रिया भवेदुपमानोपमेयसम्बन्धे निबन्धनम् । नचेह स्थूलेन तुल्य इति पदद्वय-
सम्बन्धकाले तत्प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्ते काचित् सन्निहिता क्रिया, स्थूलशब्दस्य गुण-
वचनत्वात् तुल्यशब्दस्य च पुंलिङ्गत्वे क्रियाविषयत्वाभावात् । वृत्ते तु सम्बन्धे
प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्ते पदान्तरात् पश्चात् प्रतीयमाना क्रिया बहिरङ्गा नोपमासम्बन्धे
निमित्तम् । एवंच स्थूलेन तुल्यः पुत्र इत्यम्मादस्याविशेषः । यदा तु
स्थूलेन तुल्यं यातीति नपुंसकलिङ्गेन तुल्यशब्देन सामानाधिकरण्यं यातीत्यस्य,
तदा क्रियाप्राधान्यं नियोगात् प्रतीयते, असस्त्वभूतत्वात् क्रियायास्तद्विशेषणस्य
नपुंसकत्वोपपत्तेः । तथाचात्रेष्यते वतिः । स्थूलवद् याति मन्दायुमानपदविन्यासश-
लितोदरफलश इति । अत्र हि प्रकृतिप्रत्ययार्थाभिधायिपदद्वयैसमन्वयकाल एव
शब्दवाच्या क्रिया संभवस्युपमानोपमेयभावनिमित्तं, द्राक्षणवदधीत इतिवदिति
न बहिरङ्गात् प्रतीतिः ॥ ५११ ॥

तदेवं पक्षद्वयेऽपि समीकृतस्य दोषस्य भाष्ये नसाधिरभिहितः — 'नैव दोषः । या
तत् द्रव्यं क्रिया चेत् सा मन्तीत्युच्यते । तुलया च समितं द्रव्यम् । यदि च तृतीयासम्ब-
न्धे क्रिया प्रत्ययार्थोऽपि क्रिया, ततस्तुन्दं भवतीति । तदेतत् तात्पर्यतो विदुषोति—

द्वयं विशेष्यते तेन यदेकत्र विशेषणम् ।

तुल्यशब्दो हि तं धर्ममुभयस्थमपेक्षते ॥ ५१२ ॥

यत् क्रियाग्रहणमेकत्र क्षुभं सद्विशेषणं तेन क्रियाग्रहणेन द्वयं प्रकृतिप्रत्य-
यार्थलक्षणं विशेष्यतेऽवच्छिद्यते । कथमेकेनोभयविशेषणम् । एवं हि प्रकृतिभेद-
स्तस्य भवेदित्यत्र आह—तुल्यशब्दो हीत्यादि । सादृश्यस्योभयाधिष्ठानत्वात्

यस्मात् तुल्यशब्दस्त क्रियास्य धर्मसुभयगतमाङ्गीकरोति, तस्मादुभयविशेषण सामर्थ्यादवतिष्ठते श्रुत्यैकनिष्ठत्वेऽपीति ॥ ५१२ ॥

एत हि तुल्यशब्दार्थ उपपद्यते इत्याह—

एतः समानो धर्मश्चेदुपमानोपमेययोः ।

तुलया संमितं तुल्यमिति तत्रोपपद्यते ॥ ५१३ ॥

भाष्येऽभिहित—‘तुलया च समितं तुल्यमिति । यद्यपि सदृशोऽर्थं तुल्यशब्दो रुढः, तथापि व्युत्पत्तिनिबन्धन क्रियानुनिधीयत इत्याशयः । तथाच यथा तुलया किञ्चित् परिच्छिद्यते, तथा समानेन धर्मेण परिच्छेद इति समितत्व समानन्दमस्ति । एवञ्चैकत्रापि श्रुतोऽप्यत्र साम र्यादन्वयी समानो धर्मोऽवगम्यत इति तात्पर्येण तुलया समितवमुक्तम् । तस्मात् प्रवृत्त्यर्थविशेषणेऽपि प्रत्ययार्थं क्रिया । न ह्यन्यन्तुल्य क्रियाम्ति, अन्यदन क्रियाया ॥ ५१३ ॥

एत प्रत्ययार्थविशेषणमपि तुल्यशब्दसामर्थ्यात् प्रवृत्त्यर्थविशेषणं दत्तुमवश्यकमासीत् नोपा नास्ति । स चान् समाना धर्मा न य स्थित् । अपितु यथादनाया मनिहित इत्याह—

सूत्रे श्रुतश्च द्विष्टोऽसावभेदेन प्रतीयते ।

न च सामान्यशब्दत्वाद्भ्रुता गम्यते क्रिया ॥ ५१४ ॥

असौ क्रियास्यो धर्म सूत्रे क्रिया चेदिति श्रुत शब्देनैरगामित्वेऽपि चोदिते तुल्यतासामर्थ्यादुभयगतोऽवगम्यते । एतच्च पुत्रेण तुल्यं म्धूलं, म्धूलेन तुल्यं पुत्र इत्यत्र प्रत्ययो न गमति । यत्र हि श्रूयते क्रिया, तत्रोभयगतरेतापेक्षता न त्वत्राश्रयभाषे क्रियाशब्दे । नच पुत्रशब्द एव क्रियावचनोऽस्य सामान्यशब्दत्वात् । मन्त्रिये निष्क्रिये चात्रिशेषेण हि पुत्रशब्द प्रयायकत्वेन वर्तते । ततश्चात्र नियोगत क्रियत्र सादृश्यमिति नाम्बरगम । धर्मान्तरेणापि सामान्यमप्ये समुदायशब्दस्य क्रियावचनस्यै प्रवृत्तेरप्रमाणत्वात् । यन्नमगविगम्या हि प्रवृत्ते वृत्ति शब्दस्यैत्युक्तम् ॥ ५१४ ॥

ननु यत्तदुपधारितत्वात् निष्क्रियत्वात् पुत्रार्थे क्रिया प्रवृत्तिरिति तत्र सामान्यशब्दस्य पुत्रशब्दादप्यत्रापि —

अभ्रुताश्च प्रतीयन्ते निदेशस्यापिनादयः ।

ये धर्मा नियतास्तेषां पुत्रादिषु न विद्यते ॥ ५१५ ॥

१ 'यद्व्ययं तुल्यं पुत्रः । एतान् तुल्यं स्पष्टं इ' प १०७ ।

श्रुतेः प्रतीतिदेतुत्वादश्रुताः कथं प्रतीयन्त इत्युक्तं नियता इति । तदर्थ-
मर्थः—श्रुत्यभावादयमेव धर्म इति प्रतीतिर्नास्ति । सामान्येन तु प्रतीतावस्ति
निमित्तं नैयस्यं नाम । तथाहि निरुद्धयोगत्वात् प्रसिद्धेः पदार्थैकदेशभूतानां
भवति क्रियाणामन्तरेणापि स्ववाचकप्रयोगं पुत्रशब्दात् सामान्येन प्रतीतिः ।
एवमपि च तेषां बहूनां धर्माणां निरुद्धत्वात्प्रियतस्य वाचकस्याभावान्नियोगतः
क्रियाया एवोपग्राहेतुत्वात्स्यासंप्रत्ययात् तेषां सामान्यधर्माणां संबन्धित्वेन पुत्रा-
दिषु वाच्येषु तद्विद्वृत्तिर्नास्ति । पुत्रवदयं माणवक इत्यत्र वत्त्वर्थसामर्थ्यात्
क्रिया योग्याध्याहर्तव्या । पुत्रवदयं माणवको द्रष्टव्य इत्यादि । एवं स्थानिव-
दादेशः (१-१-५६) इत्यत्रापि स्थानिवद् वर्तत इत्यर्थः । इत्यञ्च स्थूलेन तुल्यं
याति स्थूलवद् याति इति वृत्तिरुक्ता । अनपेक्षिते तु क्रियापदे नास्त्यवगतिः ॥

एतमेवार्थं निगमयति—

अनाश्रितक्रियस्तस्मान्न तुल्योऽस्ति क्रियावत्ता ।

क्रियायाः श्रवणे सापि क्रियावत्ता प्रतीयते ॥ ५१६ ॥

असति क्रियापदप्रयोगे यस्मान्नियमेन क्रिया साधारणी न प्रतीयते,
तस्मात् पुत्रादिषु नियोगतः क्रियानिमित्तस्योपमानोपमेयभावस्याप्रतीतिर्वृत्तिर्नास्ति ।
अतोऽनपेक्षितासाधारणक्रियो नापरेण क्रियावत्ता सदृशो विद्यते । द्वाङ्गणवद-
धीते क्षत्रिय इत्यादौ तु मूढोदाहरणे साक्षादुपमेयगतत्वेन क्रियायाः श्रवणे क्रि-
यासंबन्धनिमित्तत्वेनोपमानेऽपि गम्यत इति द्वयोरपि पक्षयोर्दोषप्रतिविधानसा-
म्यम् ॥ ५१६ ॥

एवमपि प्रत्ययार्थविशेषणपक्ष एव सिद्धयन्ति । तथाहि भाष्यं—“नि पुनरत्र ज्यायः ।
प्रत्ययार्थविशेषणमेव ज्याय । कुत एतत् । एवं हि श्रुत्वानार्थेण सूत्रं पठितम् । यतिना
सामानाधिकरण्यं दृश्यम् । अपि चाप्येषु धते पाठो न कर्तव्यो भवति क्रियायामर्थं भव
निप्रसंख्याभ्यां न बोध्यन्” इति । एतद् व्याचष्टे—

द्वयोः प्रतिविधानान्च ज्यायस्त्वमभिधीयते ।

नित्यासत्ताभिधायित्वात् प्रत्ययार्थविशेषणे ॥ ५१७ ॥

उभयोरपि पक्षयोर्दोषप्रतिविधानात् प्रगम्यत्वे प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे ज्या-
यस्त्वमभिधीयते । यत्नान्तरापेक्षया ह्यत्र पक्षे लाघवमिति प्रशस्यतस्त्वमाख्यायणे ।
तथाहि—क्रियाया असत्त्वभूताया नित्ये नियोगतो वक्तेः प्रत्यायकत्वादतिहमस्य-
तयाव्ययत्वंसिद्धेः स्वरादिषु पाठो न कर्तव्यो भवति ॥ ५१७ ॥

ननु चात्राणि पक्षे क्रियावत् सत्त्वभूतस्य वतिमान्श्रुतेः कर्तव्य एव स्वरादिषु बतेः पाठ इत्याशङ्क्याह —

अमत्त्वभूतो व्यापारः केवलः प्रत्यये यतः ।

विद्यते लक्षणार्थत्वं नास्ति तेन क्रियाश्रुतेः ॥ ५१८ ॥

प्रत्ययं विषयभूते वाच्यत्वेन यन्मादसत्त्वभूतो व्यापारः क्रियालक्षणः केवलो द्रव्यरहितोऽस्ति, तेन क्रियाश्रुतेः क्रियाशब्दस्य क्रियावदुपलक्षणत्वं नास्त्यत्र पक्षे यथा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे शुद्धायाः क्रियायास्तृतीयासमर्थीया असंभवात् पूर्वमुक्तम् । संभवति हि श्रौते मुख्येऽर्थे लक्षणाया अनुपपत्तिः । तथाच क्रियामात्राभिधायित्वात् प्रत्ययन्वयव्यत्योपपत्तौ तत्र पाठो न कर्तव्यः ॥५१८॥

तत्रैतन् स्यात् । यथा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे शुद्धाया क्रियाया अर्थाभावान् तदुपादानं, तथात्राणि पक्षे प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे क्रियाया क्रिययैव तुल्यत्वात् तस्य शुद्धाया अभावे क्रिया-
शब्दचानादिव प्रत्यय इति च पक्षबोधिरेव इत्यन आह —

क्रियावत्तस्य ग्रहणात् प्रकृत्यर्थविशेषणे ।

क्रियामात्रेण तुल्यत्वे सिद्धासत्त्वाभिधायिता ॥ ५१९ ॥

प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे क्रियावत् प्रकृत्यर्थत्वेनोपादानात् तुल्यतासामर्थ्याद् यदा क्रियैवोपमेयेति पक्षः, तदासत्त्वभूतार्थत्वाद् अत्यन्तम्याव्ययत्वं सिद्धम् ॥

यदा तु क्रियानात् प्रत्ययार्थ इति पक्षस्तदाह —

यदा क्रियानिमित्तं तु सादृश्यं स्यात् क्रियावतोः ।

क्रियावतोऽभिधेयत्वात् तदा द्रव्याभिधायिता ॥ ५२० ॥

। ५ तुल्यमिति ननुमहेन विशेषणात् साक्षात् क्रियैव सदृशी समधिगम्यते । सा च क्रिया क्रियान्तरं यदा सौष्टवादिना समानेन धर्मणोपमिमीते, तदा प्रत्ययार्थविशेषणपक्षः । यदा तु क्रियावानुपमीयते, तदा द्वैतम् । व्यापारानुविद्धस्य वा प्राधान्यं तस्य व्यापारोपलक्षितस्य वा । पूर्वत्र पक्षेऽमत्त्वभूतत्वाद् अव्ययत्वं सिद्धम् । आग्यातत्राच्यो ह्युपमेय इत्याख्यातम्यासत्त्वभूतार्थप्राधान्याद् अव्ययत्वम् ॥ ५२० ॥

क्रियोपलक्षितस्य द्रव्यस्य तु प्राधान्ये प्रकृतिवाच्योऽपि क्रियावाच, प्रत्ययार्थोऽपि क्रियावाचस्तु न्यतावशाद् इति वतेः सत्त्वभूतार्थवाचित्वात् पाठेनाव्ययत्वमुक्तमित्याह—

अव्ययेषु वतेः पाठः कार्यस्तत्र स्वरादिवत् ।

ब्राह्मणेन समोऽध्येतेत्यत्र च प्रत्ययो भवेत् ॥ ५२१ ॥

स्वरादीनां सत्त्ववचनत्वं, स्यो रोहावः, स्वर्गात् इति सत्त्वसं-
बन्धाव्यभिचारिणः कर्मादिभावस्य दृष्टत्वात् । अतएव चादिष्वसत्त्ववचने-
ष्वेषां पाठो न कृतः । पृथक् पाठेनाव्ययसंज्ञारूपा । एवं वत्यन्तस्य द्रव्यवचनत्वे
तद्वत् पाठेनाव्ययसंज्ञा कार्या । पाठसमर्थ्याद्वि सत्त्ववचनत्वेऽप्यव्ययसंज्ञा प्रवर्तते ।
पूर्वत्र तु पक्षेऽन्वर्थत्वादव्ययत्वं सिध्यति । भाष्यकारमते हि न व्येतीत्यव्ययमि-
त्येव लक्षणम् । प्रपञ्चार्थस्तु पाठः । सूत्रकारमतेऽप्यपठितानां केषाञ्चित् सङ्ग्रहार्थ-
मन्वर्थसंज्ञैव लक्षणं, प्रपञ्चार्थः पाठ इत्येव न्याय्यम् । वार्तिककारमते त्वलिङ्गासं-
ख्यैमव्ययमित्येतेर्वाक्ययलक्षणमिति । मुनित्रयदर्शनेऽपि प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे
पाठमन्तरेण सिद्धाव्ययमज्ञा वत्यन्तस्येत्यस्य पक्षस्योत्कर्षः । उत्तरतूत्रेणापि
वतेर्विहितस्यासत्त्वभूतार्थाभिधायित्वमिवशब्दस्येव । 'तदर्हम् (५-१-११७)
इत्यनेनापि क्रियायां वतिर्विधीयत इति न तदर्थोऽपि पाठः । प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे
चाव्ययेषु पाठचोदनाप्रणालिक्रिया भाष्यकारेण ब्राह्मणेन तुल्योऽध्येतेत्यध्येतरि
समाने प्रत्ययोऽनिष्ट आपादितो भवतीति स इह विवृतः । क्रियामात्रवाचित्वे
क्षमस्वरूपतेति सामर्थ्यात् तद्वद्वाचित्वे सत्त्वरूपतायां तत्रैव तद्वति प्रत्ययोऽनिष्टः
स्फुटमुक्तो भवति ॥ ५२१ ॥

इदानीमत्र पक्षे वतिना सामानान्तिकरण्यं विवरीतुमाह—

सामानाधिकरण्यं च वत्यर्थेनापदिश्यते ।

तुल्यमित्यन्यथा कल्प्यो वाक्यशेषोऽश्रुतो भवेत् ॥ ५२२ ॥

वतिशब्देन भाष्ये वत्यर्थस्तुल्यशब्द उक्तः । तथाहि विधीयमानत्वाद्
वनेरसिद्धाव्यस्य विशेषणीयत्वं नाम्नि । प्रसिद्धस्य हि मेराय विशेषणोपादा-
नमर्थवद् भवति । सापुत्वमतिपक्षये विशेषणापेक्षायां च न युगपद् वतेः सामर्थ्यं
विद्यते । न चाप्यस्य क्रियारूपर्ता अक्रियारूपता चास्ति, येनाक्रियानिरूप्यर्थं
क्रियेत्येतद् विशेषणमुपादीयेत । तस्माद् वत्युपलक्षितेन वत्यर्थवाचिना तुल्यश-
ब्देनात्र क्रियाशब्दस्य सामानाधिकरण्यं भाष्ये विवक्षितम् । तुल्यार्थो हि

१. 'नामस' घ. पाठः. २. 'धेः पा' घ. पाठः. ३. 'तर्हि' ब. पाठः.
४. 'भाष्यस्य' घ. ग. पाठः. ५. 'दम', ६. 'ता चास्ति', ७. 'वदसा' ब. पाठः.

क्रिया चास्त्यक्रिया चेति युक्तं विशेषणम् । यत्तत् तुल्यं क्रिया चेत् सा भवतीति च श्रौतमेव सामानाधिकरण्यम् । प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे तु तेनेत्यस्य । क्रियेत्यमा-
मानाधिकरण्याद् यत् तत् तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीति वाक्यशेषाभ्याहा-
रेण समन्वयः कल्पयितव्यः स्यात् । संभवति तु श्रौते समन्वयेऽध्याहारे
तदुपपत्तिर्गरीयसी ॥ ५२२ ॥

अथेतरे च प्रत्ययोऽनिष्टोऽत्र पक्षे न प्राप्नोतीत्याह—

• क्रियावतोश्च सादृश्ये प्रत्ययार्थविशेषणे ।

अध्येत्रा सदृशोऽध्येतेत्यत्र नास्ति वृत्तिविधिः ॥ ५२३ ॥

सामानाधिकरण्येन क्रियाया एव तुल्यतया विशेषणात् तदा विशिष्ट एव
कर्तर्यपि प्रत्ययोऽत्र पक्षे, न प्रधानमूले द्रव्ये । एवञ्च कृत्वान्यातेनात्र क्रिया-
प्रधानेन निर्देशो ब्राह्मणेन तुल्यमधीत इति । पूर्वत्र पक्षे क्रियावता प्रत्ययार्थेन
तथाविधस्यैव प्रत्ययार्थस्य साम्यमुपमाहेतुत्वेन क्रियाया गुणत्वादिति द्रव्यप्राधा-
न्येऽनिष्टः प्रत्ययः प्रसजेत् । नाप्युत्तरसूत्रेण 'तत्र तस्येव' (५-१-११६) इत्य-
नेन पुत्रेण तुल्यः स्थूल इत्यादौ प्रत्यय इष्यते । बाह्येन हि सम्बन्धिनोपजनित-
प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकात् पष्ठघन्तात् सप्तम्यन्ताद् वा तत्र प्रत्यय इष्यते । तेन
पुत्रवत् स्थूल इत्यत्र नैवोत्पत्त्यर्थं प्रत्ययेन । यदा तु पुत्रवत् स्थूलो वर्तते इत्यु-
च्यते, तदा क्रियाकृतो भवत्युपमानोपमेयभावो न गुणकृत इति भवति प्रत्ययः ।
सर्वथा क्रियानाश्रयणे तदभावः । तदेवं श्रौतस्य सामानाधिकरण्यस्योपपत्तेरव्य-
येषु पाठाप्रसङ्गादध्येतरि तुल्येऽनिष्टप्रत्ययाप्रसङ्गाच्च प्रत्ययार्थविशेषणपक्षः प्रशस्य-
तरत्वेन सिद्धान्तितः ॥ ५२३ ॥

इदानीं 'तत्र तस्येव' (५-१-११६) इत्यर्थं वृत्तिरिनार्थविशेषो विचार्यते । तत्रेदं
भाष्यं— 'किमर्थमिदमुच्यते । न तेन तुल्यं क्रिया चेत् वृत्तिरित्येव सिद्धमिति ।
सत्रेवद्रव्यशब्दयोः समानार्थत्वेऽपि पूर्वेण तुर्गाप्यान्नाद् विधिः, अनेन तु सप्तम्यन्तात्
पष्ठघन्तात्चेति समर्थनिमित्तभेदान् कथं पूर्वेण सिद्धिरिति पूर्वेण तत्राप्याभिप्रायं व्याचष्टे—

तुल्यार्थरिति या तस्यास्तृतीयाया न भिद्यते ।

अर्थो भेदेऽपि सर्वाभिग्निसाभिनिर्भक्तिभिः ॥ ५२४ ॥

'तुल्यार्थं तुल्योपमाभ्यां तृतीयान्यतरम्याम् (२-३-७२) इति या तुल्यार्थ-
योगे तृतीया विधीयते, तस्या योऽर्थः, सकलाभिर्विभक्तिभिरिवयोगे विधीयमा-

नाभिः करणभूताभिर्योऽर्थोऽभिधीयते, ततो न भिद्यते । भेदेऽपीति । सामर्थ्या-
दन्यत्वेऽपि विभक्तीनाम् । यद्वाभिधाव्यापारभेदेऽपि वस्त्वभेदः । वृत्तौ ह्यत्र विभ-
क्तेरपममात् तदर्थभेदकृतम्यावच्छेदस्यासम्भवः, सहगार्थसम्प्रत्ययस्य समानत्वात् ।
केवलं विग्रहवाक्यमात्रमत्र भिद्यते । तस्माद् वस्त्वभेदात् पूर्वैरेव सिद्धिरुक्ता ॥

तमेवार्थभेदमुदाहरति—

भोज्यते ब्राह्मण इव तुल्यं भुक्तं द्विजातिना ।

पश्यति ब्राह्मणमिव तुल्यं विप्रेण पश्यति ॥ ५२५ ॥

ब्राह्मणेनेव विज्ञातं तुल्यं धातं द्विजातिना ।

दीयतां ब्राह्मणायेव तुल्यं विप्रेण दीयताम् ॥ ५२६ ॥

ब्राह्मणादित्र वैश्यात् त्वमधीप्वाध्ययनं बहु ।

इत्येवमादिभिर्भेदस्त्वृतीयाया न कश्चन ॥ ५२७ ॥

तुल्यार्थयोगे तृतीया शेषविभक्तिः, इवार्थयोगे क्रियासाधने विभक्तयः ।
शेषसम्बन्धश्च क्रियाकारकसम्बन्धपूर्वक इति तृतीययात्र समस्तस्य क्रियाकारक-
सम्बन्धस्य हेतुमूतस्याश्लेषाद् वस्त्यर्थस्य भेदो नास्ति । आदिग्रहणात् —

विप्रेण तुल्यं वैश्यात् त्वमधीप्वाध्ययनं बहु ।

ब्राह्मणस्येव वैश्यस्य धनमेतदुपस्थितम् ॥

विप्रेण तुल्यं वैश्यस्य धनमेतदुपस्थितम् ।

गुणा विष इवान्नैते क्षत्रिये बहवः स्थिताः ॥

विप्रेण तुल्यं तिष्ठन्ति क्षत्रिये बहवो गुणाः ।

इत्युदाहार्यम् ॥ ५२५—५२७ ॥

अत्र चोदयति—

तुल्यं मधुरयाधीये मात्रा तुल्यं स्मरामि ताम् ।

मधुरयाश्च मातुश्च कथं सादृश्यकल्पना ॥ ५२८ ॥

मधुरयागिव पाटलिपुत्रेऽधीयेऽहं, मातुरिव देवदत्तायाः स्मरामि इत्यत्र
'तत्र तम्येव' (५-१-११६) इतीष्यते वक्तिः, मधुरावदधीये मातृवत् स्मरामीति ।
पूर्वैरेव तु सिद्धावनेदं वाक्यं स्याद्, मधुरया तुल्यमधीये, मात्रा तुल्यं स्मरा-

मीनि । तथाचाध्ययनस्य मधुग्या सादृश्यं, स्मरणस्य च मात्रा । नत्र मातुः स्मर्यनाप्राया अधिऋणस्य च मधुगया न चाचित् तादृशी क्रिया लक्ष्यते याध्ययनस्मरणयोस्तुल्या स्यादिति, तस्यां मातृनपुराणव्योक्तिः कल्प्यते । यदि परमध्ययनस्याध्ययनान्तरं स्मरणस्य च स्मरणान्तरमाद्ययनभेदेन भिन्नं सदृशं स्यात्, तच्च कर्तृममवेतमिति कर्माधिकरणयोर्मातृनपुराणोरवान्मव एव ॥ ५२८ ॥

तस्मात् कथमत्र पूर्वेण प्रथम इत्यत आह -

मधुराधिपयः पाठः स्मरणं मातृकर्मकम् ।

मधुगमातृशब्दाभ्यामभेदेनाभिधीयते ॥ ५२९ ॥

मधुरया तुल्यमर्थाय इत्युत्तरेऽध्ययनक्रिया श्रूयनाणोपनानेऽपि तामव-
गमयति ममानयर्मप्रयुक्तत्वादीपस्यन्व । तथाध्ययनं मधुराधिऋणनित्यापाराधे-
ययोगभेदप्रिवक्षादामत्र प्रयोगः । एवं मातृविषयं स्मरणं विषयविषयिणोरभेदा-
मिसन्धानेन मातृशब्देन व्ययन इति मात्रा तुल्यं स्मगमीनि प्रयोगः । मधु-
राधिऋणनाध्ययनेन तुल्यं पाठन्निपुणेऽध्ययनं, मातृविषयेण स्मरणेन तुल्यं
देवदत्तायाः स्मरणमित्यर्थः । यद्यपि च मातत्र शेषः, तथापि वास्तवं कर्मत्व-
मभिधेत् स्मरणं मातृकर्मकमित्युक्तम् । कर्मप्रभावितो वाच्यः । तथाच 'अर्था-
मर्थद्वयोर्मां कर्मणि' (२-३-५२) इति 'कर्म' १. शेषत्वविवक्षः ; मियं पाठी मनि-
पत्रात्तत्र सनासनिवृत्त्यर्थमिति निर्गीतवग् ॥ ५२९ ॥

यथा च पूर्वं मधुराधिऋणमादरेण स्मरणस्य लक्षणं, तथाच व्यक्तं च निर्दिष्टं
भा६—

यद्वा निदर्शनत्वान्तर्भावनेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः समुच्चयेन निर्देशोपपत्तिः ।
एवमनेन मधुराया इव पाटलिपुत्रस्य गृहा इतीवार्थविषयो वति सङ्गृह्यते ॥

यद्वा नोपचारात् क्रियाया द्रव्यवचनस्य प्रसिर्मा भूत् । क्रियाद्वारेण तु दम्भबोरेव साम्य-
मिति निदर्शनद्वारेण व्युत्पादयितुमाह—

यथाध्ययनयोः साम्यमध्येत्रोरपदिश्यते ।

तथा क्रियागतैर्धर्मैरुच्यन्ते साधनाश्रयाः ॥ ५३१ ॥

ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इत्यध्ययनक्रिययो साम्य तुल्यत्वमध्येत्रोस्तत्साध-
नयो कर्त्रोरान्वयायते । तथाह्वध्ययनद्वारेणार्धायानयोरपमानोपमेयभावो व्यवस्था-
प्यते । एवं मधुरावदधीते, मातृवत् स्मरतीत्यध्ययनस्मरणाख्यक्रियाश्रयैर्धर्मैः
सादृश्यलक्षणै कारकशक्त्याधारा मधुरादयः कथ्यन्ते । अन्ययत्रस्मरणद्वारेण हि
तत्कर्माधिकरणयोरुपमानोपमेयभावलक्षण सम्यन्धोऽव्यतिष्ठते । न हि कर्तार एव
क्रियाद्वारेण सम्यन्धननुभवन्ति, साधनमात्रेण क्रियाया अविनामावात् । तदेव
मधुरया तुल्यमधीते, मात्रा तुल्य स्मरतीत्यादावपि पूर्वेषेव वति सिद्धः ॥

नत्रैतत् स्वात्—क्रियोपार्था साम्य पूर्वेण विधि । तथाच वर्तिर्नैवान्तर्भावात् क्रिया-
यास्तद्वचनस्य प्रयोगो न भवति । इह तु सामान्येन सादृश्यमात्रे विधानीभवति विशेष
इत्यामदयाह —

इयार्थे यच्च वचनं पूर्वसूत्रे च यो विधिः ।

क्रियाशब्दश्रुतौ भेदो न कश्चित् विद्यते तयोः ॥ ५३२ ॥

एति क्रियापदप्रयोगे 'तेन तुल्य क्रिया चेद् वति' (५-२-११५) इत्य-
नेन पूर्वसूत्रेण 'तत्र तस्ये' (५-१-११६) इत्यस्य योगस्य विषयो व्याप्त इति
नेदमारब्धव्यम् । न च पूर्वेण विधौ क्रियापदप्रयोगो नास्ति ॥ ५३२ ॥

यत् —

यद्यप्युपाधिरन्यत्र नियतो न प्रयुज्यते ।

रूपाभेदात् त्वनिर्वाता क्रियात्र श्रूयते पुनः ॥ ५३३ ॥

'हरतेर्दतिनाथयो पर्शा' (३-२-२५), 'सास्य देवता' (४-२-२४) इत्या-
दावयं पश्चादिरुपाधिरवच्छेदको विशिष्ट इति इतिहरितियादौ प्रयोगे स्वशब्देन

नोपादीयते, प्रत्ययेनैव गमितत्वात् । नियते द्वयं विधीयमानः प्रत्ययो नार्थान्तरे सन्दिह्यते । इह पुनः सामान्येन क्रियोपाधिरिति वत्यन्ताक्रियोगतः क्रियाविशेषस्यानारगमाद् विशिष्टक्रियावचनस्य प्रयोगोऽवश्यम्भावी । वृत्तिपदं ह्यविशिष्टरूपं क्रियाभात्रप्रत्यायने समर्थं स्यात्, न तु नियतक्रियावेदने तस्य शक्तिः ॥ ५३३ ॥

एतदेव निदर्शनेन साधयति—

यथा व्युत्परयः पुच्छौ क्यदन्ते सुदुरादयः ।

सत्यपि प्रत्ययार्थत्वे भेदाभावाद्बुदाहताः ॥ ५३४ ॥

पुच्छाद्बुदसनव्यसनपर्यसनेषु णिडो विधिरुक्तः । तथाच पुच्छौ प्यन्ते पुच्छयतावविशेषाद्बुदसनादीनां सामान्येनारगमे विशेषाभिव्यक्तये प्रत्ययेनैवान्तर्भाविते व्युदसनादाबुदादेर्यसर्गास्य प्रयोगोऽङ्गीकृतः । उत्पुच्छयते, विपुच्छयते, परिपुच्छयत इति । तथा भृशादिष्वभिमनस इत्यादाबुपसर्गाणां प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेऽडादिषु दोषात् सिद्धान्तिते, भ्रत्यर्थलक्षणप्रत्ययार्थविशेषणपक्षे प्रत्ययेनैवोपगृहीतार्थत्वेऽपि रूपाभेदात् प्रत्ययान्तस्य विशेषाभिव्यक्तवसामर्थ्यात् प्रयोगोऽङ्गीकृतः । अभिमनायते, भ्रमनायते, दुर्मनायत इति । एवं क्रियाभात्रे वर्तेर्विधानात् तदन्तेन क्रियाविशेषणभिव्यक्तौ तदभिव्यक्त्यर्थे क्रियापदप्रयोगो न्याय्यः तथाच क्रियाशब्दश्रुतौ भेदाभावात् पूर्वणैव सिद्धमिति स्थितम् ॥ ५३४ ॥

एतदेव निगमयति —

एवञ्च सति पूर्वण सिद्धोऽत्रापि वर्तेर्विधिः ।

नियमे चाभिधाने वा भिद्यते न क्रियाश्रुतिः ॥ ५३५ ॥

इह यत्र पूर्वसूत्रेण वृत्तिः, तत्रापि तेन क्रियायामान्यस्याभिधानाद् विशेषाभिव्यक्तये क्रियापदप्रयोग इति नियमो भवति, विशेषान्तरव्यवच्छेदात् । अनेन तु योगेन यो वृत्तिः, स सादृश्यभात्रमुपादत्त इत्यनाख्यातत्वाद् वत्यन्तेन क्रियायाः क्रियाशब्देन प्रत्यायननपूर्वमवतिष्ठते । इत्येतेषां वानत्र भेदः । क्रियाशब्दप्रयोगस्तु सर्वथा न भिद्यते न विशिष्यत इत्यनर्थकः पुनर्वर्तनेन विधिर्लक्ष्ये विशेषाभावादित्यभिप्रायः पूर्वपक्षमाप्ये व्याख्यातः ॥ ५३५ ॥

१. 'व्यप्रयोगो मे' ल पाठ. २. 'वि' घ. पाठ. ३. 'वृत्तेन यो', ४. 'नर्विधि'

अनन्तरमक्रियार्थोऽयमारम्भ इति योगप्रयोजनमुक्तं व्याचष्टे —

इवे द्रव्यादिविषयः प्रत्ययः पुनरुच्यते ।

क्रियाणामेव सादृश्ये पूर्वसूत्रे विधीयते ॥ ५३६ ॥

'तेन तुल्यम्' (५.१.११५) इत्यनेन क्रियया तुल्यत्वस्य विशेषणात् क्रियानिमित्ते साम्ये वतिरुक्तः । तथा च गवा तुल्यो गवय इत्यत्राक्रियासादृश्ये वतिर्न भवति । अनेनस्विवार्थे वतिर्द्रव्यगुणनिमित्तेऽपि सादृश्ये भूयो विधीयत इत्यस्ति विशेषः ॥ ५३६ ॥

तथाद्यनोदाहरणम् —

मधुरायामिव गृहा ब्राह्मणस्येव पाण्डुराः ।

इत्यत्र द्रव्यगुणयोः पूर्वेण न वतिर्भवेत् ॥ ५३७ ॥

मधुरायामिवं पाटलिपुत्रे गृहा निचितनवरत्ना इत्यत्र गृहद्रव्ययोस्तु-
१ स्वत्वं, ब्राह्मणस्येव क्षत्रियस्य शुद्धा दन्ता इति शौक्ल्यगुणनिमित्तं सादृश्यम् ।
२ अत्र पूर्वसूत्रेण वतिर्न भवति, तस्य क्रियानिमित्तसादृश्ये नियमितत्वादिति पुन-
रिहोच्यते ॥ ५३७ ॥

एतदाक्षिपति —

आरम्भस्याक्रियार्थत्वे नार्थो योगेन विद्यते ।

ऋते क्रियाया ग्रहणात् पूर्वयोगेन सिध्यति ॥ ५३८ ॥

'तत्र तस्येव' (५.१.११६) इत्यस्य योगस्य द्रव्यगुणतुल्यत्वार्थे करणे ऽङ्गीक्रियमाणे पूर्वत्र क्रियाग्रहणमकृत्वा नारब्धव्यमिदम् । तथाहि — क्रिया-
ग्रहणस्य द्रव्यगुणनिमित्ते सादृश्ये मा भूदिति प्रयोजनम् । तत्रापि चानेन
१ विधावनर्थकं तथावर्त्याभावादिति तेन तुल्यमित्येवास्तु सर्वविषये सादृश्ये
वतिविधानमित्यत्रार्थः ॥ ५३८ ॥

२ ननु च न मधुरया तुल्या गृहा, नापि देवदत्तेन तुल्या दन्ता, अपितु मधुराभि-
करणैर्गृहेरितरे तुल्या, देवदत्तराम्भन्धिभिश्च दन्तैरितरे दन्ता इति पूर्वेणासिद्धौ षष्ठी-
प्राप्तौसमर्थाद् वतिविधानं युक्तमेवेत्याशङ्क्याद् —

मधुरानयवे वृत्तिर्व्याख्याता मधुराश्रुतेः ।

ब्राह्मणावयवान् दन्तान् वक्ष्यति ब्राह्मणश्रुतिः ॥ ५३९ ॥

नेदमपूर्वं चोधते, प्रागेवास्यार्थस्य निर्णीतत्वात् । तथाह्युद्देशब्दो यथा-
वयवे मुसे वर्तते, तथा मधुरादिशब्दस्तद्वयवे गृहे वर्तिष्यत इति मधुरया
तुल्या इत्यादिविग्रहोपपत्तिः । नियतावयवपरिग्रहश्चात्र दन्तादीनामुपमेयत्वेन
प्रयोगादवधार्यते ॥ ५३९ ॥

इदानीं पूर्वत्र क्रियाग्रहणस्य व्यवच्छेदमुपदर्शयामि कार्यविषयस्य घटेऽपरम्भसमर्पणार्थ-
माह—

न काचिदिवयोगे तु बाह्यात् सम्वन्धिनो विना ।

पृष्ठी विधीयते तत्र पूर्वेण प्रत्ययो भवेत् ॥ ५४० ॥

यदि पूर्वत्र क्रियाग्रहणं न क्रियते, तदा गौरिव गवय इत्यत्रापि वृत्तिः
स्यात् । इवशब्दयोगे हि व्यतिरेकविभक्तिः पृष्ठी न काचिदुपदिश्यतेऽनपेक्ष्य
बाह्यं सम्वन्धिनमिवार्थमात्रे । इवार्थो हि सामानाधिकरण्येनैव समन्वेति, न तु
व्यतिरेकं जनयति । तथाच तद्योगे प्रथमेव भवति ॥ ५४० ॥

अत्र पूर्वत्र कृत्यासमर्थान्दं वृत्तिरित्यत्र प्रथमासमर्थान् कथं प्रकृतं व्युत्पद्यत इत्यत
आह—

आधिक्यं तुल्यशब्देन सम्वन्ध उपजायते ।

पृष्ठीवृत्तीये तत्र स्तस्तुल्यशब्दो हि वाचकः ॥ ५४१ ॥

तुल्यशब्दः । स्वतन्त्रस्यार्थस्य वाचक इति तेन सत्त्वभूतार्थाभिधायिना
समन्वये प्रतियोगिनो व्यतिरेकः समुद्भवति । तथाच 'तुल्यार्थः—' (२.३.७२)
इति विकल्पेन व्यतिरेकविभक्ती पृष्ठीवृत्तीये भवतः ॥ ५४१ ॥

तुल्यशब्दसमानार्थस्तु यदेतशब्दः प्रयुज्यते, तदा—

इवशब्दप्रयोगे तु बाह्यात् सम्वन्धिनो विना ।

नाधिक्यमुपमानेऽस्ति द्योतकः सम्प्रयुज्यते ॥ ५४२ ॥

परपदार्थनिष्ठत्वेन प्रयोगात् तद्वत्तं विशेषं प्रकाशयन् स्वतन्त्रेणार्थेनायो-
गाद् व्यतिरेकमिवशब्दो द्योतक्ये नापादयति । ततश्च यदा तुल्यशब्दसमानार्थ-
नेवशब्देन सादृश्यमुपदर्शयते, तदा व्यतिरेकविभवत्यभावादसति क्रियाग्रहणे
पूर्वेण वृत्तिर्भवेदित्यवश्यकर्तव्यमेतन्नित्युत्तरार्थं क्रियाग्रहणम् । तथाचक्रियाशब्दोऽव्य-
पारम्भो युज्यत इत्यर्थः । न चानेनेवार्थे प्रथमासमर्थान् गौरिवै गवय इत्यत्र
प्रसज्यते, तत्र तस्येति समर्थविभक्तिनियमादिति न किञ्चिदनिष्टम् ॥ ५४२ ॥

ननु पूर्वत्र तुल्यशब्देनैव सादृश्यमुपदर्शयितव्यं तृतीयानिमित्तव्यतिरेकहेतुना धनपेक्ष्य
बाह्यं सम्बन्धिनं प्रकृत्यर्थस्यैवार्थेन समन्वदाभावादिवशब्देन सादृश्योपदर्शनायोगादिति
कृतौ गौरिव गवय इत्यत्र प्रत्ययप्रसङ्ग इत्याशाद्भय, इवतुल्यनिमित्तयोर्व्यतिरेकयोर्भेदप्रदर्शने-
नासति क्रियामहणे पूर्वयोगेन तुल्यनिमित्ते व्यतिरेके विधीयमानो वातिस्तुल्यशब्दनापि
सादृश्योपदर्शनेऽतिप्रसङ्गदेवेत्याह—

इवे यो व्यतिरेकोऽत्र स प्रासादादिहेतुकः ।

तुल्ये तद्विषयापेक्षमाधिक्यमुपजायते ॥ ५४३ ॥

मधुरायामिव पाटलिपुत्रे प्रासादाः, देवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्य दन्ता इति
योऽयमिवशब्दप्रयोगे व्यतिरेकः पृष्ठीसप्तमीविभक्तिनिमित्त उपलभ्यते, नासावि-
वार्थनिबन्धनः । अपि त्वनपेक्षित एवेवार्थयोगे दन्तप्रासादादिनिमित्तोऽयम् । ततश्च
प्रत्ययार्थहेतुकस्य व्यतिरेकस्यात्रासम्भवात् सामर्थ्याद् बाह्यसम्बन्धिनिमित्तपृष्ठी-
सप्तम्यन्ताद् वतिरवतिष्ठते । पूर्वेण तुल्यार्थे तु यो वतिस्तत्र बाह्यं सम्बन्धि-
नपेक्ष्यैव तुल्यार्थनिमित्त एव व्यतिरेके तृतीयान्ताद् वतिरिति भिन्नविषयता-
नयोः ॥ ५४३ ॥

तथाचासीत् पूर्वत्र क्रियामहणे तुल्यार्थनिमित्ते व्यतिरेकेऽतिप्रसङ्गमुदाहरति—

गवयेन समोऽनङ्घानिति वृत्तिस्तदा भवेत् ।

न त्वस्ति गौरिवेत्यत्र व्यतिरेक इवाश्रयः ॥ ५४४ ॥

क्रियानिमित्ते तुल्यत्वे क्रियामहणप्रत्याख्यानेऽनाहते गवयेन तुल्योऽनङ्घ-
घानित्यत्रापि वतिः स्यात् साक्षाद् द्रव्ययोरेव सादृश्ये । तस्मादवश्यकर्तव्यं पूर्वत्र
क्रियामहणमिति तेनासिद्धौ द्रव्यगुणसादृश्ये द्वितीययोगस्यारम्भो युक्तः । न च
द्वितीयेन योगेन गवयेन तुल्योऽनङ्घानित्यत्र प्राप्नोति, इवार्थनिबन्धनो हि
व्यतिरेको न सम्भवतीति बाह्यसम्बन्ध्यपेक्षे तस्मिन् वतिर्द्वितीयेन योगेन न
भवति । न चात्र बाह्यसम्बन्ध्यनुसरणम् । अत एव सादृश्यभावः । न चापि
गौरिव गवय इत्यत्रापि द्वितीयेन योगेन प्रत्ययः प्राप्नोति, इवार्थनिबन्धनस्य
व्यतिरेकस्याभावाद् बाह्यसम्बन्ध्यनुसरणात् । तथाचात्र पृष्ठभावात् प्रथमेव ।
न च प्रथमासमर्थाद् द्वितीयेन योगेन प्रत्ययो विहितः । यदा तु बाह्योऽपेक्ष्यते
सम्बन्धी, तदा गौरिव गवयस्य संस्थानमिति भवत्येव वतिः गोवदिति ॥ ५४४ ॥

तदेवं क्रियामहणसमर्थेण योगद्वयान्धे समर्थेण पूर्वोत्पयोदोग्योर्विषयविभागेनाव-
स्थाननाद—

उपमेयेन सम्बन्धात् प्राक् प्रासादादिहेतुके ।

व्यतिरेके वतेर्मायो न तुल्यार्थत्वहेतुके ॥ ५४५ ॥

प्रागुपमेयसम्बन्धात् प्रासादादिनिमित्तवशे सजाते व्यतिरेके तद्विभक्तौ
षष्ठ्यां सप्तम्यां चोपजातायां पश्चादिवार्ययोगे सत्युपमेयसम्बन्धे वतिर्द्वितीयेन
योगेन बाह्यसम्बन्धिसमुत्थापिते व्यतिरेके विभक्तिरियमित्यर्थः । न तु यथा पूर्व-
सूत्रे तुल्यत्वनिमित्त एव व्यतिरेके समुपजातेऽन्तरङ्गे तन्निमित्तव्यतिरेकविभक्ति-
स्तृतीयासमर्थात् । तत्र हि तुल्यार्थनिमित्तमैव व्यतिरेकेऽस्योद्भवात् बाह्यसम्बन्ध-
पेक्षा निष्प्रमाणिका । किन्तु असति क्रियामहणे द्राक्षणेन तुल्यः क्षत्रिय इति
धर्मान्तरनिमित्तेऽपि सादृश्ये स्याद् वतिरिति विभक्तविषयत्वेऽपि योग्योः
क्रियामहणं कर्तव्यमेव । तदेवमक्रियार्थः समर्थितः 'तत्र तस्ये' (५-१-१६)
त्यारम्भः ॥ ५४५ ॥

तत्रैतत् स्यात् — प्रकृतां विभक्तिं परित्यज्य विभक्त्यसमर्थविभक्त्यन्तरमुपादीयते
तत्र भाष्यं— 'न कश्चिद्विशब्देन योगे तृतीया विधीयते' इति । तद् व्याचष्टे—

इवशब्देन सम्बन्धे न तृतीया विधीयते ।

प्रकृतां तामतस्त्यक्त्वा विभक्त्यन्तरमाधितम् ॥ ५४६ ॥

इवशब्देन प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृताया एव विभक्तेस्तेन सम्बन्धः
कल्प्येत, यदीयशब्दयोगे शेषविषये तृतीया विधीयते । तुल्यार्थः (२-३-७२)
इति तृतीयस्या इवशब्दयोगेऽविधानादिवशब्दस्य द्योतकत्वात् तुल्यार्थत्वाभा-
वात् । एवं तावदन्तरङ्गे सम्बन्धे नास्तीत्ययोगे तृतीया, नापि तद्योगे शेषविषये
तृतीया ज्ञापयितुमिष्टा सप्तमीरत् । बाह्यसम्बन्धपेक्षायां तु शेषविभक्तिर्नास्ती-
त्ययोगे । अपितु कारकविभक्त्येयायर्थं क्रियासम्बन्धे भवति । न च, तथा
कारकविभक्त्या तृतीयया सर्वो विभक्त्यर्थो व्याप्तस्तुल्यार्थयोगे तृतीयात्
यथा प्राक् प्रदर्शितमिति प्रकृतासम्भवन्ती तृतीयां परित्यज्य पट्टीसप्तम्यौ
बाह्यार्थसम्बन्धोपजगितव्यतिरेकनिमित्ते निर्दिश्येते । ताभ्यां च तुल्यशब्दस्य
सम्बन्धानुपपत्तेः प्रत्ययार्थोऽप्यन्य इवशब्देनेह दर्शितः । तथाचान्तरङ्गे
सम्बन्धे पूर्वो विधिरयं तु बाह्यसम्बन्धपेक्षायामिति स्फुटो विवेकः ।

अतोऽनन्तरं भाष्यं — 'ननु च सप्तम्यपि न विधीयते । एवं तर्हि सिद्धे सति यदिवशब्दयोगे सप्तमी शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीवशब्देन योगे सप्तमीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । देवेष्विव नाम ब्राह्मणेष्विव नामैत्येष प्रयोग उपपन्नो भवती'ति । शेषविषये यथा तृतीया नास्ति, तथा सप्तम्यपीत्यत एव ज्ञापकाद् यथा सप्तमी भवत्येवं तृतीयापि भविष्यतीव शब्दयोगे, तस्मादेव ज्ञापकादित्यनुवृत्त्यैव तृतीयान्ताद् वतौ सिद्धे तत्रेति सप्तमी-निर्देशो ज्ञापयति शेषविषये भवतीवशब्दयोगे सप्तमीति । तृतीया तु नेष्यत इति नासौ ज्ञाप्यत इति भाष्यार्थः ॥ ५४६ ॥

एकद् विद्मोति —

सप्तम्यपि न तत्रास्ति ज्ञापकार्या तु सा कृता ।

इष्टा सा शेषविषये नियतासु विभक्तिषु ॥ ५४७ ॥

बाह्यसम्बन्धिनिमित्तस्य व्यतिरेकस्य पष्ठैव संग्रहात् सप्तमीविभक्तिरत्र तृतीयावदेव नास्ति । तथाचेयमपि नोपादेया । ननु च, पष्ठीसमर्थाद् विधौ सप्तम्यर्थस्य न संग्रहः, येन सप्तम्यन्तमुपमेयं प्रयुज्येत मधुरावत् पाटलिपुत्रे प्राकारा इति । पष्ठार्थो हि शेषः । सप्तम्यर्थस्त्वाधारः साधनम् । न च युगपच्छेषसाधनयोर्विषया न्याय्या, विरोधात् । साधनानां ह्यविवक्षा शेष इत्युक्तम् । अत्र प्रतिपाद्यते — पष्ठीसमर्थादपि वतौ वृत्तौ विभक्तिविशेषस्याश्रयणादुपमानोपमेयभावमात्रस्यावगते. सम्बन्धसामान्ये सर्वविशेषान्तर्भावाद् युज्यते सप्तम्यन्तमुपमेयम् । तथाहि — कल्पन्तेन पट्टेनौपम्यमात्रं प्रतिपाद्यते, लोके विशेषाविर्भावने तस्याशक्तत्वादिति शास्त्रे तथैवानुगमात् सम्बन्धसामान्ये पष्ठीसमर्थादेव धतिरूपदिश्यते । सर्वविशेषाणां च सम्बन्धसामान्येऽन्तर्भावाद् यदोपमेयं सप्तम्यन्तप्रयुज्यते, तदा तत्राधिकरणविवक्षायामुपमानेऽप्यधिकरणाधिपयत्वमवसीयते । गुणीभूतं ह्युपमानं प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थे कृत्यर्थेऽत्रैत्युपमेयाद् विशेषावधारणं तस्य । तथाचोद्धोष्यते— उपमाने य. सशयः स उपमेयाद् व्यावर्तत इति । नन्वेन न्यायेन मनुपुत्रत्ययोऽपि पष्ठीसमर्थादेव विधेय, तथापि सप्तम्यर्थस्यावगमादिति किं तत्रास्मिन्निति सप्तमीनिर्देशेन । नैतत् समानम् । मनुषो हि पष्ठीसप्तम्यर्थ एव वाच्यः प्रधानमिति वृक्षवान् पर्वत इत्यादावाधारभावः शुल्यैवावगम्यमानोऽस्मिन्निति गेदेन पष्ठथा निर्देष्टुं न्याय्यः । अन्वाख्यानं हि प्रतीयमानो लोकेऽर्थोऽङ्गभावेनोपादीयते । अस्ति चात्र विशेषेण प्रतीतिः । वतौ पुनरुपसर्जनभूत-

प्रकृत्यर्थ इति तदन्तादौपम्यमात्रस्य प्रतीतिः प्रधानस्य प्रत्ययार्थस्येति तदेव पृथ्या
 समर्थविभक्त्या गुणभूतेन प्रकृत्यर्थेन योजनीयमिति तथैव सप्तम्यर्थस्य व्याप्तेः
 सप्तमी नोपादेया सती ज्ञापकायोपादीयमाना प्रकल्पते । तथाहि — यथायोगं
 नियतविषयावस्थानास्तु विभक्तियु परस्परविषयावगाहनमनुपपन्नमित्यत्र पृष्ठीविषये
 शेषे सप्तमी भवतीति ज्ञाप्यते, यथेवशब्दयोगे पृष्ठी भवति बाह्यसम्बन्धिनिमित्ता
 तथा सप्तम्यपीत्यर्थः ॥ ५४७ ॥

तदन्त्यास्तु विभक्तयः स्वविषयप्रतिनियता इवोपेऽपि न सद्दीर्यन्त इत्याह—

यदि तु व्यतिरेकेण विषयेऽस्मिन् विभक्तयः ।

प्रवर्तेरंस्तृतीयैव व्यभिचारं प्रदर्शयेत् ॥ ५४८ ॥

अन्वित्रिवार्थविषये सर्वा विभक्तयो यथाविशेषेण स्वविषयातिक्रमेण सङ्घ-
 रेण स्युरित्येवं ज्ञापनमत्रेष्टं स्यात्, तदा प्रकृता तृतीयैवेममर्थं शक्नोति ज्ञाप-
 यितुमिति तां त्यक्त्वा विभक्त्यन्तराश्रयणं न स्यात् । विभक्त्यन्तरोपादाने तु
 सप्तम्येव शेषविषयेऽत्र भवति, नान्या विभक्तय इति विशेषेण ज्ञापनमिष्टमित्य-
 धेयीयते । ततश्च देवैरिव नामेत्यादिप्रयोगोऽसाधुः ॥ ५४८ ॥

एतदेव निगमादितुम् 'एवं तर्हि मिदं' इति भाष्यं गमयति—

व्यभिचारे तथा सिद्धे सप्तमीग्रहणाद् विना ।

सप्तम्येवोच्यते सर्वा न सन्त्यन्या विभक्तयः ॥ ५४९ ॥

तथेति तृतीयानुवृत्त्या सङ्घरे निश्चितेऽन्तरेणापि सप्तमीग्रहणं यत् तस्या
 पादानं, तज्ज्ञापकस्य नियतविषयतां दर्शयति ॥ ५४९ ॥

एवं तर्हि सप्तम्येवायोपादीयनाम् । तथा हि ज्ञापनमपि सिध्यति । पृथगन्ताव् भवती
 कोऽर्थः, स एव सप्तम्यन्तादपि । विषयभावलक्षणो हि सप्तम्यर्थः पृथगर्थमपि सप्तमहीतुं प्रभ-
 यति । तथाच भाष्यं— 'नित्यं परिच्छेदतत्त्वं परिमडीनर्धानं भवती'त्याशङ्क्याह—

अत्यन्तमत्र विषये सप्तम्या ज्ञापकार्यया ।

पाधिता विनिवर्तेत पृष्ठी सा गृह्यते पुनः ॥ ५५० ॥

इवार्थविषयेऽसम्भवन्ती सप्तमी निर्दिश्यमाना स्वात्मनोऽभावं तत्र नित्य-
 मेव ज्ञापयतीति षष्ठे पृष्ठी नैव स्यादिति तस्या अपि ग्रहणमत्र षष्ठेऽभावार्यम् ।
 ननु चास्ति षष्ठ्युपादाने केवलसप्तमीनिर्देशे बाह्यसम्बन्धिनिमित्तेऽपि चरण एव

१. 'सप्त' घ. पाठः.

२. 'संश्लेषितं भ' घ. पाठः.

३. 'वि' घ पाठः.

४. 'पृष्ठी षष्ठे नै' घ. पाठः.

सप्तम्या उपपद्यमानत्वे कथं विशेषविषये भावो ज्ञाप्यते । सत्यां हि पष्ठ्यां शेषोऽ-
यमिति निश्चीयते, तत्रैव पष्ठ्युपपत्तेरिति तत्साहचर्येण सप्तमी निर्देश्यमाना
स्वात्मानं तद्विषयं ज्ञापयेत् । तस्मात् पष्ठ्या अनिर्देशे सप्तम्या ज्ञापकत्वमेव
नोपपद्येत । कुत एव तथा पष्ठी बाध्येत । सत्यमेतत् । अन्यतरैथैव तु विभक्त्या-
त्रेतरविषयव्याप्तिसिद्धेरुभयोपदानादेका ज्ञापकार्था सम्पद्यते । तत्र च सप्तमी-
विषये पष्ठ्या अनिष्टत्वात् सप्तम्येव ज्ञापनार्था भाष्येऽभिहितौ । पष्ठ्यन्तादपि
च वृत्तेरिष्टत्वात् स्वविषये पष्ठी नापावर्ततेऽत्रेतीयमेवास्या अत्राधारुयायते ।
ननु च यदि शेषविषये सप्तमीयम् अत एव ज्ञापकादित्युच्यते, तदाधिकरणसप्त-
म्यन्ताद् वृत्तिर्न स्यात् । मधुरायामिव पाटलिपुत्रे प्राकारा इति । एतस्मिन् हि
विषये शेषविषयेयं सप्तमीत्यनुप्रयोगे पाटलिपुत्र इति सप्तमी न स्याद् अन्तरेया-
धाराधेयविवक्षात् । इवशब्दयोगे हि शेषविषया सप्तमी ज्ञाप्यते । न चानुप्रयोगे-
ऽस्तीवशब्दः । तस्मान्मधुरायामिव पाटलिपुत्रस्य प्राकारा इत्येव सिध्येत् ।
सत्यमेतत् । तत्रेत्येतत् पुनरावर्तते, तत्रेण वा निर्देश इत्यधिकरणसप्तम्यन्ताद्
वृत्तिरेकेन क्रियते । अपरेण शेषविषये सप्तमी ज्ञाप्यत इति भाष्यकाराभिप्राय-
मुपाध्याया वर्णयन्ति । अन्ये त्वाहुः — सप्तम्यर्थोऽप्याधाराधेयभावः संबन्ध-
सामान्यविहितर्या पष्ठ्यान्तर्भावयितुं शक्यत एवेत्यनुप्रयोगे सप्तम्यन्तेऽपि पष्ठ्य-
न्तादेव प्रत्ययः । नञ्त्राधाराधेयभावविवक्षायां वृत्तिप्रत्ययो निवार्यते सप्तम्यर्थे,
अपितु शेषविवक्षायामिवशब्दप्रयोगेऽस्ति सप्तमीत्येव ज्ञाप्यते परम् । गत-
मेतत् ॥ ५५० ॥

इदानीं नगप्राप्त- 'सद्वर्हम्' (५-२-२२७) इति विहितोऽर्हार्थे वृत्तिर्विचार्यते । तथाहि
सत्राक्षेपभाष्यं— 'किमर्थमिदमुच्यते । न तेन तुल्यं क्रिया चेद् वृत्तिरित्येव सिद्धं'
इति । एतद् व्याचष्टे—

पूर्वाभ्यामेव योगाभ्यां विग्रहान्तरकल्पनाद्

अर्हार्थेऽपि वृत्तिः सिद्धः स त्वेकेन निदर्श्यते ॥ ५५१ ॥

इह राजानमर्हति वृत्तं राजवद् वृत्तमित्युदाहरणम् । अत्र च क्रियाग्रह-
गत्यानुवृत्तेस्तदिति द्वितीयासमर्थाद्वर्हतेः कर्तरि क्रियालक्षणे प्रत्ययो वृत्तिः ।
अर्हतेः कर्त्रो या क्रिया वृत्तादिलक्षणा तस्यां प्रत्ययः । एष चार्थो यदा विभा-
गप्रदर्शकं राज्ञा तुल्यं वर्तते वृत्तमिति वाक्यं क्रियते, तदापि प्रतीयते । तत्र

वृत्तीयान्तात् 'तेन तुल्यम्' (५-१-११५) इत्येवात्र वृत्तिः सिद्धः । यदापि राजानमर्ह-
ति धैर्यं राजवद् धैर्यं वेतो वा, ब्राह्मणमर्हत्युपगमो ब्राह्मणवदुपगम इत्युदाहरणं,
तदापि 'तत्र तस्येव' इत्यनेन प्रत्ययः सिद्धः । क्रियातुल्यत्वाभावात् 'तेन तुल्य-
मि'त्यनेनात्रासिद्धिः । यत् किञ्च राजानमर्हत्यन्यस्य धैर्यं, तद्राज इव धैर्यमिति
शक्यते वस्तुं केवलं विग्रहावक्यभेदमात्रं, वस्तु(नोऽतो)ऽभेदः । यदा तु माष्ये,
'तेन तुल्यमित्येव सिद्धमि'त्येकेन योगेन सिद्धिरुक्ता, सोपलक्षणार्था वेदितव्या ।
उदाहरणमात्रं हि तत् । तथाच स वृत्तिरेकेन निदर्शयते उपलक्ष्यत इत्यर्थः ।
पूर्वैवात्र सिद्धिरित्येतावति तात्पर्यम् ॥ ५५१ ॥

तत्र 'तेन तुल्यं' (५-१-११५) इत्यनेन तावत् कथं सिद्धिरित्याह—

तेन तुल्यमिति प्राप्तेः क्रियापाधिः प्रमिष्यति ।

राजवद् वर्तते राजेत्यत्र भेदे विवक्षिते ॥ ५५२ ॥

क्रिया तुल्यार्थलक्षणप्रत्ययार्थावच्छेदद्वारेणोपाधिर्विशेषणं यस्य वतेः स
सिध्यति । 'तेन तुल्यम्' (५-१-११५) इत्यनेनैवात्र प्राप्तेस्तस्यानया वा
प्राप्त्येवत्यर्थः । तथाहि राजानमर्हति वृत्तमित्येव एवार्थो राजा तुल्यं वृत्तमस्येति ।
ननु च भवेत् सिद्धं यदा राजवद् वर्तते ब्राह्मण इति विवक्षा, यदा तु राजवद्
वर्तते राजेत्यर्थस्तदा कथम् । न हि तेनैव तस्योपमानं सम्भवतीत्यत
आह—अत्र भेदे विवक्षित इति । भेदोऽत्र विवक्षित इत्यौपम्यमस्ति ॥५५२॥

कर्मोक्तस्य भेद इत्याह—

राजत्वेन प्रसिद्धा ये पृथुप्रभृतयो नृपाः ।

युधिष्ठिरान्तास्तेऽन्येषामुपमानं महीक्षिताम् ॥ ५५३ ॥

इह पृथुभरतययानिदिलीपप्रभृतयोऽनवधचरिताः परिपूर्णराजवृत्ता युधि-
ष्ठिरावधयो राजानः । ते च प्राथमफलिकः साम्यतिष्ठस्यापरिपूर्णराजोचित-
समाचारस्य प्रशंसार्थमुपमानमुपादायन्ते, प्रसिद्धेन राज्ञा तुल्यमस्य वृत्तं राज्ञो
राजवदयं वर्तन इति । अपरिपूर्णराजसमाचारस्य हि राजविपरीतमपि वृत्तं सम्भा-
व्यत इति प्रशंसायां राजवद् वृत्तमप्येत्युच्यते । तथाच भेदे सत्युपमानोपमेयभावः ।
प्रयोगसामर्थ्यादेव चैवंविधभेदाप्रसायोऽत्र, अभेदे वतेःसुपपत्तेः ॥ ५५३ ॥

१. 'तु' घ. पाठ .

२. 'त्र ति' घ. पाठ .

३. 'स्य स' घ. पाठ .

४. 'उवे' घ. पाठ .

ननु च प्रजापालननिमित्तं राजत्वमुपमेवस्थान्यग्नीति राजेवायमिति केन विशेषेणा-
न्येनोपमीयते । अथास्य रक्षादिराजकार्यं नास्ति, तदा सादृश्याभावाद् कथमस्य प्रसिद्धो
रानोपमानं स्यादित्यत आह—

सिद्धयसिद्धिकृतो भेद उपमानोपमेययोः ।

सर्वत्रैव यतोऽसिद्धं प्रसिद्धेनोपमीयते ॥ ५५४ ॥

परिपूर्णापरिपूर्णगुणनिमित्तः प्रसिद्धिकृतः सर्वत्रोपमानोपमेयभावो नेहैवेति
नान्न विचिकित्सा । सर्वथो भेदेऽभेदे वा तस्यानुपपत्तेरावेदितत्वात् । तथाहि—
ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इति करणसौष्ठवातिशयाद् ब्राह्मणाध्ययनं प्रसिद्धमप्रसिद्धस्य
क्षत्रियाध्ययनस्योपमानम् । एवमिह यस्य परिपूर्णं राजत्वं चतुस्त्रिभिस्त्रला-
पर्यन्तपृथिवीपालनात्, स प्रसिद्धो भरतादी राजैव व्यपदिश्यते । न त्वस्य
राजानं वृत्तमर्हतीति व्यपदेशः । यस्त्वेरुदेशस्वामी कोशदण्डादिसाधनद्विद्वो-
ऽकृतात्नरक्षोऽविश्रुह्ललचेष्टः सम्भावितः, स प्रशस्यते, राजवद् वृत्तमस्येति ।
एवं प्रसिद्धेन वसिष्ठादिना ब्राह्मणेनान्यो ब्राह्मणवदयं वर्तते ब्राह्मणं इत्युपमीयते ।
तदेवमत्र 'तेन तुल्यम्—' (५-१-११५) इति सिद्धिः ॥ ५५४ ॥

'ता तस्येव' (५-१-११६) इत्यनेन च सिद्धिरित्याह—

राजवद् रूपमस्येति राजन्येव विवक्षिते ।

अक्रियार्थेन योगेन द्वितीयेन भविष्यति ॥ ५५५ ॥

अक्रियार्थोऽयमारम्भ इति व्यवस्थापितम् । तथाच रूपादिगुणतुल्येऽनेन
सिध्यति वृत्तिः । भरतस्य राज्ञ इवास्य रूपं धैर्यमुपशमो राजवदिति । एतच्चारब्धे-
ऽपि 'तदर्हम्' (५-१-११७) इत्यासिन्नर्हतेः कर्त्र्या क्रियायामेव प्रत्ययस्येष्टेर्न
सिध्यतीत्यवश्यं पूर्वेण साध्यम् । तदेवं पूर्वेण सिद्धिरुपपादिता ॥ ५५५ ॥

अतोऽनन्तरमारम्भसमर्थनार्थं भाष्यं— 'न सिध्यति । तृतीयासमर्थान् तत्र यदा
न्येन कर्तव्या क्रियामन्यः करोति, तदा प्रत्यय उत्पद्यते । इह पुनर्द्वितीयासमर्थीदात्मार्हार्था
क्रियायामर्हतिकर्तारि निश्चितबलाधाने प्रत्यय उत्पद्यत" इति । एतद् व्याख्ये—

उपमानाविवक्षायां नियमार्थोऽयमुच्यते ।

धर्मोऽर्हतिक्रियाकर्ता तदर्थं वचनं पुनः ॥ ५५६ ॥

इह यदा सामान्यवचनो राजशब्द उपादीयते, तदा जातिमात्रोपादाने भेदस्याविवक्षितत्वात् तन्नियन्त उपमानोपमेयभावो नास्ति । तत्र हि राजान-
मेवायमाचारोऽर्हति नान्यमित्यवधारणविवक्षा । राजसन्धित्येनावधारितस्यापि
वृत्तस्यान्यसम्बन्धापाकरणेन बलाधानं स्वैर्योत्पादनमत्र विवक्षितं राजवदिदं वृत्तं
वर्तते इति ॥ ५५६ ॥

किन्तु, यदा तेषामेव प्रतिद्वाना राजा वधिरुच्यते 'राजवद्' वर्तते इति, ततोप-
मानोपमेयभावो नास्ति । तदाह —

कृतहस्तवदित्येतत् प्रसिद्धेष्वेव दृश्यते ।

राजत्वेन प्रसिद्धे च राशि राजवदित्यपि ॥ ५५७ ॥

कृतोऽभ्यासाश्लेषेदितो हस्तो येनासौ कृतहस्तोऽर्जुनममृतिः प्रसिद्धः ।
स एव चैवमुच्यते 'चिच्छेद कृतहस्तवदि'ति । नान्नापरेण कृतहस्तेन तुल्यत्वं
विवक्षितम् । किं तर्हि, दृग्बुधेरस्यैव य उच्यते चिच्छेदः शरीरपादनं तदनेन कृत-
मित्येषोऽर्थो विवक्षितः । तथाचोपमानोपमेयभावाभावात् कृतहस्तमर्हति नान्य-
मित्येवं विज्ञातस्यापि कृतहस्तत्वेन नियमार्थं पुनःश्रुतिः कृतहस्तवदिति । एवं
प्रसिद्धस्य राज्ञो राजत्वेन निर्ज्ञातस्यापि

“पाण्डोर्विदुर ! सर्वाणि प्रेतकार्याणि कारय ।

राजवद् राजसिंहस्य”

इत्येतत् प्रयुज्यते । न चात्र पाण्डोरन्येन राज्ञा सम्भरत्युपमानं, परिपूर्णगुणत्वात् ।
ततश्चायमन्त्रार्थः — यानि राजानमेवार्हन्ति प्रेतस्य परलोकप्राप्तस्य कार्याणि
सम्पाद्यानि, तानि विधत्स्वेति ॥ ५५७ ॥

तथाचास्य योगस्वार्थं तात्पर्यतो विषय इत्याह —

अराग्निं येषां धर्माणां दृष्टोऽत्यन्तमसम्भवः ।

ते राजानि नियम्यन्ते त्यज्यन्ते व्यभिचारिणः ॥ ५५८ ॥

ये राजन्वेव दृष्टा धर्मास्तेषां तत्रैव निश्चितानां बलाधानं स्वैर्योत्पादनं
यदा विवक्षितं भवति, तदा नियमार्थं भवति प्रयोगः । नियमे चान्यनिवृत्तिरिति
राजानमेवेदमेव च वृत्तमर्हतीत्युभयतो नियमः सम्पद्यते । यत्राह — त्यज्यन्ते

१. 'ये व'. २. 'धि' घ. पाठ. ३. 'अ्यस्ताग्नि' ग घ. पाठ. ४.
'उपचि' घ पाठ. ५. 'न्या' ग. घ. पाठ. ६. 'व प्र' घ. पाठ.

व्यभिचारिण इति । राजानमेवेदं वृत्तमर्हति, नेदमन्यैः साधारणमराजसु नास्त्यस्य सम्भव इति । 'आत्मार्हायां क्रियायामर्हतिकर्तारि निश्चितप्रधान' इत्यस्य भाष्यस्यार्थः । अर्हतिकर्ता वृत्तं, व्यापारः क्रिया, तस्य च कर्तुर्व्यापारस्य कर्त्रन्तरेभ्यो यदावच्छेदो विवक्षितः, तदानेन सूत्रेण वतिरित्यर्थः । ता च क्रिया आत्मार्हा, द्वितीयान्तवाच्यस्यार्थस्यात्मनोऽर्हा नान्यार्हेति । राजवद्रूपे राजवद् धैर्यमित्यादौ तु 'तत्र तस्येव' (५-१-११६) इत्यनेनैव वतिः । 'तदर्हम्' (५-१-११६) इत्यनेन त्वर्हतेः कर्त्र्या क्रियाया विधानादत्राप्तासेः । तदिदमत्र तात्पर्यम् — भेदे विवक्षिते पूर्वेण वतिः सिद्ध । अभेदविवक्षाया तुपमानोपमेयभावाभावान्नियमफलेनानेन वतिरिति ॥ ५५८ ॥

ननु च राजानमर्हत्येतद् वासो प्राज्ञगमर्हत्येव कमण्डलुरित्यत्र वस्मादय वतिर्न भवति । अनभिधानात् । तथाचेह क्रियाप्रहणानुष्ठानेर्हते कर्त्र्या क्रियायामेवार्थं प्रत्यय इत्याह —

अर्हतिश्च क्रिया कर्त्री या तस्यां वतिरिष्यते ।

राजानमर्हतिच्छत्रमिति नत्वेवमादिषु ॥ ५५९ ॥

अर्हतिकर्तरीति सामान्येन विधानेऽपि वृत्तादिकायां क्रियायामेव प्रत्यय इष्यते न छत्रादावर्हतिकर्तारि द्रव्ये ॥ ५५९ ॥

पुन एवादित्याह —

प्रयुक्तानां हि शब्दानां शास्त्रेणानुगमः सताम् ।

छत्राद्यर्थे तु वचने प्रत्याख्यानं न सम्भवेत् ॥ ५६० ॥

सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे शास्त्रास्म्भान्न शास्त्रेण शब्दा जन्यन्ते, अपितु शिष्टप्रवाहप्रयुक्तानां विद्यमानानामेव तेषा साधुत्वानुसरणमात्रमिति निर्णीतचरमेतत् । ततश्च राजवच्छत्रं, ब्राह्मणवत् कमण्डलुः इत्यस्य शब्दस्योपमानोपमेयभावात्तन्नीकरणेनार्हत्यर्थस्य विवक्षितस्याप्रत्यायकत्वादसाधुत्वेऽन्व्याख्यानं नोपपद्यते । किञ्च 'तेन तुल्यं—' (५-१-११५) इत्यनेनैव सिद्धे प्रत्याख्यानं यदस्य योगस्य क्रियते, तदेवं सति न स्यात् । तथाहि—राजवच्छत्रमित्यादौ तेन तुल्यमित्यनेनासिद्धिः, क्रियोपाधौ तुल्यत्वे तेन विधानाच्छत्रादिषु कर्तृत्वसिद्धेरित्येतदर्थमिदं सूत्रं स्यादिति कथं प्रत्याख्यायते । अभ्युपगम्य च तत्प्रत्याख्या-
नमन्यथा समर्थ्यमाने राजवद्बृत्तमित्यादौ प्रयोगे छत्रादौ कर्तारि प्रत्ययस्याभावः

सृष्टमुक्तो भवति भाष्यकृतेत्याशयः । ततश्चारम्भेऽपि क्रियैवास्य वाच्येत्येव-
मारम्भप्रत्याख्याने समानफले भवतः ॥ ५६० ॥

तदेवं भाष्ये गमर्थिनोऽप्यारम्भः । प्रत्याख्यानं तु तत्र नाम्नीति कृतो विभिनं
वदित्वाह—

तदर्हमिति नारब्धं सूत्रं व्याकरणान्तरे ।

सम्भनस्युपमात्रापि भेदस्य परिकल्पनात् ॥ ५६१ ॥

आपिशलाः फाशकृत्काश्च सूत्रमेतच्चाधीयते । अतोऽवैसीयते प्रत्या-
ख्यानमस्य । तथाहि—भाष्यकारस्तन्त्रान्तरादेवावसितमर्थं स्वपचनेनादिदेश ।
परमतमपतिपिद्धमनुमतमिति हि तत्र युक्तिः । तत्र कोऽभिप्रायस्तेषामाचार्याणां,
ये सूत्रमिदं नाधीयते । उच्यते । इहाभित्तेऽप्यर्थे भेदपरिकल्पनयोपमानोपमेय-
भावोपपत्तेः पूर्वेणैव सिद्धो वतिरित्यस्यानारम्भः ॥ ५६१ ॥

कथं भेदपरिकल्पनेत्याह—

एकस्य कार्यनिर्णानात् सिद्धस्य विषयान्तरे ।

तद्धर्मत्वनिवक्षायां बुद्ध्या भेदः प्रकल्प्यते ॥ ५६२ ॥

एकस्याप्यर्थस्य विषयान्तरे निर्णतकार्यस्य यत्र विषयान्तरेऽन्यसिन्
विषये तद्धर्मत्वं तत्कार्यकरणशक्तत्वं यदा विवक्षितं भवति, तदा तत्कार्यकरण-
निमित्तया कल्पनया बुद्ध्या नानात्वं समारोप्यते । तथाच नानात्वस्यावस्था-
पनान्निजाच्चाभेदाद् भेदाभेदाश्रयगुणमानोपमेयत्वमुपपद्यते । तथाहि—यथा भया-
नन्यसिन् रणे पूर्वत्राभ्यासवशाद्दस्तालाघवेनाच्छैत्सीत्, तथा तेन तुल्यमन्य-
दोपि च्छिनतीति । एवं पूर्वोपरकालतया कार्यभेदात् प्रसिद्धग्रप्रसिद्धिभ्यां च भेद-
कल्पनया 'चिच्छेद कृतहस्तत्रदि'त्येकत्राप्युपमानोपमेयभावोपपत्तौ सिद्धः पूर्वेणैव
वतिः । तथा सामान्यवचनेऽपि राजशब्दे निर्गतविशेषवृत्तौ वा विषयान्तरे
छेदेन 'धर्मणः प्रसिद्धेमाप्रसिद्धस्योपमानम्' । 'धमि' वा 'भूत्पूर्वाणः' । 'राशं' । 'भेदका-
र्याणि तत्तुल्यतया पाण्डोरपि विद्यत्स्वेत्यर्थः ॥ ५६२ ॥

अनस्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अन्यथा रश्मारम्भे वनिर्भवतु । इवशब्दस्तु भेदाभावा-
दन न स्यादित्याह—

सूत्रारम्भात्त चैतस्मादिवशब्दस्य विद्यते ।

त्रपोगः सोऽपि चैतस्य विषये विद्यते वतेः ॥ ५६३ ॥

क्रियमाणे सूत्रे वचनात् प्रत्ययो लभ्यते । इवशब्दप्रयोगस्तु प्रसिद्धाद्
भेदपरिकल्पनामन्तरेण न यदाभेदीत्यावश्यकोऽत्र भेदः ॥ ५६३ ॥

इत्यते च परिकल्पितभेदेऽन्यत्रापीवशब्द इत्याह—

दस्युहेन्द्र इवेत्येतदेन्द्रे मन्त्रे प्रयुज्यते ।

अन्यत्र दृष्टकर्मन्द्रो यथेत्यग्निन् विवक्षिते ॥ ५६४ ॥

इन्द्र इव ह्युपस्तुयसे । इन्द्र इव दस्युहा भव । क्षेत्राणि सृजेत्यत्रेन्द्र-
देवताके मन्त्रे दृष्टोऽयमिवशब्दो नानात्वाध्यारोपेणोपमानोपमेयभावं द्योतयति ।
तथाहि—इन्द्र एवेन्द्र इवेत्यत्रोपमीयते । नानात्वं च विषयान्तरे निर्णतकार्यस्य
विषयान्तरे तद्धर्मत्वविवक्षायामत्र । ततश्चायमर्थः—यथा त्वमन्यत्रेन्द्रस्तस्कर-
निपातनव्यापारो भूतः, तथैहापि भवेति इन्द्र इवेन्द्रः प्रसिद्धप्रसिद्धिकृताद्
दृष्टादृष्टकार्यभेदाद् भेदपरिकल्पनया कथ्यते ॥ ५६४ ॥

अत्रैव औक्त्तिकमप्युदाहरणमाह—

पूर्वामिवस्थामाश्रित्य यावस्था व्यपदिश्यते ।

सदृशस्त्वं तवैवेति तत्रैवमभिधीयते ॥ ५६५ ॥

अवस्थाभेदेन पदार्थभेदमाश्रित्य सादृश्यसम्प्रत्ययो दृष्टः । तद्यथा यौव-
नावस्थां चास्त्वातिशयवतीं प्रसिद्धामाश्रित्यान्या र्थाविरावस्थोपमीयते, तवैव
सदृशस्त्वमिति । अवस्थाभेदे क्षवस्थावतो भेदमाश्रित्य त्वया तुल्यस्त्वमित्येक
एवोपमीयते ॥ ५६५ ॥

तदयमत्र सङ्क्षेपः—

प्रसिद्धभेदं यत्रान्यदुपमानं न विद्यते ।

उपमेयस्य तत्रात्मा स्वबुद्ध्या प्रविभज्यते ॥ ५६६ ॥

वास्तवे भेदेऽस्ति स्तुत्यतिशयविवक्षयानन्वयालङ्कारमुखेनैकस्यैवोपमानो-
पमेयभावः प्रतीतचरः । तद्यथा—

‘रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव’

इति । एवं नान्यो भवतः सदृशः सम्भवति, यदि परस्त्वमेवात्मनः सदृश
इत्युपमानान्तरासम्भवेन स्तुयतेऽर्थः । तत्र च बुद्धिपरिकल्पनया भेदः समवलम्ब-

नीयः । तदेवं काल्पनिकस्य भेदस्य राजेव त्वं राजेतीवशब्दप्रयोगान्यथानुप-
पत्त्यावधारितत्वात् पूर्वैर्गैत्र मिद्वेः प्रत्याख्यानं सिद्धम् ॥ ५६६ ॥

तत्रैतन् स्यात्—गोगोऽयं विषयः । एवंतत्र च सति च मुख्ये वाच्यभेदविषये कथ-
मत्र प्रवृत्तिरित्याह—

योऽपि स्वाभाविको भेदः सोऽपि बुद्धिनिवन्धनः ।

तेनास्मिन् विषये भिन्नमभिन्नं वा न-विद्यते ॥ ५६७ ॥

योऽपि वस्तुसन्निवेगी भेदः, सोऽपि बुद्ध्युपाख्य एव भेदव्यवहारं वर्त-
यतीति बुद्धेरेवात्र स्वातन्त्र्यादस्मिन् शब्दव्यवहारे वस्तुतो नाना एकं वा न
सम्भवति, अभिन्नेऽपि बुद्ध्युपाख्ये भेदाद् मिन्नेऽपि चाभेदसमारोपेण व्यवहारात्,
तानेव शालीन् मुञ्जमह इति । उपमायां च बुद्धिपरिकल्पितभेदहेतुत्वं प्रागेव
प्रतिपादितम् ॥ ५६७ ॥

अत्रैव भाष्यकारीयं संवादमाह—

अद्भ्रदी कुण्डली चेति दर्शयन् भेदहेतुभिः ।

चैत्रमीदृशमित्याह बुद्धवस्थापरिग्रहात् ॥ ५६८ ॥

‘उपदेशेऽजनुनासिकः—’ (१-३-२) इत्यत्र गुणः परिभाषणमुद्देश इत्यु-

द्देशलक्षणस्यदमुदाहरणं भाष्ये— ‘अद्भ्रदी कुण्डली व्यूढोरस्कस्ताम्रायताशो वृत्त-
बाहुरीदृशो देवदत्त’ इति । तत्र गुणैरद्भ्रदित्वादिभिरवच्छेदकैर्देवदत्तमेव लक्ष्य-
त्रीदृशोऽनेन तुल्य इत्याद्ये । तत्र नान्येन तुल्यो विवक्षितः । किं तर्हि,
अद्भ्रदित्वादिभिर्धर्मैरुपलक्षितो यो बुद्धौ तदानीं परिस्फुरति, तेन सदृश
इत्यभिमतम् । अतश्च बुद्धिप्रतिबिम्बेन बाह्यस्य सारूप्याभिधानाद् बुद्धिममारो-
पितभेदः स्फुटमेवोपमानोपमेयभाव उक्तः ॥ ५६८ ॥

विमेषनभिधाने फलमित्याह—

एतैः शब्दैर्यथाभूतः प्रत्ययात्मोपजायते ।

तत्प्रत्ययानुकारेण विषयोऽप्युपपद्यते ॥ ५६९ ॥

अद्भ्रदीत्यादिभिः शब्दैर्यथार्थावभासो ज्ञानविशेष उद्भवति, तदाकारसा-

दृश्येन वास्योऽर्थोऽवबुद्ध्यते । ज्ञानान्तरस्यैव बाह्यत्वेन व्यवहर्तुमिच्छ्यवसायात् ।

तदिदमत्र तात्पर्यम्— अद्भ्रदित्वादिभिर्धर्मैर्गच्छुरितो बुद्ध्यावाकारो यमर्थं याद्यं

पश्यतस्ते समुद्रच्छति, स त्वया देवदत्त इति व्यवहर्तव्य इति दृश्यविकल्पयो-
रभेदाध्यवसायेन व्यवहारसिद्धिः ॥ ५६९ ॥

तस्मात् बाल्पनिक एव भेदः सर्वनोपयोगीति व्याप्तिमाह —

बुद्ध्यवस्थाविभागेन भेदकार्यं प्रतीयते ।

जन्यन्त इव शब्दानामर्थाः सर्वे विवक्षया ॥ ५७० ॥

यद्यच्छास्त्रे भेदकार्यं, तत् तद् बुद्धिकृतभेदावलम्बनम् । तथाहि —
कारकव्यवहारौ बुद्ध्यवस्थानिबन्धनोऽभिहितो व्यपदेशिवद्भावचैकाचो द्विर्व-
चनमित्याद्यनुसन्धेयम् । युक्तं चैतत् । यतो बहिः सदसत्त्वमनपेक्ष्यैव विवक्षा-
प्रापितसंनिधानेऽर्थे कृतपदबन्धाः शब्दाः । तथाच प्रयोक्तृमिसन्धानेन शब्दाना-
मर्थप्रादुर्भावोऽवतिष्ठते । चिरार्तीतानामपि कंसादीनां प्रत्ययोपहृतसदाकाराणां
प्रयोज्यप्रयोजकभावव्यवस्थायां कंसं घातयति बलिं बन्धयतीत्यादिप्रयोगप्रवृत्तेः ॥

तस्माच्छब्दार्थो न वत्त्वर्थ इत्याह —

तथाविधेऽपि बाह्येऽर्थे भिद्यन्ते यत्र बुद्ध्यः ।

न तत्र कश्चित् सादृश्यं सदपि प्रतिपद्यते ॥ ५७१ ॥

व्यवत्यन्तरसादृश्येष्वप्यर्थेषु साधारणधर्मावलम्बना यावद् बुद्ध्यो न
जाताः, तावत् सदप्यनङ्गीकृत्य सादृश्यमत्यन्तव्यावृत्ताकारबुद्धिपरिच्छेद्यतया न
कश्चित् प्रतिपत्ता साम्यमवगच्छति । गद्यसंस्थानानुपलम्भे हि गवि न तत्स-
दृशप्रत्ययः ॥ ५७१ ॥

अत्यन्तव्यावृत्ते च बुद्धिसमारोपिताभेदाश्रयो गवति सम्प्रत्यय इत्याह —

अत्यन्तं विषये भिन्ने यावत् प्रख्या न भिद्यते ।

न तावत् प्रत्यभिज्ञानं कस्यचिद् विनिवर्तते ॥ ५७२ ॥

अत्यन्तव्यावृत्तायामपि व्यक्तौ बुद्धेर्मिज्ञायां अनुत्पत्तावन्विधर्माच्छ्रुण-
याभेदावसाये स एवायमित्येकाकारपरामर्शोऽविचलः समुदेति । तथाहि —
मन्डालोके देशे दूराद्धारूपमात्रेणोर्थावधारणाद् विवेकानवसाये पूर्वदृष्टाकारानुस-
न्धानेनाभेदेनावसायः । निकटे स्फीतालोकेऽपि च प्रथमाक्षसन्निपाते इदिति
पूर्ववासनोद्घोषात् स एवायमिति प्रत्यभिज्ञोत्पत्तिः । एवं देवदत्तयज्ञदत्तयोर्भेदमन-
वसायैक्यप्रतिपत्तिः ॥ ५७२ ॥

नेत्रं भेदाभेदव्यवहारस्य बहिः मन्त्रसाधनरामानांऽनुपकारक इति प्रत्ययप्रतिमा-
पिना भेदाकारेण गन्धर्वैश्चोपमानोपमेयभाव इति राजनद् इतिमित्यादेः पूर्वैरेव
निदानबुधबोधनार्थं 'तदर्हन्', इत्यस्मात् इत्यट् —

अयमेव तु सूत्रेण भेदो भेदेन दर्शितः ।

प्रमिद्वमपि दुर्ज्ञानमयुधः प्रतिपद्यते ॥ ५७३ ॥

अयमेव बुद्ध्यवस्थाथयो भेदव्यवहारो योगारम्भेण व्युत्पाद्यते, वास्त-
वाद् भेदाद्ययमन्यो भेद इति भेदेन पृथक्त्वेन स्थापितः सूत्रारम्भेण । नहि
सर्वः स्वयमेवैविधमर्थं विवेक्तुमुत्सहते । सर्वपुरपाधिकारेण च शास्त्रप्रवृत्तिरिति
प्रतीतेऽप्यर्थं मन्त्रबुद्धिश्च्युत्यादनायं शास्त्रारम्भो युक्तः । राजानमर्हतीति च विप्र-
हान्तरं दृश्यते, मन्दमतीनां पूर्वेणासिद्धव्यवसायनिमित्तम् ॥ ५७३ ॥

तदत्र दुर्ज्ञानयमेकस्थोपमानोपमेयभावमाभावात् स्यात् । तत्र न युक्तम् । दृश्यते
शेष्टस्याप्युपमानोपमेयभाव इत्ययुधबोधनार्थमपि भेदनाच्छब्दमिलनाद् —

वैयाकरणवद् ज्ञेते न वैयाकरणः सदा ।

वैयाकरणवद् ध्रुवस्यतः सोऽप्यभिधीयते ॥ ५७४ ॥

व्याकरणज्ञो हि कश्चिद् आम्यदुर्भंगाभिधानप्रयोगादपगतसंस्कारशब्दा-
भिधानाच्च वैयाकरणत्वमतिक्रान्तः साधुशब्दप्रयोगकुशलैर्वैयाकरणैरुपमीयते
वैयाकरणवत् कथयेति । अन्यैस्तुत्यमभिधत्स्व स्लेच्छभाषणदुर्भहं त्यजेति ॥५७४॥

तथा —

केचित् पुमांसो भाषन्ते स्त्रीवत् पुंश्च योषितः ।

व्यभिचारे स्वधर्मोऽपि पुनस्तेनोपदिश्यते ॥ ५७५ ॥

व्यभिचार इति स्वधर्मस्य । तथाच सम्भावितस्वधर्माः सजातीयैरेयोप-
मियन्तेऽर्थाः । पुंश्चमिधांप्रताम् । अन्यैस्नतिवृत्तपुरपोषितमापणैस्तुल्यं भवाद्भिः
कथ्यता, किमप्रैगल्भोक्तिभिः सन्मि योपिलम्भावनयोपहास्यतामात्मा नीयत
इति । तथातिप्रगल्भमापिणी काचिदभिधीयते — स्त्रीवदभिधीयताम् । अन्या-
भिर्नालावर्तीभिः स्त्रीभिस्तुल्यं कथयताम् । मातिप्रगल्भोक्तिभिर्योषितसामानं
हासीरिति । तथा हैव्यमाचरन् कश्चिदुच्यते — पुंश्च सुध्यम् । यथान-
तिवृत्तयोस्ना सुच्यन्ते, तथा सुध्यस्वेत्यर्थः । तदेवं स्वोचितानुष्ठानत्यागदर्शनाद्

आत्मीयाचारोऽप्यप्रसिद्धत्वादुपमया विधीयते इति दृष्टम् । तथाचैकस्योपमानोप-
मेयभावो न दुर्ज्ञानः ॥ ५७५ ॥

यत्तु प्रायुक्तं पूर्वोक्तमन्वयान्तरित्वे तत्रैव सदृशस्त्वमित्यवस्थान्तरं साम्प्रतिकमुपमीयते
इति, तत्रोक्तितात्पर्यं व्याचष्टे —

सदृशस्त्वं तत्रैवेति लोके यदभिधीयते ।

उपमानान्तरं तत्र प्रसक्तं विनिवर्तते ॥ ५७६ ॥

सर्वोपमानपरमातिशयान्तस्त्वमित्यन्योपमानव्याघृत्या स्तुतिपरमेतदभिधान-
मेननव्यालङ्कारच्छाययेति व्याख्यातमेतत् । तदेवं सर्वत्र भेदकल्पनयोपमानोप-
मेयभावप्रकल्पसेव्याकरणान्तरे नारब्धमिदं सूत्रम् । इहाप्युपमानविवक्षायामना-
रम्भोऽस्याभ्युपगत एव ॥ ५७६ ॥

विनशान्तरे त्वत्प्रत्ययकमिदमित्याह —

युक्तमौपयिकं राज्ञ इत्यर्थस्य निदर्शने ।

उपमानाविवक्षायां तदर्हमिति पठ्यते ॥ ५७७ ॥

युक्तमिदमुचितमिदं राज्ञो वृत्तं राज्यानुपालनेऽप्युपायभूतमिदमिति राजा-
नमेवार्हति नान्यमिति निश्चितबलाधानख्यापने नास्त्युपमानोपमेयभावविवक्षेति
तत्सम्बन्धे विहितस्य वतेर्नायं विषय इति पृथक्सूत्रमत्र प्रत्ययविध्यर्थे पठ्यते
इत्यारम्भोऽस्य समर्थितः । अयमाशयः — भवेदुपमानविवक्षायां सिद्धिः ।
तथाच व्याकरणान्तरेऽस्यानारम्भः । एवमिहाप्यनारम्भः, परमतस्याविरुद्धस्या-
प्रतिषिद्धत्वात् । अर्हत्ताप्रतिषिद्धादिषायां त्वत्कारम्भः सफल इति व्याकरणान्तरे-
ऽव्यासिरुद्धाविता । अत एव भाष्यकारः प्रयोजनस्थापनादेव विरतो नौपम्याश्र-
येण प्रत्याचख्यौ । इत्थं च व्याकरणवद् ब्रूहीत्यादावपि यदौपम्यमविवक्षित्वा
योग्यतामात्रं प्रतिषिद्धादिषितं भवति, तद्वानेनैव वतिरिति सिद्धम् ॥ ५७७ ॥

इदानीं बक्ष्यमाणप्रस्तावार्थमाह —

प्रसक्तानुप्रसक्तस्तु वतिशेषोऽभिधीयते ।

उपमानाभिसम्बन्धादस्मिन् वतिरुदाहृतः ॥ ५७८ ॥

इह वृत्तिपदविचारः प्राधान्येन प्रस्तुतः । तत्र चोपमानसमासविचारानु-
पक्षेणोपमानसम्बन्धे विधीयमानस्य वतेरिहोपन्यासो विचारयत्स्युपमानवतिरनु-
पज्ञायातः प्रसक्तः । तस्यानु पश्चात् क्रमायातोऽनुपमानवतिरपि, 'उपसर्गा-

च्छन्दमि धात्वर्थे' (५-१-११८) इत्ययमपि शिष्टः प्रसङ्गेन विचारार्थं निरूप्यत इति प्रकरणानुसन्धिः ॥ ५७८ ॥

तत्र रूपप्रदर्शनं निमर्षम् । न, उपसर्गच्छन्दसि धातावित्तेषीच्छेने'ति भाष्येऽर्थग्रहण-
मात्रेणम् । तत्राभिप्रायं व्याचष्टे—

प्रधानकल्पनाभावे गुणशब्दस्य दर्शनात् ।

उपसर्गाद् वर्तो सिद्धा धातो धात्वर्थकल्पना ॥ ५७९ ॥

धातुशब्देन मूलादेर्मुस्यतः प्रत्यायनाद् धातावित्कुके तस्य शब्दस्य प्रत्ययवाच्यत्वात्साधनान्तरेणाप्यर्थग्रहणं धातुरूपाच्चासाद् गुणकल्पनया सामर्थ्यात् तत्सहचरितोऽर्थो लभ्यत इति निमर्षग्रहणेनेत्यर्थः । अन एव भाष्यं—'शब्दे कार्यस्यासम्भवादर्थे कार्यं विज्ञास्यत' इति ॥ ५७९ ॥

तत्रैतन्नाह चर्वाशियोग्नोऽर्थे प्रतिपत्तिः कथम्, अन्यस्यापि धातुसम्बन्धिनः शब्दधर्मश्च धातुना साहचर्यादि एव आह—

स्वं रूपमिति चैतन्मिन्नर्थस्यापि परिग्रहः ।

रूपवज्जापितन्तस्मादासद्योऽर्थो ग्रहीष्यते ॥ ५८० ॥

अन्तरङ्गत्वाद्देयत्वाद्साधारणत्वाच्च स्वं शब्दस्यैस्त्वेन स्वत्वेन विशेष्यमित्यस्य रूपस्य परिग्रहे सिद्धे स्वं रूपमिति रूपग्रहणं रूपवदर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति ज्ञापनार्थम् । तथाच रूपममानलक्ष्यः प्रत्यासन्नरः सम्बन्धी प्रतिद्वो वाच्योऽर्थ एव ग्रहीष्यते । तावन्तत्र वाक्यार्थस्योपपत्तौ शब्दधर्मः सम्बन्धी कथमनुगोधाद् गृह्येतेति भावः ॥ ५८० ॥

अत्रोत्तरं भाष्यम्—'इदं ताई प्रयोजनम् । उच्चरपदलोपो यथा विज्ञापित । धातुकृतोऽर्थो धात्वर्थः' । क पुनर्धातुहनोऽर्थः । साधनमि'ति । एतद् व्याचष्टे—

धात्वर्थेनोपजनितं साधनत्वेन साधनम् ।

धातुना कृतमित्येवमसिन् छत्रे प्रतीयते ॥ ५८१ ॥

धातुशब्देन स्वार्थस्यात्रोपलक्षणाद् धातुकृतः क्रियाकृतः क्रियया प्रादु-
र्भावितोऽर्थोऽत्र निर्दिष्टः । स च साधनं कारकम् । तथाहि— यद्यपि सिद्ध-
स्वरूपं कारकं क्रियां प्रत्युपादीयते साधनत्वेन, तथापि न स्वरूपेण क्रियया साधनं कृतं जनितम्, अपि तु साधनत्वेन, माध्यापेक्षत्वात् साधनमात्रस्य सामान्यस्य कर्मादिविशेषरूपस्य च । क्रिया हि साधनानि प्रवर्तयतीति—

“प्रवृत्तिरेव प्रथमं क्वचिदप्यनपाश्रिता ।

शक्तिरेकाधिकरणे स्रोतोवदपकर्षति ॥

इत्यादिना पूर्वमेव निर्णीतमेतत् ॥ ५८१ ॥

यदुक्तमुत्तरपदलोप इति, तत्र कोऽयमनन्वाख्यात सूत्रकारेणोत्तरपदलोपो नामेत्यत आह —

यः शब्दश्चरितार्थत्वादत्यन्तं न प्रयुज्यते ।

विपर्येऽदर्शनात् तत्र लोपस्तस्याभिधीयते ॥ ५८२ ॥

इहार्थप्रयुक्तस्य शब्दस्य सत्यर्थं वचनशतेनापि प्रयोगो निवारयितुं न पार्यते, केवलमन्यतो निर्जातार्थस्य चरितार्थत्वात् कृतकत्वत्वात् । प्रसक्तादर्शनस्य लोपसंज्ञा प्रत्ययादर्शनवत् सर्वत्र व्यवह्रियते । ततश्च धातुशब्देन क्रियाभिधानात् तत्कृतोऽर्थस्तदुपचारात् स एवेति धातुरेवार्थो धात्वर्थ इति गौणे सामानाधिकरण्ये मयूरव्यंसकादित्वात् सति समासे धातुकृतोऽर्थ इति यद् वस्तु सम्पद्यते, तद् भाष्यकारेण दर्शितम् । यद्वा, धातुस्तदर्थः क्रिया अर्थः प्रयोजनं यत्नं साधनस्येत्येवमयं बहुव्रीहिः क्रियते । क्रिया च साधनस्य साध्यत्वादेव प्रयोजनं भवति । तस्मिन् साधने वर्तमानादुपसर्गात् स्वार्थे वतिः ॥ ५८२ ॥

एवमर्थग्रहणसामर्थ्यात् साधनलाभे प्रयोजनमुक्त — ‘साधनेऽर्थं भवन्निसङ्गुपाभ्या योक्तव्यत्’ इति । तत्र शक्तिरूपत्वेन क्रियावदरात्त्वभूतत्वात् साधनस्य कर्षं लिङ्गसङ्गयायोग इत्यत आह —

क्रियायां साधने द्रव्ये प्रादयो ये व्यवस्थिताः ।

तेभ्यः सत्त्वाभिधायिभ्यो वतिः स्वार्थे विधीयते ॥ ५८३ ॥

साधनशक्त्याश्रयो द्रव्यमत्र साधनशब्देन विवक्षितं, शक्तिशक्तिमतोरभेदात् । तस्मिन् द्रव्ये क्रियासाधनाक्षिप्ते ये वाचकत्वेन प्रवृत्ताः प्रादय उपसर्गास्तेभ्यः साधनक्रियावाचिभ्यः स्वार्थे वतिप्रत्ययोऽर्थं विधीयते । तथाच सत्त्वभूतार्थाभिधानाल्लिङ्गसङ्गयायोग उपपद्यते ॥ ५८३ ॥

तत्रैतत् स्यात् — क्रियाविशेषोक्तका प्रादयोऽवधृताः । नैवां द्रव्याभिधानसामर्थ्यमवधृतमित्याशङ्क्याह —

प्रत्ययेन विना प्रादिस्तत्रार्थेन प्रयुज्यते ।

भेदेन तु समाख्याने विभागः परिकल्पितः ॥ ५८४ ॥

वाक्येऽपि नियता धर्माः केचिद् वृत्ताविति शब्दशक्तिप्रतिनियमाद् यद्यपि वाक्ये प्रयुक्तानां प्राचीनां द्रव्याभिधानशक्तिर्नास्ति, तथापि वृत्तिविषये शक्तिरियमवगम्यते । उद्गतानि उद्गतः, निगतानि निवन इत्यखण्डोऽयं शब्दः प्रकृतिप्रत्ययविभागेनान्वाख्यायमानः प्रकृतिभागस्य क्रियासाधनोपमर्जनद्रव्यवचनत्वं प्रत्ययभागस्य च स्वार्थिकत्वं प्रतिपद्यते । इत्थं चोपसर्गायामत्र वृत्तिविषयेऽयं स्वभावोऽर्थग्रहणेनानुविधीयते, लौकिकस्यैवार्थस्यान्वाख्यानाङ्गभावेनोपादानात् । अस्मिन् पुनरर्थग्रहणे शब्दे क्वाप्यसम्भवात् क्रिया प्रतीता, अविनाभावात् साधनशक्तिमेवोपलक्षयेत् । अर्थग्रहणात् तु तदभेदापत्तं द्रव्यं प्रतीयते । अन्यथा-र्थग्रहणमफलं स्यात् ॥ ५८४ ॥

यदि च साधनशब्देन शक्तिमात्रमत्र विवक्षितं स्यात्, तदा—

अनङ्गीकृतमचं तु यदि गृह्येत साधनम् ।

विभक्तिभिर्नियोगः स्याद् यथैव तसिलादिषु ॥ ५८५ ॥

अनुपात्ताधारे साधनमात्रे गृह्यमाणे ततस्तत्रेत्यादावित्यन्तसाधनप्राधान्यायाः शक्तेः शक्यन्तरायोगाद् यथायथं विभक्तयो न स्युः सर्वाः । समयादेकवचनमेव न्यात् । तन्श्चासर्वविभक्तित्वे अव्ययसंज्ञा प्रसज्येतेति लिङ्गसद्व्यायोगो विरुद्ध्येत । अर्थग्रहणसामर्थ्यात् तु गुणीकृतक्रियासाधनं द्रव्यं प्राधान्येनोपसर्गाणां वाच्यमत्रानुगम्यत इति वच्यन्तस्य सत्त्ववचनतायां यथायथं क्रियासमन्वये सर्वविभक्तियोगाद्रव्यसंज्ञाभावे उद्गतो निवन इत्यादिबहुवचनान्तप्रयोगोपपत्तिः । 'एकार्थं शब्दान्पत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वमि'ति चात्र लिङ्गान्तरयोगो न विरुद्ध्यते ॥ ५८५ ॥

मन्वेत्यपि रररदिषु धनैः पाठात् प्रातान्वयत्वमित्यन आह—

पाठाद् धरविभक्तित्वं त्रत्यन्तेष्वनुगम्यते ।

तेषामुद्गत इत्यत्र वक्तव्या साविभक्तिता ॥ ५८६ ॥

अविभक्तित्वं विभक्त्यदर्शनं तन्निवन्वयमव्ययसंज्ञा कथ्यते । तथाच स्वरादिपाठाद्रव्ययत्वेऽविभक्तित्वं विभक्त्यदर्शनमिति सामर्थ्यात् तन्निवन्वयव्ययसंज्ञा पाठाद् धरतीक्रियते तेषां मने, उद्गत इत्यत्रान्वयत्वलोपे प्राप्ते मविभक्तिता वक्तव्या प्रतिपाद्या । तथादर्थग्रहणसामर्थ्याद्रव्ययत्वं न भवति । अन्वर्थसंज्ञा हि

सालिन्नासङ्ख्यत्वेऽवतिष्ठते । अत्र च साधनस्य द्रव्यस्य ग्रहणात् सत्त्ववच-
नत्वात् तदभाव इत्यर्थः ॥ ५८६ ॥

तदेवं वति. परीक्षित । तत्प्रतङ्गेन तत्रत्यमन्यदपि विचार्यते—वाक्यकार पठ—
'स्त्रीपुंसाभ्या वत्युपसङ्ख्यानमि'ति । 'स्त्रीपुंसाभ्या नञ्ज्ञौ भवनात्' (४-१-८७) इत्य-
वधिविशेषोपादानेन प्राग् भवनात् प्रवृत्तिविशेषादस्मानञ्ज्ञावातुपदिश्यमानावपत्वादिष्वर्थवृ-
त्सर्गप्रत्ययान् बाधित्वा यथा भवतस्तथा नत्यर्थेऽपि वति बाधित्वा स्यात्(मिति स्त्रीवपुंवदिति
सिद्धयर्थं वतिरश्रोपसङ्घेय । तत्र वतीति वतिसहचरितस्वार्थस्याधिकरणेन निर्देश ।
यद्वा वती विधीयमाने स्त्रीपुंसाभ्यामप्यसौ विधेय इत्यर्थः । भावलक्षणे सप्तमीयम् । एतस्य
वार्तिनस्य भाष्ये प्रत्याख्यानमुक्तम्—'आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वत्यर्थे नञ्ज्ञौ भवत'
इति । यदयं द्विधा पुंवदिति निर्देशं करोती'ति ।

एतद् व्याचष्टे—

वत्यर्थं नावगाहेते पुंवदित्यस्य दर्शनात् ।

नञ्ज्ञावावपवादस्य बाधकं तन्निपातनम् ॥ ५८७ ॥

'द्विधाः पुंवद्—' (६-३-३४) इत्युच्चारणाद् वत्यर्थादुक्तर्षो नञ्ज्ञौ-
र्ज्ञायते । यदि ह्येतौ वत्यर्थमवगाहेयाताम्, अपवादेन निर्वर्तितो वतिर्न श्रूयत ।
श्रुतस्तु नूनमेतावेतमर्थमुक्त्वा मतो, येनानयोर्विषये उत्सर्गः श्रूयत इति ज्ञापयति ।
ननु च पुंवदिति निर्देशाद् वतिरप्यस्तु, यथाप्राप्तौ च नञ्ज्ञावावपि वत्यर्थेऽपि-
कारेण प्रतिपादितसंनिधानौ भवेतामित्याशङ्क्योक्त बाधकं तन्निपातनमिति ॥
॥ ५८७ ॥

कथमस्य बाधवत्त्वमित्येतदेव व्यक्तवति—

एतमुत्क्रामतो नूनं वत्यर्थं नञ्ज्ञावाविति ।

तयोः प्रवृत्तावुत्सर्गो बाधनाच्चोपपद्यते ॥ ५८८ ॥

अपवादविषये प्रवृत्तिरुत्सर्गम्योपलभ्यमानान्यथानुपपत्त्यापवादमपावर्तयति
ततः । अन्यथा सस्येऽपवादग्रन्थावयवमुत्सर्गो वराकस्तत्र कथं प्रवर्ततेति बाधकरवनि-
श्चयोऽस्य । अप्राप्त्यनुमानं हि बाधा । तत्र यथापवादः स्वरूपनिर्घृत्तौ ससंरम्भो-
ऽपि सामान्यविधेः स्वविषयेऽप्राप्तिं सूचयति, यथा निपातनमात्मस्वरूपप्रतिष्म्भ-

व्यापृतमपि यथाप्राप्तनाघने पर्यवस्यति, तथा सर्वादिवार्तिके निपातनमप्येवंजाती-
यकमिति बाधकानि निपातनानि व्यवस्थापितानि । अतश्च वक्तव्यं पौल्लामित्यादि-
प्रयोगोऽसाधुः ॥ ५८८ ॥

'एवमपि स्त्रीरदिति न सिध्यतीति' चोदयित्वा 'योगपेक्षं ज्ञापकमिति' भाष्यम् ।
तद् विवृणोति—

नञ्ज्ञौ विहितौ येन स योगो नावगाहते ।
वतिप्रकरणं तद्वि लिङ्गमेवं समर्थ्यते ॥ ५८९ ॥

सामान्यतो दृष्टमिदं लिङ्गमनुमानं ज्ञापकम् । तथाहि—'स्त्रीपुंसाभ्यां
नञ्ज्ञौ भवनात्' (४-१ ८७) इति यो योगः स वक्तव्यं नाकामतीत्येवंव्यापा-
रमिदं लिङ्गमुपार्थयते । वतिप्रकरणमिति । 'तेन तुल्यं'—(५-१-११५), 'तत्र
तस्येव (५-१-११६) 'तदर्थम्' (५-१-११७) इति सूत्रत्रयविहितेऽपि वतावर्थं
नञ्ज्ञानाबुक्कामत इत्यर्थः । तथाचैतान् योगानपेक्षत इति योगपेक्षं तज्ज्ञापकं
सूत्रम् । ततश्च वक्तव्यं नञ्ज्ञोरभावात् स्त्रीवदित्यपि सिध्यति, विशेषनिरपेक्षस्य
लिङ्गस्य ज्ञापकत्वत इति सिद्धम् ॥ ५८९ ॥

तदेवमुपमानप्रसङ्गादात्तां वतिनिवारितः । इदमिदानीमुपमानविचारे परीक्षणीयम् ।
चट्टानामुपमेयानामुपमानं वदन्मुपादायते, तदा किमुपमेयभेदमनुवर्तते तत् । अथाभिन्नमेयो-
पकाराय प्रभवतीति संशोताबाह—

अभेदेनोपमानस्य भिन्नार्थोपनिपातिता ।
ऊहस्तथोपमानानामङ्गवन्नोपलभ्यते ॥ ५९० ॥

इह प्रधानानुग्रहाय गुणाः प्रयुज्यमाना यथानुग्रहो भवति प्रधानस्य
तथैवात्मरूपमनुवर्तन्ते इति न्यायः । एतत्त्वेनैव तु स्वधर्मेण युक्तं शकनोत्पुपमान-
मुपमेयमनेरुमुपकर्तुमिति किमनुगोधात् भेदमवलम्बेत । अन एव विकृताबुपमेय-
भेदेऽपि प्रकृतिगतमेव वचनमभिन्नार्थविदकमुपमानमित्युहो यथोपमेयं वचनमेदो
न दृश्यते । तद्यथा—अङ्गनाम्नामूहाभावोऽङ्गिभेदादेव निर्जानभेदत्वात् सहयान्तर-
परिणामस्य कृतकृत्यत्वादिति सम्बन्धाबाधनमेश्वर । तथाचोहविदामासाय—

- "अङ्गानि जातिनामानि उपमा इन्द्रियाणि च ।

एतानि नोहं गच्छन्ति वदभिगौ विपमं हि तत् ॥" इति ।

तत्रोहोपात्तमेव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकमुदाह्रियते । अज्ञानामनूहो यथा— *‘यत्पशु-
र्मायुमकृतोरो वा पद्मिराहताभिर्मा तम्मादेनसः प्रमोचयतु’ इत्यत्रैकपशुके प्रकृति-
यागे उर इत्येकवचनमङ्गनाम । द्विपशुकेऽपि विकृतियागे अस्थोहाभावात् पशू
इत्याहंसातामिति चास्यैव विपरिणामो न पुनरुहसी इति विपरिणम्यते । अङ्गि-
भेदादेवाङ्गानां सङ्ख्याभेदस्यावधारणादिति चात्र न्यायः । एवं बहुपशुकेऽपि
विकृतियागे पशव आहंसतेर्यूह्यते, नोरांसीति । तद्वदुपमानानामनूहो यथा —
‘कश्यपे वां सा अच्छिद्रे श्रोणी कवपोरू सेरूपणै’त्यादि अभेदेनोपमातुं शक्ते-
रुपमानवचनानां कश्यपकवपसेरूपाणां कच्छुपमरस्यजातीयकरवीरवाचिना वयोप-
मेयलिङ्गसङ्ख्यान्तरविपरिणामो न भवति ॥ ५९० ॥

एवमूहाभावो न्यायविदा प्रसिद्धोऽनाभेदेनोपमानस्य संवादक उक्त । संवादकान्तर-
मन्वाह—

गवेधुके चरौ दृष्टा गोविकर्ताक्षवापयोः ।

पशू रुद्र इव हेतावित्येकवचनश्रुतिः ॥ ५९१ ॥

‘रुद्र इवैतौ गोविकर्ताक्षवापौ पशू अभिमन्येते’ इति वेदे श्रूयते । तथा-
हि—गवेधुना वृणजातिविशेषेण संस्कृते चरौ प्रकृते गोविकर्ताक्षवापयोर्विशसि-
त्रोरियमुपमा रुद्र इवैतौ विशसितारौ गोविकर्ताक्षवापौ । गा विकृन्ततीति गो-
विकर्तः, अक्षान् यपतीत्यक्षवापः, तन्नामानौ पशूनां विशसितारौ । तौ चोपमेया-
वेकवचनान्तेन रुद्रगव्देनोपमानेनात्र दृष्टौ । तथाचैकवचनश्रुतिरियं रुद्र इति
दृष्टास्मिन्नाम्नाय इत्यस्मादप्याम्नायादुपमानम् ‘उपतैकसङ्ख्यामेवानेकमप्युपमेयमुप-
संस्करोति’ इति निश्चीयते ॥ ५९१ ॥

यदि पुनरुपमेयभेदेनोपमानं भिद्येत, तदा—

उपमानस्य भेदाच्च बहुषु स्वादजो विधिः ।

काश्यपा इति लोपः स्यात् तथा प्रतिकृतिष्वपि ॥ ५९२ ॥

‘यजजोश्च’ (२-४-६४) इति बहुषु लुगुच्यते । तत्र चोचते—वैदस्य
वैदयोर्वीपत्यानि बहूनि माणवका विदा इत्यत्राज् यो बहुष्वित्यर्थे व्याख्यायमाने
बहुषु लुङ् न प्राप्नोति । अजो वैदस्य वैदयोरित्येकद्वयोरुत्पत्तेः । अत उक्तं ‘मा
भूदेवम् । अजन्तं यद् बहुष्वित्येवं भविष्यति’ । तत उक्तं—नैवं शक्यम् ।

‘यत्पशुर्मायुमकृतोरो वा पद्मिराहते । अभिर्वा तम्मादेनसो विभ्रान्मुञ्चत्यहस’ इति
श्रुतितर्कसिरीयसहिता ।

इहापि स्यात् । काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । काश्यपस्यापत्यं काश्यप-
 निदाद्यत्र । काश्यप इव प्रतिकृतयः काश्यपा इति 'इवे प्रतिकृतो' (५-३-९६)
 इत्युत्पन्नस्य कना देवपथादित्वा 'ज्जीविनाथे चापण्ये' (५-३-९९) इति लुपि कृते
 प्रतिकृतिबहुत्वेऽनन्तस्य वर्तमानत्वाद्जनन्तं बहुष्विति लृक् स्यात् । तथाच
 काश्यपा इति प्रतिकृतिषु साधुः स्यात् । न चेष्यते । काश्यपा इत्येवेष्यत् इति
 अत्र यो बहुष्विति स्थापितम् । वेदस्मापन्यानि निदा इत्यत्र तु 'एकमचनद्विवच-
 नान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो युनी'त्युक्तत्वाद् अत्रोपः । यदि चात्रोपमेयभेदादुप-
 मानभेदन्तदा प्रतिकृतीनामुपमेयाना बहुत्वात्पमानं काश्यपोऽपि भिन्न इति बहु-
 ष्वेयामत्र स्यात् । तथाच अन्यो बहुषु इत्येवमप्यत्र लृक प्रमन्भेतेति भाष्य-
 विरोधः । काश्यपा इति प्रतिकृतिषु चानिष्टप्रयोगप्रसङ्गः । तस्मादुपमेयभेदेऽपि
 नोपमानं भिद्यते ॥ ५९२ ॥

अत्रैवं काश्यप इव प्रान्तस्य इति निदितास्य प्रत्ययस्य लुपि उपपन्नायादेकवचनमेव
 स्यादिति—

एवं तु युक्तमज्ञायादत्रैकवचनं भवेत् ।

एवमित्युपमेयभेदेऽप्यजटदेहसंख्यास्योपमानस्य प्रवृत्तौ प्रतिकृतिबहुत्वे-
 ऽप्येकवचनमतिदेशानिष्टमापयेत् ॥

अत्र परिहारमुपदेशिणा—

लुम्ननुष्ये तद्योक्तं म्याह्लिह्रसंख्य मिद्वये ॥ ५९३ ॥

'लिह्रमिद्वयार्थं लुम्ननुष्ये' इति वार्तिके लिह्रमद्वयान् केनान् वचन-

मत्र प्रकरणेऽनिदेशात् भवतीत्यनुमाने । अन्यथा लिह्रवचनमिद्वयार्थमित्येव
 स्यात् । तस्मादलिह्रसंख्य मिद्वयार्थमेवमभिधानं स्यात् । संभाव्य इत्यभिधेया-
 श्चदनेन वचनं भवति । परंतु मनुष्यो मनुष्यौ चन्ने मनुष्याश्चन्ना इति मनुष्य-
 संख्येयः । लिह्रं तु चन्नाभवत् । एवं काश्यपा इत्येवमपि पुत्रिननिदेशाद्,
 वचनं तु प्रतिकृतिगतमेव ॥ ५९३ ॥

नानामूलेषु परिच्छेदेषु प्रतिकृतिरूपेष्वभिन्नं वा क्वन उत्पत्तिनिमित्तमुपमा-
नमत्र व्याप्रियते, प्रत्युपमेयं वा भिन्नमिति द्वौ पक्षौ स्तः । तत्राभिन्नस्य व्यापारे
प्रतिकृतिबहुत्वे 'लुपि युक्तवद्'(१-२-५१)इति युक्तवद्भावो नियत एव प्रवर्तते ।
तथाचेव्यत एवेति न काचिदनिष्टापत्तिः ॥ ५९४ ॥

यदा पुनस्प्रमानं भेदेनोपमेयं प्रति वर्तते, तदा काश्यपा इति सिद्धिरित्याह—

यदा प्रत्युपमेयं तु तदेकैकमवस्थितम् ।

तदा बाह्यार्थभेदेन तद्विद्वान्तं प्रचीयते ॥ ५९५ ॥

उपमेयभेदे प्रत्येकमुपमानं यदा परिच्छेदाय प्रवर्तते तदा प्राथमकल्पिकेऽर्थे
भेदो नास्ति । तथाच काश्यपस्य प्रतिकृतिः काश्यपः । एवं द्वितीयोऽपि का-
श्यपस्तृतीयोऽपि काश्यप इति प्रत्येकमभिसंबन्धानात्त्वमत्र नास्ति । केवलमेतत्
तद्विद्वान्तं लुप्तप्रतिकृतिप्रत्ययं शब्दरूपं प्रचीयते प्रचयमनेकत्वमापद्यते । तथाहि—
'सरूपाणामेकशेषवशेन काश्यपश्च काश्यपश्च काश्यपश्च काश्यपा इति बहुत्वेन
संबध्यते । न चेदानीमतिदेशशास्त्रस्य लुपि युक्तवद्(१-२-५१) इत्यस्य व्यापारो
ऽस्ति, वृत्तत्वात् तद्व्यापारस्य । यदा तु काश्यप इचायं प्रतिकृतिसमूह इति
प्रथममेव प्रत्ययस्तदास्य व्यापारः । तदा हि युक्तस्य संख्याभेदोऽस्ति तन्निबन्ध-
नम् । इदानीं तु प्रतिकृतीनां प्रचय इत्यन्योऽयं बाह्यार्थभेदनिबन्धनः संख्याभेदो
न निवर्तते ॥ ५९५ ॥

ननु चैवमपि लुपर्य एवायं प्रचीयमान इति युक्तवद्भावः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य निद-
र्शनद्वारेण व्युत्पादयति—

यथा समूहप्रचये द्विगूनां भिन्नसंख्यता ।

पञ्चपूर्वादिषु तथा सुवन्तप्रचयो भवेत् ॥ ५९६ ॥

पञ्चपूर्वाः समाहृताः पञ्चपूर्वीति 'द्विगुरेकवचनम्' (२-४-१) इति कृते
एकवद्भावे, पञ्चपूर्वी च पञ्चपूर्वी च पञ्चपूर्वी चेत्येकशेषे पञ्चपूर्व्य इति बहुत्वे
पुनरेकवद्भावः कस्मान्न भवतीति चोद्ये, 'न वान्यस्थानेरुत्वादि'त्युत्तरमुक्तम् । अर्थ
हि न द्विगुरनेकार्थाभिधायी, किन्त्वन्यस्यैकशेषपञ्चवदस्येदं बहुत्वम् । द्विगुर्थस्य
एकवद्भाव आरब्धः । अकृते चैकशेषेऽर्थान्तरानपेक्षस्य द्विगुरेव योऽर्थस्तत्रैक-
वद्भावः । स एव हि द्विगुर्थो न्याय्यः । कृते त्वेकशेषे द्विगुर्थसमुदायस्य
प्रचितस्य द्विगुर्थान्यत्वादनन्तरङ्गे प्राथमकल्पिके द्विगुर्थे चरितार्थत्वादेकवद्भावस्य
पुनरप्राप्तिः । एवमिह लुपः सोऽर्थो, यो लुबन्तादेव प्रतीयतेऽन्यानपेक्षादित्येकशेषे
कृते शब्दान्तरत्वादनन्तरङ्गे चरितार्थो युक्तवद्भावो बहिरङ्गेऽत्र प्रचयबहुत्वे न
प्रवर्तते ॥ ५९६ ॥

तदत्र दृष्टान्तोऽयमसदृश इत्याह—

प्रचये भिद्यमाने तु संख्या पूलेषु भिद्यते ।

अर्थभेदो लुप्तान्तेषु नैवं कश्चन दृश्यते ॥ ५९७ ॥

पञ्च पूलाः समाहृताः पञ्चपूलीति योऽर्थो द्विगोरवधार्यते, नासाद्येव पञ्चपूलय इति प्रचयविवक्षायामेकशेषे कृते । पूर्वत्र हि पञ्चसंख्यावच्छिन्नोऽर्थः । एकशेषे तु पञ्चदशसंख्यावच्छिन्नः । द्वयोरैकशेषे तु पञ्चपूल्याविति दशसंख्यावच्छिन्नः । तस्माद् द्वित्वबहुत्वादीनां प्रचये भिद्यमाने द्विगर्थसंख्याया अन्यैव संख्या जायते । तथाच नायं द्विगर्थ इति शक्यते वक्तुम् । पञ्चसंख्यावच्छिन्नसमादियमाणार्थवाचकत्वादेव द्विगोरिति युक्तोऽत्र 'न वान्यस्यानेकत्वादि'ति परिहारः । इह तु लुप्तान्तविषये न कश्चनार्थत्व भेदः । य एव क्षर्थः प्रत्येकमुपमानसंबन्धे प्रचयविवक्षायामेकशेषे कृते, स एवैकस्याप्युपमानस्य बहुपूपमेयेषु संबन्धे प्रथमत एव बहुवचनस्य प्रवृत्तौ । तथाचार्थभेदाभावादत्र प्रचयार्थोऽपि लुप्तार्थः शक्यते वक्तुमिति तत्र वचनातिदेशः स्यादेव । ननु चास्त्येवात्रार्थभेदः । तथाहि — प्रत्येकं प्रतिवृत्तीनामुपमानसंबन्धे सत्येकशेषेण बहुवचनान्तप्रयोगे प्रतिवृत्तेरैकैरस्याः काश्यप उपमानत्वेन प्रतीयते । अभिन्नस्य तूपमानस्य बहुपूपमेयेषु संबन्धे प्रतिवृत्तिसमूहस्यैकः काश्यपः प्रतीयेतोपमानमिति प्रतिवृत्तीना परिच्छेद्यत्वाविशेषेऽप्यसि भेदः । सत्यमेतावानस्ति विशेषः । किन्तु लुप्तान्तस्यार्थानपगमात्पुला संमन्वित्वेन प्रचयोऽप्यर्थोऽवच्छेदमर्हत्येव । तथाहि — य एव लुप्तान्तवाच्यः प्रतिवृत्तिरूपोऽर्थः स एव प्रचये बहुत्वमापद्यते नान्यः । पित्र काश्यप इव काश्यप इत्यत्र प्रयोजनाभावादतिदेशो न प्रवर्तते, द्वयोरपि प्रवृत्तिप्रत्ययार्थयोरैकार्थत्वात् । तथाच प्रचयविवक्षायामेव युक्तवद्भावेन कृत्यम् । काश्यप इव प्रतिवृत्तय इत्यत्रापि हि प्रतिवृत्तीनामुपमेयानामेकशेषादेव बहुत्वमवधार्यते इति बहिरङ्ग एवार्थे संभवति युक्तवद्भावः प्रवर्तते च । तस्मात् प्रशारान्तरेणात्र काश्यपा इत्यस्य सिद्धिर्वक्तव्या । नै त्वेकशेषेणाप्यत्र सिद्धिः ॥ ५९७ ॥

तत् प्रशारान्तरमाह—

पेषूपमेयवचनः शब्दोऽन्यो न प्रयुज्यते ।

उपमानस्य तत्रान्यैः संख्याया भेद इष्यते ॥ ५९८ ॥

येषु लुं वन्तेषु उपमेयवचनः परिच्छेद्यभूर्तप्रतिकृत्यर्थः शब्दो लुवन्ता-
दन्यो नोच्चार्यते तत्रोपमानस्य काश्यपस्य संख्याभेद इष्यते, भिन्नमत्रोपमानं
प्रवर्तते इत्यर्थः । तथा ह्युपमेयवचनस्य शब्दस्त्योपादाने तत एव बहुत्वावगतेरु-
पमानमभिन्नमेवोपमेयोपकाराय प्रभवति । तद्यथा काश्यप इव देवदत्तयज्ञदत्त-
विष्णुमित्रा इमाः प्रतिकृतय इत्यादौ । यदा तु उपमेयवाची शब्दो न प्रयुज्यते,
तदा काश्यप इत्युक्ते सन्देहः, किमेकस्याः प्रतिकृतेरिवमुपमानमुत्तानेकस्या
इति । अनेकस्यां ह्युपमाने युक्तप्रद्वारेण काश्यपशब्दस्यैवप्रचनान्तस्योपपत्तेः ।
तस्मादत्रोपमेयभेदपरिच्छेदायोपक्रम एव काश्यप आत्मभेदमुपमानभूतः प्रतिप-
द्यत इति काश्यपाः प्रतिकृतय इति सिद्धम् । अन्यैरिति चात्र वचनं
मतान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ५९८ ॥

अत्रैवार्थे निदर्शनमाह —

यथा गुडतिलादीनां प्रयोगादेकसंख्यता ।

पाकादेरप्रयोगे तु भिन्नसंख्याभिधीयते ॥ ५९९ ॥

गुडतिलतण्डुलानां पाकस्ताम्रः पलाशेषु बभूव राग इत्यादौ पाक्यादि-
बहुत्वादेवावधृतनानात्वः पाकादिरेकत्वेनैव निर्दिश्यते । यदा तु पाक्यभेदावधा-
रणनिमित्तः स्वाश्रयभेदावधारणनिमित्तश्च शब्दान्तरप्रयोगो नास्ति, तदा पाको
राग इत्युक्ते सन्देहः, किमेकपाक्यद्रव्यगतोऽयं पाकोऽथानेकगतः, तथा किमेकाधारो-
ऽयं रागोऽथानेकाधार इति । निश्चयप्रतिपत्त्यर्थं पाकौ पाका, रागौ रागा इत्य-
नेकत्वसंख्यायुक्त एवार्थः प्रतिनिर्दिश्यते ॥ ५९९ ॥

एकमिहापाति दार्ष्टान्तिके योजयितुमर्ह—

यः संबन्धिगतो भेदः स प्रयोगे प्रतीयते ।

संबन्धिनामतो भेद उपमेयेन गम्यते ॥ ६०० ॥

यः स्वर्तो न भिद्यते, अपितु संबन्धिभेदाद् भेदश्वलम्बने, स संबन्धि-
वचनस्य प्रयोगे भेदप्रतीतिमासादयति पदार्थः । तद्यथा— गुडादीनां प्रयोगे पा-
कादिः । अप्रयोगे तु संबन्धिवचनस्य यथा पाकादेर्विधेपो नावधार्यते, तथा
प्रतिकृतिवचनस्याप्रयोगे तद्गतो भेदो विशेष उपमेयपरिच्छेदे नावधार्यत
इति तदर्थमुपात्तभेदमेवोपमानं प्रवर्तते । तथा च भिन्नोपमानेनोपमेयस्य भेद आ-
वेद्यत इत्यर्थः ॥ ६०० ॥

एतद्वदन्ति—

तस्मात् सामान्यशब्दत्वप्रसङ्गमिति सूचये ।

उपमेयता भेद उपमानेषु दृश्यते ॥ ६०१ ॥

काश्चिद् इत्येतोऽपत्ये गतिं प्रतीयेत, न नियमेन प्रतिक्रिति । सत्यामपि योपमानसामान्यप्रतिपत्तौ नान्यत्प्रयोगोपमेयस्यास्यमात् सामान्यशब्दत्वमुच्यते । ततश्च लज्जितरामायणोक्त्या नियमेत्प्रतिपत्त्यर्थं प्रधानानुयायित्वाद् गुणानामुपमानमप्यन्वये भेदम् ॥ ६०१ ॥

उपमेय एतत् सामान्य प्रयोगान्वाद्यं स्यात् उपमेयस्याप्रयोग इत्येवमप्युच्यते । तत्र नान्यत्प्रयोगोपमेयस्य तदुक्तम् ---

उपमानं ममस्तानामभिन्नं भवेत् क्वचिन् ।

भिन्नानामुपमेयानामेव च योपमीयते ॥ ६०२ ॥

इह कदाचित् समुदिनात्तमेऽमुपमानमुपमेयानां, कदाचित् तु नाना भूतानां प्रत्येकमुपमाप्रवृत्तिरिति श्रुतम् ॥ ६०२ ॥

एतद्वदन्ति—

यथा गरुड इत्येतद् व्यूहापेक्षं प्रयुज्यते ।

एतेन यत् सादृश्यं तन्तेभ्य हस्तिनाम् ॥ ६०३ ॥

गच्छतां मन्त्रिण्यदिशेषो गरुडोपमीयते, गरुड इवेमे हस्तिना इति । एतन्नाम रचनाविशेषो मन्त्रिण्य, मन्त्र्य इवेमे वाजिन इति । तथा इयेन इयेना इष्टका इति । मन्त्रिण्य गरुडव्यूहादि मन्त्रिण्यदिशेषो रचनाभेद मन्त्रिकादे परिकल्पित इत्येतत् मन्त्रिण्योपमात्, द्वयेऽवचनान्त एव गरुडशब्द प्रयुज्यते । तथाहि—मन्त्रिण्ये गच्छतां मन्त्रिण्येति मन्त्रिण्यदिशेषो गरुडेन परिच्छिन्नो भवतीति मन्त्रिण्योपमात् न भवति । न हि गरुडोपमेया गच्छतां मन्त्रिण्येन । अपि तु तद्व्यूह । यदा तु गरुड इवेमे हस्तिनो मन्त्रा इवेमे वाजिन इति वदन्त्येवमपि, तदा प्रत्येक हस्तिनामश्चानां योपमेयत्व प्रतीयेत । तथाच शीघ्रतया मन्त्रिणा सादृश्येनोपमानं स्वमप्युच्येत, न तु व्यूह परिमेषोऽवधार्यते ॥ ६०३ ॥

एवमिहापि —

एकस्यापि प्रतीयेत भिन्ना प्रतिकृतिः सह ।

काश्यपस्येति तेनायं प्रत्येकमवतिष्ठते ॥ ६०४ ॥

यदि काश्यप इवेमा प्रतिकृतय काश्यप इत्येकवचनान्तमुपमान प्रयुज्यते, तदा गरुडस्येव हस्तिनो व्यूहेन तुल्या काश्यपस्य नानाभूता प्रतिकृति केनचित् सनिवेशादिना धर्मेण सह तुल्या विज्ञयेत । न तु प्रत्येकमुपमान गम्येत । सहशब्दस्तुल्यार्थ । तद्योगे काश्यपस्येति पृष्ठी । तस्मात् प्रत्येकमुपमानभावप्रतिपत्त्यर्थमत्र काश्यपशब्द प्रत्युपमेय भेदेनैवावतिष्ठते । पूर्वत्र दर्शने उपमेयशब्दस्याप्रयोगे उपमेयभेदावगमायोपमान पारार्थ्यादात्मभेद प्रतिपद्यत इत्युक्तम् । इह पुन सत्युपमेयशब्दप्रयोगे भेदेनोपमानस्य दृष्टत्वात् प्रत्युपमेय-मेकैकमुपमानमिति प्रतिपत्त्यर्थमुपक्रम एव भेदमुपमानमुपादत्त इति दर्शनभेद ॥ ६०४ ॥

इदानींभेकेन समुदितानामुपमाने निदर्शनान्तर-प्रसिद्धतरमाह —

मेघाः शैल इवेत्युक्ते समस्तानां प्रतीयेते ।

सादृश्यं गिरिरिणैकेन प्रत्येकं तेन भिद्यते ॥ ६०५ ॥

शैल इवामी बलाहका महापरिमाणा नानाविधरागविच्छुरितानेकसंस्थान-शिखरत्वादिति पर्वतेनेकेन बलाहकानामुपमीयमानत्वे समुदिताना गिरितुल्यत्व-मवधार्यते, न तु प्रत्येकम् । न शैलैको मेघ पर्वतसदृशोऽनेकवर्णविच्छुरितानेक-संस्थानशिखरत्वादिपर्वतसाधारणधर्माभावादेकैकस्य । समुदितानामेव हि तथा-भाव । यत एवमेकवचनान्तमुपमानमनेकस्य समुदितस्य स्यात्, न प्रत्येक, तेन कारणेन सत्युपमेयशब्दप्रयोगे सम्बन्धिन उपमेयस्य समुदितस्यैकस्याभावात् सम्बन्धिभेदानिश्चयात् पाकादिवदुपगानस्यातोऽनवधारणात् प्रत्येकमुपमानसम्बन्ध-प्रतीत्यर्थमिदं काश्यपलक्षणमुपमानमुपक्रम एवात्मभेद प्रतिपद्यत इत्यर्थ । तदेव विवक्षितार्थप्रतीत्यर्थं काश्यपा इति बहुवचनप्रयोगोऽवस्थापित । नन्वेवमुपक्रम एव भेदप्रतिपत्तेरत्रो बहुवचनस्य स्यादित्यजो बहुवचनस्येव लुगत्र प्राप्नोति । नैप दोष । अनेकत्व एव द्वर्थ उत्पद्यते । तथाच युक्तवद्भावादेकवचन प्राप्तमित्येक-शेषेण बहुवचन समर्थितम् । तत्रापि च युक्तवद्भावस्य प्राप्तिमाशङ्क्योपमेयभेद-प्रतिपत्त्यर्थं बहुवचनमिदं समर्थितम् । तथाच विवक्षितार्थप्रतिपादनानुरोधाद् युक्तवद्भावायात् वचनमत्र बाध्यते । एतमेव च न्याय गर्भीकृत्य 'हरीतक्यादिषु

त्यक्ति' इत्युक्तमितीदमपि तत्रैव द्रष्टव्यम् । अत्रन्त यद् बहुवचनित्यपि चाश्रीय-
माणेऽत्र नुगपन्महो भाष्येऽभिहित । तथाहि—'यज्ञोश्च' (२-४-६४) इत्यत्र
'यन्मादिभ्यो गोत्रे' (२-४-६३) इत्यनो गोत्रग्रहणानुवृत्तेर्नानिदम्य चापत्य-
स्त्रोपन्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणादत्रन्त यद् बहुवचनित्यपि गोत्रमित्याश्रयणात् प्रतिवृत्ति
बहुवचनस्य गोत्रबहुत्वाभावात्नुगविषयोऽव्ययम् । इत्थं च वृत्ता नैदम्य वैदयोर्नो
अपयानि बहूनि चित्वा इत्यत्राप्यत्रन्तस्य गोत्रबहुत्वे वर्तमानत्वाद्नेतव लक्ष-
मिदं इति पञ्चवचनद्विवचनान्तस्य च प्रवृत्तां यूर्नात्येतदेनाग्र्यमिति भाष्ये
गिद्धान्तोऽग्र्यापित । लानिदम्य हि गोत्रस्य 'यज्ञोश्च' (२-४-६४) इत्यत्र
ग्रहणात् युगापि गोत्रमिति । गतमेतत् ॥ ६०५ ॥

इदानीमुपमानप्रयोगे 'समासाश्च तद्विषयाः' (५-३-१०६) इत्यविविधार्थविषयस्य
विधिर्विज्ञेयः । तत्र 'तद्विषयानि हि प्रतिनिर्दिश्यन्त' इति भाष्यम् । समासात् प्रधानपरा-
सो समुचितः । समासधानाग्रधान, प्रत्ययप्रवृत्तिश्च शुभभावादिनामाग्रधि छविषो युग-
भावात्प्रधान इत्यवस्थासम्भवात् कस्य परामर्श इति प्रश्नः । अत्रात्तर छप्रत्यय इति ।
य एव हि विधेयत्वात् प्रधान सर्वनामसम्बन्धयोग इत्यास्य । अत्रन्तरमुष्ण—'वच समासो
नाम छविषय स्यादिति । भवेत् प्राधान्यात्प्रत्ययस्य परामर्श निन्वर्धस्यागतिः ।
यथाहि छप्रत्यया विषया यस्य तस्मात् समासात्प्रत्यययो भवतीत्यर्थं सम्प्रदाने । समासस्य
वच छप्रत्ययो विषय स्यात् । न हि शब्द शब्दस्य विषयो भवति । अर्थ एव हि शब्द
स्वाभिधेयो विषयो न्यायः । शब्दस्त्वनुकरणस्य प्रत्याग्यो भवेद् विषयः । न च समास
सहस्यानुकरण, छ एव हि यथा स्यात् । अयात्रायमाद्य — अत्रन्तप्रधाना विषयार्थ इति
छप्रत्ययादन्वय यस्य समासस्याभावः, स छविषय समास इति । एतदनुष्णमित्याह—

छापेक्षा तद्विषयत्वा विधेयत्वान्न गम्यते ।

कास्तालीयमित्यत्र प्रसिद्धं छुपलक्षणम् ॥ ६०६ ॥

य समासद्व्यप्रत्ययादन्यत्र न भवति, तत्रैव भवतीत्येव छप्रत्ययापेक्ष
समासस्य तद्विषयत्व न घटते । कास्तालीयमित्यत्र व्युत्पाद्यते । यस्माद्
यश्चिर्जात, तदन्यस्य ज्ञप्तिहेतुरपपद्यते । छप्रत्ययोऽनेनैवेदम्प्रथमतया विधेय
इत्यप्रसिद्धममुमुपाश्रित्य विशेषण कथमेतद्विषयतया प्रवृत्तिभूतः समासोऽप्यच्छेत्तु
गर्ह्यते । यदि हि छप्रत्ययो लक्षणान्तरेण लब्धात्मरूपो भवेत्, तदा तत्र नियतत्व
प्रकृतेः समासस्यावधार्य प्रत्ययविध्यर्थमुपादानं युज्यते । न तु लक्षणान्तरेण
छो विहितः । इदमेव छुत्पत्तिगम्यमस्य । तथाच प्राक् छविधे समासस्य
छविषयत्वमसिद्धं कथमनुद्यते । अथ भाष्यप्रस्थाश्रयेण छविषयत्व समर्थ्यते, तदा

किमनेनोक्तेन । यस्मात् समासाच्छे विधास्यते, स चेच्छविषयो भवति, तस्माच्छप्रत्ययो भवतीत्येवमर्थे विजायमाने न कश्चित् प्रकृतेरुपहारोऽभिहितो भवति । छप्रकृतेः समासस्य छविषयप्रत्याख्यभिचारान्दन्त्य निगर्तनाश्रय सिद्धस्याभावात् ॥ ६०६ ॥

तु च भाव्यवस्थाश्रयेण विशेषणस्यारित प्रयोजनम् । तथाहि — छविषयत्वेन समासस्य विशेषणे विषयार्थस्यानन्यत्रभावरूपत्वस्य च प्रयोजनताप्रमाणः समासस्यास्य एवापितो भवतीत्याशङ्क्याह —

राजाश्चादिष्व विषयः स्यादन्तो वेत्यनिश्चितम् ।

तेन छस्यं विधानात् प्राग् व्यपदेशो न विद्यते ॥ ६०७ ॥

तद्विषयादित्यनेन छविषयः समासोऽविशेषणोपादेयमान मर्षो राजाश्चादि प्रसिद्धो विधास्यमानः छप्रकृतित्वादेव छविषयोऽन्तो वा प्रकारान्तरेण सम्भाव्यमानश्छविषयो गृह्येतेत्येतावन्नावधारितम् । येन प्रसिद्धस्य निश्चितच्छविषयत्वप्रणालिक्रिया साधुत्वं ज्ञाप्येत । समासस्य प्रकारान्तरेण हि छविषयत्वानुपपत्तेरुपप्रत्ययप्रकृतित्वादेव समासस्य तद्विषयत्वम् । इत्यत्र सर्वस्यैव समासस्य प्रकृतित्वोपपत्तौ किमनेन विशेषणेन व्यवच्छिद्येत । न च सर्वस्य समासस्य छप्रत्ययादन्यत्रासाधुत्वमेवं ज्ञाप्यते । अनिष्टेः । न चानिष्टार्था शास्त्रप्रकल्पितान्यास्या । तदित्यस्य तु परामर्शनीयमन्यत् करुष्यताम् । तस्माच्छविषेः पूर्वं नियतस्य समासस्य प्रसिद्धतद्विषयस्याभावाच्छविषयोदिति विशेषणं न युक्तम् । सिद्धे हि प्रत्यये कार्यान्तरे तेन विशेषणं प्रकृतिरूपस्य दृष्टम् । तद्यथा— 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन (२-३-३०) इति । न तु स्वयमलब्धात्प्रलभः स्वनिमित्तस्यैव विशेषणं युक्तम् । स्वज्ञानेनान्यर्थाहेतुः सिद्धे हार्थं ज्ञापको' भवति । तदेवं प्रधानप्रत्ययवमर्शासम्गावे सर्वनाम्ना छविषौ निमित्तभूतः प्रत्ययार्थो गुणभूतोऽपि प्रत्ययमृश्यते इवार्थः । सोऽपि ह्यत्र प्रकृतत्वात् संनिहित इत्युक्तम् । एवं तर्हि इवार्थः प्रतिनिर्दिश्यत इति इवार्थश्चात्र प्रत्ययवान्य इति कथं प्रकृतिभूतः समासस्तद्विषयः स्यादिति सर्वनामप्रत्ययवमर्शासामर्थ्यादिवार्थस्यान्य द्वौ न्यापारौ गम्ययेते । तेनैकेन न्यापारेणेवार्थः समासस्यावच्छेदकोऽपरेण प्रत्ययवाच्यो जायते । इवार्थविषयात् समासादिवार्थे छ इत्यर्थः । अत्रैतमभिप्रायं बुद्ध्वा चोदितम् — 'समासेनोक्तार्थत्वात् तद्वित्तो न प्राप्नोती'ति । एकस्यैवार्थस्य

१. 'यते । न' घ. पाठः. २. 'नामि' घ. पाठः. ३. 'एत्वादि' उ. पाठः.

४. 'प्रत्य' घ. घ. पाठः.

व्यापारभेदाभावात् समासविशेषणत्वे समासनाच्यत्वान्छप्रत्ययो न स्यात् ।
न ह्यभिधानमन्तरेण समासस्य विषयमात्रमुपगन्तुमर्हतीतिार्थं इत्यर्थः । अथ वच-
नादभिहितेऽर्थावार्थे प्रत्ययो, यथा तद्विधितार्थे द्विगुणिति वचनाद् द्विगुणद्वितयो
साधारणोऽर्थः, तत्रा शब्दांश्यामद्वेषि समानाद्विवार्थाभिधायकाच्छप्रत्ययः स्यात् ।
अत्र परिहारोऽभिहितो 'द्वाविवार्थावि'ति । सर्वनामप्रत्ययमर्शान्यत्रानुपपत्त्या
व्यापारभेद इवार्थस्येत्याभिप्राय पूर्वमेव निष्ठात् ॥ ६०७ ॥

कौ द्वान्ववार्थावत्राह—

द्वयोरिवार्थयोरर्थनिमित्तत्वं प्रतीयते ।

एकेनानयनो युक्तः प्रत्ययोऽन्येन युज्यते ॥ ६०८ ॥

काकतालीयम्, अनाट्टपाणीयम् इत्यत्र द्वान्विवार्थो गम्येते । तयोरेकेन
समासेकदेशे पूर्वपदमुत्तरपदं च सम्बद्धमिति तमिवार्थं प्रत्याययन् समासो
भवतावार्थविषयः । तद्विधान्तशब्दापेक्षया वा प्रवृत्तिभूतः समास एवान्नावयवं ।
सोऽपि च स्वावयवद्वारेणैवार्थेन युज्यते । न तु साणाद् अपरेणैवार्थेन वाच्येन
छप्रत्ययः सम्बध्यते । शब्दांश्यामेत्यत्र पुनः प्रसिद्धश्यामगुणया यथा शब्द्या
देवदत्ता उपमायते, तथान्यापीति देवदत्ताच्येनोपमेयेनोपमानस्याप्रयोजनत्वाद् एक
इवार्थः ॥ ६०८ ॥

तत्र वेनेवार्थेनावयवया युज्यत, तमाह—

चैत्रस्य तत्रागमनं कारुम्यागमनं यथा ।

दस्योरभिनिपातस्तु तालस्य पतनं यथा ॥ ६०९ ॥

काकतालीयमित्यत्र कारुम्यागमनमुपमानं, चैत्रागमनमुपमेयम् । तथा
तालपतनमुपमानं दस्युसमागमः पुनरुपमेयः । अतस्त्रितोपनिपातः समुभयत्रापि समानो
धर्मः । तदयं समासवाच्य इत्यर्थः ॥ ६०९ ॥

प्रत्ययनायमप्याह—

संनिपाते तयोर्यान्या क्रिया तत्रोपजायते ।

वधादिरुपमेयेऽयं तथा छत्रिधिरिष्यते ॥ ६१० ॥

काकतालयोः समागमे सति वा अपरा तन्ममागमनिमित्ता वधोऽङ्गभङ्ग
स्फोट इत्यादिष्ठा क्रिया जायते, तथा य उपमेयः परिच्छेदश्चैत्रनादिलक्षणोऽर्थ-
सत्रोपमानोपमेयसम्बद्धे द्वितीये द्वार्थं वाच्ये तत्रेण छप्रत्ययो विधीयते ॥ ६१० ॥

ननु च वाकागमनेन चैनागमन वाक्यमुपनीयत इति तं प्रति तस्य गुणभाव । ताल-
पतनेन च दग्धुरामागम उपमायत इति तत्र तस्य गुणभाव । ततश्च कारनालधोरन्यो-
न्यमन्वन्वाभावादसति सामर्थ्ये समाग यथम् । अनेनैव छिन्धिना ज्ञापकेनात्र समासो
भाष्येऽरस्थापित इति चेत्, तथापि 'सुप् सुपा'इत्यस्यैव व्यापारो भाष्ये गमित इति
पथमसामर्थ्ये तत्प्रवृत्तिः । भवतु वा ममाय । मित्वसमन्विताभ्यामवयवार्थान्वा समु-
दागर्भिन्याशुपजनान् केन प्रवृत्त्यर्थेन प्रत्ययाधो विक्षेप्येतेत्याशङ्क्याह —

क्रियायां समवेतायां द्रव्यशब्दोऽव्यतिष्ठते ।

पातागमनयोः काकतालशब्दौ तथा स्थितौ ॥ ६११ ॥

दध्योऽनो गुटधाना इत्यादौ यथा द्रव्याणां सिद्धस्वभावानां परस्पर-
सम्बन्धाभावात् तदन्यधानुपपत्त्योपमेकादिक्रियायामात्माश्रितायां द्रव्यशब्दो
दध्यादिवर्तते, तथात्र काकतालशब्दौ स्वसमवेते व्यापारे वर्तते । ततश्च काका-
गमनं काकशब्दवाच्यं, तालपतनं तालशब्दवाच्यमित्यस्ति परस्परमभिसम्बन्धः ।
प्रतिपादिता च ब्राह्मणवर्धात इत्यादौ ब्राह्मणादेरन्यत्र द्रव्यशब्दस्वापि क्रियायां
वृत्तिविर्यं वृत्तिः । ततश्चायमत्रार्थः — काकागमनमिवातर्कितोपसम्प्राप्तमिदं
तालपतनं, तालपतनमिव चातर्कितोपसम्प्राप्तमिदं काकागमनमिति परस्परोपमानेन
पूर्वोत्तरपदार्थयोः समन्वयोपपत्तौ प्रत्ययार्थविशेषणतोपपत्तिः । काकागमनतालपत-
नयोर्हि समन्वयोपपत्तौ ताभ्यां देवदत्तागमनदस्युपनिपातयोरुपमेयत्वात् तत्रैवार्थे
वाच्ये समासन्वयोपपत्तौ तद्वाद् देवदत्तपथे उपमेये छप्रत्ययप्रवृत्तिः ॥ ६११ ॥

ननु चोपक्रम एकाशक्तिपन्थेन तालपतनेन काकागमनादिना देवदत्तवधादिर्दस्युक्त
किन्तु नोऽर्थायतं । तथाहि काकागमनतालपतनयोर्गोष्ठा रूपा वाचनालशब्दयोरस्य
वृत्तिः परिसरवित्तुं नोपयुज्यत इति च काकागमनतालपतनयोरन्योन्योपमानेनेत्यत
आह —

यदन्वाख्यायकं वाक्यं तदेवं परिकल्प्यते ।

प्रयोगवाक्यं यद्लोके तदेवं न प्रयुज्यते ॥ ६१२ ॥

एह प्रकृतिप्रत्ययविभागशेनान्वाख्यानामिति प्रक्रियावाक्यमनेन प्रकारेण
सामन्वितार्थपदं सम्पाद्यते । काकागमनमिव तालपतनं तालपतनमिव काकागमन-
मित्यन्योन्योपमानेन हि प्रक्रियायाम् अन्वाख्यानोपायभूतमिदं वाक्यं, न त्वेतद्लोके
प्रयुज्यते । अन्यथा वपनेन तालकवृत्तेण काक सम्पत्त्येन, न तालेन, यदि
नेत्रमुपगच्छेत् प्रक्रियाप्राप्तम् । स्थितलक्षणार्थप्रत्यायकं तु प्रयोगवाक्यं लौकिकं
नैवभूतम् । नहि छप्रत्ययमन्तरेण काकतालशब्दो वाक्यस्वभावो लोके प्रयु-

ज्येने । केवलं नास्तीतिमित्यस्य लोकिमित्य शब्दम्यान्वाग्यानोपावपरिकल्प-
नेयम् । यथा मन्वन् हि परिकल्पनमित्यनुगुणनरोज्यमुपाय ॥ ६१२ ॥

तदाह— ।

ययोरतिरिक्ता प्राप्तिर्दृश्यते कारुतात्पर्यम् ।

तयोः समासप्रकृतेर्दृष्टिरभ्युपगम्यते ॥ ६१३ ॥

यथा कारुतालयोरनाशङ्कितोपस्थितयोर्वधादिनिमित्तं सम्बन्धस्तथा ययो-
र्दभ्युदेवदचोर्दृश्यते, तयो मन्वन्धोपाधिक्रयोस्तत्समागम इत्यत्राच्ये समास-
रक्षणा या प्रकृतिन्तस्या सकृदाच्छस्य प्रत्ययस्य ऋत्ति प्रतिज्ञायते । तदेव
कारुतालयसम्बन्धोपाधि प्रकृतयोर्निभयते । उपमेये तु यथाऽऽ उग्रप्रय
तद्विप्रेय च निम्नेनेय प्रकृतिरित्यन्यत्राम्या साधुत्वामान । इदमेव च वस्तु
भाष्ये विस्तरेण प्रदर्शयतम् ॥ ६१३ ॥

कस्मिन्च वृत्तिरभ्युपगम्यत इत्याह—

कारुम्य तालेन यथा यथो यम्य तु दस्युना ।

तत्र चित्रीकृतेऽन्यस्मिन्नुपमेये छ इष्यते ॥ ६१४ ॥

कारुतालयममागमसमो दभ्युदेवदचममागम एक समासार्थ इत्यर्थ पूर्ण
दर्शयत । अय त्वपर प्रत्ययनाच्योऽत्र प्रदर्श्यते यद्विहान्यङ्गिभित्ति । यथा
यदच्छयोपनि निपतता तालेन यदच्छागतस्य कारुम्य यथो उग्रप्रयवाशङ्कितोप
निपतता दस्युना अमप्रधारितोपस्थितस्य देवदचस्य वय उग्रप्रयमदस्युनरूपना प्राप्ते
परिच्छेद्येऽर्थे छप्रत्यय । कारुतालयप्र्याप्तिनिमित्तोपनिनत्रियाविशेषोपमितेऽन्य-
स्मिन् त्रियाविशेषे छविधिरित्यर्थ । तेन यथा तालेन कारुता यदच्छा हत
स्तथा यदपरमममीहितमाश्चर्यभूत जायते, तन् कारुतालीयमुच्यत इत्यर्थ । गत-
मेत्त् ॥ ६१४ ॥

उपमानयस्य त्वार्थप्रकारात् त्रिविधमन्यत्पत्र निश्चयते । तदाहि— । तत्रान्यत्र
प्रकारवचनम् (- ४३) इत्यत्र सात्त्विक प्रकारात् । तत्र 'च' इत्युक्तत्वात्पञ्चम्यानि
इत्युक्तम् । चञ्चलप्रकारात् इत्यर्थः । कर्म्यतन्माधानमाह—

चञ्चलप्रकारश्चञ्चलो बृहत्क इति चापरे ।

भाषिमण्डप्रयद्योतान् सादृश्येन प्रचभते ॥ ६१५ ॥

प्रकारोऽत्र सादृश्यमिति चञ्चलप्रकारो बृहत्प्रकारश्चञ्चलो बृहत्क इति
भाषिमभूर्भानामन्यतमस्याभिमानमाश्रया मन्यन्ते । अपर इत्याचार्याणामभिज्ञ-
मताया निर्देश ॥ ६१५ ॥

कीदृशमत्र मण्यादिसात्स्थमित्याह—

तत्रोन्मेषनिमेषाभ्यां सद्योत उपमीयते ।

श्वासप्रवन्धैर्मण्डूकः स्पन्दमानप्रभो मणिः ॥ ६१६ ॥

अचलत्रपि सद्योत स्वप्रभाच्छुरितश्चलन्निवावधार्यमाणश्चञ्चत्कशब्द-
वाच्यः । तथाहि— स्वप्रभोन्मीलननिमीलनक्रियाभेदाद् स्पन्दमान इव लक्ष्यते ।
तथानवरतप्रवर्तमानोच्छ्वासावशोच्छूनशरीरतया चलितप्ररीर इवावधार्यमाणो
मेकाभिधानविषयभायमुपैति । एवमविच्छिन्नोद्गमदीप्यमानरश्मिचक्रवालचलित-
मूर्तिरिव मणिश्चञ्चत्कः ॥ ६१६ ॥

बृहत्के क प्रचारार्थे इत्याह—

प्रविकासिप्रभोज्ज्वलोऽपि महान् य उपलभ्यते ।

बृहत्क इति तत्रैव मणौ शब्दः प्रयुज्यते ॥ ६१७ ॥

परिकृशोऽपि मणिः सर्वतः प्रसर्पिप्रभाजालवशेन स्थूलतरमूर्तिरवधार्य-
माणो बृहत्सदृशो बृहत्क इत्यभिधीयते ॥ ६१७ ॥

प्रसङ्गेन प्रकारस्वरूपं दर्शनभेदेन विचारयति—

सादृश्यमेव सर्वत्र प्रकारः कैश्चिदिष्यते ।

भेदेऽपि तु प्रकाराख्या कैश्चिदभ्युपगम्यते ॥ ६१८ ॥

‘प्रकारवचने शाले’ (४-३-२३) ‘प्रकारे गुणवचनस्य’ (८-१-१२) ‘स्थू-
लादिभ्यः प्रकारवचने कन्’ (५-४-३) ‘इत्यादौ सर्वत्र शाले सादृश्यमेव प्रकारश-
ब्दार्थः । तथाहि— यथा तथेति तुल्यत्वमेव चोत्पत्ते । पटुजातीय इति तु जातीयरा
सदृशः प्राधान्येनाभिधीयते । पटुपटुरिति द्विर्वचनेन सादृश्यमेव तद्वति गुणमूर्तं
चोत्पत्ते । एव स्थूलप्रकारः स्थूलक इति । कैश्चित् तु भेदेऽपि प्रकाराख्येप्यते ।
अत्रापि सर्वत्रेति यथा तथेति भेद एव वाच्यः । स एव समानः सादृश्यहेतु-
रिति तदप्यर्थाद् गम्यते । एवं पटुपटुः स्थूलक इत्यत्रापि । इत्थञ्च भेदसा-
दृश्ययोः सर्वत्र प्रतीक्षावेनोऽभिधेयोऽपरः सामर्थ्यगम्य इति मतभेदेन प्रकारो
विभज्यते । पशुप्रकारो देवदत्त इत्यत्र सामान्यविशेषभावायोगात् सामान्यमेव
प्रकारः । तद्भ्रमदपि पशुर्देवदत्त इत्यभेदाभिधानात् कार्यात् तद्वेतु सादृश्यमेव
गम्यते । न तु प्रयोगद्वयेऽप्यत्र भेदोऽवनीयते । त्राक्षणप्रकारा माटुगदय इति
तु सामान्यस्य विशेषेऽन्वयाद् भेदेनापनीतो सादृश्यासम्भवे भेदः प्रकार-
इत्याहुः ॥ ६१८ ॥

अस्य सादृश्यं भेदो या प्रकारः । इदं तु विचार्यते—‘निगन्तव्यबहुस्य प्रकारवचने विधीयमानस्थाल् प्रातिपदिकसामान्याद् विहितस्य जानीयसो वाचनः । तथाच क्विप्जातीय इति न विद्येत् । प्रकारस्य च धात्वैवाभिप्यर्त्ता तथाजानीय इति कथं प्रयोग इत्यन साह—

प्रकारवचनः कश्चित् प्रकारवृत्ति संस्थितः ।

प्रकारमात्रे वर्तित्वा कश्चित् तद् व्यतिरिक्ते ॥ ६१९ ॥

कश्चिदिति जानीयस् कश्च प्रत्ययो द्विवचन च । अत्र हि प्रत्यये स्वभावाद् गुणभूतस्य प्रकारस्याभिधानमिति प्रकारवृत्तेन प्राधान्येनोच्यते । अत्र एव-प्रकार उच्यते यस्मिन् स प्रकारवचनस्तस्मिन् प्रातिपदिनादयं प्रत्यय इति प्रकारवृत्ति भवति । धात्वे पुन प्रकारमात्र एव, न तद्वति । किन्तु प्रकारे वृत्तिमनुभूय तद्वति जानीयस्महितो वर्तमान इति सामान्यादवसेषम् । न तु शुक्रादिवत् तद्वति वृत्तिस्थालन्तम्येह दृश्यते । एवञ्च गिञ्जविषयत्वाद् वाच्यमाधकभावश्च न भवति । तथाजानीय इति च प्रयोगो भवति । यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इत्यत्रापि न धात्वन्त एव प्रकारवचनमभिधत्ते, अपि तु क्रियापेक्षार्या वाच्यस्यास्य परिसमासेर्धत्ते दृश्यते वेत्यादिका यासावपेक्षिता क्रिया, तत्र करणभावमापन्न-प्रकार एव प्रतीयते । येन प्रकारेण देवदत्तो वर्तते, तेन प्रकारेण यज्ञदत्तो-ऽपीत्यर्थः । जनश्च क्रियया मन्त्र्यमानः मन्त्रणतयात्र प्रकारः प्रकारवृत्ति पृष्ठी-निमित्तं व्यतिरेकं नापादयति । न तु तद्वदभिवान पृष्ठभावाद्नुमेयम्, अन्यथा-भिद्वेः पृष्ठभावेभ्यः ॥ ६१९ ॥

यदि तर्हि साह सादृश्य प्रकारवृत्तत्वा यथापेक्ष्यथोभावनुस्त्वा किमर्थं पुन साद-
ृश्येऽन्वाख्यायत इत्याह—

साहृदयग्रहणं सूत्रे सहस्रस्योपलक्षणम् ।

तुल्ययोग्ययोर्भावे सहस्रस्योऽभिधापकः ॥ ६२० ॥

वीप्सामादृश्ययोर्वृत्तिर्या यथार्थाभिधायिनः ।

स चापमव्ययोर्भावे भेदो भेदेन दर्शितः ॥ ६२१ ॥

‘अत्रयं विभक्ति— (२-१-६) इत्यादौ सूत्रे साहृदयग्रहणेन धर्मो

महशो लक्ष्यते । धर्मो ह्यत्रगिचारात् न्याश्रयमुपलक्षयितुं पर्याप्त एव । तथाच महश इत्यस्या सक्रिन्तीति महशयोग्ययोर्भावे सहस्रस्यो वाचको न साहृदय-
मात्रम्येति सामान्यादत्र सूत्रे धर्मिणो धर्मं सहस्रस्योपलक्षणम् । वृत्तिकारैर्हि

पूर्वेहदाहरणमिदमत्रोक्तमिति तदाश्रयेण सहशब्दोऽभिधायको वाचकः सादृशा-
 ल्यस्य धर्मिण उच्यते । एवञ्च यदव्ययमभिधायकं सादृशार्थस्य, तस्य सादृश्य-
 ग्रहणेन समासः कथ्यते । सत्त्वमृतार्थाभिधायित्वेऽपि चास्य वचनाद् 'अव्य-
 यीभावश्च' (१-१-४१) इत्यस्मादव्ययत्वं, यथा स्वरादीनाम् । यत् पुनरव्ययं
 यथार्थाभिधायि समासभावत्वेन निर्दिष्टं, तस्य वीप्सायां सादृश्ये च वृत्तेर्धर्ममात्रे
 न धर्मिणि । प्रत्यर्थम् अनुरूपमिति । 'यथासादृश्य' (२-१-७) इति प्रतिषेधाद्
 यथाशब्दः सादृश्यवचनो न समस्यते । थारुन्तप्रतिरूपको वा यथाशब्दो
 वीप्सावचनो निपातः समस्यत एव । वीप्सा च यथार्थो भेदः । तथाहि प्रत्यर्थ-
 मित्यत्रार्थसामान्यस्य क्रियाया व्याप्यमानताविशेषः प्रतिना प्रकाश्यत इति
 साकल्येन पदार्थानां क्रियया समन्वयो वीप्सासामान्यस्य भेदको विशेषः
 प्रकारो भवति यथार्थः । तदेवं यथार्थे सादृश्यमात्रेऽव्ययीभावः स्यादिति तद्वृत्ति
 सादृश्यग्रहणेन पुनर्विधीयत इत्ययं विशेषः पृथक् प्रणयनादेव धर्मधर्मिणोरत्रा-
 म्मितः ॥ ६२०, ६२१ ॥

प्रकारान्तरमर्वाह —

सादृश्यं योग्यता कैश्चिदनावभ्युपगम्यते ।

यत् तु मूर्तिगतं साम्भं तत् सहेनाभिधीयते ॥ ६२२ ॥

अनावनुशब्दविषये वा योग्यता तेनानुशब्देन धोत्या, तदेव सादृश्यं
 यथार्थं इति समासस्तत्र । अनुरूपं सुरूपो वहतीति । रूपेण तुल्यं हारकटका-
 दिना वेपोऽम्बो वा कश्चिच्छोभातिशयहेतुत्वात् तं सुरूपो धारयतीत्यर्थः ।
 इत्यञ्च कृत्वात्र गुणस्य रूपस्य सादृश्ये यथार्थेऽव्ययीभावः । योग्यतालक्षणो
 हि यथार्थः सादृश्यमात्रगुणनिपयः । यत्तु मूर्तिगतं वस्तुनिष्ठमवयवसंनिवेशा-
 दिना सादृश्यं द्रव्यविषयं, तत् सफिलीत्यत्र सहशब्देनाख्यायते । तथाहि
 सादृश्यं किरुवा सफिलि न तु सहश इति । एवं द्रव्यगतत्वेन भिन्नं सादृश्यं
 मूत्रे सादृश्यशब्देनोपादीयते, यथाशब्देन तु योग्यतारल्यं गुणागतत्वेनेति भिन्न-
 विषयैतन्न समामयोः । यदा तु योग्यता वीप्सा सादृश्यं च यथार्थं इति भेदेन
 निर्देशानुरूपं सुरूपो वेहतीत्यत्र सादृश्यादन्यत्र योग्यतानुशब्दार्थो यद्योग्य-
 रूपस्य शोभाकारित्वेन यदुचितं तदनुरूपमिति, तदा पूर्वं एव धर्मधर्मिभेदः
 पृथगुपादाने हेतुर्वाच्यः ॥ ६२२ ॥

सादृश्यमेव रात्रे प्रसार इति बहुषु, तन्व्यापरकम् । तथाहीयमान कमण्डला
 च्छान्निवृत्त मनुष्यतासाधारणस्य छात्राभिर्गण्य इति भेदोऽयं प्रकारो न गान्धर्वम्,
 अपरस्य भक्तताऽनपेक्षणात्स्त्रियेण समर्थवित्तात् -

इत्थंभावेऽपि सादृश्यं युद्ध्यतरथानिग्रन्थनम् ।

ग्रहणे भेदमात्रस्य तत्रान्यैनाभिधीयते ॥ ६२३ ॥

अङ्गुली तुण्डलीत्यादिना पूर्वेमीदृशो देवदत्त इति बुद्धिप्रकल्पितसारूप्यो-
 पादानादत्रापीदमभावे ग्रहणे प्रत्यये भेदमात्रा कथ्यते । अर्थावन्तुन उपरागाद्
 भेदोऽपि न सत्त्वतो भेद । ततश्च जानानुसारो नहिरर्थस्य व्यख्यापकत्वात्
 प्रकार इति सादृश्यमध्यत्र प्रकार उपपद्यते । एवं पञ्चधा भुङ्क्ते, गैर्भाष्यते,
 इत्याद्यापि 'सहृद्याया विधाये धा'(५-३-४२)इति श्रुतनिर्भास्य भक्षानुशा-
 रित्वेन सादृश्य प्रकारार्थे उपपाद्य । अङ्गुलितभेदे इदंशस्य त्रियात्रियेषस्य हि
 निर्वर्तनमत्र ॥ ६२३ ॥

तन्नेत्यागमापवृद्धि गोभत इत्यागवन्निष्ठागितरत्तात्पण नीति गान नारायण
 सादृशमिधत्र भावनात्मन तन्नात्कमाद—

गौर्वाहीक इति द्विरे सादृश्यं प्रत्युदाहृतम् ।

शुक्रादौ मति निष्पन्ने वाहीको न द्विरुच्यते ॥ ६२४ ॥ इति ॥

'प्रकारे गुणवचनस्य' (८-१-१२) इत्यत्र द्विरेणाविर्भा गुणवचन-
 ग्रहणस्य प्रत्युदाहरणम् — 'अग्निर्गणन गौर्वाहीक' इति भाष्येऽभिहितम् ।
 यदि च प्रकार सादृश्य, तत एतदुपपद्यते । गोसादृश्याद्धि वाहीको गौ ।
 अग्निसादृश्याच्च माणवकोऽग्नि । न तु सामान्यस्य गोत्वस्याग्नित्वस्य चाय
 विशेषो भेद । तदनेन द्विर्वचनविधेरन्यथापि प्रकार सादृश्यमिति सूचित भवति ।
 द्विर्वचनाभावेऽपि तस्यत्र प्रदर्शनात् । ननु च गवादिशब्दे गुणनिमित्ताभेदाभ्यस-
 साद्यादेव चार्थकार्ता प्रयुक्त इति सूत्रेण गुणवचन इत्याशङ्क्यात्—शुक्रादा सति
 निष्पन्ने वाहीको न द्विरुच्यत इति । परिसमाप्तरूपगुणवचने शुक्रादौ प्रमिते
 सम्भवंति वाहीको वाहीनाभिधायी गोशब्दो न द्विष्प्रयुज्यत इत्यर्थ । इति-
 र्भन्धममाप्तौ । शुक्रादिशब्दो हि गुणे तद्वति ममारोपितगुणसम्बन्धे वर्तमानो
 गुणवचन एव । गोशब्दस्तु वाहीक एव तथा, न जातौ । अत एव गुणमुक्त-
 वान् गुणवचन इत्यभिधीयते । गोशब्दस्तु वाहीके वर्तमानो न गुणमुक्तवान्,
 पूर्व जातौ प्रवृत्ते । इत्यञ्च कृत्वा प्रत्ययविशेषणत्वात् मिद्धमित्युक्तम् ।

* 'ना गु' च पाठः .

पूर्वरुद्राहरणमिदमत्रोक्तमिति तदाश्रयेण सहस्रब्दोऽभिधायको वाचकः सादृशा-
 र्व्यस्य धर्मिण उच्यते । एवञ्च यद्व्ययमभिधायक सादृशार्थस्य, तस्य सादृश्य-
 ग्रहणेन समासः कथ्यते । सत्प्रभूतार्थाभिधायित्वेऽपि चास्य वचनाद् 'अन्व-
 यीभावाच्च' (१-१-४१) इत्यस्माद्व्ययत्वं, यथा स्वरादीनाम् । यत् पुनरव्यय
 यथार्थाभिधायि समामभावत्वेन निर्दिष्टं, तस्य वीप्साया सादृश्ये च वृत्तिर्धर्ममात्रे
 न धर्मिणि । प्रत्यर्थम् अनुरूपमिति । 'यथासादृश्य' (२-१-७) इति प्रतिषेधाद्
 यथाशब्दः सादृश्यवचनो न समस्यते । थालन्तप्रतिरूपतो वा यथाशब्दो
 वीप्सावचनो निपात समस्यत एव । वीप्सा च यथार्थो भेदः । तथाहि प्रत्यर्थ-
 मित्यत्रार्थसामान्यस्य क्रियाया व्याप्यमानताविशेषः प्रतिना प्रकाश्यत इति
 साकल्येन पदार्थाना क्रियया समन्वयो वीप्सासामान्यस्य भेदतो विशेषः
 प्रकारो भवति यथार्थः । तदेवं यथार्थे सादृश्यमात्रेऽव्ययीभावः स्यादिति तद्वृत्ति
 सादृश्यग्रहणेन पुनर्विधीयत इत्यय विशेषः पृथक् प्रणयनादेव धर्मधर्मिणोरत्रा-
 भिमतः ॥ ६२०, ६२१ ॥

प्रकारान्तरमर्थाद् —

सादृश्यं योग्यता कैश्चिदनावभ्युपगम्यते ।

यत् तु मूर्तिगतं साम्थ तत् सहेनाभिधीयते ॥ ६२२ ॥

अनावनुशब्दविषये या योग्यता तेनानुशब्देन चोत्था, तदेव सादृश्यं
 यथार्थ इति समासस्तत्र । अनुरूपं सुरूपो वहतीति । रूपेण तुल्यं हारकटफा-
 दिना येषोऽन्यो वा वश्चिच्छोभातिशयहेतुत्वात् तं सुरूपो धारयतीत्यर्थः ।
 इत्यन्व कृत्वान्न गुणस्य रूपस्य सादृश्ये यथार्थेऽव्ययीभावः । योग्यतालक्षणो
 हि यथार्थः सादृश्यमात्रगुणत्रिपयः । यत्तु मूर्तिगतं वस्तुनिष्ठमवयवमनिवेशा-
 दिना सादृश्यं द्रव्यविषय, तत् सकिंगीत्यत्र सहस्रब्देनाख्यायते । तथाहि
 सादृश्यं निरुद्धा सकिंगि न तु महय इति । एव द्रव्यगतत्वेन भिन्न सादृश्यं
 नृत्ते सादृश्यशब्देनोपादीयते, यथाशब्देन तु योग्यतास्य गुणगतत्वेनेति भिन्न-
 विषयतन् ममावयो । यदा तु योग्यता वीप्सा सादृश्य च यथार्थ इति भेदेन
 निर्देशादनुरूपं सुरूपो वहतीत्यत्र सादृश्यादन्यत्र योग्यतानुशब्दार्थो यथोक्त
 रूपस्य शोभाकारित्वेन यदुचित तदनुरूपमिति, तदा पूर्व एव धर्मधर्मिभेदः
 पृथगुपादाने हेतुर्वाच्यः ॥ ६२२ ॥

सादृश्यमेव सर्वत्र प्रकारेण ज्ञान यदुक्तं, तदप्यत्रापि । तथाहीनभाव कमण्डुना
 चकारामित्यत्र मनुष्यतानामाद्यस्य छात्राणिराद्याय ज्ञान कथञ्चन प्रकारेण न सादृश्यम्,
 अपरस्य भक्त्याऽनपेक्षयाऽनन्तं गवर्षपितृनाम् —

इत्थंभावेऽपि सादृश्यं बुद्ध्यङ्ग्यानिबन्धनम् ।

प्रहणे भेदमात्रस्य तत्रान्यत्राभिधीयते ॥ ६०३ ॥

अङ्गत्री सुषुप्तीत्यादिना पूर्वमीदृशो देवदत्त इति बुद्धिप्रसङ्गितमाख्या-
 पादानादत्रार्थत्वभावे प्रहणे प्रत्यये भेदमात्रा नश्यते । गार्हपत्येन उपसागाद्
 भेदलेशो न तत्रतो भेद । तत्रश्च ज्ञानानुकारी गार्हपत्यस्य त्रयंशाप्यत्रान
 प्रकार इति सादृश्यमप्यत्र प्रकार उपपद्यते । एव पत्रथा सुप्तं, तेषार्थेति,
 इत्याशयमिति 'सङ्घवाया विधार्थं धा' (५-३ ५२) इति अहणनिर्मातस्य गार्हपत्या-
 रित्वेन सादृश्य प्रकारार्थं उपपाद्य । मङ्गलिनभेदमहंशस्य त्रिप्रापिशेषस्य हि
 निर्वर्तनमत्र ॥ ६२३ ॥

तत्रान्यत्राभावेऽपि ज्ञानेन सादृश्यमप्यत्राभिधीयते इति सादृश्यमप्यत्राभिधीयते
 सादृश्यमप्यत्राभिधीयते —

गौर्गार्हीक इति द्विव्ये सादृश्यं प्रत्युदाहृतम् ।

शुक्रादौ सति निष्पन्ने वाहीको न द्विरुच्यते ॥ ६२४ ॥ इति ॥

'प्रकारे गुणवचनस्य' (८-१-१२) इत्यत्र द्विर्वचनविधा गुणवचन-

प्रहणस्य प्रत्युदाहरणम् — 'अभिर्माणक गौर्गार्हीक' इति भाष्येऽभिहितम् ।
 यदि च प्रकार सादृश्य, तत्र एतदुपपद्यते । गोसान्श्यादि वाहीको गा ।
 अग्निसादृश्याच्च माणरकोऽग्नि । न तु सामान्यस्य गोत्वस्याग्नित्वस्य चाय
 विशेषो भेदः । तदनेन द्विर्वचनविधेरन्यत्रापि प्रकार सादृश्यमिति सूचितं भवति ।
 द्विर्वचनाभावेऽपि तस्यैव प्रदर्शनात् । ननु च गणादिशब्दो गुणनिमित्ताभेदाभ्य-
 सायादेव गार्हपत्यादेव प्रयुक्त इति नथ न गुणवचन इत्याद्यद्वयम् — शुक्रादौ सति
 निष्पन्ने वाहीको न द्विरुच्यते इति । परिसमाप्तस्य गुणवचने शुक्रादौ प्रसिद्धे
 सम्भवति वाहीको वाहीकाभिधीयी गोशब्दो न द्विष्पयुज्यते इत्यर्थः । इति-
 र्पेन्थसमाप्ता । शुक्रादिशब्दो हि गुणे तद्वति समारोपिनगुणसम्बन्धे वर्तमानो
 गुणवचन एव । गोशब्दस्तु गार्हपत्य एव तथा, न जाना । अन एव गुणमुक्त-
 यान् गुणवचन इत्यभिधीयते । गोशब्दस्तु गार्हपत्ये वर्तमानो न गुणमुक्तवान्,
 पूर्वं जातो प्रवृत्ते । इत्यन्व कृत्वा प्रवृत्त्यर्थविशेषणत्वात् सिद्धमित्युक्तम् ।

द्विर्वचनकारणत्वात् प्रकृतिद्विर्वचनस्यात्र स्थानी कथ्यते । तदर्थो गुणवचनस्येत्य-
नेन विशेष्यते, न तु प्रकारार्थः । प्रकारे हि सर्व एव गुणवचनः । तथाचाह ---
'प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वात् सर्वप्रसङ्ग' इति । द्रव्यवाचिनामपि गवादीनां बाही-
कादौ गुणनिमित्तसादृश्यवशेन प्रकृतेः प्रकारे गुणवचनत्वमस्त्येवेति किं विशेषणेन
व्यावर्त्येत । तस्माद् गुणवचनग्रहणमामर्थ्याद् गुणवचनो यः शब्दो निर्जाल-
स्तस्य प्रकारे सादृश्ये धोत्ये द्विर्वचनमिति नास्त्यतिप्रसङ्ग इति गुणोपगर्जनद्र-
व्यवाचिनः शुक्लादेरेव द्विर्वचनं गुणमात्रवाचिनश्चेति शुक्लशुक्लः पटः, शुक्लशुक्ल रूपं,
पटुपटुः इतीष्टं सिद्धम् । तदेवं संसर्गावस्थः पद्मार्थो वाक्यार्थादपोदपृथ्य पदवि-
भागपूर्वकं समीक्षित इति परिसमाप्तार्थद्वारकः पदविचार इति शुभम् ॥ ६२४ ॥

इति भूतिराजतनयहेत्याराजकृते प्रकीर्णक-

प्रकाशे वृत्तिसमुद्देशश्चतुर्दशः ॥

समाप्तं चेद पदशाब्दम् ।

मुक्तापीड इति प्रसिद्धिमगमत् कदमीरदेशे नृपः

श्रीमान् स्यातयथा वमूव नृपतेस्तस्य प्रभावानुगः ।

मन्त्री लक्षण इत्युदारचरितस्तस्यान्ववाये भवो

हेलाराज इमं प्रकाशमकरोच्छ्रीभूतिराजात्मजः ॥ १

तमोर्ध्वंसः सूर्योदिभिरिह कृतो यद्यपि भुवि

प्रदीपः साफल्य कचिदपि तथाप्यत्र विपये ।

प्रयात्येव प्रायो जगति खलु भावाः कृतधिया -

न शक्या निहोतुं स्फुरदग्निनस्फाररचिराः ॥ २ ॥

निराकाङ्क्षेण वपुषा गता विश्वजर्नानताम् ।

तृतीया वागवस्थेय प्रतिष्ठामुपयात्कितः ॥ ३ ॥

त्रैलोक्यगामिनी येन त्रिकाण्डां त्रिपदाकृता ।

तस्यै समस्तविद्याश्रीकान्ताय हरये नमः ॥ ४ ॥

सुक्तिश्रियः स्फुटा एता जयन्ति जगतां गुरोः ।

हरेर्भाष्याविधपीयूषच्छटाच्युरितविमलाः ॥ ५ ॥

समाप्तोऽयं प्रकीर्णकप्रकाशः ।

शुभं भूयात् ॥

स्मृतवाक्याधनुक्रमणिका ।

11

11, 18

पुटम्	श्लोः	स्मृतराक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१	९	'कुस्तिलादीनामर्थे—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	९	'कुस्तिलादि—'	"	"
"	११	'सिद्ध तु येन—'	"	"
"	१७	'ह्यार्थमभिधाय—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	२०	'प्रियकुत्सनादिषु—'	"	"
"	२२	'अर्थरूपम्—'	"	"
"	२६	'न चा वाच्यार्थवद्—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	२८	'प्रातिपदिकार्थभात्रे—'	"	"
"	२	'विशेषणविशेष्ययो—'	"	"
"	६	'न चान्यतरस्य—'	"	"
"	२२	'कृप्याजिनमुल्लसलसम्—'	भाष्यम्	शंभुः
"	२३	'कृप्याजिनेन—'	"	"
"	२३	'कृप्याविषाणया—'	"	"
"	१५	'कृप्याशब्द—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	५	'तत्र व्यपदेशिवद्बचनम्—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	६	'अवचनास्योक्त—'	"	"
"	९	'प्रमाणविपर्यय—'	"	"
"	२५	'एकवर्णेषु च—'	"	"
१०	२०	'समानाधिकरणेषु—'	"	"
१२	२९	'अन्यतिरेकात्—'	"	"
१५	३	'अग्निहित—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
१७	१८	'चार्थे द्वन्द्ववचने—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	१९	'सिद्ध तु युगपदधिकरणे—'	"	"
"	२८	'शब्दपौर्वापर्याद्—'	"	"

पुटम्	पङ्क्तिः	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	फर्तुनाम
१८	४	'कारणाद् द्रव्ये—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	८	'एकेनोक्तत्वात्—'	"	"
"	१२	'दुःखा दुरुपपादा चेषम्'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
२१	५	'तद्विषयं च'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	२२	'प्रागभिसम्बन्धाद्—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
२२	२९	'अस्त्यत्र विशेषः—'	"	"
२३	५	'उत्तरयोर्विग्रहेण—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	२०	'क्रियासमभिहारे—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
२४	२१	'न वा समाहारैकत्वाद्—'	वार्तिकम्	वररुचिः
२५	५	'वाचनानर्थक्यं च—'	"	"
"	२२	'एकवद्वचनम्—'	"	"
२६	१५	'सविशेषणानां—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	१६	'पृत्तस्य वा—'	"	"
२८	१४	'सिद्ध तु समाना—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	१५	'पठोसमासश्च—'	"	"
"	१८	'नवाऽसमासे—'	"	"
"	१९	'युक्तार्थसम्प्रत्ययांश्च—'	"	"
"	"	'सम्प्रत्ययाश्च—'	"	"
२९	१८	'परस्परव्यपेशां—'	"	"
"	२३	'सविशेषणानां—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
३०	"	'अर्थानादेशात्—'	"	"
३२	२१	'द्वन्द्वतत्पुरुषयो—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	२२	'यदा वृत्तिः—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
३४	१२	'नवावयव—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	"	'तस्यान्तोदात्तत्वं—'	"	"
३५	११	'नवाऽनभिहितत्वात्—'	"	"

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१६	९	'योऽसौ कृतकटयो -'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
१८	११	'अथ ह्यजन्तस्य -'	"	"
"	२८	'त्रियासमभिहारे -'	"	"
४०	५	'सामान्यार्थ -'	वाक्यकाण्डम्	भट्टहरिः
४१	"	'शास्त्रेषु प्रक्रिया -'	"	"
४२	१९	'लक्ष्यलक्षणे -'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	"	'सैषा सिद्ध -'	"	"
"	२१	'नवानिष्टादर्शनात् -'	"	"
४३	१३	'न केवला प्रवृत्तिः -'	"	"
४५	१७	'अव्यतिरेकात् -'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	१८	'दृष्टो व्यतिरेक -'	वार्तिकम्	वररुचिः
४६	३	'नागृहीतविशेषणा -'	"	"
४८	२४	'अथ ये वृत्ति -'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
४९	१०	'एकमाहु -'	"	"
"	११	'अन्यायश्च -'	"	"
"	२१	'तत्रा राजकर्मणि -'	"	"
५०	३	'मिक्षुको द्वितीया -'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	१२	'सहातस्यैकार्थ्यात् -'	"	"
"	१५	'राजपुरुषमानय -'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	१९	'जहदप्यसौ -'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
५१	२५	'अथवा वृत्तौ -'	"	"
५२	१७	'न शब्दनिमित्तेन -'	"	"
५५	२०	'एकनद्रावो वक्तव्य -'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	२१	'एकवचन -'	"	"
"	२४	'एकवचनं तृप्त -'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
५७	७	'आकृत्यभिधानाद् -'	वार्तिकम्	वररुचिः

पुटम्	पङ्क्तिः	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
५७	२	'जात्याख्याया—'	वार्तिकम्	वररुचि
५८	६	'षष्ठ्यपि हि—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	७	'वृत्तस्य ये—'	"	"
"	११	'प्रागपि वृत्तेर्ये—'	"	"
६०	१८	'अन्याभावः—'	वार्तिकम्	वररुचि
६२	१६	'यत्रादीनामेकस्य—'	"	"
६३	२१	'द्विवचनमहुवचना—'	"	"
६५	६	'यो वा इमा वान—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
६६	१०	'सिद्ध तु—'	वार्तिकम्	वररुचि
६८	६	'न वा अस्त्रीपूर्वपदस्य—'	"	"
७१	१८	'सामान्यमपि—'	"	"
७४	"	'अव्यतिरेकात्—'	"	"
७५	११	'रसादिभ्यः—'	"	"
७६	१५	'न हि तद्धितान्त—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
७७	२५	'हरीतक्यादिषु—'	वार्तिकम्	वररुचि
७८	१८	'गुणवचनाना—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
८०	१४	'किमन्तात्—'	"	"
"	१५	'द्वितीयान्तात्—'	"	"
८१	११	'एव तर्हि प्रथमान्तात्—'	"	"
"	१८	'यदि प्रथमान्तात्—'	"	"
"	२५	'तरपोक्तत्वात्—'	"	"
"	२७	'टावपि तर्हि—'	"	"
"	२९	'उक्तेऽपि—'	"	"
८२	८	'यदि सामयिकी—'	"	"
"	१०	'अर्थतो व्यवस्था—'	"	"
"	२०	'यावत् काली—'	"	"

पुटम्	पङ्क्तिः	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
८२	२५	'पुं तर्हि गुणः—'	भाष्यम्	पद्मजलिः
८४	११	'यश्चैवातिशेते—'	"	"
"	१२	'शेतिरकर्मकः—'	"	"
"	१४	'अकर्मकाः—'	"	"
"	१५	'कर्मोपदिष्टा—'	"	"
"	२८	'गुणवचनानां—'	"	"
८६	३	'स्तीसम्मानाभिर्गणात्—'	वार्तिकम्	वररुचिः
८७	७	'सिद्धं तु खियाः—'	"	"
"	२८	'भूतमित्यं ब्राह्मणी—'	भाष्यम्	पद्मजलिः
८८	४	'कारणमित्यं ब्राह्मणी—'	"	"
"		'आवपननियमुद्धिक्त्वा—'	"	"
"	९	'अथवा पुनरस्तु—'	"	"
"	१७	'त्वियामति—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	२४	'प्रवृत्तिप्रत्ययार्थी—'	भाष्यम्	पद्मजलिः
८९	९	'चलं हि गुणवृत्तं—'	"	"
"	१७	'गुप्तस्य चाश्रयना—'	वार्तिकम्	वररुचिः
९०	२	'सर्वाश्च पुनर्मूर्तयः—'	भाष्यम्	पद्मजलिः
९३	२२	'भावस्य च—'	वार्तिकम्	वररुचिः
९४	५	'स्वाभावित्वात्—'	"	"
९६	७	'नेदं वाचनिकं—'	भाष्यम्	पद्मजलिः
९७	२	'अथवाश्रयनो—'	"	"
९९	"	'क्रियानुपद्रेष—'	"	"
१००	७	'याम्या चैकं—'	"	"
"	२७	'पदार्थाभिधाने—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	२८	'नगानभिहितत्वान्—'	"	"
१०१	१९	'भवेत् सिद्धं—'	भाष्यम्	पद्मजलिः

पुटम्	पङ्क्तिः	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१०१	२१	'नेदमुभयं—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
१०२	१५	'सामान्यस्यैव—'	"	"
"	१६	'सामान्यमपि—'	"	"
१०३	८	'अथवा विभक्त्यर्थः—'	"	"
"	२२	'विभक्त्यर्थाभिधाने—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	२४	'सिद्धं तु यथा—'	"	"
१०५	"	'यदि तर्हि विभक्त्यर्थो—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
१०६	१३	'अन्यपद इत्येतावता—'	"	"
१०७	२	'यदि तर्हि कृत्स्नः—'	"	"
"	२५	'लैप्रेषु तावदुक्तं—'	"	"
"	२७	'साक्षुषेष्वप्युक्तं—'	"	"
१०८	९	'अर्थतो व्यवस्था'	"	"
"	१९	'पदार्थाभिधाने—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	२०	'नवानभिहितत्वाद्—'	"	"
"	२६	'एतच्चात्र युक्तम्—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
११०	११	'सर्वपश्चात्पद—'	"	"
११३	"	'नवानभिहितत्वात्—'	वार्तिकम्	वररुचिः
११४	१९	'अर्थानादेशनात्—'	"	"
"	२६	'किंप्रधानोऽयं—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
११९	१४	'तदार्थगतेर्वा'	वार्तिकम्	वररुचिः
१२०	२	'सिद्धं तु विशेषण—'	"	"
१२१	२८	'नन्वियुक्तमन्य—'	"	"
१२२	१०	'अथवा सर्व इमे—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	१५	'तप.क्षुतं च—'	"	"
"	१९	'तैलं मुक्तं—'	"	"
"	२३	'तपःश्रुताभ्यां—'	"	"

श्लोकः	पङ्क्तिः	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१२३	२७	'अप्राज्ञानमानमेत्युक्ते—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
१२४	५	'अथेह राजपुरुषं—'	"	"
"	८	'कः पुनरसौ'	"	"
"	"	'निवृत्तपदार्थकः—'	"	"
"	२१	'यदि स्वाभाविकी—'	"	"
"	२३	'अथ वाचनिकी—'	"	"
१२६	२	'कीलप्रतिकीलवत्—'	"	"
"	४	'समन्धकारे—'	"	"
"	१३	'यदि पुनरयं निवृत्त—'	"	"
"	१८	'एवं यथा विज्ञायेत—'	"	"
१२७	६	'नन्निवयुक्तमन्य—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	८	'सन्देहात्—'	भाष्यम्	"
"	२६	'इदं सख्वपि—'	"	"
१२८	७	'पाठात् पर्युदासः—'	"	"
"	८	'त्वत्तल्लभ्या नन्समासः—'	"	"
"	९	'नात्र त्वत्तलौ प्राप्नुतः—'	"	"
"	२७	'अतोऽप्यो भावप्रत्ययः—'	"	"
१२९	२	'किमत्र संगृह्णति—'	"	"
१३०	१७	'कथं पुनरेकस्य—'	"	"
"	३३	'प्रसज्वाय किर्या—'	"	"
१३१	१६	'यद्यपि तावदत्रैतत्—'	"	"
"	१७	'भवत्येवञ्जातीयकेष्वप्येकस्य—'	"	"
१३२	६	'तद्यथा न न एकं—'	"	"
"	२६	'वृत्तिभेदप्रयोजकं—'	योगसूत्रम्	पतञ्जलिः
१३५	२९	'नप्रोऽस्त्यर्थं ना—'	वार्तिकम्	वररुचिः
१३६	४	'यद्यन्यपदार्थप्रधानः—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः

पुटम्	पङ्क्तिः	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१३६	१२	'प्राप्तादिपु—'	वार्त्तिकम्	वररुचिः
"	"	'उपसर्जनद्वस्व—'	"	"
१३७	४	'अव्ययसंज्ञा—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	१६	'पाठेनाव्यय—'	"	"
"	"	'यश्चैहार्थोऽभिधीयते—'	"	"
"	२२	'नेद वाचनिकं—'	"	"
१३८	१६	'अथवा गुणवचनानां—'	"	"
१४१	१३	'आकृत्यभिधानाद्वैकं—'	वार्त्तिकम्	वररुचिः
"	१४	'लिङ्गवचनासिद्धिः—'	"	"
"	१८	'गुणविवक्षा—'	"	"
"	१९	'गुणवचनद्वय—'	"	"
"	२२	'प्रख्याविशेषादाकृति—'	"	"
१४३	१७	'तस्मान्न वैयाकरणै—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	२५	'सस्त्यानप्रसवौ—'	"	"
"	२९	'कस्य पुन सस्त्यानं—'	"	"
"	३०	'गुणानां—'	"	"
१४४	१०	'प्रवृत्तिः खल्वपि भित्त्वा—'	"	"
"	१४	'वर्धते यावदनेन—'	"	"
"	१७	'सर्वाश्च पुनर्मूर्तयः—'	"	"
१४५	२२	'चितिशक्ति—'	योगसूत्रभा- [प्यम्]	वेदव्यासः
१४६	३	'तस्योभय सर्वत्र—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	५	'न केवलं प्रकृतिः—'	"	"
"	६	'तद्वित्तरथनिर्देशे—'	वार्त्तिकम्	वररुचिः
१४७	२५	'अथ यस्य द्रव्यं—'	साध्यम्	पतञ्जलिः
१४८	१०	'यदि कदाचिदाकृति—'	"	"
१४९	५	'न द्याकृतिपदार्थकस्य—'	"	"

श्लोक	पङ्क्तिः	सूत्रवाक्यानि	प्रथमानाम	कर्तृनाम
१४०	२	'कस्यचित्तु किञ्चित्—'		
१४१	२७	'लिङ्गवचनसिद्धि—'		
१४४	५	'सामान्ये वृत्तस्य—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	१२	'अधिकरणगतिः—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
१४७	१९	'कस्यचित्तु किञ्चित्—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	२५	'चोदनासु च—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
१५८	२३	'यदि तस्यापि—'	"	"
"	२८	'गुणवचनवदाश्रयतो—'	"	"
१५९	६	'मानं हि नामानिर्जात—'	"	"
१६१	२३	'सकृत्प्रवृत्तावेकत्वं—'		
१६३	१९	'शैलम्बगरलब्ध्याल—'	वाक्यपदीयम्	मर्तृहरिः
१६४	१०	'होर्न्यायिणेन कद्रुपत्व—'	—	—
१६५	२२	'सामान्यमाश्रितं—'	—	—
१६६	२१	'यत्तात्पर्यन्ताय—'	वाक्यपदीयम्	मर्तृहरिः
१६९	७	'मानं हि नामानिर्जात—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	९	'किं यदेवोपमानं—'	"	"
१७०	२	'रूपसामान्याद्वा—'	"	"
"	६	'तानेवं शालीन्—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	६	'चत्वारो ब्राह्मणाः—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	१३	'कथं हि इको नाम—'	"	"
१७१	१३	'यदि यदेवोपमानं—'	"	"
१७२	२	'एवं तर्हि यत्र—'	"	"
"	१७	'यत्र किञ्चित् सामान्यम्—'	"	"
"	१९	'न चावश्यं स एव—'	"	"
१७५	८	'यत्र किञ्चित् सामान्यं—'	"	"
"	१३	'किं वक्तव्यमेतत्—'	"	"

पुटम्	पङ्क्तिः	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१७५	१६	'कामं तद्येतेनैव—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
१७६	२	'तत्र ये प्रति साध्यत्व—'	वाक्यपदीयम्	मर्तृहरिः
"	१०	'किं पुनरिहोदाहरणं—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	३१	'संख्यासमानाभिकरण—'	वार्त्तिकम्	वररुचिः
१७७	२	'प्राक् कञ्चारात्—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	४	'प्राक् कञ्चारादेका—'	"	"
"	११	'यद्येवं शस्त्री—'	"	"
"	१९	'उपसर्जनद्वस्व—'	"	"
"	२१	'यदि तर्ह्युपसर्जनानि—'	"	"
"	२९	'महुवांहावनेक—'	वार्त्तिकम्	वररुचिः
"	४	'उभयगतिरिह—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
१७८	९	'यदि पुनरुपसर्जनानि—'	"	"
१७९	२	'उपसर्जनान्यप्येव—'	"	"
१८१	५	'एवं तर्हि शस्त्र्यामेव—'	"	"
"	३	'एवमपि गुणो—'	"	"
"	१२	'अनिर्दिश्यमानस्यापि—'	"	"
"	२०	'तद्यथा चन्द्रमुखी—'	"	"
१८२	१४	'एवमपि समानाधि—'	"	"
"	१७	'किं हि वचनात्—'	"	"
"	२५	'यद्यपि तावत्—'	"	"
"	१२	'न वा अस्ती—'	वार्त्तिकम्	वररुचिः
१८३	२०	'एवं तर्हि तस्यामेव—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	१०	'एतच्छात्र युक्तं—'	"	"
१८४	४	'यदि तावदेव—'	"	"
१८५	४	'तस्यामेवोभयं—'	"	"
१८६	४	'उपमानसमासे—'	वार्त्तिकम्	वररुचिः
"	६			

श्लोकम्	पङ्क्तिः	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१८६	१०	'साधारणं—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	२०	'गुणानामाद्ययाद्—'	वाक्यपरदीयम्	भर्तृहरिः
१८७	९	'न चावश्यं—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	११	'न वा श्याम—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	२१	'अथवा सामान्य—'	भाष्यम्	"
१९१	२	'इदमयुक्तं वर्नेते—'	पतञ्जलिः	"
"	२०	'यत् तृतीया—'	"	"
१९५	१७	'यदि यदेवोपमानं—'	"	"
"	२२	'अथान्यदुपमानं—'	"	"
१९७	२७	'उपपदनतिङिनि—'	"	"
१९८	२	'क्रियाप्रतिषेधो वा—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	१५	'नैव दोषः—'	"	"
"	"	'समुदायेषु—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	१७	'यत् तृतीया—'	"	"
"	२२	'सर्वे एते—'	"	"
२०१	२६	'न वै द्रव्यस्य—'	"	"
२०२	५	'अभिमानोदात्तं—'	"	"
"	२१	'अत्रैवेदम्—'	"	"
२०४	४	'अर्थविशेष—'	"	"
२०८	२०	'सर्वे एते—'	"	"
२१२	२१	'समुदायेषु—'	"	"
२१३	१२	"	"	"
"	१८	'पूर्वे पञ्चालः—'	"	"
"	१९	'तैलं मुक्त—'	"	"
"	२२	'नेक्षिता जातिशब्दानां—'	"	"
२१५	२७	'एवमयंसमुदाये—'	वाक्यपरदीयम् भाष्यम्	भर्तृहरिः पतञ्जलिः

पुटम्	पङ्क्तिः	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
२१७	१३	'अपिचाज्येषु—'	भाष्यम्	पतञ्जलि
"	१८	'कथमेतं तत्रैव—'	"	"
२२०	६	'सामान्यमपि—'	"	"
२२२	६	'यदि तर्हि तृतीया—'	"	"
"	२५	'पुत्रान्ते नरकाद्—'	स्मृतिः	मनु
२२३	१०	'अन्तु तर्हि प्रत्ययार्थ—'	भाष्यम्	पतञ्जलि
"	२७	'एवमपि तृतीया—'	"	"
२२४	२२	'नैप दोष—'	"	"
२२५	७	'तुलया च—'	"	"
२२६	२१	'किं पुनरत्र ज्यायः—'	"	"
२२९	२३	'किमर्थमिदमुच्यते—'	"	"
२३७	१६	'न काचिदिवशब्देन—'	"	"
२३८	२	'ननु च सप्तम्यपि—'	"	"
"	२५	'उपमाने यः संशयः—'	"	"
२३९	१६	'एवं तर्हि सिद्धे'	"	"
"	२३	'नित्यं परिग्रहीतव्यं—'	"	"
२४०	२२	'किमर्थमिदमुच्यते—'	"	"
२४१	७	'तिन तुल्यमित्येव—'	"	"
२४२	२३	'न सिध्यति—'	"	"
२४३	१२	'चिच्छेद कृतहस्तवत्—'	महाभारतम्	व्यास
"	१७	'पाण्डोर्विदुर—'	"	"
२४५	२२	'चिच्छेदकृतहस्तवत्—'	"	"
२४६	७	'इन्द्र इव सुपस्तूयसे—'	"	"
"	२५	'शमरावणयोर्बुद्धं—'	ऋग्वेदः	"
२४७	१७	'अहदा—'	रामायणम्	कालिदासः
			भाष्यम्	पतञ्जलि

क्र.सं.	पङ्क्तिः	श्लोकसंज्ञानि	संज्ञान	कर्मनाम
२५१	७	'सर्वप्रमाणं विमर्श—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	१०	'सद्यो कालेभ्यः—'	"	"
"	२१	'इदं तर्हि प्रयोगम्—'	"	"
२५२	२	'अथैव—'	"	"
"	१७	'अथैव—'	वाक्यव्यतिथिम्	भर्तृहरिः
२५३	२०	'एतन्मन्त्रान्मन्त्राद्—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
२५४	५	'सोपुगायन्—'	वाक्यव्यतिथिम्	वरहनिः
"	१०	'अथैव—'	"	"
२५५	२	'मिमांसायाम्—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	५	'अथैव—'	"	"
"	२५	'एतन्मन्त्रान्मन्त्राद्—'	"	"
२५६	२	'अथैव—'	अहविद्याम्	"
"	८	'अथैव—'	[पः]	"
"	१५	'अथैव—'	ते मं	"
"	२७	'अथैव—'	"	"
"	२८	'अथैव—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
२५७	७	'अथैव—'	"	"
"	२०	'अथैव—'	वाक्यव्यतिथिम्	वरहनिः
२५८	२५	'अथैव—'	"	"
२५९	१०	'अथैव—'	"	"
२६०	३०	'अथैव—'	"	"
२६१	१२	'अथैव—'	"	"
"	१५	'अथैव—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
२६२	२४	'अथैव—'	"	"
			"	"

पुटम्	पङ्क्तिः	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
२६४	२९	'समासेनोक्तार्थत्वात् ---'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
२६५	६	'द्वाविवाशौ ---'	"	"
२६७	२५	'चयद्बृहतो ---'	वार्तिकम्	वररुचिः
२७१	१९	'अभिर्माणवकः ---'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
२७२	४	'मकारे सर्वेषां ---'	वार्तिकम्	वररुचिः